

કર

૧

વિદ

આર

નની

અની

વિ

ગીન

થડે

૨ ક-

ચિત્ર

કેવળ

સરકારયાત્રા

વિશિષ્ટતા અને વિવિધતા

છે કલા મહાયુદ્ધ અગાઉનાં વર્ષોમાં જ્યારે જા-
પાનતેની જહોજલાલીના શિખરે હવું ત્યારે કરેલો
એદેશનો પ્રવાસ, હિંદમાં કલકત્તા-શાન્તિનિકેતનથી
માંડીને દિલ્હી સુધીનાં ઉત્તર ભારતનાં લગભગ મોટા
ભાગનાં કલા સંસ્કાર ધામેનો પ્રવાસ, અને વિવિધ
સંસ્કૃતિઓના અભ્યાસ પછી કલાદ્વારા જગતશાંતિ
રચાવવાની ધ્યેય સાધના માટે હિમાલયની ઝો-
નમાં આશ્રમ જમાવી બેઠેલા રશિયાના ક્રમિસમ
કલાગુરુ નિકોલસ રોરિકના કલાસમૃદ્ધ નિવાસ-
સ્થાનનો પ્રવાસ,—એવા ત્રણ વિશિષ્ટ વૈવિધ્ય
ધરાવતા પ્રવાસોને સમાવતું આ પુસ્તક કેવળ શુદ્ધ
મુસાફરીઓનાં વર્ણનોની હારમાળા નથી; પણ,
એનું નામ સુચવે છે તેમ, ગુજરાતની આગલી હરો-
ળના એક કલાકારને કલાગુરુ તરીકે ખ્યાતિ પામેલા
સંસ્કારસેવકે એ ‘સંસ્કાર’ની ઝોનમાં કરેલી
ભાવભરી ‘યાત્રા’નો એક રસસમૃદ્ધ અહેવાલ છે.
કલાધામેથી માંડીને રંગભૂમિઓ પર થઈ ગામ-
ડાનાં નાનાં કારખાનાંઓ કે જંગલમાર્ગની એકાકી
હલવાઈની ટુકોનો સુધી એનાં વર્ણનોમાં, લોક-
જીવનના ધળકતા પ્રાણનો સંપર્ક સાધીને તેમાં
મેહોરી રહેલી માનવતાનો સંસ્કાર—તાર પકડવાનો
આ પ્રયાસ છે, અને તે મળવળ ચિત્રો, રહેલો,
નકશા ને ફોટોગ્રાફો દ્વારા એ સિદ્ધહસ્ત કલાકારની
હલમ ને પીછીની રસભર સામગ્રીથી છલકે છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૯-૩૩ કિંમત ૪-૧૨-૦

ગ્રંથનામ ડી. ૧૧૩૧૨૨૧ અં. ૨-૩૧૨૪૧૫

વર્ગીક ૨૮: ૪.૨૫

કલાકારની સંસ્કારયાત્રા

રવિશંકર રાવળ

ના

બાપાન ઉત્તર ભારત તથા

કુલુના કલાપ્રવાસો

સંખ્યાબંધ ફોટોગ્રાફો, સ્કેચો, ચિત્રો તથા નકશા સાથે

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ

અમદાવાદ

પ્રાપ્તિસ્થાન

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

મુંબઈ. મીંગરાજ બિલ્ડિંગ કાલબાદેવી. ફર્નીચર પુલ નીચે અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ • ૧૯૪૭

કિંમત

રૂ. ૪-૧૨-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૬૯૮૩૩

૨૮.૪.૫૪

મુદ્રક બચુભાઈ રાવત કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય લિ. ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ
પ્રકાશક • જયંતીલાલ મણિલાલ શાહ • સ્ટેશન સામે • જોરાવરનગર

પ્રસ્તાવ

અગ્રંથમાં એકત્રિત થએલાં પ્રવાસવર્ણનો લખાતાં ગયાં તેમતેમ પ્રથમ 'કુમાર'ના વાંચનારા આગળ રજૂ થતાં ગયાં હતાં. તેમના તરફથી વળતા સહભાવ અને કદરદાનીએ ફરીવાર આ રીતે તે લેખો પ્રકટ કરવાની પ્રેરણા આપી છે.

આ પ્રવાસોના નિમિત્ત થનારાં પાત્રો અને મિત્રોને પણ હું ભૂલી શકું તેમ નથી. શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટે જ્ઞપાનના પ્રવાસની તૈયારી કરી ન હોત તો હું બીજી દોષ તરફ પળુ એવા પ્રવાસનું સાહસ ઉદ્ધવત કે દેમ તે શંકા છે. એટલે તેનું શ્રેય પણ તેમને જ ઘટે છે. મારા કલાકાર વિદ્યાર્થી ભાઈ વજ્રલાલ ત્રિવેદીએ શાંતિનિકેતનથી વિશ્વભારતીનું આમંત્રણ ગોઠવીને મારા માટે ઘર બહાર નીકળવાનો વટહુકમ જ બહાર પાડ્યો હતો. જેવીતેવી તળિયતે એ ભારતયાત્રા પૂરી કરી શક્યો એમાં દૈવકૃપા જ સમજું છું. એ પ્રવાસની સર્વ ફેટોઆશી મારા ચિ. નરેન્દ્રે કરી હતી. કુલુ પ્રાંતની બીજી વટાવી હિમાલયને ઉંઘરે રોરીક આશ્રમે પહોંચવાની હિંમત આપનાર તો ડૉ. જેમ્સ કઝિન્સ હતા. નહિ કોઈ ઓળખાણ કે પિછાન, એવા અજ્ઞાણ પ્રદેશમાં ત્રણસો માઇલનો પહાડી રસ્તો વટાવી બીજે છેડે પ્રો. રોરીક જેવા મહાપુરુષનો પરિચય અને સમાગમ ડૉ. કઝિન્સની ત્યાં હાજરી હતી તેથી જ સાધી શક્યો. એકલ પંડે એ પ્રવાસ પૂરો કર્યો ત્યાર પછી જ તેના દુર્ગમ પણાનો પૂરો ખ્યાલ આવ્યો. આમ, જુદાંજુદાં પાત્રોની પ્રેરણાએ મને તો જીવનના અનેરા અનુભવો મળ્યા છે, નવા મિત્રો સાંપડ્યા છે. અને કંઈક ઠેકાણે દિલસોજીભર્યું આતિથ્ય પામ્યો છું. એ બધાં પ્રતિ આભારપૂર્ણ હૃદયે વાચકને આ ગ્રંથ સાદર કરું છું.

અર્પ

મુરખ્ખી ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈને

જેમણે મને પ્રવાસનો રસ લગાડ્યો અને સાધારણ માનવીઓ
તથા પ્રસંગોમાંથી આનંદ અને જ્ઞાન મેળવવાની દ્રષ્ટી આપી.

જેમના સમાગમ ને સચ્ચરિત્રમાંથી ભાવનાસુગંધી મેળવી
હું જાહેર સેવા શીખ્યો.

ર. મ. રા.

જાપાનનો પ્રવાસ

પાસપોર્ટ અને વીઝા	૧
રેડીગરની ટિકિટ	૨
પ્રવાસનાં સાધનો	૩
રેડીગરનો વસવાટ	૫
ખાવાપીવાની સગવડો	૬
ખર્ચોરનું ખાણું (લંચ)	૧૦
સાંજનું ભોજન (Meals)	૧૨
સીલોન અને આગળ	૧૩
સીંગાપુર	૧૮
હાંગકોંગ	૧૯
શાંઘાઈ	૨૫
શાંગહાઈથી બેપડયા	૩૪
જરા આંતરો	૩૮
હવે જાપાનમાં	૩૮
કથો તોના કલાકારોની મુલાકાત	૫૫
નાકામુરા સાન	૫૬
સાતો સાન	૫૮
મોરી સાન	૬૨
મીકી સાન	૬૪
કોળેના કલાકાર મુરાકામી સાન	૬૫
ધૂની ચિતારો	૬૭
જાપાન ટૂરિસ્ટ બુરો : એક ઉપયોગી સંસ્થા	૬૯
હવે કાકા	૭૦
ટોકિયો એક્સપ્રેસ	૭૨
ટોકિયો તરફ	૭૩
કામાકુરા	૭૪
ફ્યુજિયા હોટેલ	૭૬
મૂંછ મંડળ	૭૮
યેનોશીમા-ચિત્રદ્વિપ અથવા પિકચર આઇલેન્ડ	૮૦
ઇન્ડો જાપાનીઝ એસોસિએશન	૮૭
ટોકિયો-યેદો	૮૯
જનરલ નોગીનું સમારક	૯૦

મેઢજી સગાધિ	૯૧
મેઢજી ચિત્રાલય	૯૨
વૉર મ્યૂઝિયમ	૯૫
વાસેદા યુનિવર્સિટી	૯૭
વાસેદાનો ઐતિહાસિક પરિચય	૯૮
વાસેદાનું નાટ્યાલય	૧૦૧
ચિત્રકાર કાત્રુતાને ઘેર	૧૦૬
હટાક્ષ ચિત્રકાર ગિ. રાકુતેન	૧૧૩
ધમ્પીરીઅલ આર્ટ ઓફેરેમી	૧૧૫
જાપાનનાં નાટ્યો અને નૃત્યો	૧૧૭
તાકારાગ્યુકા	૧૨૦
રંગભૂમિની રચના	૧૨૩
કાબુકી ઝા	૧૩૧
જાપાનનાં નૃત્યો	૧૩૬

ઉત્તર હિંદનો પ્રવાસ

સંસ્કારયાત્રા	૧૪૧
પૂર્વ રંગરણ	૧૪૨
નિમંત્રણ	૧૪૪
શાન્તિનિકેતન	૧૪૭
તાતાભવન અને ભોજનગૃહ	૧૪૯
શ્રી નંદ્યાબુ	૧૫૧
શાન્તિનિકેતનમાં ગુજરાત	૧૫૩
શ્રી ક્ષિતિબાબુ	૧૫૮
શ્રીનિકેતન	૧૫૯
શિશુમંડળનો ઉત્સવ	૧૬૨
વૃક્ષારોપણ ઉત્સવ	૧૬૩
હેવેલ ભવન	૧૬૮
પ્રકાશ પરિચય	૧૭૦
સ્લાભવન-સંસ્થા અને શિક્ષણ	૧૭૩
‘વાલ્મીકિ-પ્રતિભા’નો નાટ્યપ્રયોગ	૧૭૬
વિનોદદા અને કિંકરદા	૧૭૯
ઉત્તરાયણ અને શ્યામક્ષી	૧૮૧
શિક્ષકનો નવતર પ્રયોગ	૧૮૪

શુભરાતની કલાવર્તા	૧૮૦
શ્રી મહિલકથ	૧૮૧
વિદાય	૧૮૨
કલકત્તા	૧૮૩
ચાંપશીબાઇ	૧૮૪
મુકુલચન્દ્ર દે	૧૮૫
કલકત્તાની કલાશાળા	૧૮૬
શ્રી અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંગુલી	૧૮૭
શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરની મુલાકાત	૨૦૧
શ્રી ગણીન્દ્રભૂપણ ગુપ્ત	૨૦૨
શ્રી રમેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી	૨૧૦
કલાકાર જગનનાથ	૨૧૪
પ્રમોદકુમાર અદ્વૈપાદ્યાય	૨૧૬
ફાઇન આર્ટ સેન્ટર	૨૨૧
‘મોડર્ન રિવ્યુ’ અને ‘વિશાલ ભારત’	૨૨૧
શ્રી રામ શર્માજી	૨૨૨
કેદારનાથ	૨૨૩
ડૉ. અનંત પંડ્યા	૨૨૪
ઝરિયા	૨૨૬
સળગતી ખાણ	૨૩૧
કોલસાની ખાણોના પ્રદેશમાં	૨૩૩
પટણા	૨૩૫
પટણા મ્યુઝિયમ	૨૩૬
પટણા આર્ટ સ્કૂલ	૨૩૭
ખુદાળક્ષ લાયબ્રેરી	૨૩૮
રાયગઢાદુર રાધાકૃષ્ણ જ્ઞાન	૨૩૯
નાલંદાનું પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ	૨૪૫
પુરાણપ્રસિદ્ધ કાશી	૨૪૮
રાય શ્રી કૃષ્ણદાસજી	૨૪૮
સારનાથ	૨૫૧
મૂલ ગન્ધકૂટિ વિહાર	૨૫૫
ભારતમાતા મંદિર	૨૫૬
નાગરબાઈ	૨૫૭

ભારત કલાભવન	૨૫૮
ગોવર્ધનધારી	૨૬૦
કલાકાર રાગપ્રસાદ	૨૬૨
હસ્તનામું	૨૬૪
પૂરન ભૈયા	૨૬૪
લખનો	૨૬૬
કૃષ્ણવલ્લભ દ્વિવેદી	૨૬૬
લખનો મ્યુઝિયમ	૨૬૮
લખનોની આટ રફલ	૨૬૯
કાન્યકુબ્જ કોલેજમાં	૨૭૪
કાનપુર	૨૭૫
અલ્લાહાબાદ	૨૭૭
પ્રયાગ સંગમ	૨૮૦
કલાકાર સુખવીરસિંહજી સન્યાલ	૨૮૨
અલ્લાહાબાદ મ્યુઝિયમ	૨૮૩
પ્રાચીન કૌશામ્બીના અવશેષો	૨૮૫
દિલ્હી	૨૮૬
દેવદાસ ગાંધી	૨૮૭
ગિરલા મંદિર	૨૮૮
કાઠ્ઠનિરેટ શંકર	૨૮૯
રાવળહાટુર દીક્ષિત	૨૯૧

કુલુનો પ્રવાસ

પાપોલા	૨૯૭
કુલુ	૩૦૦
નગર નિવાસ	૩૦૫
રોરીક હોલનો મહેમાન	૩૧૪
કઝિન્સ દંપતી	૩૨૧
હિંદી નારીઆનાં નિગેહ્યાન	૩૨૩
વિદાય	૩૨૫
શ્રીકંઠ હસવાઈની ટુકાને	૩૨૬
ગંડીના ભેષી દંપતી	૩૨૯
અમૃતસરને ગાગે	૩૩૩
અમૃતસર	૩૩૫

કલાકારની સંસ્કારયાત્રા

જાપાનનો પ્રવાસ

પાસપોર્ટ અને વીઝા

હિંદની સરહદ બહાર જતા દરેક પ્રવાસી પાસે 'પાસપોર્ટ' હોવો જ જોઈએ એ વાતની જોગવાઈ આફ્રિકા કે ઈંગ્લેન્ડ ગયા હશે તેમને તો ખચકાત હશે જ. આ પાસપોર્ટનો મૂળ આશય તો એવો છે કે પરદેશમાં નામો-નિશાન વગરનો કોઈ માણસ નગરે પડે તો ત્યાંની સરકાર કે સત્તા તેને શકા ઉપર અટકમાં લઈ શકે અથવા કેદ કે હદપાર કરી શકે. એ મુશ્કેલી ન બિલી થાય તે માટે દરેક જણે પોતાની સ્થાનિક સત્તા તરફથી ફર્ટ કલાસ મેન્જિસ્ટ્રેટની રૂબરૂ કરેલા એકરાર સાથે બ્રિટિશ સરકારનો છાપેલો પાસ-પોર્ટ (પરવાનો) મેળવવો જ પડે છે. પાસપોર્ટની મંજૂરી માગતાં સાથે પોતાના ત્રણ ફોટોગ્રાફો પણ મોકલવા પડે છે. આ પૈકી એક તેના પાસપોર્ટમાં ચોટી તે પર સરકારી સિક્કો લગાવવામાં આવે છે, જેથી કોઈ જીને આસામી એ પાસપોર્ટનો લાભ લઈ શકતો અટકે છે. જેમને હિંદની બહાર જવું હોય તેમણે જવાની મુદત અગાઉ સવેળા આ પાસપોર્ટ મેળવી લેવાની તજવીજ રાખવી જોઈએ; નહિતો છેલ્લી ઘડીએ તેના સંબંધમાં કંઈક શંકા ઉપસ્થિત થાય તો મંજૂરી મેળવતાં ઢીલ કે અડચણ આવે છે. પાસપોર્ટ મળ્યા પછી જ પ્રવાસની સાગત્રી તૈયાર કરવી; નહિ તો ઘણાનો જાંવેલો સામાન પડ્યો રહે-વાના પ્રંગો પણ જની વ્યય છે. મૂળ તો પ્રવાસની સલામતી માટે આ પાસ-પોર્ટની પદ્ધતિ દાખલ થઈ છે, પણ તે સાથે શંકાપડતા કેનાસી જવા ઇચ્છતા માણસો અથવા સરકારની તજવરમાં આવેલા રાજદ્વારી માણસોની રુકાવટ કરવાનું આડું પણ થયું છે.

પાસપોર્ટ માટે, જે જે મુશ્કેલી મુલાકાત લેવાની હોય તેનાં નામ, પ્રવા-

સનું કારણ, જનારનું વય, તેના ચહેરાની નિશાની વગેરે વિગતો આરીકીથી માગવામાં આવે છે તેમજ તે બધી હકીકત સિટી મેજિસ્ટ્રેટની સમક્ષ લખવાની હોય છે અને તેના અભિપ્રાય ઉપર જ પાસપોર્ટ કાંદનારા ઑફિસરો ધ્યાન આપે છે. પાસપોર્ટની ફો છ રૂપિયા છે.

પાસપોર્ટ કદાચ પછી જે જે મુલકોમાં જવાનું હોય તેના કૉન્સલો (રાજપ્રતિનિધિઓ) પાસે જઈ તેમની રૂબરૂ સાળ પડાવવી પડે છે. તેને વીઝા કહે છે. અમારા વીઝાનું કામ અમારા ટિકિટના એજંટોએ કરાવી આપ્યું હતું. બપોલ અને ચીનના કૉન્સલોના તેમાં સહી અને સિક્કા પડ્યા હતા આ રીતે વીઝા ન કરાવે તો તમને તેમના મુલકમાં કિતરતાં રહે.

સ્ટીમર ઉપર ચડતાં દરેક જણનો પાસપોર્ટ તપાસવાને દાદર આગળ એક પોલીસ અમલદાર બિઝો હોય છે અને સ્ટીમરના આરબુખાં પેસતાં સ્ટીમરનો ઑફિસર પહેલાં તો એ પાસપોર્ટ લખ લે છે. જ્યારે સ્ટીમર નવા બંદર પર લંગર નાખવાની હોય છે ત્યારે ત્યાં કિતરનારા પેસેન્જરોને પાસપોર્ટ યાજી આપી દેવામાં આવે છે. કોલંગો વગેરે બંદરે સ્થાનિક પોલીસ ઑફિસરો પહેલાં સ્ટીમરમાં ચડી આવતા અને કિતરવા માગતા દરેક ઉતારુના પાસપોર્ટ પર સિક્કો લગાવી આપતા.

સ્ટીમર પર જતા દરેક પ્રવાસીએ છેલ્લા પંદર દિવસ દરમિયાન શીળી કદાચાનું સર્ટિફિકેટ રજૂ કરવાનું હોય છે. આનો હેતુ એરોગનો ચેપ અટકાવવાનો જ છે અને તેમ કરવામાં પ્રવાસીને જરાયે મુશ્કેલી પડતી નથી, તેમ અર્થ પણ થતો નથી.

સ્ટીમરની ટિકિટ

પહેલી જ વાર પ્રવાસે નીકળનારને ટિકિટની આખત ઘણી ચૂંચવણ કરનારી લાગે છે, પણ મુંબાઈમાં બંદરી કામદાર કરનારી એવી ઘણી પેઢીઓ છે, જે સામાન ચડાવવા-ઉતારવા-મોકલવાની કે પેસેન્જરોની ટિકિટો કદાચી તેમને સ્ટીમરની કૉબિનમાં પહોંચાડવા સુધીની તબક્કા કરી આપે છે. તેમને સ્ટીમર કંપની તરફથી જ અમુક ટકા કમિશન મળે છે એટલે પેસેન્જરને

છામેલા ભાવો પર જ પોતાની ગણતરી કરવાની રહે છે. એજન્ટના માણસો કામ થવા આદર્શનામ અને મજૂરી માગે તે જ વધારાનું ખર્ચ. છતાં યે ટિકિટોના દરમાં પ્રવાસની મુદત પ્રમાણે વળત-ટિકિટમાં જે વટાવ અપાય છે તેની સમજ એજન્ટ પાસેથી મેળવી લેવાની જરૂર છે. અમારે જાપાન જવાના સેકન્ડ ક્લાસની એક વખતની ટિકિટના ૨૭ પાઉન્ડ ભરવાના હતા, પણ જ્યારે જાણ્યું કે ૯૦ દિવસની વળત-ટિકિટ પણ સાથે લઈએ તો ૩૪ પાઉન્ડમાં જ જાતવળતનું ભાડું પતી જતું હતું, ત્યારે પછી એ જ ટિકિટ લીધી; એટલે કે માત્ર સાત જ પાઉન્ડમાં ખીજી મુસાફરી થઈ. આ ખર્ચમાં ખાવા-પીવાનું, નાહવાનું, ઓઢવાપાથરવાનું ને તો કરતું બધું ખર્ચ આવી જાય.

સારા દરજ્જાના શ્રદ્ધેશ્વને છાજે એવાં સુખસુગવડો સેન્ડ ક્લાસમાં પૂરતા પ્રમાણમાં મળે છે. આપણા હિંદી ભાઈઓ મોટા ભાગે P & O કરતાં ઈટાલિયન સ્ટીમરો પસંદ કરે છે, કારણ કે તેઓ પરદેશીઓ હોવાથી ઘરાક અને દુકાનદારના સંબંધમાં વધારે ચિનયી અને સેવાપરાયણ જણાયા છે. જાપાની સ્ટીમરોમાં ઘણાને જાપાની અડચણ અને ઓછાં સુખસુગવડ જણાયાં છે. વળી સેકન્ડ ક્લાસથીયે ઓછા ભાડાની સગવડવાળો એક વર્ગ છે, તેને 'સેકન્ડ ઈકોનોમી' કહે છે. વિદ્યાર્થીઓ અને કરકસરથી પ્રવાસ કરનાર માટે ને જરા યે ખોટો નથી. તેમાં સેકન્ડ ક્લાસ કરતાં લગભગ ૧૫૦ રૂપિયાનો ખચાવ થાય છે, કેમકે તેની ૯૦ દિવસની જાતવળતની ટિકિટના માત્ર ૨૭ પાઉન્ડ અને એક વખતના ૨૦ પાઉન્ડ છે. અમે ઘણા સંસ્કારી હિંદીઓ અને ચીની શ્રદ્ધેશ્વને તેમાં પ્રવાસ કરતા જોયા. થર્ડ ક્લાસ તો માત્ર ગોકરો કે મજૂરો માટે જ છે એમ મનાય છે. તેમને ઉઘાડ કેક ઉપર જ રહેવાનું અને હાથે રાંધી ખામ લેવાનું. છતાં ઘણા સાદસિક રંક સ્થિતિના માણસોએ આ જ વર્ગમાં પરદેશ જઈને પોતાનું પ્રારબ્ધ ઉત્તમ ક્યોના વ્રતાંતો કે; એટલે પરિસ્થિતિથી ઘડાએક કેઈ હિંદી એનો લાભ લે તો તેમાં લીજુપત ન ગણાય.

પ્રવાસનો સાધનો

હિંદુસ્તાનમાં ભાગ્યે જ કોટપાટલૂન ને મોઝનંજૂટ પહેરનારાને પણ સ્ટી-

મરમાં અને તેમાં જે સેકન્ડકલાસમાં જવાને કંઈ કે યુરોપિયન દળનો પોપાક જોઈએ એવી સાધારણ માન્યતા છે. આ આખનમાં એક તરફ જતી સ્ટી-મરમાં તો સ્વસ્તથણે બાકી રાખવામાં આવે છે, પણ પૂર્વ આબુએ જતી વખતે તે ધોરણ નરમ પડી જતું હોય એમ લાગ્યું છે. સીકોન, સીંગાપોર કે અપાન જનારા કેટલાક હિંદી ભાઈઓ દેડ સુધી ધોતિયું પહેરીને ફર્યા કરે છે. પણ મને લાગ્યું કે સ્ટીમર ઉપર ધોવાની અને સૂકવવાની સગવડો નથી, તેમજ ધોવાનો પણ ખર્ચ ઘણો વધી જવાનો સંભવ હોવાથી એ સાદા સૂટ અને જેચાર બાંડિયાં ખમીસ (ઉઘાડા કોલરવાળાં) હોય તો કામ ચાલ્યું જાય. સ્ટીમરમાં કપડાં ભાગ્યે જ અરાખ થાય છે; એટલે જરૂર વખતે જ પૂરાં કપડાં પહેરી પાછાં ઘડી કરી મૂકી દેઈએ તો સૂટ તો ધોવાડાવવાનો જ નહિ. એકમે આખી અરધા પેન્ટ અને એકમે બાંડિયાં વખતોવખત ગદગત રહીએ એટલે નવીનતા જળવાયા કરે છે. આખી પેન્ટ કે આખા પેન્ટ નીચે પહેરવાની હળવા કપડાની ચઢીઓ ખડુ જ આવશ્યક છે; તેમજ હળવાં ગંટકરાક પણ સકારાત્મક રાખવામાં ઉપયોગી છે. આ જે વસ્તુઓ નાડાવાની ઓરડીમાં હાથે ધોઈ નખાય અને રોજરોજ અદલી શકાય એટલે સ્વચ્છતાનું ધોરણ પૂરું પાળી શકાય છે. સ્ટી-મરમાં કપડાં ધોવા આપવાં એટલે એક કપડા દીઠ છ થી આઠ પેન્સના ચ દસો ગણી રાખવો. રાત્રે પહેરવાનો પોપાક ખડુ જ સસ્તા કાપડનો હોય તો ચાલી શકે છે. તે પહેરીને જાહેરમાં ફરાય નહિ, પણ જેઓ વહેલા પરવારે છે તેમને વાંધો નથી આવતો. મોડા ગિહનારા કે મોડા નાડાનારા એક મોટો ઝબ્બો (જોને ટ્રેસિંગ ગાકેન કહે છે) તે ઉપર ઓઢાંને ફરી શકે છે. પણ એ ઝબ્બો ઘણો દેખાવડો હોવો જોઈએ. તેમાં ગાયસો ગમે તેટલું ખર્ચ કરી શકે છે.

આ મિત્રાય નાડાવા માટે પણ એક પોશાકની જરૂર રહે છે; પણ તે આર આનાથી માંડી ગમે તે કીમત સુધીના તૈયાર મળે છે. તેની કે બીજાં કપડાંની જેમને જીણુપ લાગી તે સાર્થીદારોએ અપાની જ અનાવટના સૂટ અને ખમીસોં કે બાંડિયાં અથવા ઝબ્બા મામૂલી કીમતે કોલેમો અને સીંગાપોરથી ખરીદ્યા. આ તૈયાર સીનેલાં કપડાં અને તેની કીમત જોઈકાર્ડ પણ આશ્ચર્ય પામે. સવા

કે દોઢ રૂપિયાનું પેન્ટ, અને રૂપિયા—સત્રા રૂપિયામાં રેશમી અરધિયાં વા ખમીસ અને એવી બીજી ચીજો મામૂલી કીમતે ક્રાઇપણ માણસને પૂરો દાઢ આપી શકે. એટલે મુંગાઈથી બહુ ભાર લેનારને પસ્તાવું જ પડે. પરંતુ જેમના મનમાં વતનની ચીજો પર જ પોતાનો નિર્વાહ કરવાનો આગ્રહ હોય તેઓ ભગદે જવા દઈને સાદાઈથી પણ પોતાનું ગૌરવ સાચવી શકે છે. અમારી સાથે શ્રી દક્ષિણામૂર્તિવાળા મુ. નાનાભાઈ છે, તેમણે તો નિશ્ચયપૂર્વક ખાદીનાં પહેરણ અને ધોતિયા પરજ ચલાવ્યું છે. માત્ર મેળાવડામાં જતી વખતે ખાદીનો લેંઘો અને એક કોટ વધારે છે. પરદેશી ચીજોની મોહિતીમાંથી બચવું ઘણું મુશ્કેલ લાગે છે અને નાનાભાઈની ઊંડી ત્રિચારણા એ પર મન વસોવી નાખતી લાગે છે.

સ્ટીમરનો વસવાટ

બધું દેખાતું ગંધ થયું એટલે અમારી કૅબિન સંભાળવા દોડ્યા. આ સ્ટીમરનો ખ્યાલ શી રીતે આવ્યું ? કૅબિનોની મલીઓમાં ભૂલા પડી જઈશું એમ પહેલાં તો લાગ્યું. અમારી સ્ટીમર વિક્ટોરિયા એક મોટા ગામ જેવડી છે. તેની વ્યવસ્થા માટે જ ૧૨૨ રુડઅર્ડો, ૪૮ ઑફિસરો, ૪૨ ઈન્જનેરો, ૪૭ રસોઢયા વગેરે મળી કુલ ૨૮૬૨૮ ઈનો છે. પહેલા વર્ગની કૅબિનો ૨૬૬, બીજા વર્ગની ૬૭, સેકન્ડ ઈકોનોમીની ૧૦૦, ત્રીજાની ૫૮, ૧૦૬ લકસ ફર્સ્ટ ક્લાસ નેમેરોસ્યસ મળી ૫૩૩ કૅબિનો છે. તેનું ટનેજ ૧૪૪૦૦ છે અને ૧૮૮૮૦ હોર્સ પાવરનાં એજીનો છે. એટલે આવડી મોટી સ્ટીમરમાં કૅબિન શોધનારને સહેજમાં પત્તો મળે જ નહિ. અમારી જ કૅબિન એક મોટી મોટરબસ જેવડી છે. ફર્સ્ટ ક્લાસની કૅબિન લગભગ ૧૨×૧૦ ફૂટની છે. તે ઉપરાંત તેની બાથરૂમ બુદી. આ કૅબિનોમાં જે સગવડો છે તેવી કદાચ સાધારણ રાગબો કે મોટા શ્રીમંતોના ઘરોમાં પણ નહિ હોય. જેઓ ફર્સ્ટ ક્લાસ કે સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટો લે છે તેમને કૅબિનની સગવડો ઉપરાંત દિવસરાતની બધી જરૂરી નોકરી આપનારાની સેવા અને ત્રણે ટંકનું ખાવાપીવાનું મળે છે. ઉપરાંત સંગીત, નાટક, સીનેમા, રેડિયો વગેરેનો પણ દરમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે.

અમે કૃષિનમાં આવ્યા ત્યાં નાનાભાઈએ જણાવ્યું કે સાડા સાત વાગ્યે સાંજનું ખાણું પીરસાશે એટલે તે વખતે અધાએ રીતસર તૈયાર થઈ હાજર થઈ જવું. ખીજી યુરોપિયન સ્ટીમરમાં આ રીતસર તૈયારી એટલે જમવાનો ખાસ કાળો પોપાક પહેરી ટાપટીપ કરી હાજર થવાનું; પણ આ તો પૂર્વનો પ્રદેશ અને ઇટાલિયન સ્ટીમર એટલે અમને ઘણી છૂટ રહી. સ્ટીમરમાં ચડેલા તે જ પોપાકમાં લગભગ અધા ખાણા પર હાજર થયા હતા.

પહેલાં ટમાટા વગેરેનો સૂપ આવ્યો. પછી આફેલા બટાટા, પછી વળી કંઈ મિદાઈ, આમસકીમ, પૂરી, પાપડ, ભજિયાં એમ ઘણું આવ્યું. અમે સવારે ખૂબ જમેલા છતાં હાંસીને ખાધું. મને તો ફેર ચડવાનો કશો ભય ન હતો. ખીજા સોગતીઓને જરાજરા અસર થવા માંડી કે ઉપડ્યા ઉપરના ડેક ઉપર. ત્યાં આપુ મહાજળેશ્વરને ભૂજાવે એવી હવાના ઝપાટા હતા એટલે થોડીવારમાં તે અસરથી મુક્ત.

મને ઘણા અનુભવી મિત્રોએ કહ્યું હતું કે સ્ટીમરમાં ગિસ્તરની જરાયે જરૂર પડતી નથી, તેમજ વસ્તુઓ વારેવારે તપાસવાની તજવીજ પણ રાખવી પડતી નથી; એ તદ્દન ખરું લાગ્યું. સેકન્ડ કક્કાસની કૃષિનમાં દરેક ઉતારુ માટે એક સ્વચ્છ ગિજાનું અને કપાટ, તેમજ ત્રણ ખાનાંવાળું એક ટેબલ હોય છે. તે પર કાચનો કોટો અને પ્યાલો ગળડી ન જાય એવી પડઘી સાથે કાપેલા ગાળામાં ગોઠવેલાં હોય છે.

એ ઉપરાંત દરેક જણુ વાપરી શકે એવી રીતે કૃષિનમાં જ મોં ધોવાની બે કુંડીઓ, ગરમ હંડા પાણીની ચકલીઓ તથા મોટો આરસો હોય છે. પંખા તો આવતા જ રહે છે. ઉપરાંત સીલિંગમાંથી એવાં કાણુંવાળાં ગોળ મોં ગોઠવ્યાં છે કે ગમે તે બાજુ તે ફેરવો એટલે તેમાંથી પવનનો પ્રવાહ આદ્યા જ કરે. બત્તીની સગવડ પણ એવી જ સરસ છે. દરેક પથારી ઉપર તે જુદી જ ચાંપ સાથે એકલાને પ્રકાશ મળે એવી રીતે માથા ઉપર ગોઠવી હોય છે. ખીજા ઉતારુ સૂતા હોય ત્યારે આપણે એકલા વાંચી અથવા લખી શકીએ. ઉપરનીયે ગિજાનાં હોય તેમને પણ દરેકને સરખી જ સગવડ આપી છે.

કળાટોમાં કોટ ટાંગવાના સળિયા, પાટલૂન દાબી રાખવાની ચાંપો અને જોડા કે બીજી વસ્તુ મૂકવાનાં ખાનાં હોય છે. આ બધી સગવડો પછી કોઈ વસ્તુ રખડતી મૂકનાર માત્ર આગસુનો સરદાર જ ગણાય. કૃષિનનો સ્કુઅર્ડ ચોવીસે કલાક દરેક પથારી પરની ઘંટડી મારતાં હાજર થાય છે ને જોઈતી વસ્તુ હાજર કરે છે; અને આપણે બહાર નીકળીએ ત્યારે પાછળથી આવીને ખૂણેખૂણે સાફ કરી નાખે, પથારી ગોડવી સાફ ખેંચી મૂકે, જોડા કે ખૂટને બહાર મૂકીએ તો પોલિશ પણ કરી આપી બન્ય વગેરે અનેક ફરજો અદા કરે છે. જે અડપ, સફાઈ અને વિવેકથી એ પોતાનું કામ કરે છે, તે જોતાં તો મોટે પગાર ખાતો હિંદી સેક્રેટરી પણ એટલી કાળજી રાખતો ન લાગે. એ જૂનાં કપડાં પહેરે ત્યારે મજૂર કે હમાલ લાગે; પીરસવા આવે ત્યારે કોરાં કડક કપડાં અને ચહેરાની તથા વાળની એવી સફાઈ બતાવે, તેમજ શાંતિ અને વ્યવસ્થાથી વાળીઓ એવી રીતે મૂકે કે જુદો જ આદમી લાગે. એમના દેશમાં આવી રીતભાત સામાન્ય હશે, પણ આપણા સંસારમાં તો એવા નમૂના કવચિત જ નજરે પડે છે.

અંધારુ હતું એટલે સ્ટીમરમાંના પ્રકાશથી દૂર કાળી ચાદર પથરાઈ હોય એવો સાગર લહેરાતો હતો. પણ સ્ટીમરમાં તો બધાં જુઓ ત્યાં અગઝગાટ. હાલવા ચાલવાની જગ્યાઓ, દાદરો કે બારીઓ આગળ પ્રકાશની ગોડવણમાં કંઈ જ કમી નથી. કોઈ પણ ખૂણે બીજણીની ચાંપો એવી રીતે ગોઠવેલી છે કે તેની ઉપયોગિતા ને યોજનામાં તમને ફેર લાગે જ નહિ. દરિયાનો એક-રૂપતા વિસારવા સ્ટીમરમાં જે બહુરૂપી કળાકૌશલ્યની રચના જોવામાં આવે છે તે વર્ણુભૂમિ સમગ્રવધી મુશ્કેલ છે. કોઈ ખૂણે કચરો તો નહિ જ દેખાય; પણ એ સફાઈ ને સાચવણ પણ એટલાં બધાં કે દરેક ફર્નિચર કે ચિત્ર કાલે જ તૈયાર કર્યું હોય એવું લાગે. પૈલવ અને વિસ્તારની વાત બાજુએ મૂકી તો પણ આ લોકોની દેખરેખ અને કાળજી માટે તમને માન અને સમભાવ ઊપજ્યા વિના રહે નહિ.

અમારી કૃષિનમાં દરેક જણની પથારી સ્વચ્છ રીતે પાથરેલી. ગોડવાનાં

ધોએલાં સાધનો, પાસે જ પાણી પીવાના કાચના કળશા અને ખાલા તેમજ વૉશટળ આગળ ખાલા ને રૂમાલો દરેક માટે તૈયાર હતાં. જગતમાં કોઈ ખાત માગવી ન પડે એવી આ માણસોની તહેનાત અને પદાર્થો પીરસવાની સફાઈ અને કાવકા રીતભાત આપણે નથી જોતા આપણાં મંદિરોમાં કે મહાલયોમાં અથવા ધર્મસમારંભોમાં. વર્તનમાં એ લોકો પર સરસાઈ બતાવવા જેવું રજૂ કરવાનું અમારી પાસે કંઈ નથી એ વિચાર શરમ ઉપજાવે છે. આપણી ગરીબી અપાર છે પણ નિશ્ચયપૂર્વક ધાર્યો વખત સાચવવાની કે ધારેલી રીતે કામ કરવાની મંકલ્પશક્તિ પણ આપણામાં ક્યાં છે ?

નહાવા માટે પાંચ છ ઈંચિન વચ્ચે એકમે બાથરૂમ હોય છે, તેમાં મોટું ટળ હોય છે અને તેની ઉપર કુવારો તેમજ ગરમ-હંડા પાણીની ચાવીઆ હોય છે. સાચુ પણ ખરો જ. સ્ટીમર તરફથી મળેલા મોટા કુવાલો વીંટી અહીં ચાવી દરેક જાણ નાહી લે છે. કેક ઉપર ખારા પાણીનો એક મોટો હેજ છે ત્યાં ચે કોઈ પણ નહાવાનો સૂટ પહેરી નાહી ચાવીને આ રૂમમાં ફરીવાર મીઠા પાણીથી નહાય છે. મીઠું પાણી જ બધે વપરાય છે. આ બાથરૂમ સ્વચ્છતા અને શરીરને રાહત આપનારું અગત્યનું સાધન છે. આથી મુસાફરોમાં સફાઈ અને પ્રકુલ્લતાનું ધોરણ આપોઆપ જળવાય છે. કોઈને પણ નહાવાની આગસ ન જ થાય અને તેનો આનંદ માણી શકે એવી સગવડ આ બાથરૂમની છે.

ખાવાપીવાની સગવડો

સેકન્ડ ક્લાસના બધા પેસેન્જરો મોટા હોલમાં પોતપોતાને માટે નક્કી થયેલા ટેબલ પર જ જઈને વખતસર ખેસે છે, એટલે આ, બપોરાં કે રાત્રિ-ભોજન પીરસાય છે. સ્ટીમરના વાસ દરમિયાન પહેલે જ દિવસે દરેક જણ પોતાની જગ્યા નક્કી કરી નાખે છે અને ત્યાંના ખાતાધીશો હોલના નકશામાં દરેકના નંબરો લખી નાખે છે એટલે કયા ટેબલનો ઉતારુ હાજર હતો તેની નિયમિત ગોંધ રહે છે

સવારના સાડા સાતથી નવ સુધીમાં કોઈ પણ ઉતારુ અહીં ચાવી આ

માગી રહે છે. પણ આ એકલી જ નહિ: કુલાવેલા ઘઉં, દૂધ, ટોસ્ટ અને માખણ, મરચ્છો, ફળો વગેરે પસંદ કરવા જેવી ઘણી વાનીઓ જોઈતા પ્રમાણમાં મળે છે. એટલે સવારમાં પેટ સંતોષ કરી લે તો એક વાગ્યા સુધીનો વખત કાઢવો આકરો લાગતો નથી. ઘેર સવારમાં નહિ ખાવાની ટેવવાળા પણ અહીં તો સવારનો નાસ્તો ચપાટી જાય છે.

આ પછીનો વખત ફેટલાક ડેક ઉપર પડ્યા રહીને ગુઝરે છે, ફેટલાક વાંચે છે, ફેટલાક ગરખાં ને ચર્ચાઓ ચલાવે છે તો ફેટલાક ચોમેર આંટા મારે છે. એક વાગ્યે તો સૌની ક્ષુધા એકસરખી તૈયાર થઈ જાય છે. અમે દસથી બારસુધીનો વખત જપાનીઝ ભાપાનું થોડું જ્ઞાન મેળવવામાં તેમજ જપાન જઈ આવેલા અનુભવીઓને ત્યાંના જીવન અને વ્યવહારની પૃષ્ઠપરછમાં ગાળીએ છીએ. વડવાણુવાળા મહીભાર્ત્રિયાસે જપાની ભાષા શીખવવા માંડી છે અને વાંકાનેરવાળા કેવળભાર્ત્રિ શાહ તેમના પ્રત્યક્ષ અનુભવોથી ઘણી ઝીણવટભરી રીતે જપાનની વિગતો કહે છે. અત્યારે તો તેઓ અમને એક જીવતા જપાની જ્ઞાનકોષ જેવું સાધન થઈ પડ્યા છે. આટલા દિવસથી ચર્ચા કરીએ છીએ, પણ તેમની તરફથી ચોખ્ખા ખુલાસા અને જવાબો મળતાં ખોટ પડતી નથી. એ ભાઈએ જિંદગીની કડીમીડી ખૂબ ભોગવી છે અને સ્વાશ્રયજળે જ જપાન સાથેનો વેપાર ખેડી રહ્યા છે. તેમનામાં સ્વનિષ્ઠા અને સંકલ્પશક્તિ ઘણાં જણાય છે. માત્ર પાંચ અંગ્રેજ ચોપડી ભણી એક સાહસિક વેપારી થનારે કેવા કદાણુ સન્નેગોમાં ઘડતર કર્યું હશે તે કલ્પી શકાશે. તેમના અનુભવ અને આગળ પડી સેવા આપવાની તત્પરતાથી તેમણે યથાજ ઉતારુઓ પર પ્રવાસમાં ઉપકાર કર્યો છે. ખાવાપીવાની અગવડો દૂર કરવા હેડ સ્ટુઅર્ડ પાસે જઈ બંદોબસ્ત કરાવવો કે બંદર પર ઊતરે ત્યારે દરેકને જોઈતી સગવડની તપાસ કરવી વગેરે આગતોમાં તેમનો અગ્ર ભાગ જ હોય.

ખાંધોરનું ખાણું (લંચ)

ખાણાના ટેબલ પર જઈએ ત્યારે એક છાપેલું 'મેનુ' (menu) પડ્યું જ હોય. તેમાં તે દિવસે તૈયાર કરેલી વાનીઓની યાદી હોય. દરરોજ આ

મેનુ નવાં છાપેલાં અને ઉપર આનંદ આપતાં નવાં રંગીન ચિત્રાવાળાં બદલાતાં જ રહે છે. ખાણું પ્રત્યે થયા બાદ તેનો કંઈ ઉપયોગ રહેતો નથી, એટલે ઉતારુઓ સંપ્રદ માટે તે રાખી શકે છે. રોજરોજ એ છાપવા માટે સ્ટીમરમાં જ એક છાપખાનું છે. ત્યાં મોટરથી ચાલતું પ્રેસ અને કંપોઝિંગ સ્ટાફ પણ હોય છે, એટલે 'મેનુ' ઉપરાંત સ્ટીમરની ખર્ચરાનું અને જરૂરી છાપકામ ત્યાં જ થાય છે અને તે પણ બહુ જ સફાઈદાર. 'મેનુ'નાં રંગીન કવરો માત્ર અગાઉથી છાપવામાં જાય છે. અંદરની જ આજુ સ્ટીમરના પ્રેસમાં છપાય છે. આ વખતે હિંદી મુસાફરો લગભગ પચાસ કે સાઠ ગ્રેટલા શુદ્ધ શાકાહારીઓ છે એટલે તેમના માટે થોડા દિવસ વેળેગલ 'મેનુ' જુદું છપાતું. અમે તો મુ. નાનાભાઈને ભગાવી દીધું કે તેઓ પસંદ કરે તે જ વાનીઓ અમારે મંગાવવી. અમારો સ્ટુઅર્ડ પણ તેમને અગાઉની એક મુસાફરીથી ઓળખે છે, એટલે કામ સહેલું થયું. તેણે જ કહ્યું કે તમને નહિ ખપે તે વસ્તુ હું લાવીશ જ નહિ. છરીકાંટા ને ચમચાના સરંજામ અને બદલાતી રકાળીઓની પ્રવૃત્તિ પહેલવહેલી સાગી આવી છતાં અમારે કોઈ યુરોપિયનોના સાથમાં ખાવાનું નહોતું એટલે સરળતાથી ગ હું ચાહ્યું છટાલિયન સ્ટુઅર્ડો પણ હિંદી ધરાકી ઝાઝી મળી એટલે બધાની સગવડ સાચવવા બહુ ઈતેમ્નર હતા. તેમને પણ અમારી ખોરાકી પ્રમાણમાં કંઈક સસ્તી લાગી હશે, એટલે ભાત, શાક વગેરે સારાં મળવા લાગ્યાં. લીલાં શાક, ફળો, શાકભાત અને સૂપ વગેરેથી પેટ ભરી શક્યા એટલે કંઈ પંચાત લાગી નહિ. એક બે જણને પહેલા બેચાર દિવસ ધાન્યું નહિ, પણ ધારેધીરે તેમને પણ સરળતા જણાઈ. પોશાકની ચર્ચા તો તદ્દન ઊડી જ ગઈ હતી. બપોરે તો અરધા પેન્ટ અને માત્ર આંડિયા સાથે ભોજનગૃહમાં કામ ચાહ્યું જતું. જમતાં લગભગ એકથી દોઢ કલાકન્યય પણ વખતની ખર્ચ પડે નહિ.

બપોરે થોડી ઊંચ લીધા પછી ડેક પર આવીએ તો કોઈ આકાશ જોતા ડેકચેર પર પડ્યા હોય તો કોઈએ ઓળંગી રમત માંડી હોય. સોંગાપોર સુધી તો એક ઝેન્ડપાર્ટી રોજ સવારસાંજ નવાં નવાં ગાયનો સંભળાવતી.

અપોરે સાડાચાર વાગ્યે આ મળે છે. તે વખતે પણ પેટ ભરવા જેવી વાંતીઓ તો આવે છે, પણ અમે તે વખતે માત્ર આથી ચલાવી લેવાનું કીક ગણ્યું છે અને તેથી સાંજની ભૂખ ઘરાબર વખતે મળે છે.

સાંજનું ભોજન (meals)

યુરોપિયન સંસ્કારમાં સાંજનું ભોજન જ મહત્ત્વનું ગણાયું છે, એટલે સાંજે ભોજનગૃહની ટાપડીપ ફરી જાય છે. સ્ટુઅર્ડો તે વખતે કાળાં પાટલૂન અને ઉપર કડક મસ્તૂબાનાં ધોળાં ખમીસ પહેરી વાળ ઘરાબર ઓળીને બિલા હોય છે અને પણ સૂચના હતી કે સાંજે પૂરો પોશાક પહેરી હાજરી આપવી જોઈએ. કર્ટ કલાસના પેસેન્જરો તો પૂરેપૂરા કાળા સૂટમાં જ તેમના જુદા ડાઈનિંગ રૂમમાં જાય છે. યુરોપ આખામાં સાંજના ખાણામાં સૌ કાળો પોશાક પહેરે છે, પણ આ બાબત કાળા પોશાકનો આગ્રહ બહુ ન દેખાયો; કારણકે સ્ત્રીના ગૃહસ્થો અને મલામ સ્ત્રીપુરુષોને તેમના દેશનો જ સ્વચ્છ પોશાક પહેરી ખાણામાં હાજરી આપતાં જોયાં. નાનાભાઈએ તો એકબે દિવસ સદરો પહેર્યો, પણ હવે તો ધોતિયું અને પહેરણુ પહેરી ટેબલ પર બેસે છે. છતાં તેમના તરફ સ્ટુઅર્ડ પણ માનથી જુએ છે. માણસની પ્રતિષ્ઠા પોશાક કરતાં વર્તન અને વિનય પર જ વધારે આધાર રાખે છે.

ટેબલ પર મોટા રૂમાલો અગાઉથી મૂકેલા હોય છે તે દરેક જણ ઉપાડી લે છે ને પોતાના બોળામાં પાયરી દે છે, જેથી કંઈ એઠવાડ કપડાં પર પડે નહિ. છતાં દરેક જણ ખુરશી અને તેટલી ટેબલની પાસે રાખી રકાળી પર જ મોં રાખી છરીકાંટાથી ખાય છે, એટલે હાથ પણ ભાગ્યે જ બગડે છે. વળી દરેક રકાળી બદલાય ત્યારે છરીકાંટા પણ બદલાય છે. અને જે વાતી આવે તેના ઘરનાં જ સાધનો આવે છે.

સ્ટીમર પર રોજ જે શાકપાન ને ફળો મળે છે તે બધાં ઇટાલીથી જ ખરીદેલાં હોય છે, છતાં સાવ તાજાં લાગે છે. તેનું કારણ સ્ટીમરમાં જ એક (રેફ્રિજરેટર) ઝરફમય વાતાવરણની ઓરડી છે. ત્યાં રાખવાથી ગમે તેટલી મુદત તે એવાં ને એવાં જ રહે છે આ ઉપરાંત રાસાયણિક ચાસણી અને

ક્ષારોમાં કેટલાંક ફળો અને શાકો મંદિરેલાં હોય છે, તે પણ ખીરસાય છે ત્યારે તામ્બેલાં જ લાગે છે. માખણ જોઈ એ તેટલું ખીરસાય છે. આ વખતે સ્ટ્રીમરે તેના સ્ટાફમાં એક હિંદી રસોઈઓ લીધો છે તે વળી બળિયાં, પાપડ ને પૂરીની એક રકાળી કરી આપે છે; પરંતુ તેમાં ઘરના કરતાં ચોથા ભાગનો ચે સ્વાદ કે બનાવટ નથી જણાયું. અમે આટલા દિવસો યુરોપિયન ઢંગે કરેલાં શાક પાઉં વગેરેથી પેટ ભર્યાં ખરાં, પણ સીંગાપોરમાં થોડા કલાક રોકાયા ત્યારે અમને શ્રીયુત દરિયાકાંઠે ગધેકાને ત્યાં રોટલીશાક ને દાળભાત જમવાનાં મળ્યાં ત્યારે ખાત્રી થઈ કે રસોઈના સ્વાદ અને કરામતમાં હિંદુસ્તાન સાદાં સાધનોથી જે વાનીઓ કરી શકે છે તેની આગળ યુરોપ ટકે નહિ. માત્ર ખીરસાણની સમ્પત્તિ, ચોખ્ખી ગોદવાણુ ને શાંતિભરી વ્યવસ્થામાં તો હિંદુસ્તાનને નવું જ શિક્ષણ લેવાનું છે.

સીલોન અને આગળ

(તા. ૧૩ ૫-૩૬)

અગિયાર વાગ્યે એકંડ કલાસના ઉતારુઓને આનંદ આપવા ઓરકેન્દ્રા જેન્ડ શરૂ થયું તેના ડિરેક્ટર એક પાસ્ટ ઉમ્મરના રમુજી અને આનંદી દેખાતા ઇટાલિયન ઉતાર છે. ટાલ પડેલું બોલિયું મોં તેનાં સ્મિતથી જાણે બહુભર્યું લાગે છે. દરેક ગાયન વાગે છે ત્યારે તે ઝિભોઝિભો સોડીના ઢલેકા તથા પગના હમકા અને કવચિત એકાદ વળાંક તાલપદ્ધતિ મારી દે છે. ગધે વખત રાગના પત્રટા ને દરેક વાજિંતની ધ્રુમતરી જાણે તેના અંગમાં પ્રકટ થા દરે છે. તેની હીંગાળી પણ મજબૂત દારીને તે ફૂલની જેમ ડોલાવે છે ત્યારે તેની કળા અને તેના આનંદ પર આફરીન થઈ જવાય.

મેં એક જાળુ ઝિભા રહીને તેનો સ્થેય કર્યો. તેના સ્ટ્રીમરના સાથીદારોએ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું ને તેણે એ મારી પાસેથી માગ્યો. જોઈને ખૂબ ખુશ થઈ ગયો અને ચામેર ફરીને અધાને બનાવી આપ્યો. સૌએ પસંદ કર્યો એટલે મારી પાસેથી તે માગી લીધો એ આખી દીધો એટલે મારી પર ખૂબ મીઠી નજરે દર્યો અને ‘માવેલસ’ (અમર) કહેવા લાગ્યો. મને પણ સંતોષ થયો કે મારા

નાનાભાઈ

દિલ્લને ખુશ કરનારને હું સામે
ખુશ કરી શક્યો. એ સાહેબ તો
પાછા તેમની સાથનાં એકબે ઐરાં
સાથે પૂરસદે બેઠાબેઠા રંગીન જી-
નનું સુંદર ભરતકામ પણ કરે છે
અને તેમાં પણ તેની સંગીતની
સુરાવટ અને આકારોની હાવકાઈ
તેમજ તાલગપદ્ધતિના બરોબર
પ્રતિબિંબ પાડે છે. રંગ ને રાગનું
સામંજસ્ય કરી બાણનાર આ
કલાકારની યોગ્ય કદર કરવા તેના
દેશનું સંગીત પ્રેરેલાં બાણનું બેઠક-
છતાં તે અમલદારને પણ અસર
કરી શકે એટલો કુશળ તો છે જ.

એક વાગ્યો કે ખમોરના જમણુનો ઘંટ વાગ્યો. દૂરથી સીંધોનના કિનારાની
ધાર માત્ર દેખાતી હતી. પણ અમે જમતા હતા ત્યાં જ અરધા કલાકમાં તો
અનેક બોટો આમતેમ ખસવા લાગી ગઈ અને તેની વચ્ચે અમારી સ્ટીમરના
નાંગરવાનો ઘેંઘાટ શરૂ થયો. અમે જમીને બહાર આવ્યા ત્યાં તો જિતરવાની
સીડી પૈણ નખાઈ ગઈ હતી અને નીચે તરતો ડકો ચોડવાઈ ગયો હતો. દાદરના
બારણા પાસે જ પાટિયું ચોડાઈ ગયું હતું કે કોલેજો ખાતેથી સ્ટીમર રાત્રે નવ
વાગ્યે પાટી ચિપડશે. થોડી જ વારે અંદરની પોલીસ અને આદિસરો ઉપર
આગ્યા અને ફરતે કલાસના વિશાળ ખંડમાં ટેબલ જમાવી સૌના પાસેબોટ
ઉપર કોલેજોનો સિક્કો મારવા લાગ્યા. દરેકનું મોં બેઠક સિક્કો છાપી આપે,
જે તપાસીને જ દાદરવાળો પોલીસ બહાર નીકળવા દે. સીડી જિતર્યા કે બહારના
બાંધેલા ડકો ઉપર લઈ જવાને પેસેજર ફેરી (વરાગથી ચાલતી હોડી) અને
કંઈક હોડીઓવાળા તૈયાર જ હતા. બાફૂની ફેરીવાળા જાણુદીઃ નિવસના પૃ

સેન્ટ (આર્ટી સીક્ષોનમાં સેન્ટનું ચલાવું છે) એટલે આઠ આના અને રાત્રે ૭૫ સેન્ટ (એટલે આર આના) સાગે છે; પણ હોડીઓવાળા તો જેવો લાગ તેમ લે છે. છતાં ફેરી કરતાં અરધે ભાંવે લાઇ ગય કે લાવે. ઉતાવળ ન હોય તો એમાં અડધું આનંદ આવે છે. અમે તો ફેરી મારફત પાંચ જ મિનિટમાં ડક્કા ઉપર ભિતર્યા અને કસ્ટમનો દરવાજો વટાવી ભાડૂતી બસમાં ગોઠવાયા. આર્ટીના અંદર પરનો દેખાવ તદ્દન આધુનિક યાંધણીનાં મકાનોથી ભરપૂર લાગે છે. કોલેજો શહેર સાત આઠ લાખની વસ્તીનું છે, પરંતુ અધું યુરોપી છાપે છપાઇ ગયું લાગે છે. સીક્ષોનનો રાજ્યકારભાર હિંદુસ્તાન હસ્તક નથી પણ સીધો ઈંગ્લેન્ડ સાથે તેનો વ્યવહાર છે, અને તે સ્વતંત્ર અસ્થાન ગણાય છે. આના લાભ અને ગેરલાભ બંને તે ભોગવે છે. ત્યાંની શાળા કે કોલેજમાં માતૃભાષાને સ્થાન જ ન મળે. અધું ભણતર અંગ્રેજીમાં ચાલે. છેવટની પરીક્ષાઓ લંડનના ધોરણે લેવાય છે અને તેના વિષયો પણ લંડનની પરીક્ષા પ્રમાણે ગોઠવાય છે. આજે સીક્ષોનમાં પાસ થએલો ટ્રેન્યુએટ પોતાની ડિગ્રી સાથે લંડન લખી શકે છે. ધણીયે હિંદીઓ સીક્ષોનની પરીક્ષા આપીને ડિગ્રી પાછળ લંડન લખે છે, જેથી આપણે માનીએ કે તેઓ લંડન જઈ ડિગ્રી લઈ આવ્યા હશે !

કોલેજો શહેરમાં મુંબઈ કે કલકત્તા જેવાં મોટાં યુરોપી યાંધણીનાં મકાનો અને અગીચા જોઈ, નવીનતાના ઈતેજરને નિરાશ થાય. મુસાફરો આગળ ત્યાંના સ્થાનિક આદર્શભૂષે એક બે મુદ્દમંદિર છે. તેમાંથી એક મદ્રાસની દળે બંધાએલું છે અને બીજું હાલની નાટકી દળનું તથા અદારથી યુરોપિયન દળનું લાગે છે. ચંદ્રકારિતા કે જૂમિની લાક્ષણિકતા અતાવનારાં માણસો કે પોશાકો પણ ત્યાં ન દેખાયાં. આ તો માત્ર ઊંડી નજરે જાંચેવો અભિપ્રાય છે. પાછળથી મને ત્યાં વરસેકે દિવસથી રહેતા ઉત્તર હિંદના એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું કે ગિ ગિની મુદ્દાઓ, અનુરાધાપુરમ્ અને કેન્ડી પર્વતો સીક્ષોનમાં જન્મ-મૃત્યુ સમાં દરયો છે. પણ એ કોવે અમને સમય ન હતો.

રાત્રે સાડા આઠ વાગ્યે અમે પાછા ક્ષેત્ર ને હોડીમાં બેસી સ્ટીમર પર પહોંચ્યા તે વખતે આસપાસની તેમજ સ્ટીમર પરની રોશનીથી અદર કોઇ

સીંચાણમાં સ્ટીમર પરથી ઝંદર ઉપર લઈ જનારી હોડી
તિલસ્માતી દુનિયા જેવું લાગતું હતું.

પરોપર નવ વાગ્યે સ્ટીમરે કોલંબોથી લંગર ઉઠાવ્યું અને આગળ હિંદી
મહાસાગરમાં વેગભરી ધસી. હવે જ સ્ટીમરે કોલેજે એમ લાન થયું. રાત પણ
અંધારી, અને વાદળો તથા વીજળીના કડાકાથી સાગરનો વિકરાળતા વધારતી
લાગી. જતાં સ્ટીમરના ઐંડે તો રાખેતા મુજબ ડેક ઉપર જતસો જમાવ્યો.
નાચોતી ધમાલ હતી. જાપાની તેમજ બીજાં યુરોપિયન જોડાંઓએ કોબાં થઈ
નાચનાં ચકરડાં લીધાં, પણ અમને તેમાં રમ પડ્યો નહિ એટલે કેપ્ટનમાં જઈ
પડ્યા. આજે તો કેપ્ટનમાં પણ ઝૂલતા હોદાએ એવું લાગતું હતું, રાત્રે સ્ટીમરે
ધમધમાવીને દરિયો વીંધવા માંડ્યો હતો, પણ કોઈમાં કાંઈ ખચ પડી નહિ.

(તા. ૧૪-૫ ૩૬)

આજે ઘણાં દરિયાના ચગતકારને લીધે રાત જેએનીમાં ગુનથોની દરિ-
યાદ કરી, પણ મને હજી દરિયાની કે પ્રવાસની અમર થઈ નથી. મારા કરતાં
નાના અને નવજુવાન માણસોને અંખો ગગરાવતા કે કિલરીથી જેએન અને કા
નંદ છું ત્યારે મારી જાતને ભાગ્યશાળી માનું છું.

ખેરની આ પછી સાંજે જ વાગ્યા સુધી નવસારીવાળા મહીમાઈએ
ગુજરાતમાં કે હિંદમાં ધંધાને અંગે સી અડચણો છે તથા જાપાનમાંથી શું શું
લેવું-શીખવું નંદાએ તે પર યહુ જ અનુભવની દૃષ્ટિથી વાર્તાલાપ કર્યો હતો.
અમુક હદ સુધી હિંદના ઓમોઘોગમાં પણ ચંત્રનો સ્પીકાર કરવો જ પડશે
એ વાત તેમણે વિગતો અને આશ્રયથી સમજાવી.

રાત્રે દરેક જાણુ કેક ઉપર આવી ગયા. મેં આજે પેલા સંગીતના ઉસ્તાદ સાથે વાત છેડી. અહુ મનનો ને મિત્રનસાર માણસ લાગ્યો. આજે સમગ્રયું કે તે સ્ટીમરના સ્ટાફમાં નથી, પણ અમારી જેમ તેની ટોળા સાથે મુસાફર જ છે ને જવા જવાનો છે. સીંગપોરથી તે ૩૨ સ્ટીમરમાં ગદલશ. તેણે જાપાનમાં એક વર્ષ માણ્યું છે. ત્યાંની સ્વચ્છતા ને સૌંદર્યારીનો ભાગીતૂટી અંગ્રેજીમાં વખાણ કર્યો. તેની જુવાન ઐરીને તે જવામાં પરણ્યો અને વ્રતનો આનંદ માણુવા જાપાન ગયો હતો. તે મૂળ હંગેરિયન છે. કાલે હંગેરિયન સંગીત (તળ-પદ્ધતિ રાગોમાં) સંભળાવવા તેમજ પોતાનું ભરતકામ બતાવવા તેણે કહ્યું.

(તા. ૧૫ ૫ ૩૬)

સ્ટીમરમાં દરેક સુખ્ય આવજના દાર આગળ વખત વખતનાં મૂળ્ય આપવામાં આવે છે. એક નકશો છે જે પર સ્ટીમરના માર્ગની લાલ લીટી પાડી છે અને સ્ટીમર જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તે લીટી પર નાનો સરખો વાવટો ટાંકણીમાં ભરાવેલો મુકાતો જાય છે. એથી ઉતારુઓ વગર પૂછ્યે જાણે છે કે તેમનો પ્રવાસ ક્યાં સુધી પહોંચ્યો છે.

રાત્રે સેકન્ડ ક્લાસના કેક ઉપર નાયરંગ હતો. એ વખતે જોયું કે ચીના જુવાનો અને તેમની પત્નીઓ પણ યુરોપિયન નાયમાં તુરત બળી શકે છે. આપણા કેટલાક ગુજરાતી ભાઈઓએ જાપાનના વસવાટ દરમિયાન યુરોપિયન નાયમાં સારી પ્રગતિ બતાવી છે એમ પણ સાંભળ્યું. હિંદીવાનની આંખે આ નાય અનીતિપ્રેરક લાગે તે સ્વાભાવિક છે, કારણકે ગમે તે સ્ત્રી ગમે તે પુરુષ જોડે નાયમાં બિતરી શકે એ પત્નીત્વની આર્થ ભાવનામાં ભયંકર ધડાકો ઉપજાવે છે. યુરોપમાં પણ કેટલેક ખૂણેથી

સીલોનનો અંદરી સિવાઈ

આ ભેળાનાય સામે સૂર જીપડ્યો છે. કંઈક ઘરોની શાંતિ અને સુખનો સંહાર કરી નાખનારા આ જલસા આપવાત, દારૂ અને પૈસાની ખુવારીનો આંક પણ ઓછો અતાવતા નથી. ઘડીઘડી ઘર બદલવાની પ્રથા આજે યુરોપનાં નરનારીઓમાં વધી પડી છે તે પરથી ત્યાંના વિચારદેશ સ્થાયી કુટુંબજીવનની પ્રજ્વાલી પાછી સમાજમાં ઉતારવા મથી રહ્યા છે.

નાનાભાઈ બધાની પાસેથી માલિતી અને અનુભવ કઢાવવા કીક દિલચાલ કરી રહ્યા છે. પણ મોટા ભાગ મેચકા કે મિજક અથવા સોગડાંની રમતમાં લલચાયો છે. એકતથ્યને કંઈ અભ્યાસ કે વાર્તાલાપમાં મેદાવાનું મન થોડાનું દેખાય છે. નાનાભાઈએ પોતે વાંચેલા ગ્રંથોના પુસ્તકમાંથી ત્યાંના છતિદાસ ઉપર રસમય અને સુવચ વાર્તાલાપ કર્યો હતો. એમાં એમની અધ્યાપક તરીકેની વિશિષ્ટતાનો પ્રગટ હતો. નાનાંથી મોટાં સાંભળે અને સમજે એવી એ વાતો હતી, છતાં રસ લેનારા ઓછા હતા.

સીંગાપુર

(૧૬-૫-૩૬)

રોજ જ રોજ પ્રવાસ કરતી અમારી સ્ટીમર આજ સવારે આઠ વાગે અહીંના આરામાં લંગર નાખી પડી છે અને અમે બુદી બુદી મંડળી કરી સીંગાપુરમાં વમતા રેલ્વેઓનાં ઘરના એક ટુંકના મહેમાન ગન્યારીએ. મંબુદ્ર અને માનસીમાં સ્વરૂપ અહીં નવાં જોવામાં આવે છે. સીંગાપુર નવા જમાનાનું સંપૂર્ણ મોડલ લાગે છે. અહીં ૧૧ સડકો અને મકાનો મુંબાઈની સકાર્મ અને લાભકરો બુલાવે છે. સીંગાપુરની નજીક આવતા પહેલી મગ્ગ તો લીલાનરીબર્ગ કિનારા અને ટેકરાઓની છે. જે મુંબાઈમાં ક્યાંયે નથી. દરિયાનું પાણી અથડાતું હોય એ ૧૧ જે જેમડો કાંઈથી જ લીલીજમ રહે છે. જરૂર પરથી રસ્તા પર આવ્યા કે મારેકાર લીલીજમ મોંઘરીઓ અને ઝાડોથી અધું રમિયામાળું લાગે છે. સીંગાપુરનું આદું એટલું વિશાળ છે કે અનેક દેશોની સ્ટીમરો લાંબરી પડેલા હોય તોયે અધું કુશાલ લાગે છે. અમે થોડો વખત જમનમાં રહ્યો તો ફેશનેબલ તેમ જ રંગબેરંગી મ કાનો શુભાર ન હતા.

અહીં ડોલરનું ચલણ છે. એક ડોલર આપણા એક રૂપિયા ને નવ આનાના બાવનો થાય છે. ડોલરના ભાગ સો સેન અથવા દોઢડાથી ગણાય છે. દરેક બંદરે જિનરતાં ત્યાંનું ચલણ વટાવી લીધું ન હોય તો ખરીદીમાં મુશ્કેલી જ નહે. અહીં જકાત ન હોવાથી માલ વણે સરતા મળે છે. મિત્રોએ પાર્કરની પેન મુંઝાઈ કરતાં સાડા આઠ રૂપિયા ઓછા ભાવે અહીં ખરીદી! શિક્ષાઓ અને મોટરગસેનો વ્યવહાર ખૂબ છે. અહીંની દ્રામને જમીનમાં નાખેલા ખાટા તથી, પણ રજરનાં પૈડાં છે; છતાં વીજળી મારે તો કિપરના તારને દોડા લખારેલો રાખવો જ પડે; તોયે શહેરમાં ધારેલા માર્ગ પર જ દોડતી નજરે પડે છે. પણ વખતાં સીંગાપુર લાંબો વખત રોકાવું છે, એટલે અહીંની વિસ્તૃત માહિતી પછી લખીશ.

હૉગકૉગ

૧૬મી મેએ અમારી સ્ટીમર સાંજના ચાર વાગે હૉગકૉગ પહોંચ્યે

એવા ખજર મળ્યા ત્યારે મૌન વણે આનંદ થયો; કારણકે હૉગકૉગનું બંદર રાતના એક અપૂર્વ શોભા ધારણ કરે છે તે અને દુનિયાના બંદરી દેખાવમાં તેની ખાસ ગણતરી છે એ બેવાની તક અમને મળશે. એ વાગ્યાથી સીનનો કિનારો એક આગ્નુ દેખાવા લાગ્યો અને એકાદ કલાક પછી તે સીનાઈ

ચિનાઈ વહાણ 'જેક' જેક વહાણો દેખાવા લાગ્યાં. આ વહાણોનો આકાર અમલાએ પહોળી કરેલી પાંખો જેવો જ દરથી લાગે છે. હિંદુસ્તાનના વહાણના સદ એક જ મોટા પટમાં હોય છે. ત્યારે આ સદની વચ્ચે પાંસડાની પાંસળીઓ નાખેલી હોવાથી જરોજર પાંખ જની રહે છે. તેને ચઢાવવા તથા ઉતારવાને માટે માત્ર કિપરની દોરી નીચેના ખેંચાણમાંથી દીલી કરે છે, —તાટકના પરદાની પેઠે જ; પણ કોણે ન જતાં નીચે ઘડીઅંધ બેગો થમ પડે છે. હૉગકૉગનો પહાડ દરથી જ નજર ખેંચી લે છે. હૉગકૉગ એટ અનેક ટાપુઓની વચ્ચે આવેલો હોવાથી તેનું આરું ઘણી રીતે લસકરી બંદોબસ્તન

લાયકનું છે. પાઇલૉટ આવી જતાં ધીમેધીમે અમારી સ્ટીમર દાખલ થઈ અને પહાડની દિવાલ પર મધપૂડાં આઝમે હોમ એમ દૂરથી હૉગકૉગનાં ઘરો ચોટેલાં લાગ્યાં. મોટું જગજગર વેપારી મથક ને અંદર, પછી જગ્યાના સંકોચનું પૂછવું શું? મુંઝાઈના માળા જેવાં ઊંચાં મકાનોની કતારની કતાર ઉપર નીચે લાગેલી હતી તેમાં થઈને એકનું મકાન આગળ તરી આવતું હતું. પહાડ પરના એક એક ઘર પરથી આ આરાનો દેખાવ ગલ્પ જ રજિયામણે લાગતા હશે.

અરોઅર સાડાપાંચ વાગે અમારી સ્ટીમરે અંદરના ડક્કા સાથે સીડી લગાવી. તે પહેલાં તો પાઇલૉટ બેઠે પેસેન્જરોની ટપાલ આવી મધ હતી અને તે પર છેલ્લી છાપ સ્ટીમર વિક્ટોરિયાની તારીખ અને ટાઈમના હતી. તા. ૧૬મીએ બાઈ હરિકુબ્જે લાડીયાં એરમેલમાં લખેલો ફોગળ મને તા. ૧૯મીએ અહીં પહોંચ્યો. ફોગળમાં તો પ્રવાસ માટ સુખવંદેશ હતો, પણ તેથી આનંદ ગલ્પ થયો, તેમ જ સાથીદારોમાં પણ દેશનો ફોગળ અહીં પહોંચ્યો તે ખબરની ચર્ચા થઈ પડી.

અમારું એક મોટું ઘાટું અંદર જેવા કિતરી પડ્યું. અહીં વળી સૌગાપુર કરતાં થે બુદ્ધ ચલણ હતું. અર્ધે ડાહરે તો ખરા, પણ રૂપયા સાથે ભાવ બુદ્ધ બુદ્ધો. કેવળચંદ્રભાઈએ કાફલાની માદદારી લીધી. એત્રણ કુટુંબોનાં એરાં પણ સાથે હતાં એટલે ગર્ન ધીરી રહેતી, પણ બાણુકાર ભાઈઓ સાથે હોવાથી તુરંત માર્ગ થતો. સ્ટીમરના ડક્કા પાસેથી હૉગકૉગ શહેરમાં જનારી ફેરી-બોટો ચાલુ જ હતી. જણુ દોઢ ૩૦ મેનની ટ્રિકિટ હતી.

વાર વગર તે કિપડતી અને આવતી. હૉગકૉગના સરિયામ રસ્તા પર જ આ ફેરીબોટો પેસેન્જરોને ઉતારે છે. ત્યાંથી ટ્રામ, ટેક્સી કે રિક્ષા વગેરે સાધનોનો પાર નથી. સાંજ પડી હતી એટલે અમે શિખર ઉપર લઈ જનાર Peak Trainની મગ્ન લેવા પહેલાં કિપડ્યા. થોડું અંતર રિક્ષામાં બેસીને ગયા અને ટ્રેઈનના સ્ટેશન આગળ કિતરી પડ્યા. સીધા ચઢાવ પર આ ટ્રેઈન લિક્કટની માફક પણ ઢાળમાં ચારાફરતી ઉપરનીચે આવળ કરે છે. ટ્રેઈન આવે કે પેસેન્જરોએ બેસી જવું જોઈએ. ચાલુ થયા પછી અથવા તેના

રોકાણનો વખત થઈ ગયો એટલે કોઈના મારે તે ઊભી ન જ રહે. અમારા-
માંના એકમે ભાઈઓ જરા આધાપાછા ગયા તેમને ખીજ વાર સુધી પાછળ
રહેવું પડ્યું હતું. દ્રેમન એટલે મુંઝામની દ્રામનો એક ડ્રામો. નીચેથી તે સિ-
દ્ધતની જેમ દોરડાંથી ખેંચાતી ઉપર ગય. વચમાં એકાદ બે સ્ટેશનો થાય
અને દસેક મિનિટમાં ઉપર ઉતારે. પણ ખરી મન એટલી ટૂંકી મુસાફરી
દરમિયાન નીચેના બંદરનો દેખાવ જોવાની હતી નાનીમોટી સ્ટીમરો, મજ-
વાઓ અને કિનારે આંધેલાં મકાનો તેમ જ ચારે તરફ વિશાળ ધેરાવામાં
ઊભેલા પહોડો કોઈ નવી જ સૃષ્ટિ રજૂ કરતાં હતાં. મુંઝામ કરતાં અમને
સીંગાપુરનું બંદર મોટું લાગ્યું અને હવે સીંગાપુરને લુલાવતું હૉગકૉંગ સામે
પથરાયું હતું. સ્ટીમરમાંથી તો મધપૂડા જેવું લાગતું. પણ રસ્તા પર ચાલતાં
અને ફરતાં જણાયું કે તેના સુધરેલો વિસ્તાર સ્વચ્છતા અને દમામમાં ઘણો જ
આગળ છે. સાજને વખતે અહીંની જનતા રસ્તા પર આવડત કરતી હતી તે
પણ એક નવું જ કુતૂહલ પેદા કરતી હતી. સુકોમળ લાગતા સુધરેલા ચીના
ગૃહસ્થો ને યુવાનો તેમ જ યુવતીઓનાં ચપગતા અને લાલિત્ય તથા પોષાકની
સ્વચ્છતા મન પર સુરસતાની છાપ પાડતાં હતાં. રિક્ષાવાળાઓ જોકે મેલાં
કાંદેલાં કપડાંચાળા હતા પણ મધ્યમ વર્ગે અધો ખુશખુશાલ ને તંદુરસ્ત લાગતો
હતો. અમે પીક ટ્રેનમાં ચડ્યા ખરા. પણ ઉપર ગયા ત્યારે વાદળો ને ધુમ્મસ
છવાય જવાથી આગળ ન વધતાં જલદી પાછા ઊતરી આવ્યા એટલું કહેરતી
આવરણ ન હોત તો અમારી સાંગ એક અવર્જનીય ક્ષતિદાસ બની રહેત.

નીચે ઊતરીને તરત ફેરીમાં ખેસી બરખી મંડળી સ્ટીમર બેગી થઈ ગઈ.
અહીંથી ફરી હૉગકૉંગનું પ્રખ્યાત રાત્રિચિત્ર જોયું. પહોડ પરનો અધા ધરોની
ગેશની તેમ જ બંદર પરની સ્ટીમરોના અને વચ્ચે ફરી રહેલી ફેરીઓના
દીપ્તા તથા તેનાં નાચતા પ્રતિબિંબોથી તો એ પરીનગર લાગતું હતું. હિંદુ-
સ્તાનમાં નૈનિતાલમાં કંઈક આને મળતું દૃશ્ય છે, પણ અહીં સાગરની વિ-
શાળતા અને ચોમેર દીવાળો બરચક દેખાવ, હલમચલ હિમાલયની મૂક શાંતિ-
ને મુકાબલે આ જમાનાના પ્રવૃત્તિમય બંદરનું જુદી જ આંકણી પર લાવી દે છે.

કેટલાક સાર્થીઓએ મોટરો લઈ શહેરમાં થોડુંવાણું ભ્રમણ કરી લીધું. કેટલાકે પગપાળા ચાલી આપણા મુક્તેશ્વર કે ડોકાગરડી જેવા અહીંના લતા

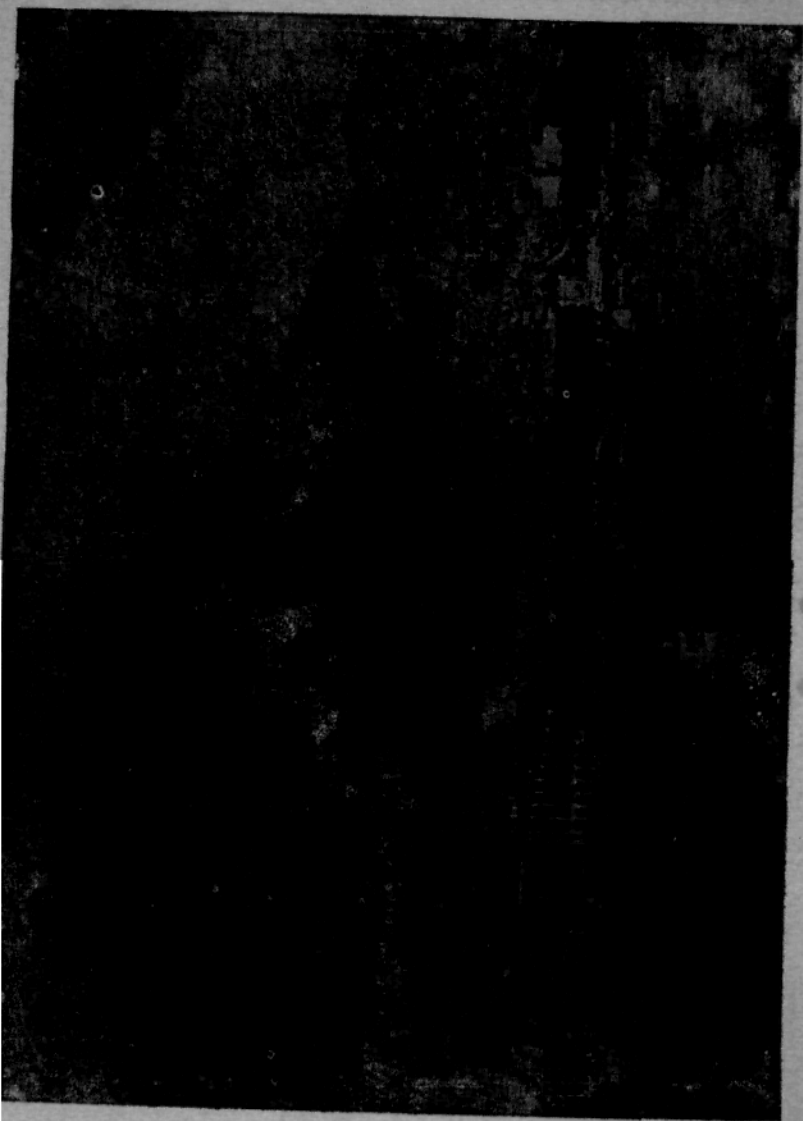
સીંચાયુરમાં સમુદ્ર અને માનવીનાં સ્વરૂપ નવાં જ જોવામાં આવે છે પણ જોઈ લીધા. પરંતુ આપણા એક પણ મોત્ર કે સંજ્ઞા સમજે નહિ એવા ભાગમાં સારા ભોગિયા વગર નીકળવું પરદેશી માટે અહીં સલામતીભર્યું નથી. અનેક હો, અદમાશો, ખોટા સિક્કા પહેરાવનારા અને ઉદાવગીરોનો અહીં જમાવ છે એમ અધાનું કહેવું છે. મુંગાઈમાં પણ અગ્નિપ્રાણે એવો ભય નથી શું? ગીચ વસ્તી અને અંદરી આરાં અધાં એક સરખાં. પણ હાંગ-કોંગ તો અિટિશનું પૂર્વસાગરમાં નાક છે અને હગ્નરો અંદરોના વાવટા તેના આરામાં ફરકે છે. ટાપુની ચોમેર ફરતાં તેમ જ ખુણાખાંચામાં અધે ડક્કા, કારખાનાં વગેરે છે એ અધું ખીજે દિવસે દસ વાગે સ્ટીમર ઝિપડી ત્યારે એ આબુએ જનતાંજનતાં જળાયું. સ્ટીમરમાં સૌ એ દિવસથી શાંધાઈમાં તરત ખીજી સ્ટીમર મગશે કે નહિ એની ચિંતામાં પડ્યા હતા. અધાની સહીથી કેપ્ટન પાસે એક તાર મુકાવે છે તેના જવાબની રાહ જોવાય છે.

તા. ૨૦મીની રાત્રે ફર્ટ કલાસમાં સુપર ક્રિસ્મવાળા શ્રી કર્તુરભાઈ શાહે 'અંબકડા ગિફ્ટ્સ' નામની ક્રિસ્મ અતાવી. આ અતાવવા માટે સ્ટીમર કંપનીએ પણ પોતાની ઓફિસની રમ મંગાવી હતી અને ફર્ટ કલાસના ડાઈનિંગ રૂમમાં સ્ટીમરના અધા કલાસના પેસેન્જરોને આમંત્રણ આપ્યું હતું. ફર્ટ કલાસનો ડાઈનિંગ રૂમ કોઈ પણ સીનેમાગૃહ જેટલો વિશાળ અને ઊંચો છે. તેની દિવાલ પર સુશોભનો, પરદા, પ્રકાશની યોજના અને આરણ્ય વગેરે અધું

દુનિયાના શ્રીમાનોનાં મન હારે એવાં છે. 'મુંબાઈની ગિલાડી' અમારામાંના કોઈ એ જોઈ ન હતી. પહેલાં કવેટા ધરતીકંપની દિલ્હી ગતાથી અને પછી એ રાત્રે હજારથી મુંબાઈની ગિલાડીની દિલ્હી પૂરી કરી. ત્યારે અમે કનૈયાલક્ષ્મી આ દિલ્હી જાપાન અને અમેરિકા જવાની છે ત્યારે વળી આકર્ષણ વધ્યું, પણ દિલ્હી શરૂ થઈ ત્યાંથી પૂરી થતાં સુધી ભારતની કળા કે ગંડકૃતિ અથવા ગૃહ-સ્થાપ્તિ જતાવનારે એક પણ તત્ત્વ તેમાં ન દેખાયું. જો કે શરૂઆત ગીતાના ઐક્ય લોકથી થતી હતી અને સત્યનો રક્ષણદાર પ્રભુ છે એવું દિલ્હીનું ચિરદહનું, છતાં એ વિષે સ્પષ્ટ સૂચન અને વેગ આપતી કોઈ જ કથાસંકલ્પના એમાં દેખાઈ નહિ. અંદરનો ડિટેક્ટિવ અને મુંબાઈની ગિલાડીની ઉદાવગીરી વખતોવખત તેની નવજાઈ અને જાલિશતા પ્રગટ કરે છે. આ જમાનામાં મુંબાઈ હાઇ-કોર્ટના ભક્તિપરાયણ ન્યાયાધીશનું સ્વરૂપ સાંપ્રદાયિક નહિ પણ સૈદ્ધાંતિક પ્રભાવ પાડનારું હોવું જોઈએ. કથાની સાંકળો પણ ગદ્ય નરમ અને પૂરતા સાંધા વગરની જ લાગી. છતાં ઇટાલિયન કેપ્ટને તે પર ખુબ ખુશી દર્શાવી અને દર મુસાફરીએ આવી દિલ્હી સુપર દિલ્હી તરફથી મળે તો વરસે દરેક કલાસનો જાપાનનો પાસ આપવાની દરજ્જા દર્શાવી છે એવી વાત બહાર આવી હતી. હિંદી દિલ્હી કંપનીનું સન્માન થાય તેથી દરેક હિંદીજનને ખુશી થાય, પણ પરદેશીઓ આગળ હિંદનું મામૂતી મૂલ્યાંકન થાય તે તો કોઈ પણ સુરુચિપરાયણ સન્માનને પસંદ પડે નહિ. અમારા સાથીદારો એકમતે આવી દિલ્હી જાપાન કે અમેરિકામાં રજૂ કરવાની સામે વિરોધ જતાવતા હતા. મિસ મેયો જેવી લેખિકાને તો તેથી વધુ વજન મળે.

(૨૨-૫-૩૬)

આજે શાંધાઈનો તાર આવી ગયો. અગતે કોઈ સ્ટીમર તુરત મળવાની નથી એમ નક્કી થયું અને અમારે એ દિવસ શાંધાઈમાં રાહ જોવાની જ હતી. કિનારે ઊતરવા જોઈતા સામાનની તારવણી થઈ ગઈ. સ્ટીમર પર થએલા ખર્ચ અને માણસોની બક્ષિસ વગેરે અમારી મંડળી તરફથી એકસાથે જ અપાઈ ગઈ.

આજે રાત્રે સ્ટીમર નરહથી એક હાસ્યપ્રધાન સરસ અમેરિકન ફિલ્મ જોઈ સવારમાં સાત વાગ્યે સ્ટીમર શાંધાઈ પહોંચવાની વચ્છી હતી, પણ દસ વાગ્યે વીસ ફૂટ ઊંડા પાણીવાળી જગ્યામાં ભરાઈ પડી અને ભરતી આવતાં ત્રણ કલાકે ઊપડી શકી. એ વખતે રાત્રે જરા ચિંતા ફેલાઈ ગઈ હતી. ઉપરના તૂટક ઉપર ભરી ઍંદ્રકનો પહેરો અને મશીનગન ગોઠવાઈ ગયાં હતાં, કારણકે ચીનના કાંદાના આંચિયાઓનો આ આજુ હજુ ભય છે.

શાંધાઈ

(૨૩ ૫ ૩૬)

અમે સારી ઊંધ લઈ સવારમાં ઊઠ્યા ત્યારે સ્ટીમરની આરેકાર ગાહું ધુમ્મસ હતું. કશું દેખાતું ન હતું પણ વેગમાં પ્રવાસ ચાલુ હતો. નહાઈઘોઘોને અમે પેટ ભરી નારતો ઝાપટી લીધો કે વખતે કિનારે જૂળ્યા કિતરીએ ત્યારે પેટ પોકાર ન કરે. દસેક વાગ્યે ચાંગૂસે નદીના આરામાં ડોળાં પાણીમાં સ્ટીમર દાખલ થઈ એથી લાગે છે કે આરેક વાગ્યે કિનારે કિતરી શકીશું.

સવારમાં ઊઠ્યા તેવા જ પરવારવામાં અને સામાન આંધવામાં રોદાઈ પડ્યા હતા. અહાર તો ધુમ્મસ હતું એટલે કેમિનમાં ખેડાંખેડાં જ વાતો ચલાવ્યે કરી હતી પણ ૧૧ વાગ્યાને શુમારે દરિયાનું પાણી મેલું પીળું લાગવા માંડ્યું. ત્યારે તપાસ કરી તો ખચર પડી કે સ્ટીમર ચાંગૂસે નદીના મુખમાં દાખલ થઈ ચૂકી હતી. હજુ કિનારો તો કયાંયે દેખાતો નહોતો, તો પછી આ નદીનો પટ ફેટલો હશે? લગભગ એક કલાકે કિનારો ખેડે આજુ દેખાવા લાગ્યો અને થોડી વારે તો ખચેખચ નદીના પટમાં જતા હતા તેની આત્રી થઈ. કાંઈ હરિ-દાળાં જોતરો દેખાવા લાગ્યાં અને ઘેરો, ઝાપડાં, કારખાનાં આવવા લાગ્યાં એટલે ઉશાંગ નામનું આરા આગળનું તે અંદર છે એમ સમજાયું. ત્યાંથી નદી મોટો વાંક લઈને શાંધાઈ પહોંચાડે છે, એટલે હજુ દોઢ કલાક સ્ટીમર અંદર ચાલી જાય ત્યારે શાંધાઈ આવે. પણ એટલા વખતમાં તો અને કાંઈ પરનાં જંગી કારખાનાં અને આવતી જતી સ્ટીમરો તથા ભાર ભરેલાં જંગી આર-કસોથી દેખાવ ખૂબ ભરચક જતી ગયાં. આગલી રાત્રે શાંધાઈની પોલીસ માટે પાસપોર્ટ અને કસ્ટમનાં ફોર્મ અમને મળ્યાં હતાં તે ભરી નાખ્યાં હતાં. સામાન

આંખી સીધો હતો અને સ્ટીમર માવ ઊભી રહી તે પહેલાં તે અપોરનું ખાણું પણ અમે પતાવી રહ્યા હતા. સ્ટીમર ધાર્યા પ્રમાણે વહેતી આવી હોત તો આ ખાણા પર અમારો કશો દક નહોતો, પણ ખાણાના સમય પછી સ્ટીમર ઊભી રહેવાની છે એ વાત કેપ્ટને જાણી કે તરત ખાણું તૈયાર રાખવા આંડર આપી દીધો હતો. આટલું ખાણું બહારની હોટેલમાં લેવા ગયા હોત એ તો જાણ દાઢ આજ્ઞામાં આજ્ઞા એ ડાકર ખર્ચ થાય જ, એટલે એ દિસાએ અમારો બધા ઉતારાનો ખર્ચ ગણીએ તો સ્ટીમર કંપનીએ ત્રણ ખર્ચ આઠી લીધું કહેવાય. પણ ઉતારા બધા સુધી સ્ટીમર પર હોય ત્યાં સુધી પોતાનો કરાર પૂરો પાળવામાં તેમણે જરા પણ સંકોચ ગતાવ્યો નહિ અને રોજની જેમ જ અમે ભર્યે પેટે કીધ્યા.

સ્ટીમર અટક્યા પછી એક કલાક ના સ્થાનિક પોલીસ પાસે પાસપોર્ટ ઉપર છાપ લેવામાં ગયો. પછી અમારી ખરી મુશ્કેલી શરૂ થઈ. સામાન બધો કરંટમના છાપરામાં પહોંચી ગયો હતો. દરેકના સામાન પર નામ પ્રમાણે એપીસીડીનો અક્ષર ચોડ્યો હતો, છતાં બધા પેસેન્જરો પોતપોતાના માલની ગોતંગોતમાં જખરી ધમાલ મચાવી રહ્યા હતા. અને આ ચીના મજૂરો તો શયતાન જેવું બળ ધરાવે છે. ચાર માણસે મુંબાઈમાં જે દાગીનો ઉઠાવ્યો હોય તે તેઓ એકલા પીડ પર ઉઠાવીને દાદર ચડી જતા જોયા. પરંતુ આ ખાણુ એવા કદાવર મજૂરો પણ શીખની મુકાદમો ખમી રહે છે. અંદર ઉપર તેમજ કરંટમમાં શીખ મુકાદમ હાથમાં દોરડો લઈ ફરતા જ હોય છે. લગભગ સાંજના ચાર વાગ્યે અમે કરંટમમાંથી છૂટ્યા અને લાગલા જ મોટરોમાં ન્યૂ ઓશિયા હોટેલમાં પહોંચ્યા. અમારી આખી પાર્ટીને ક્વોર્ટર્સ મિ. પારેખ આવ્યા હતા. મિ. કેવળચંદ અને મહીપત વ્યાસે દરેક વખતની માફક સરદારી લઈ ખૂબ વખત અને જહેમત ખર્ચી અમને સહરા હોટેલમાં લાવી આશાએશ અને આપાણીની સુંદર તક આપી.

ન્યૂ ઓશિયા હોટેલ એક નમૂનેદાર જગ્યા છે અને શહેરના મુખ્ય ભાગની વચ્ચેવચ્ચે છતાં તેનો વહીવટ અને વ્યવસ્થા અપ-ટુ-ડેડ છે. અપ-ટુ-ડેડનો અર્થ મુંબાઈના ધોરણે નહિ, પણ અમેરિકા અથવા યુરોપના ધોરણે કરવો.

અમારી મોટરે પહોંચી કેનાનકડા ખેત્રે—સફેદ કપડાંવાળા ગળનાં છોકરાઓ—
એ અમારો સામાન ઉપર પહોંચાડ્યો અને ઉપરના કમનામાં દરેકની ગોઠવણ
કરી નાખી. આ દરેક ખંડરટીમરના ફર્સ્ટ ક્લાસની ફેમિન ડ્રેવેલ છે. દરેક ખંડ-
માં સુવાનો ખાટસો, ટ્રેસિંગ રૂમ, લખવાનું ટેબલ, ખુરશી, પીજીનું ટેબલ અને
સ્વતંત્ર આયરૂમ જેમાં હંડા—જિના પાળીની, મેંડાસની ને નાદાવાના ટ્યુની ઉત્તમ
પ્રકારની સેમર્ષ સાથે રૂમાત્રો, દુવાસો, સાચુ વગેરે હોટેલ તરફથી જ હતાં.
ગિજાના પરનાં પાચરણાં અને આદળ પણ ખુબ સ્વચ્છતાવાળા ટેબલ પર
લખવાનાં સાહિત્યમાં એક ખાળા હોંદેલી પીંછા ને કાળી શાહીની વાટકી
પણ છે. કેમકે ચીનમાં તો અસહ્ય જ પીંછાએ લખવાનાં વ્યવહાર છે.
હવે તો અમને અમારી ગિજાપો ઉઘાડી પડતી લાગે છે. હોટેલના દરેક ખંડનું
૨૪ કલાકનું ભાડું અહીંના પાંચ ડોલર એટલે આપણા લગભગ ચાર રૂપિયા
થાય. અમે દરેક ખંડમાં એક ખાટસો વધારે નખાવી અગ્ને જણા રહ્યા
તેનો માત્ર દોઢ ડોલર વધે; એટલે કે છ ડોલરમાં બે જણનો વાસ થયો.
આ કે ખારાકીનાં ગિજા જીદાં થાય છે. પણ સ્ટીમરમાંથી પંદર દિવસનો પ્રવાસ
કરી આવેલા હિંદી માટે આ સગવડ બહુ હીક ભાવે મળી ગણાય.

હોટેલમાં આવતાં ચીની મુદરથો અને નારીઓની ટાપડીપ તથા સફાઈ
જેઈ તેમની કલારસિકતા અને સબ્યતાના પાદ લેવાનું મન થઈ આવે છે.
નકામો ઘોંઘાટ કે અવાજ ગિજાકુલ નહિ. ચીન તોફાની, જીગારી, લખાડ,
ચોરાટિયું એમ કહેવાય છે તે જોવા સમજવાની તક અમને મળે કે નહિ
તેની શંકા છે. છતાં વિશાળ માનવતાથી ખદબદતો આ મુલક અનેક નમૂના-
ઓથી ભરપૂર હશે એમ માનવાને ઘણાં કારણો છે.

શાંઘાઈ દુનિયાનાં ખંડરેમાં એક નામીયું ખંડર અને ખારલાખની મોટી
વસ્તીવાળું શહેર છે. વગી અહીંનાં હવાપાણી બહુ તંદુરસ્ત અને તાજગી
આપનારાં હોવાથી પ્રજાવર્ગ ઘણો કસાએસો અને મજબૂત તેમજ સુંદર પણ
લાગે છે. અમારી હોટેલમાંથી જ રસ્તા પર જતાં વિવિધ પાત્રો જોવાનો
બહુ આનંદ આવે છે. આ હોટેલનો દરવાન પણ શીખ છે. તે અમને જુએ

છે ત્યારે આનંદથી હસે છે.

હિંદુસ્તાનની રક્ષા કરવા યુરોપિયનોની જરૂર પડે છે ત્યારે અહીં રક્ષણ કરવા માટે શીખ સિપાઈઓ વધુ લાયક ગણાયા છે! દરેક ચાર રસ્તા ઉપર એક શીખ સિપાઈ હોય જ. સાથે ચીના પોલીસો પણ છે. શીખ કે ચીના દરેક પોલીસ પાસે અહીં કમર પર રાઈફલ દેખાય છે. રાતના એક સુધી અહીં શહેર જાંચું લાગતું ન હતું આરંભમાંથી નજર કરતાં રિક્ષાઓની હારોની હારો ચાલી જતી હતી, તેમાં જનજનતામાં ખમેરુઓ નજરે પડતાં હતાં.

રાતનો વ્યવહાર શહેર આખામાં આ રીતે લંગાતો હશે એટલે સવારના આઠ નવ પહેલાં લહેરીઓ તો ભાગ્યે જ જોડે; પણ શાકવાળા, ફેરીવાળા વગેરે શહેરની સામગ્રી તૈયાર કરી આપનારાને કંઈ પહેલાં કામે લાગ્યા વિના પરવડે? તાજાં શાકભાજીની કાવડો ને રેંકડીઓ ચાલુ થઈ ગયાં દેખાતાં હતાં.

આગલે દિવસે તો સાંજે થાકી ગયા હતા. બહાર નીકળી શકાયું નહોતું. પણ આજે નવ વાગતાં ભાઈશ્રી પારેખે અમને અહીં ત્રીસ વર્ષથી વસવાટ કરી રહેલા પારસી ગૃહસ્થ શેઠ નવરોજી દૂધાને ત્યાં ઉપાડ્યા. તેમને ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે તેઓ પોતાની ગાડીમાં અમારી રાહ જ જોતા હતા. અમને સાથે લઈ તે અહીંની સેન્ટ જોન હોસ્પિટલમાં તેમના એક વસીલાદાર ચીની પ્રો. યુ સુ Ph. D. ને ત્યાં લાવ્યા. સેન્ટ જોન હોસ્પિટલ પહેલાં મિશનરીઓએ સ્થાપેલી, પણ હવે તે સંપૂર્ણ ચીનાઈ વહીવટ તળે છે. પ્રો. યુ સુ અમને મળ્યા અને વિવેકરૂર બધાની આગળાણ કરી. નાનાભાઈને અમે મોખરે રાખી વાર્તાલાપ ચલાવ્યો. મળવા જેવા વિદ્વાનો સમાન પુરુષો અને કલા-ધરોની વાત પૂછી. તેમણે તરત એચાર ભક્ષાગણપત્રો લખી આપ્યાં. દરગિ-યાન મેં તેમનો સ્કેચ કર્યો, એટલે તો વળી તે ખીલ્યા અને પોતાની પાસેના સંગ્રહનાં ઉત્તમ મોટા કદનાં પ્રાચીન પોર્ટ્રેટ બતાવ્યાં, આ પોર્ટ્રેટ નાના કદનાં હોત તો મુગ્ધ ચિતારાની તરવીરો જેવાં જ લાગત. પણ આ ચિત્રો તેમણે આઠમાથી દસમા સદીનાં ગણાવ્યાં ત્યારે હું તેની કલમની સૂક્ષ્મતા ને ભાવભર્યું વ્યક્તિત્વ પણ જોઈ દંગ થઈ ગયા. ત્યાંથી નીકળતી વખતે તેમના ઘરના

પગથિયા પર અમારી મંડળીનો ફોટોગ્રાફ પાડ્યો. મોઢું થતું હતું એટલે અમે સૌને જવા દીધા અને હું તથા નાનાભાઈ દૂધાશેઠને ત્યાં જમવા ગયા તેઓ એક વખત અહીંના પોસ્ટલ કમિશનર હતા. ત્રીસ વર્ષથી ચીનના જ રહીશ અન્યા છે અને આખા ચીનના વિસ્તારમાં ખૂબ ફર્યા છે. તેમણે ચીનની એક સત્તારી સાથે લગ્ન કર્યું છે અને બહુ સુંદર સંતતિના પિતા અન્યા છે તેમનું ઘર સુમનજ, રુચિપૂર્ણ અને ભરચક જણાયું. તેમના પુત્ર ધંધે લાગ્યા છે. તેમનાં પુત્રી કેળવણી માટે વિદ્યાયત જઈ આવેલાં છે અને પરણાવેલાં છે. તેમને ઘેર પણ અમારા માટે ખાસ વાનીઓ તૈયાર કરવા તેમણે ટેલીફોન કરી દીધી હતો. ચીનાઈ રસોયા અને છોકરાઓ ઘરમાં તૈયાર કર્યા પછી બહુ સારું કામ કરી શકતા હશે એમ જણાયું. અમે તેમનાં પુત્રપુત્રીને ન મળી શક્યા, પણ સાથે જમવામાં તેમના એક નિષ્ણાત ચીની વૈદ્યરાજ અને નાનકીન લેજિસ્લેટિવ ઓફિસ-મંડળીના મેમ્બર તેમના એક મિત્ર હતા, જે નૅશનલ ઇકોનોમીના નિષ્ણાત થવા જર્મની જઈ આવ્યા હતા. અંગ્રેજી સારું જાણતા ન હતા, એટલે દૂધાશેઠ જ અરસ-પરસ સમજાવતા હતા. દૂધા શેઠની પરાણાગત, સરળતા અને હિંદી-પ્રેમનો વધુ પરિચય તો આગળ થવાનો છે. તેમના હાર્દિક ભાવની કિંમત થાય જ નહિ.

24. 1936

શાંગહાઈની સેન્ટ જૉન હોસ્પિટલની ચીની પ્રો-ફેસર ડ્ર. સ. તા. ૨૬-૫-૩૬

આગલી હાર (ડાબી બાજુથી) શ્રી પારેખ, શ્રી નાનાભાઈ, પ્રો. યુ. સુ. શ્રી નાનજીભાઈ ડોસા; પાછલી હાર (જમણી બાજુથી) શ્રી નસરવાનજી દૂધા, શ્રી મહિપત વ્યાસ, શ્રી કેવળચંદ શાહ, શ્રી ભગવાનજીભાઈ.

આગલી રાત્રે આહીનું નામીયું સીનેમાગૃહ ગ્રાન્ડ થીએટર જોયું. વિશાળતાવળું, કણે સમાસ કરી શકે એવું દુનિયાનું બીજા નગરનું એ ગણાય છે. અમે પહોંચ્યા ત્યારે કિદમ શર થઈ ગઈ હતી, પણ પ્રવેશદ્વાર પાસેથી એક ઓય ટોર્ચલાઇટ લઈ અમારી સાથે આવ્યો અને જગ્યા બતાવી. જાણે કોઈ માણસ જ ન હોય એવી શાંતિ હતી ! એક પણ થાંભલો કે બારી થીએટરમાં દેખાતાં ન હતાં, અને સામેનું ચિત્ર એટલું સ્થિર અને સ્વચ્છ પ્રકાશમય હતું કે અમે ખુબ દૂરથી પણ તે સ્પષ્ટ જોઈ શકતા હતા. વધુ ખૂબી તો એ સાગી કે તે પરથી આવતો અવાજ સીનેમાનો યાંત્રિક અવાજ નહિ પણ ખરા માણસનો જ અવાજ હોય એમ સંભળાતો હતો. સાથે મશીનનો કે બીજા કોઈપણ પ્રકારનો અવાજ નામ દેવાનો એ નહોતો સંભળાતો. આ થીએટરમાં લગભગ ૩૨૦૦ પ્રેક્ષકોનો સમાસ એકી સાથે થઈ શકે છે.

આજ સવારે અમે શ્રી નવરોજજી દૂધાની સાથે આહીના નગરપર્વટનમાં નીકળ્યા. આ વખતે હું અને નાનાભાઈ બે જ હતા. મારા નવા દાંતના ચોકડાથી અવાળું બોદાતું હતું તેની ખીડા અસહ્ય બનતી જોઈને મને તેમના દાંતના ડોક્ટર પાસે લઈ ગયા. આ ડૉ. લી અને તેમનાં પત્ની બેઠે સવારથી સાંજ સુધી દવાખાનામાં કામ કરે છે. સાંજે ઘેર જઈ બેઠવા કરે છે. અપોરે

清
海

હોટેલમાંથી ટીશીન
મંગાવી ચલાવી લે છે.
છેલ્લી જાપાની ચડાઈ
વખતે શાંગહાઈમાંનું
તેમનું ઘર અને અર્ધા
ધરવખરી તારાજ
થઈ ગયેલી અને જે
જણાં માત્ર કપડાંબેર
નાસી છૂટ્યાં હતાં.
હતાં તેમનામાં સેવા-
પરાયણતા અને હસ-
મુખાપણું જોઈ આ-
શ્ચર્ય થયું. ઘણાં જે
ગરીબો પાસેથી તે
મુદ્દલે પૈસા લેતાં નથી
મારી પીડા તેમણે
ઘડીકમાં દૂર કરી
આપી, પણ શ્રી દૂધા

શાંગહાઈના જૌફ મહંત ઈંગ ચિંગ હાએ
શેઠના કાયમના સંબંધને અંગે શ્રી સેવા ના પાડી. મેં તેમનાં પત્નીનો મુદ્દય
કર્ચો એટલે જાહુજ ખુશ થયા. ત્યાર પછી અમે ધારેલા કાર્યક્રમમાં ફેર પડી
ગયો એટલે એક બુદ્ધમંદિર જોવા ગયા. અંદર જતાં જ મને આપણા મંદિરના
ગાદીપતિઓના ધામ જેવું લાગ્યું. જૂની કારીગરી અને મૂર્તિકળાતો ખરેખર
આદ્ભુત હતાં. પણ મંદિરના જીવનમાંથી કંઈ જાપ પડે એવું મળ્યું નહિ.
આપણા દેશની જેમ જ એક બાજુ સાધુઓના પથાન અને કથામંડગ તેમજ
રસોડું અને થાળો. શાંગહાઈના બદલાએલા નવા જીવનની સંક્રાંતિ, ચમકારે
અને સ્પષ્ટતા ત્યાં નહોતાં. હતાં મંદિરના વૃદ્ધ મહંતે અમને આવકારે જાહુ

સારો આપ્યો. દૂધા શેઠને તે ઓળખતા હતા એટલે લાગી જ પડ્યા કે આ-
મારે મંદિરનો પ્રસાદ ખાતા જવું! નાનાભાઈને મંદિરનું જીવન નીરખવું હતું
એટલે કબૂલ કર્યું. દૂધા શેઠની સૂચનાથી માત્ર શાકાહારની વાતીઓ જ તૈયાર
કરવાનો હુકમ થયો. સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં જેમ આગતાસ્વાગતા કર-
વામાં પ્રવીણ હોય તેવા એયાર શિષ્યો આગળપાછળ રહ્યાં જ કરે છે તેમ
અહીં પણ હતા. મહંતજી કંઈ વચનામૃત ગ્રંથગાથે એટલે હસીને ડોકાં હલાવે.
વાતવાતમાં તેમણે કહ્યું, જે ધર્મને હિંદુસ્તાને હાંકી કાઢ્યો છે એ તેને પાછો
અપનાવશે ત્યારે જ સ્વરાજ મળશે! વાતોમાં અગે કંઈ સમજાએ નહિ,
પણ દૂધા શેઠ સમજાવતા જાય એટલે અમે આભારનાં વચનો કહીએ. મહં-
તની પદવીને ઘટે તેમ આપણે તેની પાસે બેસવા બિહવાનું. તે કંઈ આપે તો
નમન કરીને લેવાનું. એ જ્યાં શિષ્ટાચાર પણ પૂરા હિંદુને મળતા જ. જમ-
વાની વાતીઓ એક ટેબલ પર જુદાજુદા ચીનાઈ કટોરામાં પીરસાઈ ત્યારે
મેં જોયું કે શેવ, શાક અને કંઈક ખારા પાણીવાળા પદાર્થો હતા આપણને
તો એકદમ ગુચિ થાય નહિ. મેં માત્ર એખા મંગાવી ખાધા. નાનાભાઈએ
શેવને પણ ન્યાય આપ્યો. જમતી વખતે નાનાભાઈને મહંતે જમણી પાણી
બેસાડ્યા હતા. તેમાં પણ નાનામેટાની પદવીઓ વિચારવાની જ. જમ્યા
એટલે ટેબલ પર ચલા હતી. રકાળીઓમાં વાટકીઓ મૂકી, તેમાં ચહાનાં
પાન નાખી ઉપર ગરમ પાણી રેડીને બીજી વાટકી હાંકી મૂકી હતી. રકાળી
અને વાટકીઓ હાથમાં બિંચકી, ઉપલી વાટકી જરા બિંચી કરીને ચાનો
ધૂંટડો લેવાનો હતો. આ ચા પીવાની અસલ ચીનાઈ રીત. ચા રંગ વગરની,
પણ તેનાં પાન જ્યાં બિંધડેલાં. સાકર દૂધ તો હિંદુસ્તાનની જ મિલાવટ;
ચીનમાં એવું કશું નથી. અમે માત્ર વિવેક ખાતર જ એ ચહા ચાખી જોઈ.
પ્રસાદ મળ્યો તે ખાતર અહોભાગ્ય માની છેવટ આભાર જણાવવા દૂધા
શેઠને કહ્યું અને નમન કરતા જહાર નીકળ્યા. નીકળતી વખતે મહંતે અમને
ધર્મના ઉપદેશામૃતોની ચીનાઈ રીતે છાપેલી ચોપડીઓ ભેટ આપી.

આજે એક કામ સરસ થયું. અહીં આવતા ગુજરાતી હિંદીઓને પણ

દિવસ રોકાવાનું થાય છે, પણ હોટેલ કે બીજા ક્યાં ગે અંગ્રેજી કે દેશી રીતે ખાવાનું મળતું નથી તેથી શાંગહાર્મ અકારુ પણ લાગે છે. જમ્મરમાં પણ ખાવા જેવો કોઈ પદાર્થ મળતો નથી. તે પરથી અહીં વસતા શ્રી પારેખ, દૂધા શેઠ વગેરેએ સાથે મળી કેવળચંદભાઈએ તેની આગેવાની લઈ એક ફંડ શરૂ કર્યું છે. તેમાંથી એક રસોડું અને જમવાની ગોદવાણ થશે. કોઈપણ હિદી ભાઈ અંત્ર આવે તેને વગર શીએ જમાડવા, પછી જેમને ફીક પડે તે એના ચાલુ ખર્ચમાં આપે. આખો દિવસ પ્રવાસીભાઈઓને મળ્યા પછી રાત સુધીમાં ૨૮૦૦ ડૉલરનું પહેલા વર્ષનું ખર્ચ તો ભેગું થઈ ગયું છે.

રીક્ષા પર ઘણાની રાજી છે

સાંજ સુધી અમારાથી બહાર ન જવાયું. વચમાં એક બુકશોપમાં જઈ આવ્યા. ત્યાં અંદર પણ રામ-ફલવાળો ચીનો પોલીસ જોયો. પૂછતાં માલૂમ પડ્યું કે ઘણીવાર તોફાની ટોળીવાળા દુકાનોમાં પેસી લૂંટ ચલાવી નાસી જાય છે. ચીનમાં આ આદત સામે રોજ તૈયાર રહેવું પડતું લાગે છે. છતાં જમ્મરની જાહોજલાલી મુંજમને વિસ રાવે એવી છે. વખત બહુ થોડો હતો એટલે અમે બહુ ચોપડીઓ ફીંદી નહિ. ચીનના જીવનમાં કદાચ ડોકિયું કરાવે એવી એક બે ચોપડીઓ લઈ નીકળી આવ્યા. ચી ૧૧૪ કળાની ચોપડીઓ પણ ઘણી મળે છે અને તેનો અભ્યાસ તથા પરિચય એક ગહન વિષય ગણાય છે. અહીં જમ્મરમાં ફોટોગ્રાફી કામ પણ સસ્તામાં થતું દેખાય છે. મેં એક ફિફમ ધોવડાવી અને તેના પ્રિન્ટ કરાવ્યા તે બધાનું બીલ મને માત્ર ૩૬ સેન્ટ એટલે લગભગ ચાર આના જ મળ્યું.

આ જ વખતે ચામના ઍડયુકેશન મિનિસ્ટરને મળવા અમે ગયા, પણ વખત બહુ થોડો હતો એટલે મુલાકાત સ્વેચ્છા નહિ. વળતી વખતે તેની વગનો લાભ લઈ પેકીન અને નાનકીનની સંસ્થાઓ જોવાનું કરાવ્યું છે. કલા પ્રદર્શન જેવા જવાનો પણ વખત રહ્યો નહિ, એટલે સાંજે નાનકીન રોડ પરની દુકાનો અને રોશની જોઈ. અહીંની પ્રખ્યાત પાર્ક હોટેલનું પંદરમાળનું મકાન અને

વૈલવી રચનાઓ જોવા ગયા. એક ડોલરની ત્રાણી તરીકે પીવી પડી. આ હોટેલમાંથી નાનકીનરોની રોશનીની શોભા કંઈ એર જ દેખાય છે.

શાંગહાઈથી જિપડયા

તા. ૨૭-૫-૧૯૩૬

અમારા મિત્રોએ આગલી સાંજે જાપાન જતી અમેરિકન સ્ટીમર 'પ્રિન્સિપેન્ટ નૅક્સન'માં કેબિનો પર સામાન ચડાવી દીધો હતો. એટલે સવારમાં એશિયા હોટેલમાંથી માત્ર ત્રણ અંદર પર ગયા. ત્યાંથી સ્ટીમલાઇનમાં એસી બેત્રણ માઇલ દૂર ચાંગઝુએ ક્યાંગ નદીમાં જિમેલી સ્ટીમર પર ગયા. અહીંની

ગરીબ ચીના કુટુંબો હોડીમાં જ જવન વિતાવે છે. હોડીમાં સ્ત્રી જ હલેસાં દે છે કેબિનો સગવડ અને સુખમાં છટા લિયન સ્ટીમરોને વિસરાવે છે. પણ બાંધણી જૂના વખતની હોવાથી ભૂલક અને ઉડાવ નથી. ખાવાપીવાની વાનીઓ ઘણી માતની અને પેટભરી ખાદ્યોએ એવી સ્વાદિષ્ટ મળે છે. હવે હવા એકદમ ઠંડી લાગે છે. ડેક ઉપર ફરવા જઈએ એવો વિચાર કાઢતો નથી. કેબિનમાં પણ ગરમી આપનાર હીટર ચાલુ રાખીએ છીએ. આજનો દિવસ તો બધા ઊંઘી જ ગયા. ચાનો વખત એ વેળા બાળકને થીડ પર સાચવી લે છે

પીતી ગયો ત્યાંસુધી કોઈ જોઈયું નહિ, એટલે કૅગિનમાં ચા મગાવવી પડી હતી. રાત્રે જમ્યા પાદ નાનાભાઈએ ચર્ચા ઉપાડી અને જુદીજુદી પાતો થયો. એમ કરતાં ગાર વાગ્યે સૂતા. રાત્રે જ સ્ટીમરમાં જમવાના ટેબલ પર નોટીસ હતી કે ધડિયાળમાં કાંટાને એક કલાકનો કેકડો મરાવી દો; સુર્યોદય એક કલાક પહેલો થશે! આમ રોજ રોજ ટાઇમ બદલતા આગળ વધીએ છીએ.

ચારે તરફ ધુમ્મસ હતું. સાગર એકસરખી સપાટીથી લહેરતો હતો. રાત પડતાં દીવાની દારો ને સ્ટીમરની આવજ દેખાવા માંડી ત્યારે લાગ્યું કે જાપાનના કિનારો દેખાયા. સ્ટીમરમાં ખાવાનું સરસ મળ્યું છે. દટાલિયનો કરત. અમેરિકનોની પાનીઓમાં રુચિ અને પોપણ મળે એવા પદાર્થો વધારે હતા. તેમજ રવચ્છના પણ વધુ દેખાઈ. કૅગિન અને ખાણુની તહેનાત મારે ચીના નોકરો હતા. તેઓ સ્થાંત્ર અને સખ્ય જણાયા અહીં બધાની કૅગિનો હુન્દૂર હતી એટલે મળવાદળવાના જલસા ન જ થયા. કેટલાકે તો શાંગહાઈ રખડવામાં બેઠો કરેલો થાક ને ઉધ ઉતાર્યા.

આજે સવારે જમવાનું મેનુ આવ્યું તેમાં સ્ટીમરના બધા પેસેન્જરોનું લીસ્ટ છાપેલું હતું. યાદગીરી અને સાથેસાથે સ્ટીમરની જાહેરખબર કરવાની નવતર રીત સારી હતી. નવે સીનેમા જતાવવામાં આવ્યું હતું.

ચીનમાં કુદુંજીવનની જહેમતમાં સ્ત્રીનો હિસ્સો પુરુષોની અરોબદાનો છે.

તા. ૨૮-૫-૧૯૩૬

સવારમાં જ એ આજુ રણિયામણા નાના લીલાછમ પહાડો, ખેટો અને વચમાં ઘૂસતાં દરિયાના પાણીવાળા દેખાવો નજરે પડવા લાગ્યા. કોઈની પડોશમાં સવારના ધુમાડા ફૂંકતી નાનીલોચો કેસ્ટીમરો જાગૃતિનું વાતાવરણ રચતી હતી. ધીરેધીરે એક આજુ વસતીથી ભરચક કાંઠો અને પુષ્કળ સ્ટીમરોની આવજન ચાલુ થઈ ગઈ. જાણે કે સ્ટીમરોનું જ અગ્નર હોય તેમ કેટલીક સાવ નજીકથી ચાલી જતી. ભાગ્યે જ કોઈ પરદેશી નજરે પડતી. અધી પર જાપાની ભાષામાં મોટું નામ લખેલું હોય જ. કિનારાથી દૂર મુસાફરી કરનારી સ્ટીમરો ઉપર જ અંગ્રેજી અક્ષરો દેખાતા. જાપાનના કિનારા, અંદરો કે ડક્કાની છળી લેવાની સખત મનાઈ છે અને કોઈપણ તેનો ભંગ કરતું જણાય કે વગર વિલંબે તેને આઠ દિવસની કેદ અને આરીક તપાસની સગ થવાના દાખલા અન્યા છે. અમને મિત્રોએ ચેતવણી આપેલી કે કેમેરા પાસે નથી જ એમ માની વર્તજો. પણ ધુમ્મસને લીધે કિનારો પૂરો દેખાતો નહોતો અને છળીયોગ્ય દ્રશ્ય પણ નહોતું એટલે અમે તો કોખેના આરામાં સ્ટીમર પહોંચી ત્યાં લગી કેબિનમાં જ રહ્યા. આગલે દિવસે સ્ટીમરમાં અગર ફેલાયા હતા કે સાંજે ચાર વાગ્યે કોખે પહોંચીશું, પણ આજ સવારમાં જ ફરી અગર મળ્યા કે સ્ટીમર

તાલબદ્ધ પગે હલેસાં દેતી ચીનની ખલાસણા

અગિયાર કે ચાર વાગ્યે કોખેના આરામાં નાંગરશે. અને તે જ ખરું પડ્યું. સવારમાંથી અમને કર્ટ-મના તેમ જ પાસપોર્ટનાં ફોર્મ મળી ગયાં હતાં. તેમાં બહુ જ ઝીણી વિગતો માગવામાં આવી હતી. અમારી પાસેની ચોપડીઓ અને લેખકો-

નાં નામો પણ લખાવાયાં હતાં, તેમ જ કેમેરા અથવા ખાસ મહત્વની ચીજો પણ લખવાની હતી.

સ્ટીમર બારામાં આવી કે તરત સૌની દાકતરી તપાસ થઈ ગઈ અને ઉપર આવેલા પોલિસ ઑફિસરોએ દરેકના પાસપોર્ટ અને કસ્ટમનાં ફોર્મ બારીકોટી તપાસીને

ચીનાની બધી વખરી કાવડમાં

રજીસ્ટ્રી લખી આપી. આટલી તપાસ કોઈ બંદરે થઈ નહોતી. ત્યાર પછી જ સ્ટીમરને ડક્કાની નજીક લાવવામાં આવી. અમને ક્ષેત્રને ઘણા મિત્રો આવ્યા હતા. ગિધુભાઈ કોટક તો તેમની ઘોળા ખાદીટોપીથી જ ઓળખાયા. આવેલા બધા ભાઈઓનો પોપાક શિષ્ટ પ્રકારનો યુરોપી ઢગનો હતો અને અહીંના વતનીઓમાં તેમની સખ્યતા અને પદવીની છાપ પાડવા એ જરૂરનું પણ લાગ્યું; કારણકે, વેપારી કે કેળવણી કોઈપણ જાપાની સારા સુટ પહેર્યા વિનાનો નહોતો. દુલભજી એન્ડ કું. વાળા મણિભાઈ અને બીજા મિત્રોએ મહેમાનોને વહેંચી લીધા. અમારો બધો સામાન તો કસ્ટમમાં લઈ જવો પડ્યો અને ત્યાં બહુ જ બારીકોટી તપાસાયો. ઑફિસરો ચોપડીઓનાં નામ અને લેખકો વાંચી જોતા હતા. નાનાભાઈનું વાલ્મીકિનું રામાયણ બહુ કુતૂહલથી જોયું ! મારી સાથેનાં ચિત્રોની મને દહેશત હતી કે કસ્ટમ ચોટશે, પણ એકએક ચિત્ર જોયા બાદ પસાર થવા દીધું.

તરત ગિધુભાઈએ ટૅક્સી બોલાવી અને મને પોતાને ઘેર લઈ ગયા. શાંગહાઈથી અમારી મંડળીના બપોર ટેલિફોનથી આપતાં મારું નામ ‘રાવળ’ને બદલે ‘દાવર’ સંભળાયું હતું તેથી તે બહુ વિમાસણમાં પડ્યા હતા, પણ બંદર ઉપર મને જોયા પછી જ બધો ખુલાસો થયો હતો. એ ઘડી પહેલાં એમને બપોર જ નહોતી પડી કે હું જાપાન તરફ નીકળ્યો છું.

તેમનું ઘર એક સરસ લત્તામાં છે. તેની આંધણી યુરોપી ઢગની છે એટલે ઘરમાં તો મુંબઈમાં હોઈએ એમ લાગે; પણ ઘરના જાપાની નોકર નોકરડીઓ

જોઈને જાપાનમાં હોવાની વાત તાજી થાય. એમનાં ઘરનાં કુટુંબીઓ મને જોઈને અત્યય થયાં રાવળમાંથી દાવર અને દાવરમાંથી રાવળની હકીકતે સૌને ગમ્મત આપી.

અદાર વાદળો ને ઠંડી છે. દાઈ-લિંગ કે મસૂરીમાં જેવી સાંજ હોય એવી જ અહીં લાગે છે. ઘરમાં પણ હિલ સ્ટેશનોની જેમ અધાં પારીપારશ્યાંને મોટા કાચ રાખેલા છે, જેથી હવા ઠંડી હોય તો યે અંદર શરદી કે ધુમ્મસ ન આવે. હવે તો અરેબર જાપાનની ભૂમિપરથી જ લખું છું એવો ખ્યાલ આવે છે.

જાપાનના હિંદી પ્રવાસીઓના ચિત્ર
ગિ. સહાય

જરા આંતરે

તા. ૧૦મી ઑગસ્ટે હું જાપાનની યાત્રા પૂરી કરીને મુંબઈ જિતરો ત્યારે મારી સાથે ખીન્ન જે સમર્થ નામાંકિત ગુજરાતી સંસ્કારયાત્રીઓ પણ પાછા પધાર્યા છે. તેમાંના એક તો શ્રી નાનાભાઈ જ; અને ખીન્ન વડોદરા રાજ્યના સચીવ શ્રીમ.ન મણિલાલ નાણાવટી. એ જાને તરફથી ગુજરાતને તેમનાં અવલોકનો અને હકીકતો જાણવાની સુંદર તકો છે. હું માનું પોતાનું પ્રવાસવર્ણન કમેકમે પૂરું કરી આપવા ઇતેમર રહીશ જ, પણ જેમને આ સજ્જનોનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવાની કે વાંચવાની તક મળે તેમણે તેતો ચૂકવી જ નહિ એવી મારી આગ્રહભરી વિશ્વસિ છે. કારણકે જાપાનની વિવિધતાઓ રજૂ કરવાને એચાર માણસો પણ પૂરતાં નથી. દરેક ધંધા અને પ્રવૃત્તિમાં જાપાને કોઈ વિશિષ્ટતા દાખવ્યું છે અને હિંદને તે દરેકમાં નવું જ શીખવાનું રહે છે.

હવે જાપાનમાં

જાપાન જનાર દરેક હિંદીજન મોટા ભાગે પ્રથમ કોમે અંદરે જ ઊતરે છે,

શ્રી ગણિલાલભાઈ નાણાવટી (સચિવ વડોદરા રાજ્ય) અને શ્રી નાનાભાઈ જ્વેકે સ્ટીમર કંપનીની ટિકિટ તો યોકોહામા સુધીની નોંધાએલી હોય છે. તમે જાપાનના કોઈ પણ અંદરે જતરો તો પણ યોકોહામા સુધીનું જ લાડું ગણી લેવાય છે. આથી ઘણાખરા નાગાસાકી અંદરે પણ જતરે છે અને ટ્રેનમાં કોમે, ઓસાકા અથવા યોકોહામા જાય છે. પણ કોમે જ હિંદીવાનોનું ખરું મથક છે. અહીં લગભગ ૫૦૦ થી ૬૦૦ હિંદી લાઈઓનો વસવાટ છે. તેમાં મુંબઈના રૂના ઇમ્પોર્ટરો અને કાપડ તથા ઇતર માલના એક્સપોર્ટરોની આશિસો કોમે અને ઓસાકામાં જ છે. માત્ર કેટલીક જૂની નામાંકિત સિંધી અને મુલતાની પેઢીઓ યોકોહામામાં છે. યોકોહામાથી ટોકીઓ જતાં રેલવે રસ્તે માત્ર દોઢ કલાક લાગે; કોમેથી જતાં આઠથી દસ કલાક લાગે. કોમે જતરી જનાર મુસાફરોને જ માસ સુધીમાં સ્ટીમર કંપનીના ખર્ચે યોકોહામા સુધીની રેલવેની ટિકિટો મળી શકે છે.

પહેલી જ વાર જાપાનમાં જતરનાર હિંદી પ્રવાસીના મનમાં જમવા તથા

રહેવાની અનેક જાનની ગડભાંગ થાય છે, તેમજ ભાષા વિષે પણ તેના મનમાં ઊંડીઝંડી આશા હોય છે કે ભાંગ્યુંતૂટ્યું અંગ્રેજી કામ ચલાવી દેશે. એ અને વાતમાં સ્પષ્ટ સમજ મેળવી લેવાની જરૂર છે. જાપાનમાં હિંદી ભાષાઓ ઘરમાં પણ બીજા પરદેશી ગૃહસ્થોની માફક જ રહે છે; એટલે કે હિંદુસ્તાનની પેઠે એક ખંડમાં અનેક જાણુ પથારા નાખી પડ્યારહે એ ત્યાં હિંદી જીવનને જિતરતી પાયરીમાં દેખાડે એવી માન્યતાથી અને યુરોપિયન વેપારીઓએ ગૃહસ્થાઈના ધોરણમાં એક માણસ દીડે એક જ ખંડની વ્યવસ્થા પાળી હોવાથી હિંદીઓના દરેક ઘરમાં પણ માત્ર ત્રણ કે ચાર અને વધુમાં વધુ છ માણસો રહી શકે એટલી જ ગોઠવણ હોય છે. આથી કોઈપણ હિંદી ભાઈના ઘરમાં એક યા બે મહેમાન માટે ભાગ્યે જ સોઈ થઈ શકે છે. એટલે જો મહેમાન પૂરતી જગ્યા ખાલી ન હોય તો હોટેલમાં જ મુકામ કરવો જોઈએ. અહીં હોટેલો કોરા ભાવે મુસાફરોને સગવડ આપે છે; એટલે કે ખાવાપીવા સિવાય માત્ર નાસ્તો અને રૂમગાડનો ખર્ચ દર્શાવે છે. જપોર અને સાંજના ખાવાના ખર્ચ જુદા હોય છે. આ દર ઘણે ભાગે રોજના બે થી પાંચ યેન સુધી સાધારણમાં સાધારણ ગણાય છે. અત્યારે યેનનો ભાવ ૧૦૦ યેન=૭૭ રૂપિયાનો ચાલે છે.

મને પોતાને રહેવાની ઉત્તમ સગવડ આપવા માટે હું મારા મિત્રનો આભારી બન્યો છું. પરંતુ દરેક જાણુને એવો સંબંધ કે એવી સગવડ હોવાનો સંભવ જ નથી. અલગત, જાપાનમાં આવી વસેલા દરેક હિંદી વેપારી અને ખાસ કરી ગુજરાતી બંધુઓમાં એક મોટો ગુણુ એ છે કે નવા આવેલા વેપારી કે પ્રવાસી જોડે સહેજ પિછાન થયા બાદ તેમનાથી બની શકે તે સગવડ અને સ્વાગત આપવામાં કદી પાછા પડતા નથી. પણ દૂંક વખત માટે જાપાનમાં ધંધો કે અનુભવ લેવા કે નિરીક્ષણ કરવા આવેલા પ્રવાસીએ તો બીજાઓની પ્રવૃત્તિમાં પોતાની જાતથી અને તેટલી ખસેલ ન પડે એવાં જ વ્યવહાર અને કાર્યક્રમ યોજવાં જોઈએ. આ ધોરણ જાળવવા તેને માટે હોટેલ સિવાય બીજો માર્ગ જ નથી. અને અનુભવ પછી તેની ખાત્રી થશે કે આથી તે ઘણું સમય અને સગવડ મેળવી શકે છે, બહુ જલદી ઘણાની ઓળખાણુ પિછાન કરી

શકે છે તેમજ જાપાની લોકોના જીવનનું દર્શન કરી શકે છે.

આખા જાપાન ખાતે કોળેમાં હિંદીઓ માટે સરસમાં સરસ સગવડ ઈસ્ટર્ન હોટેલમાં મળી શકે છે. એક પારસી ભાઈએ તે શરૂ કરી છે. ત્યાં રોજના પાંચ યેનમાં ખાવાપીવાની ઉત્તમ સગવડ મળી શકે છે. આ ઉપરાંત ગરીબ વિદ્યાર્થી કે પ્રવાસી માટે કૉલેસ કમિટિના આશ્રમે મિ. સહાય અને ળીજી કાર્યકર્તાઓએ એક ઇન્ડિયા હોમ કરી છે તે પસંદ કરવા જેવી છે. ત્યાં ઘણે ભાગે મહિનાના આળીસ યેનમાં રહેવા તથા ખાવાની સોઈ મળી રહે છે. આ સ્થળ અનેકને મોટા આશીર્વાદ સમાન લાગ્યું છે અને તેની સંવૃદ્ધિ અર્થે યથા જ હિંદીવાનો એક સરળો પ્રયત્ન અને ભાવ રાખે છે.

જાપાનને કિનારે પગ મૂકે એટલે વ્યવહારની ભાષા જાપાની જ રહેવાની. અંગ્રેજીમાં એક બે શબ્દો પણ સમજનાર કોઈક જ મળવાનો, એટલે પહેલે જ અપાટે નવા પ્રવાસીને મૂંઝવણનું વાતાવરણ ઘેરી વળવાનું જ. પણ એકાદ હિંદી સોજતી મેળવી કામચલાઉ શબ્દો અને થોડીક લેખિત નોંધ રસ્તો કરવામાં ઉપકારક થઈ પડે છે. પહેલા આઠ દસ દિવસમાં જાપાની શબ્દો કાન પર રણુકતા થઈ જાય છે ત્યારે હવા મોકળી થતી લાગે છે. દ્રામ, ટ્રેન, ટેલીફોન, દુકાન કે ઓફિસ, કોઈપણ જગ્યાએ તમે હિંદી મિત્ર કે અંગ્રેજી જાણકાર જાપાની ગામડા વિના ડગલું પણ આગળ ચાલી શકો નહિ. આ પરિસ્થિતિ ઘણી જ અગવડો ઊભી કરે છે, પણ મહેનત અને ધ્યાન રાખી ભાષા પકડનારને સરળતા કરતાં વાર લાગતી નથી. જાપાની ભાષા બોલવામાં એકંદર ઘણી સરળ ગણાવી જોઈએ. કારણકે હિંદી સ્ત્રીઓ અને બાળકો પણ બહુ થોડા વખતમાં સહજ રીતે તેનો ઉપયોગ કરી જાણે છે. યુરોપીયોને તે અધરી પડે છે. પણ પૌર્વાત્યોને સરળ લાગવાનું કારણ તો તેની વ્યાકરણ રચના છે. ‘પાણી લાવો’ કહેવું હોય તો અંગ્રેજીમાં ક્રમ ઉલટાવવો પડે: Bring Water; પણ જાપાનમાં મીઝુ (પાણી) કુદાસાઈ (લાવો) એમ જ યરાયર ગણાય.

અમે સ્ટીમરમાં બહુ બે માથાફોડ કરીને જાપાની ભાષા તૈયાર કરવા માડી હતી, પણ કિનારે ઊતરતાં જ યથા શબ્દો મગજમાંથી સરી ગયા હોય

સૌ. કાશીબહેન કોટક અને શ્રીમાન ગીધુભાઈ કોટક આ સંસ્કારી દંપતીએ જાપાનમાં મારી મહેમાની માત્ર ઉતારા પૂરતી જ કરી નથી; પણ શ્રી ગીધુભાઈએ જાપાનમાં વસતા સર્વ હિંદી ગૃહસ્થોનો મને પરિચય કરાવ્યો છે તેમજ શ્રીમતી કાશીબહેને તેમના ચિત્રકાર મિત્ર અને શિક્ષક શ્રીમતી નાકામુરા સાન મારફત મને કાળે અને કોચોટોના બેચાર અગ્રગણ્ય ચિત્રકારોનો સંબંધ શોધી આપી મારો જાપાનનો પ્રવાસ સફળકરી આપ્યો છે.

આપણને દુભાષિયા વગર કંઈ ફાવવાનું જ નહિ. ઘરમાં નોકરો બધા જ જાપાનીઓ, એટલે તમારા યજમાનની જીભ ઉપર જ તમારી આપલે ચાલવાનો. એક જ મોટો દિલાસો હતો કે તમારા અજ્ઞાન ઉપર કે અણુધડપણા ઉપર કોઈ હસવાનું કે કટાક્ષ કરવાનું નહિ. તમારા ઉચ્ચારણની ભૂલથી એકને બદલે બીજી ચીજ આવી જાય કે સમજવામાં વિલંબ થાય, પણ તમે ખસિયાણા પડી જાઓ એવી એટા કોઈ જ નહિ કરે. નવા પ્રવાસીએ પણ ધ્યાનમાં રાખી લેવું જોઈએ કે જાપાનમાં બધી ભૂલો દરગુજર થાય છે, પણ તે લોકો વિવેક અને શિષ્ટાચારની આશા દરેક સદ્ગૃહસ્થમાં જરૂર રાખે છે. એટલેકે નોકરને કંઈક કહેતી વખતે કે આપતી વખતે વર્તનમાં કે વાણીમાં જરા પણ તોછડાઈ ન દેખાય તેની ખાસ કાળજી રાખવી.

એમ લાગ્યું, કારણકે સમયોચિત શ્રી જાવાળ દેવો તેની સૂઝ પડે નહિ. છતાં કાનને પૂર્વ પરિચયનો ભાસ થતો ગયો ત્યારે લાગ્યું કે એવી જે મહેનત તદ્દન એજે નહોતી મળી. અમે એક વાક્ય બરાબર યાદ રાખેલું કે 'નિહોનો કોતોબા (ભાષા) વાકારિમાસેન (મળતો નથી)' 'જાપાની ભાષા હું જાણતો નથી.' પણ થોડા દિવસ તો

આસાકા માધ્યમીક શિક્ષક પત્રના મુખ્ય તંત્રી
મિ. શિંગોરોતા કેઇશી

વાનો જ. મૃદુ વચનોથી વ્યવહારની કર્કશતા દૂર રાખવાનો જાપાનમાં એક સમર્થ પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે તેમાં લાગી જવાનો સબજનોનો ધર્મ છે.

જાપાનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને મંસ્થાઓ જોવાનું પગરણુ કેમ માંડવું તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ અમે જરા એ આંધી શક્યા ન હતો, તેમજ આપણા વેપારી બંધુઓમાંથી કોઈએ તે દિશામાં જ્ઞાન કે અનુભવ મેળવ્યા નહોતાં. પણ સીના મોંએ મિ. સહાયનું નામ હતું. મિ. સહાયને મળ્યા પછી અધું નક્કી થઈ શકે એ આશાએ ખેચાર દિવસો અમે વીતાવ્યા. દરમિયાન જાપાનનું એમ્પાયર પ્રદર્શન જોવાનું મળ્યું; પણ એની વાત પછી ત્રીજે કે ચોથે દિવસે મિ. માવાણી એન્ડ કં.ની ઓફિસમાં અમે મિ. સહાયને મળવાનું ઠરાવ્યું

ગમે તેને જોવાવતી વખતે 'સાન' શબ્દ લગાડવો જ નોંધ્યો, ઝાપ-સાન, આમા-સાન, ફૂક-સાન, ઓકયાક-સાન (મહેમાન), ઓક-સાન (બાહસાહેબ) વગેરે. નોકરો કે દુકાનદારો અથવા ઓફિસના ચપરા-સીંચા તરફથી ટ્રામટ્રેનના દરવાજો, જાણે તમને સ્વાગત અને વિવેકના શબ્દો એટલી બધી વખત સાંભળવા પડે કે તેને ઘટતા પ્રતિશબ્દો વાપરવાનો કંટાળો આવે, છતાં એ શિષ્ટાચારમાં જરા પણ પ્રમાદ રાખનાર ગમાર કે ઓફિસ ગણાઈ જ-

ત્યારે મેં કોઈ ધંધામાં પાકા થએલા પ્રૌઢ ચહેરાના ગૃહસ્થને મળવાની આશા રાખેલી. પણ ત્યારે કાચનું સિંપ્રગળારાણું હડસેલી વરસાદના છાંટા ચહેરા પરથી લૂછતા એક ગૌર વર્ણના પ્રસન્નવદન યુવાનને હસતે મોંએ ધાસતી હંટ ઉતારી સૌને સલામ કરતા જોયો ત્યારે મારી જૂની કલ્પનાછત્રીની અંધારીએ જે ઘડી આ સહાય જ હોય એમ મનાવતાં વાર લગાડી. મારી પિછાન યર્થ ત્યારે જાણે મને જાણતા જ હોય તેમ મીઠી હિંદી વાણીમાં બોલ્યા: 'સારે દેશમેં મશહૂર નામકો કોન નહિ પિછાને?'. મિ. સહાયનાં ભરાવદાર ભવાં નીચે તેજસ્વી આંખો, ઘડેલું બિહાવદાર નાક, મધુર આકર્ષણવાળા હોઠ અને સુગોળ મોં જાપાનમાં અનેરી જ છાપ પાડે છે.

આવતાં વેત જ ટેલિફોન લઈ તેમણે તુરત ઓસાકા માઈનીચી (ઓસાકા દૈનિક)ની ઓફિસમાં સહતંત્રીને બોલાવ્યો. તેમની વાતચીત આટલી જ યર્થ: માશમાશી (એલાવ); જુઓને, હિંદુસ્તાનથી બેચાર આગેવાન ગૃહસ્થો અને વિદ્વાન તેમજ આર્ટિસ્ટ આવ્યા છે. તેમનો મંદરવ્યુ મુખ્ય અધિપતિ કોણે? તપાસ કરી કહો. જવાબ આવ્યો કે એક કલાક પછી અધિપતિ મહાશય મુલાકાતના ખંડમાં તમારી રાહ જોશે. ઓસાકા માઈનીચી એટલે રોજની ૨૨ લાખ નકલો છાપનારું પત્ર, તેમાં અમારો મંદરવ્યુ આવે એટલે જાપાન અને બૃહદ્ જાપાનમાં અમારી સર્વત્ર બખર પહોંચી જાય. હું એ વખતે સાદા કોટપાટલુનના સૂટમાં હતો. માથે કાશ્મીરી ટોપી હતી. એ જોઈ મિ. સહાયે શુદ્ધ હિંદી ઢગના કૌએસ સૂટમાં આવવા કહ્યું. બે કલાકનો વખત હતો, એટલે મુકામ પર જઈ કપડાં બદલી હું એમને કોમેના અંડરગ્રાઉન્ડ રેલવે સ્ટેશન 'હાંક્યુ' આગળ મળ્યો. ભોંયતળિયામાં રેલવે સ્ટેશન મેં તો પહેલી જ વાર અહીં જોયું. નીચે મોટી બખર અને સ્ટેશનના પ્રવેશો તથા પ્લેટફોર્મો મને તો સાવ નવા જ દેખાવો હતા. પણ તેની અગ્નયણી વધુ ટકી નહિ. અરધા કલાકમાં તો અમે ઓસાકાના સ્ટેશનમાંથી બહારની ટૅક્સીઓમાં દોડી ઓસાકા માઈનીચીની સિદ્ધમાં એક કાફલે ખડકાયા અને કેટલાક માળ પર આટકી રિવાંટીવાળી જાજમ પર ચાલતા મંદરવ્યુ (મુલાકાત)ના ખંડમાં

વિરાજમાન થયા. મદદનીશ તંત્રી રાહ જ નેતા હતા. મિ. સહાયની આ મંડળમાં ઘણી જ સારી છાપ અને લાગવગ જણાઇ. આવા મોટા પત્રના મુખ્ય તંત્રી ભાગ્યે જ કોર્ટની મુલાકાત માટે નવરા હોય; પણ મિ. સહાયનું નામ પડ્યું એટલે કંઈક વધુ રસ અને ધ્યાનથી અમારો સત્કાર થતો દેખાયો. દરમિયાન એકમે રીપોર્ટરો અમારા દરેક જણ સાથે જુદીજુદી વાતચિત કરવા લાગ્યા. દરેકના હાથમાં પોઇન્ટ ટપકાવવાની નોંધપોથીઓ તો હતી જ. થોડીવારે સહતંત્રી દાખલ થયા. તેની પાછળ ઊંચા સામુદાય આંધાના મુખ્ય તંત્રી મિ. શિગોરો તાકેદશી દાખલ થયા. અમે યધા જિભા થયા એટલે તેમણે તરત જ વિનયથી જાપાની રીતે નમન કર્યું અને દરેક જણને ખેસવા કહ્યું. મિ. સહાયે યધાની વારાફરતી ઓળખાણ કરાવી, અને દરેક જણે પોતાના નામનાં કાર્ડ રજુ કર્યા; એટલે-તમણે દરેકને સામું પોતાનું એકેકે કાર્ડ અતાવ્યું. જાપાનમાં કાર્ડ અદલઅદલ આપવાનો શિષ્ટાચાર અહીં જ પ્રચારમાં છે. અને તે ત્યાં ઉપયોગી પણ લાગે છે. આખી દુનિયાની પ્રજા ત્યાં આવે ને જાય એ ટૂંકા પરિચયની યાદગીરી ત્યાં ખજી તે શી રીતે રહે? જાપાનમાં રોજ પાંચપંદર કાર્ડ આપવાનાં અને સામાનાં સંઘરવાનાં હોય જ. પણ અંગ્રેજી નામ કોર્ટ વાંચે નહિ. અમારે અમારો કાર્ડ પાછળ જાપાની તરજૂમા છપાવી લેવા પડ્યા હતા. માત્ર વર્તમાનપત્રોવાળા કે પરદેશ સાથે સંબંધ રાખનાર જાપાનીઓનાં કાર્ડ ઉપર જ અંગ્રેજી તરજૂમો હોય. નહિ તો આપણે કોઈને પૂછીને જાપાની ઉકેલાવી અંગ્રેજી નોંધ કરી લેવી પડે.

ઓસાકા માઇનીચીના મુખ્ય તંત્રીએ નાનાભાઈ જેડે પહેલાં વાત કરી. તે દરમિયાન મેં તેમનો સ્કેચ કરી લીધો અને મારી જેડે વાત કરવાનો વખત આવ્યો. તે વખતે એ સ્કેચ ઉપર સહી માગીને જ મેં મારો પરિચય આપ્યો. એની છાપ અહીં મગનની પડી. કુળાની કરામતોમાં જાપાન અહીં જ રસ લે છે. એમણે સહી કરીને પહેલાં તો મારી સ્કેચનુંક થોડીવાર માટે માગી ને તેમના ગ્લૉકખાતામાં સ્કેચની નકલ કરી લેવા મોકલી દીધી અને ખીજી થોડી વાત કરી એટલામાં એક ખૂણામાં ફક્ત ફોટો લેનાર રીપોર્ટર ધ્યાન

ખેંચ્યું એટલે દરેક જાણ એડીટરના સાથમાં જરા ટીક થઈ જોડવાયા. એક ચમકારો—અને જામી પડી ગઈ તંત્રીશ્રી આગળ અમે પ્રેસ જોવાની માગણી કરી એટલે પોતે બહુ કામમાં છે કહી રજા માગી, પણ સહનંત્રીને આખું પ્રેસ ખતાવવા સાથે મોકલ્યા.

એ જ માળા ઉપર જલ્દીક તથા ફોટોગ્રાફીનું ખાતું હતું. તેમાં પણ ઘણા ભાગો હતા. એક તો ફિલ્મોનું જ ખાતું હતું. ઓસાકા માઈનીચી પત્રકારત્વ ઉપરાંત દેશની જે અનેકવિધ સેવા કરે છે તેમાં જ્ઞાન, પ્રવાસ અને ઉદ્યોગોની ફિલ્મો તૈયાર કરી પ્રજામાં જુદેજુદે ગામે ખતાવનારું એક મોટું ખાતું છે. સેંકડો ફિલ્મો તેમના સંગ્રહમાં હતી, પણ અમને તેની વિગતમાં જિતરવાને જરા યે વખત નહોતો. કોઈ મોટા રાજમહેલ જેટલા વિસ્તારવાળું એ મકાન જુદાજુદામણીનો નમૂનો હતો અમે તો ગલીઓ અને સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરતાં ફેટલાં યે યંત્રો, ફેટલાં યે દફતરખાનાંમાં ફરી વળ્યા; પણ એક રેડિયો મેસેજનું અને રેડિયો ફોટોન્યુસનું ખાતું જોઈ અજબ થયા. રેડિયો મેસેજ તો ચક્કર પર આવ્યે જ જતા હતા. પણ રેડિયો ફોટોસર્વિસનું યંત્ર અજબ જોયું! ગમે એટલા દૂરના સુલકની જામીઓ જાપાન માત્ર વીસપચીસ મિનિટમાં એ યંત્ર મારફત મેળવી શકે છે અને યુરોપ કે અમેરિકાનાં ચિત્રો તે જ દિવસે પ્રકટ કરી શકે છે એ વર્તમાનપત્રની નવાઈ વાંચેલી પણ પ્રત્યક્ષ અહીં જોઈ. તંત્રીઓની ઑફિસો અને સુલાકાતના ઓરડાઓ એ બધું માત્ર નજર તળે પસાર કર્યું, પણ ભોંયતળિયે યંત્ર આગળ પહોંચ્યા ત્યારે ચંબી ગયા. દોઢમે કલાકમાં આવીસ લાખ પત્રો જાપી કાપી વાળી આપનાર યંત્ર એ મકાનનું આખું તળિયું રોકતું પથરાયું હતું.

પ્રચારઅંખ્યામાં દુનિયાનું ખીજ નંચરતું આ જાણું પહેલાં અમેરિકન મશીન ઉપર જપાતું, પણ થોડા વખત પહેલાં તેમણે થોડો સુધારો કરી જાપાનમાં જ ખીજું મશીન બનાવ્યું જે એટલી જ મુદતમાં દોઢી નકલો આપતું થયું છે આ યંત્રો ચોપડીમાં જોયાં હોય તે નકામું જ છે. તેનાં ચાપ અને વિસ્તાર જંગી છે અને ઝડપ તો ફાસ્ટ ટ્રેનોને જુલાવે તેવી છે. મશીન-

માંથી પડતા છાપાના થોકો મોટા ચાલતા પટા ઉપર બહાર જતા જુઓ ત્યારે જાનગંગાનો પ્રચંડ ધોધ ચાલે છે એવી કલ્પના થાય. પોણા કલાક સુધી અમે પગે ચાલચાલ કરી નીચે આવ્યા, ત્યાં અમારી છળીઓના મોટા એ લાર્જમેન્ટ જોયા. તેમ જ મારી રહેલ જુક પાછી મળી તેમાંથી નકલ કરેલો ફોટોરહેલ પણ જોયા.

જીજી દિવસે તો સવારમાં જાપાનને ખૂણેખૂણે અમારો ઈન્ટરવ્યુ અને છળીઓ જાપાનીઓના હાથમાં પહોંચી ગયાં. ઓસાકા માર્શનીયીનું પત્રકારત્વ વિગતે જાણવાને તો બહાર પડેલી પુસ્તિકા વાંચવી જોઈએ, પણ આ પત્રની નકલો ફોરીઆ મંચુરીઆ, હોકાઇડો, ફાર્મોસા વગેરે રથજો તાકોદે પહોંચાડવા મામનીયીનાં જ વીસ એરોપ્લેનો ચારે દિશામાં છૂટે છે. એટલે જાપાનનો કોઈપણ પ્રદેશ દોઢ જે કલાકમાં તો માર્શનીયીની અસરમાં ગરકાવ થયો જ સમજી. તેમની સમાચાર મેગવવાની તરફીઓ પણ પાર વગરની છે. ઓસાકા અને ટોકીઓ વચ્ચે તો ફોટો ટેલીફોન છે. સાધારણ માણસ પણ એક યેનમાં પોતાના હસ્તાક્ષરો અને ફોટોવાળી ચિઠ્ઠી ઓસાકામાં ત્રણસો ચારસો માહલ છેટે મોકલી શકે છે. પણ સ્ટીમરો, વહાણો અને ફરતા પ્રદેશોની છળીઓ અને ચિઠ્ઠીઓ માટે કાસ્ટો કબૂતરોનો જખરો ઉપયોગ થાય છે. મામનીયીની અગાશી પર તેમનું મુખ્ય મથક છે. સેંકડો કબૂતરો ન્યુમરીપોર્ટને લાવેલાં હોય છે. એ કબૂતરોની જે પાંખ વચ્ચે પીઠ ઉપર એક ટચુઅર છે. તેમાં ચિઠ્ઠી કે ફોટોનેગેટિવ ભરાવી, સીઝ કરી કબૂતરને છોડ્યું કે તીર પેકે સીધું મથકે પહોંચે છે અને થોડી મિનિટમાં તો એ નેગેટિવ પરથી એન્લાર્જ કરેલું ચિત્ર છાપામાં દેખાય છે! જાપાનના છાપાંઓની વિગતો હજી આગળ કહેવાની છે, પણ આ માર્શનીયીમાં અમારી પ્રકટ થએલી મુલાકાતે કંઈક મિત્રોને જલદી અમારા ખજાર પહોંચાડ્યા અને નહિ ધારેલા મિત્રો અમને શોધતા આવ્યા ને મળી ગયા. આફ્રિકામાં રહેલા જાપાનીઓએ આપણા ગુજરાતી ભાઈઓને અમારા જાપાનમાં પહોંચવાના ખજાર આપ્યા ત્યારે જ તેમનું અમારા પ્રવાસની ખજાર પડી!

જપાન વિષે યુરોપમાં માદ્રોપોલોએ પહેલવહેલી માહિતી આપી હતી અને તેણે પોતાનાં પ્રવાસવર્ણનોમાં તેને જિપાંગુ દેશ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો. તે પરથી તે જપાન નામ પ્રચારમાં આવ્યું; પણ જપાનવાસીઓ તો પોતાના દેશને 'નીપોન' કહે છે. જેત્રણ એટના દુકડા પર રચાએલો એ દેશ ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી ૩૦૦૦ માઈલ લંબાઈનો થાય છે અને તેના કિનારાનો ઘેરાવો લઘુએ તો ૬૪૫૫ હજાર માઈલ થાય. વચ્ચે તો બે બાબુના દરિયા વચ્ચે જમીનનો પટ માત્ર પર માછલ જેટલો છે. જપાનની ખરેખરી વસ્તી તો નીચેના પ્રદેશમાં છે. ઉત્તર તરફનો ઘણો ભાગ બારે માસ અરક્ષ્ય રહે છે. આથી નીચેના ભાગમાં ધીવ વસ્તી અને મોટાં શહેરો વસ્યાં છે. કુલ ૧૦૧ શહેરો છે તેમાંથી બારીસની વસ્તી તો એક લાખ ઉપરની છે. પાટનગર ટોકિયોમાં સાઠ લાખ માણસ છે અને ઓસાકામાં ત્રીસ લાખની વસ્તી છે. કોબેમાં જ દસ લાખની ગણતરી છે આથી જપાનમાં વનવગડો કે પદાડ પણ સૂનો નથી રહેતો. બધે માનવીઓ તરવરતાં જ લાગે.

જપાન પોતાના વતન માટે બહુ મમત્વ અને ગૌરવ રાખે છે એટલું જ તેની કીર્તિ પ્રચારવા અને પરદેશીઓને આકર્ષવા છોતેજાર રહે છે, પણ એની પાછળ કશોય ઉદ્દેશ નથી. પરદેશીઓ તેમના દેશમાં દુઃખી ન થાય કે મુંઝવણ ન પામે તેની અતિશય ચીવટ રખાતી જોવામાં આવે છે. દરેકદરેક શહેરની મુખ્ય જગ્યાએ જપાન ટૂરિસ્ટ બચ્ચરો હોય છે; ત્યાં જાઓ તો તરત તમને જપાન વિષે જે માહિતી માગો તે અંગ્રેજી ભાષામાં સમજાવનાર મળી જ રહે. નકશા, ચોપાનિયાં વગેરે કેટલુંક મફત આપે. તે ઉપરાંત તમે પ્રવાસની મુદત જણાવી તમારો પ્રવાસક્રમ કરી આપવા કહેા તો ટાઇપ કરેલા કાગળ પર તમને ટ્રેનોના ટાઇમ, વિવિધ સ્થળોએ પહોંચવાનો વખત, ત્યાં મળતી મુકામની સગવડ અને ખર્ચ વગેરેનો અંદાજ ઘડી આપે. ત્રણ દિવસ કે તેર દિવસ, જેવી વખતની ત્રેવડ માગે તેવો પ્રોગ્રામ પાછતો એ ખર્ચ લીધા વિના કરી આપે. અમે એ રીતે કોબેથી ટોકિયો જતાં પહેલાં હાકોને સરોવર, કુચિયામા પર્વત વગેરે મુખ્ય સ્થળો બે દિવસમાં જોઈ લેવાનો ક્રમ ઘડાવી લીધો હતો.

પણ ટોકિયો તરફ પ્રયાણ કરતાં પહેલાં અમે સંસ્થાઓ જોવાને જો ભલા-મણો કે જોઈવણો થયાના સંદેશની મિ. સહાય તરફથી આશા રાખતા હતા તેને ઠીક થઈ તે દરમિયાન કોળેમાં રહી આસપાસ જે કંઈ જોવાય તે જોવા માંડ્યું. તે પૈકી નારા એક મુખ્ય આકર્ષણ હતું. અમને દોરનારા અનુભવી અને છૂટા હોત તો અમે ઘણું વધારે જોઈ શકત છતાં માત્ર જે પાંચ જે મુખ્ય સ્થળો જોયાં તેની ખુશી ન જાય તેવી ચડી રહી છે.

નારા જવાને તો ઘણા ગુજરાતી, કાઠિયાવાડી વેપારી મિત્રોએ સાથ આપ્યો. એક રીતે એ નવા મિત્રોની આખા દિવસની સોજતે વિશેષ પરિચય આંધવાની સુંદર તક સાધી આપી. પણ તે સાથે જ મનન અને એકાગ્રતાથી એ સ્થળ જોવું જોઈએ તે ન ગન્યું. જે અઢી કલાકની મુસાફરીમાં જે-એક સ્થળે ગાડી ગદલાવતા અમે નારાની ટ્રામ ટ્રેનમાં ચડ્યા ત્યારે લગભગ દરેક જાણુને જિભાજ રહેવું પડ્યું હતું. જાપાનમાં ટ્રામ, ટ્રેન કે બસમાં જિભા રહેવાય ત્યાં સુધી કોઈને અંદર પેસવાનું રોકાણ થતું નથી. જિભા રહેનાર માટે ગાડીઓમાં પકડી રાખવાના પટા ઝુલતા જ હોય. ખભેખભા ઘસાય કે હૈયેહૈયું ફગાય ત્યાં સુધી માણસો ભરાય છતાં કોઈનો કચવાટ કે ધોંધાટનું નામ મળે નહિ. રવિવાર હતો એટલે કેટલીયે શાળાઓના નાના મોટા વિદ્યાર્થીઓ અને છોકરીઓનાં ઘાડાં ચાલી નીકળેલાં તેમનીયે રાડ-રાડ કે રોકકળનું નામ નહિ. નારા પહોંચતાં આ ગધા સંઘો, તેમની મુદ્રાઓ, ઉત્સાહ, શાંતિભર્યું દર્શન અને જોવાની ઉત્કટ દરેક પળે તેમની કેળવણી અને તાલીમનો પરચો આપી રહ્યાં હતાં. એ ગધાં તો ટ્રેનમાંથી જિતયોં કે દાર-અંધ થઈ શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ પાછળ ચાલતાં નારાના ઉપવન તરફ ચાલતાં જ થયાં. અમે જેત્રાજુ ખસેમાં હસાઈ એ જ માર્ગે ગતે કરી પણ તેમાં રસ્તા, દુકાનો અને લોકજીવન કશું જ મનમાં ઝડપાયું નહિ. બ્યારે પગે ચાલવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે જ અમને આ ચાત્રાનો રોમાંચક અનુભવ થવા લાગ્યો.

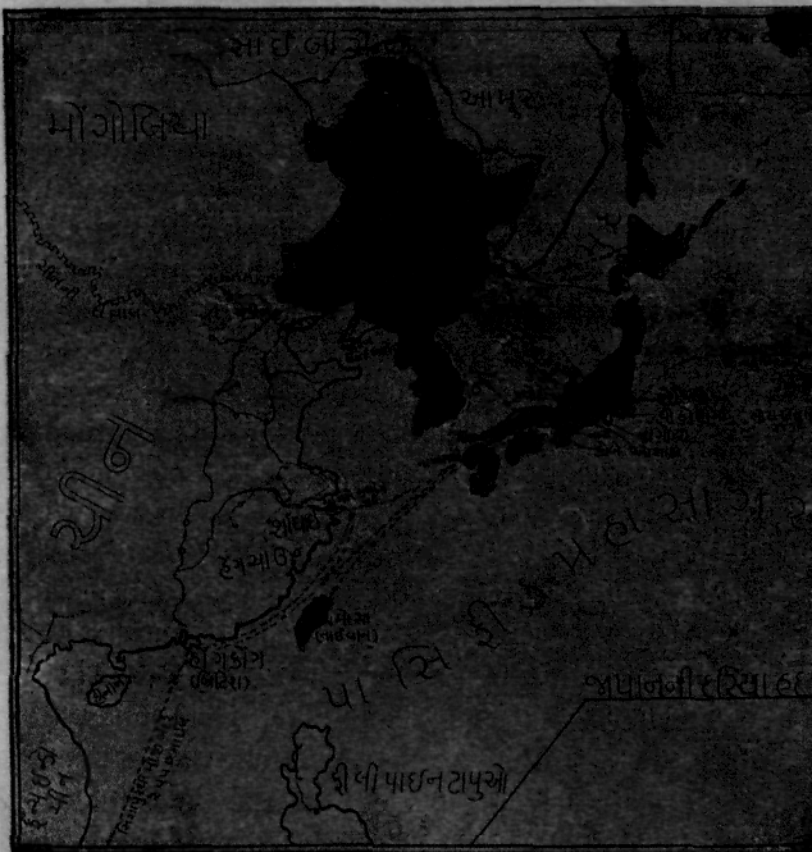
‘નારા’ જાપાનનું એક મોટું ધર્મધામ છે, જાપાનની સ્થાન ગદલાવી શોગુન રાજસત્તાએ ત્યાં ગાહેજલાલી જમાવી હતી. શોગુનોએ જ સાતમા સૈદાનાં

બૌદ્ધ ધર્મને અચનાવેલો એટલે તેઓ જ્યાં જામ્યા ત્યાં એમના કુલધર્મની ખૂબ જ પ્રતિષ્ઠા કરી. નારામાં દસમા સૈકામાં તેમણે એક મોટી કાંસાની મૂર્તિની સ્થાપના કરી. તે આસન સાથે ૫૩ ફૂટ ઊંચી છે. તેમાં ૪૮૮ ટન તાંબુ વપરાયું છે અને તેના આભામંડળની શોભામાં ૩૫૦ રતલ સોનું વપરાયું છે. આ મૂર્તિની ઉપર અને આસપાસ ચીનાઈ જાપાની દળનું દેવધર કરી લીધું છે તેમાં પથ્થર મુદ્દલે નથી. સ્તંભો પણ હજારો વર્ષનાં જૂનાં વૃક્ષોનાં થડોમાંથી થયા છે. આ વૃક્ષો સીધાં સુગોળ મોટાં ધૈર્યવાનાં જાપાનમાં જ ઉગે છે. તેને પાણી કે સડાની અસર પહોંચતી નથી એકાદ વાર આ કાષ્ટમંદિર જાળી ગયું હતું પણ ધાતુની મૂર્તિને આંચ પહોંચી નહોતી. પ્રાચીન કાળથી જ ધાતુનું રસાયણ સમજનાર જાપાની પ્રજાએ કેટલા લાંબા સમયથી હુન્નરપ્રવીણતા કેળવી હતી તેનો આ મૂર્તિ અજળ નમૂનો છે. મંદિરની આસપાસ માદ્યોના વિસ્તારમાં ટેકરીઓ અને ઝરણાંવાળો સુંદર પ્રદેશ નવા જમાનાના ઉપદ્રવોથી અને ઓછાયાથી ખાસ ગયાવી લીધો છે. એની હદમાં કોઈ શિકાર કે મત્સ્ય-વિંધન કરે જ નહિ એવી પવિત્રતા સૌએ સંકેતો વર્ગોથી ખાળી છે. ઉદ્યાનમાં હરણાં નિર્ભય અને સ્વચ્છંદ ફરતાં જોઈ બહુ જ આનંદ થાય છે એટલું જ નહિ પણ આગંતુકોના હાથમાંથી તેમના માટે મળતી પૂરીઓ ખાતાં જોઈએ ત્યારે અહિંસા અને પ્રેમના રાજ્યની સુંદર સમાધિ અનુભવાય.

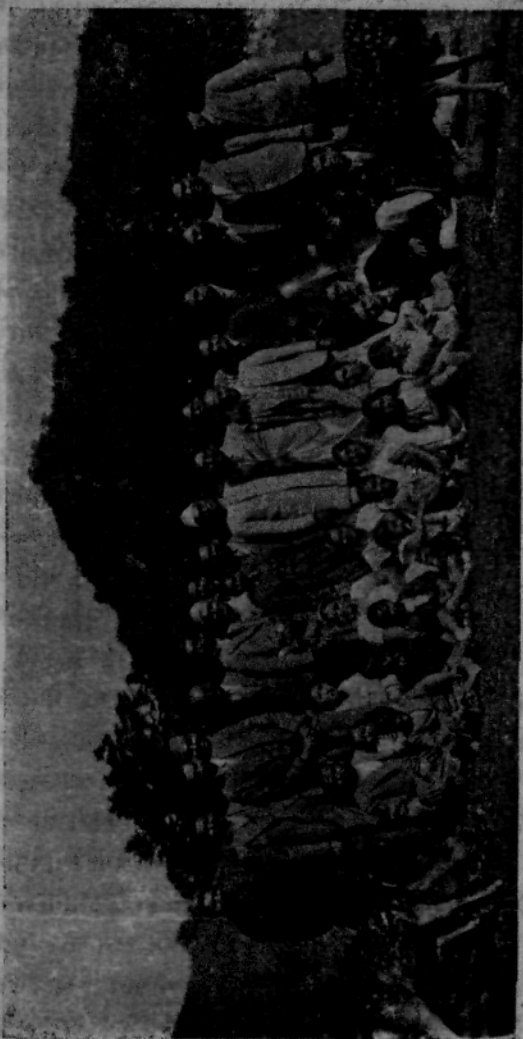
નારાના ઉપવનમાં અમુક હદ સુધી જ મોટરવસ જઈ શકે છે. પછી તો ચઢાણ ચિતારવાળા લીલાછમ ઊંચા વૃક્ષકુંજે શોભતા વાંકવળાંકો, નાનકડા કમાનદાર પુલો, લાલચટાક તોરણસ્તંભો વગેરે જોઈ ઉપવનનું સૌંદર્ય સાચવી માનવી કેવો ઉપભોગ કરી શકે તેનું આદર્શ સમજાયું. ગિયાતીયા પગથારો પરથી જાપાની રમણીઓ પોતાનાં ખાગકોને પોઈ પર લઈ અથવા આંગળીએ રાખી જૂથનાં જૂથમાં જોડાઈ ત્યારે લાગે કે સ્વર્ગનાં કપૂતર ચિતરી આવ્યાં. અત્રાજ વગર પણ ઉત્સાહી મુમુક્ષુ ખાગવિદ્યાર્થીઓ ઘણીવાર અમને અને અમારા સાથમાંની હિંદી સત્તારીઓને જોવા ગિઆ રહી જતા પણ કદી દોષએ અટપટાં કે ટીખા કે હાહાહીહી કરી જાણી નથી નારાના લીલાછમ ઉદ્યાનમાં

દેવમંદિરો લાલચટાક રંગેલાં જોઈએ ત્યારે એ મારવાડથી રંગતી જુદી જ સાર્થકતા લાગતી એક વૃક્ષ લગભગ પાંચેક જુદાંજુદાં ડાળાંપાંખડાં ઊગાડતું જોયું અને ઊંચાં ૫ હજાર ઉપર વર્ષનાં ૫૫૫ ઝાડો રક્ષાએલાં જોયાં.

આ જ્યાં દેવમંદિરોના પૂજારીઓ ઘણા સ્વચ્છ અને કેળવણીએલા જણાયા. તે જ્યાં આ પ્રદેશને ચોખ્ખો, સુંદર અને આકર્ષક રાખવાની કળામાં નિખળાવ

જ દશે કારણકે કોઈએ પણ વિસંગત લાગતા પોશાક કે પદાર્થો ક્યાંય પણ રહેવા દીધા નહોતા. ઉપવનના કોઈ ખૂણે પણ પાંદડાં કે કચરાના ઉકરડા થવા દીધા નહોતા. આવા કુદરત અને માનવીના સંપ વચ્ચે અમે કળાના કળાશ સમી મંદિરની નર્તકીઓ જોઈ. એવી સુપ્રસન્ન તેજભરી કન્યામૂર્તિ સ્વચ્છ સફેદ જબ્બા નીચે જળકી રહેલા કેશરી ચણીઆ સાથે હરિણી જેવી ચપળતાથી પગથિયાં ફેલાવતી માનવમેદનીમાંથી નીકળી જતી જુઓ ત્યારે જાણે પારિખતકનાં કૂત્ર અર્થા એવું લાગે. અમારી મંડળીએ તેમનાં નૃત્ય જોવા આગ્રહ રાખ્યો. એટલે મંદિરના નૃત્યભવનમાં તેમની માતા સમી કોઈ વડીલ બાઈએ અમને માન આપી બેસાડ્યા. એક પૂજારીએ તંતુવાદ લીધું અને પેલી પારિખતકો વચ્ચેવચ્ચ વંદના કરતી ઊભી. એક બે નાની ગોદણે બેસી વંદના અને નૃત્યચેષ્ટા કરવા લાગી. ગાયનનો એક ઢાળ પૂરો થાય કે અચૂક છટાથી તેઓ પ્રણામ કરતી. અમે તેમના તાલછંદ સમજીએ નહિ પણ તેમના સુંદર મરોડ અને હળવી ધુન્દીઓથી તેમનું નૃત્ય ઊર્મિમય છે એટલું તો અનુભવ્યું. વધુ સમજાવે એવો કોઈ સાથીદાર નહોતો અને વખત પણ નહોતો. આ જ ઉદ્યાનમાં બીજું આકર્ષણ નારાનો પ્રચંડ ઘંટ છે. દરેક બુદ્ધ મંદિર આવા મોટા ઘંટ રાખવામાં મહિમા માને છે. નારાનો ઘંટ અગ્નિવવાને અદ્ધર એક મોટો વજો દોરડાથી તોળી રાખ્યો છે. તેને બીજે છેડે નાનકડો દોરડોનો છેડો લખડતો હોય છે તે પકડી વગાડનાર જરા આછો હિલાળો મારી ઘંટ પર ભટકાવે એટલે ઘંટ પર અથડાય અને તેનો સ્વર ઈતર લોકમાં પહોંચે એવી માન્યતા છે. અમારા મિત્રોએ કહ્યું, આ ઘંટ જેટલી વાર વગાડશો એટલી વાર જાપાન આવવું પડશે. એ વાત નિશ્ચિત હોય તો મેં તો બીજી વારની ઇચ્છા કરી ઘટ પર પેલું ડંગોઈ ડંગોળ્યું છે. કર્મના દેવતાઓએ તેની નોંધ લીધી હોય તો હું તેમના આદેશ જરૂર પાળીશ. અને મને તો તે દિવસની યાત્રા સ્વાન-વત જ લાગી. કલાકો સુધી ક્યાંક પડ્યા રહેવાનું મળે, કલાકો સુધી પેલાં દેવનૃત્ય જોવાનું મળે, હરણો અને આગકોને રનોહ કરતાં જોવાનો ધરવ થાય ત્યારે જ યાત્રા પૂરી થઈ માનું. પણ ગણત્રીની દુનિયામાં તરંગીનું કાણુ સાંભળે?

ધડિયાળ જોના અથા મિત્રોએ રોશન તરફ હસારા ચલાવ્યા પણ વચમાં વળી એક લીલીછમ ટેકરી આગળ નારાના કેમેરાઆજોનું જૂથ આડું પડ્યું. જાપાનમાં વગર રહુડિયે આમ રસ્તા પર ફોટોગ્રાફી કરી કમાઈ લેનાર હજારો મળે છે. અથા સાજા જગતમાં; કોઈવાર એકાદ સાથી રાખે અથવા પોતે જ ભાંગીતૂરી અંગ્રેજી જાપાની જોડી ધરાકને નમૂનાનો તકતો બતાવી બે મિનિટ સ્થિર કરી કે કેમેરા પર પ્લેટ ચડાવી ઝુકીને ચાંપનો દડો દબાવી લે, પણ દરેક જણુ ધંધામાં એકમત. માત્ર નામનું ખર્ચ પહેલું લઘુ તમે માગેલ તકલો માગેલ સ્થળે મામૂલી કીમતે પહોંચતી કરવાનો. આવી સગવડ જોઈ અમને આ પ્રસંગની સ્મૃતિ રાખવા સહેજુ લોભ થયો અને અહીં આપેલી જગિયડાવી લીધી. ઘેટાં હરણો થોડી પુરીઓની લાલચે નારાની સાક્ષી આપતાં ખડાં રહ્યાં છે.

નારામાં બીજું ઘણું યે જોવાનું હતું, પણ આવા મોટા મોટા ધામના ઝાંપે એ શહેરની પ્રસિદ્ધ ચીજો, દારીગરીઓ, મૂર્તિઓની દુકાનોની હારલાગી હોય છે. તેમાં નારાની પાણીદાર ધારદાર છરીઓ, છરાઓ અને તલવાર પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે. ઉપરાંત ધાર્મિક માળાઓ, ચિહ્નો, મૂર્તિઓનો પાર નથી. દાળાકામ પણ ઘણું જ. અમે પણ મોટી ખુદ્ધ મૂર્તિના નાના નમૂના અને થોડો સામાન ખરીદ્યો. નારા ઉદ્યાનની બાજુમાં પ્રાચીન મૂર્તિઓનું આખેહૂબપણું ને અદ્ભુત કોતરકામ જોઈ આશ્ચર્યમગ્ન થઈ ગયા ધર્મચિહ્નો અને પ્રતીકો પ્રચારવાની એક નવી જ રીત નારામાં જોઈ. મંદિરની ભીંતો પર જૂના વખતના સાધુઓએ દેવચિત્રો મોટી પથરશિલાઓ પર કોતરી રાખેલાં છે તે પર તમારી મેળે શાહી ચોપડી કાગળ દબાવી લો એટલે તમને ચિત્ર મળી રહે. આમ હજારો લોકોને ધર્મસ્મૃતિ મહત્તમાં આપવાનું સદાવ્રત ચાલુ રહે છે. ઘણી મૂર્તિઓ તો સીધેસીધી બારતવર્ષની કળાની જ પ્રતિજ્ઞાયા હતી. જાપાનના કલાકારોએ કેટલી સમાધિથી એ કામ પાર જિતાર્યું હશે ?

નારા જેમ પવિત્ર ધર્મધામ છે તેમ આજના જાપાનની સ્ત્રીશિક્ષકાઓ કેળવનારું કન્યાનિઘાલય એક મથક છે. ત્યાં આખા જાપાનની સ્ત્રીશિક્ષિકાઓ કેળવનારું કન્યાનિઘાલય

છે. એ જોવાને અમે એક રાત નારાની હોટેલમાં રોકાયા. અમારી રહેલી મંડળીના નેતા દુલ્લભજી ઍન્ડ કો. વાળા શ્રી મણીભાઈ જોનાણી હતા. આલી-શાન શાહી દળની નદી પર આવેલી એ હોટેલમાં અમને સ્ટીમરના વૈભવો અને હાઈ મામલી લાગ્યા. ત્યાંના શિષ્ટાચાર, વિવેક અને સગવડો હતુ અનેક જીજ્ઞાસુ નમૂનાઓને તોણે ગણા લાગશે માની હમણાં નહિ વર્ણવું પણ અમે જોયુ કે હોટેલના મુખી અને માલિકે અમને પરદેશી મણી વધુમાં વધુ હાજરી અને ધ્યાન આપી અમારૂં સ્વાગત કર્યું. સવારે અમે કન્યાવિદ્યાલય જોવા ગયા ત્યારે પણ સાથે ને સાથે રહ્યા. તેમજ ત્યાં જવાનો વાહનખર્ચ પણ અમારા પર ન ચડાવ્યો. એ સંસ્થાએ જાપાનના આળકોને અને કન્યાઓને સ્વર્ગનાં અધિકારી બનાવ્યાં છે એ કહેવાથી તેની કીમત સમજાય નહિ તો તેની વિગતો અને વર્ણનોથી પણ કશું વળે તેમ નથી. જે જીવનમાં છે તે શબ્દોમાં બતાવવું અશક્ય લાગવાથી છોડી દેવું પડે છે. છતાં વખતોવખત તેનો ઉલ્લેખ કરવો જ પડશે. નારામાં પછી જીજ્ઞાસુ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા તેને હાલ આજુ રાખી અમે જાપાનના જીજ્ઞાસુ પ્રદેશમાં થોડું ભ્રમી આવ્યા તેની વાત કહી નાખું.

કથો તો ના કલાકારોની સુલાકાત

જાપાનના કલાજીવનનો ને કલાકારોનો સાક્ષાત પરિચય મેળવવો એ તો મારા જાપાનના પ્રવાસનું મુખ્ય ધ્યેય હતું; એટલે જતાંવેત મેં એ જ તજ-વીજ માંડી કે ત્યાંના કલાકારોને જાણનાર કે પિછાનનારા કેટલા ગૃહસ્થો છે. પહેલા બેચાર દિવસ તો મેં તે સંગ્રાથમાં ગમે તે જોવામાં વિતાવ્યા. દરેક હિંદી મિત્રની ઑફિસમાં મારો એ જ પ્રશ્ન રહેતો કે જાપાનના કલાકારોનો સમાગમ કરાવે એવું કોઈ છે? મિ. સહાયે ટોકિયોમાં એવા સંજોગો મેળવી આપવા વચન આપેલું પણ તે તો ઘણો લાંબો વાયદો હતો. મિ. જોઝ આજુ કરીને એક ગૃહસ્થ કોમેમાં હતા. તેમને ચિત્રો કરવાનો શોખ છે એમ કોમ્પે જણાવ્યું, એટલે મારા મિત્ર ગિધુભાઈ દવેની સાથે તેમને ઘેર ગયો. તે જોઝ પ્રખ્યાત ક્રાંતિવાદી નહિ, પણ વેપારી લાભનના એક વિદ્યાકળાવ્યાસંગી રંગીલા ગૃહસ્થ હતા. તેમણે જાપાની રીતે ખાખીમોનો કરવાની હથેલી મેળવેલી, પણ તેમાં

જનપાનના વસવાટ દરમ્યાનના મારા ત્રણ તરુણ સા-
થીદારો મિ.બામુદ્દવે, મિ. રોશનલાલ, મિ.વિનોદ શાહ
આવો ઉપાસક પણ છે એ જાણી મને આનંદ થયો, જોકે તેથી માફ કામ
કંઈ ન સર્ચું.

નાકામુરા સાન

જનપાનમાં વસનારા હિંદીઓમાંથી કોઈ ત્યાંના કલાકારોની સૃષ્ટિમાં રસ
લેતા જણાયા નહિ ત્યારે હું લગભગ નિરાશ અને ઓશિયાળો થવા લાગ્યો.
એવામાં એક મિત્ર આવેલા સરનામે લખેલો પત્રનો જવાબ જનપાની ભાષામાં
શ્રીમતી યોશી મુરાએ આપ્યો કે પોતે ટોકિયોમાં મને મળશે. અને કળાકારોના
મંડળમાં મને મેળવી આપશે. ટોકિયો જવાનેહજુ દિવસોનું અંતરહતું, એવામાં
શ્રીમતી કાશીએન કોટકનાં ચિત્રશિક્ષક અને મિત્ર શ્રીમતી નાકામુરા સાન
તેમના શનિવારના વારા પ્રમાણે તેમને ઘેર આવ્યાં. એમણે મારી પાસે જે
ચિત્રસમૂહ હતો તે જોયો. પોતાનો મત જણાવ્યો કે એ ચિત્રોનું પ્રદર્શન થવું
જોઈએ અને તે દ્વારા ઘણા જનપાની ચિત્રકારોને સહેલાઈથી મળી શકાશે. આવી
ગોઠવણ બની શકી હોત તો એ શક મને વધુ જાહેરાત અને આગળાણો મળી
રહેત, પણ એ બધી વ્યવસ્થા રસપૂર્વક પાર ઉતારી આપનારો અભાવ હતો;
એટલે મેં વ્યક્તિગત પરિચયો મેળવવાનું જ યોગ્ય ધાર્યું. જોકે પાછળથી તો
એવું પ્રદર્શન પોતાની મહેનતે કરવા જનપાની કળાકાર મિત્રોએ તત્પરતા
બતાવેલી પણ એ વખતે તો જનપાનમાંથી વિદાયની વેળા પાસે આવી ગઈ હતી.

શ્રીમતી નાકામુરા સાને બીજે દિવસે તેમના એક મિત્ર શિક્ષક મિ. હયા-
શીને મારો સંગ્રહ જોવા આપ્યા. એમણે પણ કલાક સુધી ખૂબ રસપૂર્વક
જોઈને અભિપ્રાય આપ્યો કે એ ચિત્રોની કળા ઘણી જૂદી દળની હોવા છતાં
એ ચિત્રોમાં કેટલુંયે પૌર્ણત્ય નરવ છે; ઉપરાંત કેટલીક નવી પ્રણાલી પણ છે
અને જાપાનના મોટા ચિત્રકારો પણ તેમાં રસ લઈ શકશે. એ પછી તેઓ
મને એક મોટા સ્ટોરમાં લેઈને ઉપલા મજલા પર એ જ શહેરની કૃતિઓનું
પ્રદર્શન હતું તે જોવા લાઈ ગયા. આવા પ્રદર્શનો ડિપાર્ટમેન્ટ સ્ટોર ઉપર વખતો
વખત કરવાનો જાપાનમાં રિવાજ છે ખરીદી કરવા આવે તેઓ પ્રદર્શન પણ
જુએ અને પ્રદર્શન જોવા આવે તેમાંના કેટલાક સ્ટોરમાંથી ખરીદી પણ કરતા
જાય; છતાં પ્રદર્શનમાં તો ધંધાબુદ્ધિનું જરા પણ ભાન થવા ન દે. પ્રદર્શનના
સંચાલક સાથે મિ. હયાશીએ મારી મુલાકાત કરાવી એટલે તેણે તુરંત પોતાના
ખંડમાં લઈ જઈ અરફ નાખેલી ચા મંગાવી સ્વાગત કર્યું અને જણાવ્યું કે
જરૂર પડે તો તેઓ માનં ચિત્રોનું પણ, અહીં હતું તેવું પ્રદર્શન કરશે. મને
ભય લાગ્યો કે ચિત્રો એમ સાત આઠ દિવસ રોકાય તો મારો પ્રવાસ થંભી
જાય એટલે મેં એ પસંદ ન કર્યું બીજું અહીં હું એ શીખ્યો કે અંગ્રેજી નામ
કે વર્ણનમાં કોઈ કંઈ સમજે નહિ. ચોક્કસ રીતે જાપાની ભાષામાં જ ચિત્રની
વિગતો તૈયાર થવી જોઈએ, કેટલોગ થવું જોઈએ; એવી ઘણી બાબતો હતી કે
જોને માટે અગાઉથી યોજના કરી હોવી જોઈએ. એ બધાં માટે મને મારાં
સાધનો અને શક્તિની મર્યાદા ખ્યાલમાં હતી એટલે નિરૂપાય ગયો. આ
દરેક પ્રસંગમાં મને વાર્તાલાપ માટે સાથ આપનાર એક હિંદી મિત્રની ગરજ
રહેતી. રાજકોટવાળા મારા મિત્ર આર્ટિસ્ટ શ્રીયુત છોટાલાલ તેજપાળના તરુણ
પુત્ર રોશનલાલે પહેલેથી જ આવા પ્રસંગોએ મદદ આપવા કબૂલ કરેલું અને
તે વચન તેમણે એટલી નિખાલસતાથી ને હૃદયપૂર્વક પાળી બતાવ્યું કે હું તે
કદી જૂલીશ નહિ. તેણે થોડા જ વખતમાં જાપાની ભાષાનો અભ્યાસ કરી
એવી તો તાલીમ મેળવી હતી કે જાપાની ચિત્રકારો તેની પ્રશંસા કરતા હતા.
જાપાની કળા વિષે વખતોવખત નવાનવા શબ્દોની જરૂર પડતી તે તેઓ

નિરાંતે નોંધી લેતા અને બીજી વખત એક જ પાનાં ભરી પોતાનો કળા વિશેનો કોપ તૈયાર કરી લાવતા. આ આગત ગહુ જરૂરની હતી. આથી કેટલાયે ચિત્ર-પ્રસંગો સમગ્રવવાનું તેમજ કળાના વિવિધ પ્રકારો વર્ણવવાનું સરળ થતું અને મને પણ એમની વાતચીત અને અનુવાદોમાંથી જોઈતું જાણવાનું મળી રહેતું.

સાતોસાન

શ્રી નાકામુરા સાને મારી મુલાકાતને ગહુ ગંભીર ગણી ક્યોતોના કલાકારો આગળ મારી વાત ચલાવી હશે તે પરથી બીજા રવિવારે ક્યોતો જવાનું ઠરાવ્યું. ભાર્મ રોશનલાલ મારી સાથે આવ્યા. અમારો મોટો ચિત્ર પોથો ઉઠાવી અમે સવારે નવ વાગે ક્યોતોના સ્ટેશનમાં ગિતર્યા કે દરવાજા ઉપર જ એ અતિથિપરાયણ કલાકાર ગહેન ગિબી હતી. સાથેનો ચિત્રપોથો એટલો ભારે હતો કે ટેક્સી વગર જવાય જ નહિ; એટલે તુરત ટેક્સીમાં ચડી બેઠા અને નાકામુરા સાન જે લક્ષ્માં રહેતાં ત્યાં પહોંચ્યા. તેમને અમારા વખતની

શ્રી ગતી નાકામુરા સાન પોતાની કલાકૃતિરમાં

ચિંતા હતી એટલે પહેલાં જ અમને પોતાના ગુરુ અને મિત્ર સમા મિ. સાતો અથવા સાતો સાનને ઘેર લઈ ગયા. ક્યોતો એટલે જાપાનનું પરંપરાની સંસ્કૃતિનું ધામ, અને તેમાંથી અમે ત્યાંના પ્રસિદ્ધ બુદ્ધ મંદિરની ટેકરી પર વસેલા અસલી રીતભાતવાળા લોકોમાં પેદા, એટલે જાપાનની ખરેખરી પ્રજા જોવાની તક મળી. મધ્યમ વર્ગના ગૃહસ્થોનાં ઘરો વચ્ચે ચિત્રકારોનાં ઘરો બહારથી પરખાય નહિ. નાકામુરા સાને કહ્યું કે એટલા ભાગમાં ઘણા ચિત્રકારો વસતા હતા. પણ દરેકને મળવા ઘણા દિવસો જોઈએ. સાતો સાનનું ઘર તો તેમને મન સગાનું જ ઘર હોય તેમ લાગ્યું. અમારે મન એ એકા ઘાટનાં ઘરોની હળવી જાળીઓ અને બારણાં પર લખેલાં નામો કે નંબરો માત્ર ચિત્રામણ જોવાં હતાં. સાતો સાનના ઘર આગળ પહોંચતાં નાકામુરા સાને પહેલાં અમારા ખૂબર આપવા અંદર ગયાં એટલી વારમાં અમે ખૂટ ઉતારી બારણા આગળના બાંકડા જેટલા ઊંચાઈના ઉંચરે અટક્યા ત્યાંતો સાતો સાનનાં પત્નીએ અંદરથી આવી ગોઠણબર ખેંચી ઝૂકીઝૂકી પ્રણામો કરવા માંડ્યાં. હું તો આ વિવેકના પહેલાં મોઝથી ક્ષણબર સ્તબ્ધ બની ગયો; પણ તેના દરેક વાક્યનો અર્થ રોશનલાલે કરવા માંડ્યો ત્યારે સમજ્યો કે અમારું આવાગમન આજ ઘણા દિનથી આતુરતાથી રાહ જોવાની રહ્યું છે અને તેમનું આંગણું પાવન થયું છે વગેરે મધુર વચનોથી તે સ્વાગત શબ્દો ઉચ્ચારી રહ્યાં છે, એટલે અમે પણ ભાવપૂર્વક તેમને નમનો કર્યા અને ઉંચર ચડી અંદરની સાદડી પર જઈ ગોઠણ દાળી ખેંચી. થોડી વારે ઉપરના મેડા પરથી મલાન ચહેરાના એક સુકાર્થ ગયા છતાં પ્રસન્ન હસતા જાપાની ગૃહસ્થ ચિતર્યા તેને નાકામુરા સાને ખુદ સાતો સાન તરીકે ઓળખાવ્યા. આ શાંત મધુર ગૃહસ્થે એ ક્ષણથી મારા પર જે સુજનતા અને સહૃદયતાની છાપ પાડી તે છેવટ સુધી સાચી ઠરી છે.

તે આવ્યા કે અમે પણ જિલા થયા અને જેમજેમ તેમણે કેડથી વળી જાપાની રીતે નમનો કર્યા તેમ અમે પણ ત્રણ ત્રણ વાર તેનો પ્રતિવાદ કર્યો અને ખેસતાં ખેસતાં ૫ માથાં નમાવ્યાં.

મારા મિત્ર રોશનલાલે મારી હકીકત ટૂંકમાં જણાવી. નાકામુરા સાને

જળાવ્યું કે ચિત્રો પણ સાથે લાવ્યા છે, એટલે અધુ ઉપાડી ઉપર તેમના ખાસ ચિત્રખંડ (સ્કુલિંગો)માં લઈ આપ્યા. સાંકડા દાદરે ચડી અમે ઉપર ગયા તો ચિત્રખંડની યાજ્ઞુમાં એક નાનો મુલાકાત ખંડ હતો. આ અધા ખંડોની છત ભાગ્યે જ આઠ કે નવ ફૂટથી વધુ ઊંચી હશે. અધે જ નીચે સાદીની સપાટ ગાદીઓ પર બેસવાનું. એકએક ફૂટની લાંબી ઝરખીઓવાળા આ ખંડો લાગતા જ ગોઝકી જોવા. તેમાં કોઈથી ધીંગામસ્તી તો શ.ની જ થાય ? તેનાં ખારણાં કાગળ મઢેલાં ચોકડાનાં, પણ અહુ જ સ્વચ્છ અને સુંદર લાગતાં. તેમણે અધાં ચિત્રો એકધ્યાનથી અને ખૂબ રસથી જોયાં. એ દરગિયાન તેમનાં પત્ની આ, નાસ્તો, કળા વગેરે લાવતાં જ ગયાં. આટલી અધી આગતાસ્વાગતા માત્ર નાકામુરા સાનની વાત પર જ તેમણે આદરેલી. અમે ત્રણ કલાક તેમના ઘરમાં કેમ પૂરા કર્યા તેનો ખ્યાલ જ ન રહ્યો. તેમનાં ચિત્રો, સાધનો, રંગો વગેરે એકેએક ચીજ જોઈ. સાતો સાન કયોતોના અહુ આગળ પડતા ચિત્રકાર નહોતા, તોપણ તેમનો અભ્યાસ, કળા અને જીવન જોઈ મને અહુ માન ઉપજ્યું. તે પૂરેપૂરા બુદ્ધિમંત્રી હતા, અને તેમનાં ચિત્રો માટે કેટલાંક બુદ્ધ ધામો તરફથી તેમને વખતોવખત કામ મળ્યા કરતું. તેમના સ્કુલિંગોમાં આઠ પ્રુટ લાંબા અને છ ફૂટ પહોળાં ચિત્રો, તૈયાર કરેલાં તેમજ અધૂરાં, જોયાં. શાળાઓ માટે તેમણે એક મોટો દરિયા પરનો ખાગ ચીતરેલો, તેમાં ખાળકો રમતાં ખતાવેલાં અને દરિયામાં સ્ટીમર ચાલી જતી ખતાવેલી. કદાવર માપનું એ ચિત્ર છતાં પ્રશંગ આલોચિત મનોહરતાભર્યો અને સ્વચ્છ હથોટીવાળો હતો. ખીજું એક ચિત્ર માત્ર નદીકાંઠાની વનસ્પતિ અને થોડો જ દેખાત ખતાવતું હતું. તેમાં જે વનસ્પતિની સચ્ચાઈ અને સફાઈ મુગલ ચિતારા કરતાં વધુ ચોકસાઈભરી હતી. ત્રીજું એક મોટું અધૂરું ચિત્ર એક કઠેરા પર બેઠેલાં પાંચ સાત કપૂતરોનું હતું. બહાર વરસાદ પડતો હતો, કપૂતરો લપાઈ ડોક સંકોચતાં જુદાજુદા ભાવ ધારણ કરી બેઠાં હતાં. દરેકની મુદ્રા અને ચિત્રકામ એટલી સૂક્ષ્મતાભર્યા હતાં કે હું તાજૂબ થઈ જોવા લાગ્યો; એટલે એમણે ખારી તરફ આંગળી કરી એકબે પોંજરાં ખતાવ્યાં તો તેમાં જીવતાં કપૂતરો પાળેલાં હતાં. હવે હું સમજ્યો કે

ચિત્ર માટે ખુદ મૂળ વસ્તુનો અભ્યાસ કરવા તેમણે કેવી કાળજી રાખી છે. આવા ચિત્રની કિંમત તેમને શું મળે એમ પૂછ્યું તો કહે, 'ધર્મસ્થાનનું કામ છે એટલે માત્ર ૮૦૦ યેન પોતે લેશે.' કામ બેત્રણ માસ ચાલે. કામના પ્રમાણમાં મને કિંમત તદ્દન સાધારણ લાગી. પણ તેમણે કહ્યું કે કિંમત ભલે મોટી ન હોય પણ એવું કામ ચારે માસ ચાલુ રહે છે એટલે જરાયે અમંતોપનું કારણ નહોતું.

તેમનો રટુડિયો પંદર ફૂટ લાંબો પહોળો હતો. એક યાજુ તદ્દન ખુલ્લી હતી. ત્યાં મોટી કાચની ચારીઓ હતી ને તેનાં ચારણાં કચ્છાદની પેઠે ખસેડીને બંધ કરાય તેવાં રાખેલાં હતાં.

તેમણે મને બહુ જ પ્રેમથી દરેક જાતની પીંછીઓ, રંગો, ચોપડીઓ બતાવ્યાં. કલાકારોનાં આગેવાન પત્રો બતાવ્યાં જેમાં તેમનાં પોતાનાં ચિત્રો પણ પ્રકટ થયેલાં હતાં. જાપાનમાં મેં પહેલવહેલો તેમનો સંકેત લીધો. તેમનાં પત્ની હાઈકો સાન (હાઈકો=વસંતયાદ)નો સંકેત પણ દોર્યો. આ પતિપત્નીમાં મને હિંદુસ્તાનના શૃદ્ધસ્થાશ્રમનું બહુ સામ્ય દેખાયું. હાઈકોસાન વખતોવખત નીચે જઈ ઘરનું કામ સંભાળી આવતાં ને પાછાં મહેમાનને માન આપવા

ક્યોતો આઈરૂકુના હેડમાસ્ટર અને વિખ્યાત કલાકાર મોરી સાન તથા બીજા જાપાની ચિત્રકાર સાતો સાનની સાથે રવિશંકર રાવળ

મેસી જતાં. ચિત્રો રસથી ની-રખતાં આગાં રમતાં આવે તો એકને પછવાડે લાગવા દે, એકને બોળે એસાંડે. સાદામ, ગરીબાઈ અને સંતોષથી તેમની ખાનદાની અંગકતી લાગતી. અમે વાતોમાં વખત બૂલ્યા હતા પણ એકનો શુભાર થયો એટલે નાકામુરા સાન અમારા માટે સેન્ડવિચ, આ વગેરે નાસ્તો લઈ આવ્યાં. આ લાંબાં આદાએ પહેલાં તો નજીકમાં આવેલા પો-

તાના નિવાસમાં અમને નાસ્તો આપવા ધારેલો, પણ અમને વાતોમાં મશગૂલ જોઈ ત્યાં જ બધું લઈ આવ્યાં ને નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું કે વખત મળે ત્યારે તેમના ઘરમાં અમારાં પગલાં જરૂર કરવાનાં છે. જે વાગ્યે તો અમને ક્યોતોની આર્ટ સ્કૂલના હેડમાસ્ટર મિ. મોરી સાનનો ટેલીફોન મળ્યો કે તે અમારી રાહ જુએ છે. સાતો સાને કહ્યું કે અમારે બધું છોડી ત્યાં પહેલાં જવું જોઈએ. ચિત્રો પણ સાથે રાખવાનું હતું. ટેક્સી કરી અમે ક્યોતોની આર્ટ સ્કૂલમાં પહોંચ્યા.

મોરી સાન

આર્ટ સ્કૂલના મકાને તો કાંઈ મારા મન ઉપર બહુ છાપ ન પડી, પણ અંદર ગયા પછી તેના વર્ગો જોયા, વિદ્યાર્થીઓનાં જૂથ જોયાં ત્યારે લાગ્યું કે શહેરની ગરીબ પ્રજાને આ શાળાનો ફેટલો લાભ છે. જાપાનમાં સરકાર તરફથી કળાશિક્ષણ આપનારી જે જ આર્ટ સ્કૂલ છે: ટોકિયોની મમ્પીરીઅલ આર્ટ કોલેજ અને ક્યોતોની આ આર્ટ સ્કૂલ. ક્યોતોની આર્ટ સ્કૂલમાં મોટેભાગે ધંધાર્થી કળાઓ અને ડિઝાઇન ઉપર વધુ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. અમે ત્યાં પહોંચ્યા કે મોરી સાન અમને મળ્યા અને શિષ્ટાચાર બાદ તુરંત વર્ગો જોવા ચાલ્યા. ચાલતા વર્ગો જોયા તો પ્રાથમિક શિક્ષણ પૃં કુરી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ ચાર વર્ષમાં ફેટલું ઉપયોગી અને પાકું કામ કરી શકે છે એ સમજાયું. અહીંના વર્ગો પૂરાં કરી વિદ્યાર્થી ટોકિયોની કોલેજમાં જાય છે અને ત્યાં ત્રણ વર્ષે એન્ટ્રુએટ થાય છે.

આ કળાશાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને કામ, ધંધો અને ઘરાકો મળી જ રહે છે. આખા જાપાનમાં કારખાનાં માત્રને ડિઝાઇનરોની જરૂર હોય છે. વાસણો, કપડાં, પદાર્થો દરેક બનાવટ માટે ચિતારો જ રંગ અને માપ સાથેનાં ડિઝાઇન આલેખી આપે છે ને તે પ્રમાણે કારીગરો માલ બનાવે છે. ચિત્ર-કળા તો પ્રજનજીવનનું અંગ છે, એટલે ચિત્રો કરનારા પ્રદર્શનોમાં કે ખાનગી રીતે ચિત્રો વેચીને પણ યથેચ્છ જીવનનિર્વાહ મેળવી શકે છે. ક્યોતો આર્ટ સ્કૂલનો અભ્યાસક્રમ જીવનની પરિસ્થિતિમાં માફક આવે તેવી જ રીતે રચાયેલ છે. આખા દેશમાં ચિત્રશિક્ષકોની પણ મોટી જરૂર રહે છે. આર્ટ સ્કૂલમાં

ભરતી ખૂબ જ દેખાઈ. એક ક્લાસમાં કીમેનો (જાપાની જબ્બા)નાં ડિઝાઇનનો વિદ્યાર્થીઓ કરતા હતા. તે પર મુકાતાં ફૂલપાન અને રંગો તો કોઈ પરીઓ જ પસંદ કરે! આવા કલ્પનાપૂર્ણ પોશાકો ચિત્રકારોને અવનવી ઊર્મિ આપે એમાં શી નવાઈ? મેં એવા એક પોશાકનો નકશો માગ્યો. વર્ગશિક્ષકે તરત હા પાડી અને મેં શાળાની વિદ્યાય લીધી તે વખતે તેનું ભૂંગળું કરી મારા હાથમાં આપ્યું. મેં ચિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓની દ્રિષ્ટો પાડી તેમાં પણ કોઈએ અંતરાય ન કર્યો. સરકારી સંસ્થામાં એક પરદેશીને આટલો આદર અને સગવડ મળતાં જોઈ મને બહુ જ આશ્ચર્ય થયું. બધું જોયા પછી મેં જાપાન ખંડમાં અમે પાછા ગયા ત્યારે મોરી સાને મારો ચિત્રપોથો જોવા માગ્યો. ઉઘાડીને એકાદ ચિત્ર કાઢ્યું ત્યાં એમનો હાવ બદલાયો અને કંથું કે રહ્યો, હું બીજા શિક્ષકોને જોલાવી લાવું. થોડી વારમાં તો ક.ળા કીમેનો પહેરેલા

કીમેનોના જાણીતા કલાકાર મીકી સાનને ઘેર. તેમના પરિવાર સાથે

પ્રોફેસરોથી એ ખંડ આખો ભરાઈ ગયો અને ચિત્રો એક પછી એક બગ્ગે હાથે ફરવા લાગ્યાં. એકદમ વાતાવરણમાં નવી જ ચેતના અને રસ જીભરાતાં લાગ્યાં. દરેકનો વિનય અને વિવેક વધી ગયાં. મને મોરી સાને સમજાવ્યું કે એ મંડળમાં કયોતોના બહુ નામાંકિત ચિત્રકારો છે. પણ હું કોઈ સાથે શું ખોલું? જનપાતી ભાષાનું અસાન મારા હોદ્દાને સીધી રાખતું હતું. બહુ વખત ગયો એટલે નાકામુરા સાને સૌને સમજાવો ચિત્રો ભેગાં કર્યાં અને અમે સૌનું ભાવબીનું નમન લેતા દેતા બહાર પડ્યા. એ બધાની અંદર ધર્મી ઝાકી સાન હતા. તેમને મેં એ વખતે ઓળખ્યા નહિ, પણ પછીથી તેમનો કાગળ મળ્યો ત્યારે આ પ્રસંગે જ મને જનપાતના એક અત્યુત્તમ કલાકારની ઓળખાણ સાંધી આપી છે એમ સમજાયું. સાંજે સાત વાગ્યે તો નાકામુરા સાને ઓગળ એક કલાકાર મીકી સાનને ત્યાં જવાનું દરવાજી રાખ્યું હતું, એટલે દોડતા ત્યાં પહોંચ્યા.

મીકી સાન

મીકી સાનનું ઘર તો એ મંદિરના લતામાં જ હતું. પણ સવારે એ ઘેર

નહોતા, અને અમે તેમને મળ્યા વગર જઈએ તો ખોટું લાગશે એમ નાકામુરા સાને જણાવ્યું, એટલે તેમને ઘેર પણ ગયા. સાતો સાન કરતાં ત્યાં શ્રીમંતાર્ધ વધારે દેખાઈ. તેમાં એક તો તેમનું ગર્ભશ્રીમંતપણું અને બીજું તેમની પોતાની આગળપડતી સોફિસ્ટિકેશન, એ બે કારણો હતાં તેમણે અમને કંઈ ખાવાનું પૂછ્યું, પણ અમારું મન કોમે પહોંચી હિટી ખાણું જાપટવાનો નિશ્ચય કરી બેઠું હતું. પરંતુ કોને ખબર હતી કે એ પણ વરસતી રાત થવાની હતી! મીકી સાને અમારા જ અનુરોધથી માત્ર ચા કરવા કહ્યું, પણ અમારાં ચિત્રોનું

ફિલ્સફી ચિત્રકાર મુરાકામી સાન

જ્યાન આપતાં રોશનલાલે એવી મોહતી ચલાવી કે તે બહાર જઈ તેમનાં પત્ની, પુત્રી અને વિદ્યાર્થીનીઓને લઈ આવ્યા. અને પછી તો દાયરો જામ્યો. રોશનલાલ પણ તક સાધી સાથે લાવેલો એક મજદા બદલ તેમના ખંડમાં લગાવીને ફિદમો પાડવા લાગ્યા. એમણે જીપીઓ લીધી. મેં બધાના રકેચ દોર્યા. તેમની નાનકડી પરી જેવી ૧૪ વર્ષની કન્યાનું હાથ તો વચ્ચેવચ્ચે ફૂલ વેરતું. તેમનાં પત્ની ગર્ભશ્રીમંતાઈની છટાથી ગૌરવવંતી બેઠક બળાવતાં. ચિત્રો જોવામાં તેઓ ઘરની નોકરડીને પણ બોલાવવાનું બૂદ્યાં નહોતા. મીકી સાનનાં ચિત્રો તો શાહી મહેલોમાં ટંગાયાં હતાં. તે મોટે ભાગે જાપાનનું નારીસૌન્દર્ય ચીતરવામાં એકલા ગણાતા પણ તે અનુચિત રીતે જરાપણ નહિ. કવિઓ અને સૌન્દર્યજ્ઞાતાઓની કસોટીએ ચડે એવી સુકુમાર હવાઈ રંગકળા અને પોંછીનું આલેખન તેમને સુસાધ્ય હતું. લગભગ અસલ માનવમાપનાં પાત્રો તે ખેંચતા. તેમનાં રંગ અને રેખાઓ ગળે એટલાં નરમ લાગતાં. અમેરિકનો તથા યુરોપિયનોને એમનાં ચિત્રો મેળવવા તજવીજ કરવી પડતી અને ભલભલા કોન્સલો અમે બેઠા હતા ત્યાં બેસીને ચિત્રો જોઈ ગએલા એવી તવારીખ તેમની ઑટોગ્રાફ બુકમાંથી મળી. પણ તે જોવાની કિંમત તરીકે મારે પણ તેમાં બે લીટીઓ લખવી પડી. મારી વાતો, મારા વિદ્યાર્થીઓની જીપીઓ, મિત્રચિત્રકારોની કળા, ચિત્રપ્રસંગો તેમને બહુ જ ગમ્યા. વાતો કરતાં રાતના અગિયાર વાગ્યા એટલે અમે ચેલા કે ક્રેમે જવાની છેલ્લી ટ્રેન પણ ગઈ. માંડ માંડ વિદાયના વિવેક ઝીંજતા બહાર પડ્યા તે વખતે પોણ આખી હોંઘમાં પડી હતી; પણ મિકી સાન, તેમનાં પત્ની અને બાળકો ઝાંપા સુધી આવી અમને ટૅક્સીમાં બેઠેલા જોયા ત્યારે જ પાછાં વળ્યાં. અમારે તો પછી ટૅક્સીવાળા સાથે જ કોબે પહોંચવાની ગોઠવણુ ઘડવી પડી.

કોબેના કલાકાર મુરાકામી સાન

કોબેમાં હિંદી ભાઈઓ સમસ્તની એક ઇન્ડિયા કલબ છે. તેમાં ઇન્ડિયન લેડીઝ કલબનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. જાનુઓની કલબનાં એક સેક્રેટરી મિસિસ અલીને મળવા નાનાભાઈ ગયા ત્યારે તેમની સાથે તેમને ઘેર જવાનો

મને પ્રમંગ મળ્યો. મેં જોયું કે જાપાનના અત્રા હિંદી ભાઈઓનાં દાવાનખાનાં જ્યારે જાપાનનાં જગત્ ચિત્રોથી શણગારેલાં હતાં ત્યારે હસનભાઈના ઘરમાં જ મેં હિંદી સગવટ અને ચિત્રો જોયાં. એ પરથી મને લાગ્યું કે કળા વિષે કંઈક સમજાપૂર્વક લાગણી ધરાવતા એક શુદ્ધરથ છે ખરા. એટલે મેં તો મારી ઝંખના પ્રમાણે તેમને જ પુછ્યું કે તેઓ કોઈ જાપાની કલાકારના સંપર્કમાં છે કે નહિ. મારી વાતમાં તેમને પણ કંઈક મગ્ન પડી હોય તેમ લાગ્યું, એટલે જણાવ્યું કે મુરાકામી કરીને એક ચિત્રકારને તેઓ પિછાને છે. પણ તેની જાપાનમાં શી યોગ્યતા છે તે કહી શકાય નહિ. જનાં એટલું કહ્યું કે આ માણસ અદ્ભુત અને સંસ્કારા છે; કળા વિષે જોયો પણ લખે છે; દમથી ગિમાર રેડે છે; જરા મનસ્વી પણ છે, એટલે એકદમ તેમને ઘેર જવા કરતાં અમને પોતાને ઘેર જ જોવા કરી આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી મેં તે કબૂલ કર્યું. પછીના ત્રીમ દિવસે સાંજે અમારી મુલાકાત ફરાવ્યાનું તેમણે કહેવડાવ્યું તે વખતે હું તેમને ઘેર મારો ચિત્રાનો થોથો લાદ્યો ગયો. એ વખતે આ મુસ્લીમ દંપતી ૧૧ ગિલાસતા ને આનિથ્ય જોવાનો સુંદર અવસર મને નામ થયો. શેઠ હસનભાઈએ તથા તેમનાં પત્નીએ ખૂબ કદરદાનીથી ચિત્રો જોયાં. એવામાં મુરાકામી સાન આવી પહોંચ્યા. જાપાની કલાકારો બહાર નીકળે છે ત્યારે પોતાનો વ્યવસાય સૂચવનારો એક કાજો કામોનો પહેરે છે અને હિપર સાટીનનો ઘીળે ખાસ અડધિયો જગલો પહેરે છે. જાતી આગળથી તે ખુલ્લો રહે છે, પણ વચમાં ચાર છ ઈંચનો ગાજો રાખી તોરાવાળો દોરાની ગાંઠ લગાડે છે. મુરાકામીએ અત્યારે એવો પોસાક સજ્યો હતો, પણ જાપાનવાસીમાં જાયાઈથી જુદા પડી આવતા, સામુરાઇ બાંધના લાંબા હારના આ કલાકારને જોઈ મને જાણે કોઈ હિંદીવાન લાગ્યા હતા. શેઠ હસનભાઈએ અમારે દુલા-પિયા પદ સ્વીકાર્યું.

જાપાની શિષ્ટાચારો થયા પછી વાર્તાલાપ ને ચિત્રો જોવાનું ચાલું થયું. મુરાકામીનો અહેરો માંદા જેવો, પણ વાતચીતમાં અત્યુ તાર્ત્વિક અને આદર્શપરાયણ લાગ્યા. તેમને જ્યારે ખબર પડી કે હું તો માંસ, દારૂ, ઈંડાં, સી-

ગારેટ કંઈ જ લેતો નથી ત્યારે તો તેમને લાગ્યું કે હિંદુસ્તાનના જાધા માણસો ગાંધી થઈ ગયા છે કે શું? તેમણે વાતમાં ખૂબ પ્રેમથી જણાવ્યું કે પોતે દિલ્લા પ્રેમી છે અને ગૌરવ આદર્શોની જ પ્રેરણા પર ચિંત્રા કરે છે તેમની સાથે એકબે કલાનાં માસિકો લાવ્યા હતા તેમાં પોતાના લેખો અને ચિત્રો બતાવ્યાં. લેખો તો હું શી રીતે ઉકેલું? પણ તેમાં તેમનો અગ્ર લાગ હતો એટલું તો હું સમજી શક્યો. છૂટા પડતાં તેમણે મને અને હસનભાઈને પોતાને ઘેર આવવા નિમંત્રણ આપ્યું મારી પાસેથી મારી કુટુંબ સાથેની એક છત્રી માગી લીધી ને તે પર ગુજરાતીમાં નામ લખાવ્યું સંસ્કૃત જ્યેષ્ઠી એ લિપિ છે એટલું તો તે પણ સમજ્યા.

ધૂની ચિતારો

ગીન્ડે દિવસે વખતસર હું હસનભાઈને મળ્યો. તેમણે અદાર તીકળીને પહેલાં તો એક ફૂલવાળાની દુકાનમાં જઈ બેટ માટે ફૂલોનો એક ઝુગખો ખંધાવી લીધો. જાપાનમાં ફૂલોનું મહત્ત્વ બહુ છે. તેના પર તો મોટા કલાક્રમો રચાયા છે. લોકો એકબીજાને હળવામળવા જાય ત્યારે પણ ફૂલોની બેટ બહુ ઊંચી ગણાય છે. હસનભાઈને જાપાની રીતરિવાજની બહુ સમજણ હતી અને જાપાની ગૃહસ્થો સાથે બહુ ઊંચી મિત્રાચારીના હક્કો ભોગવતા હતા એ હું જાણી શક્યો મુરાકામીનું ઘર કોળેના અસલી ખાનદાનોના લતામાં હતું. એ લતામાં ફરતાં પણ મને જાપાની જીવનની સ્વસ્થતા, સફાઈ અને વિવેકના નમૂના જોવાના મળ્યા. એકાદ જણને પણ ઘર પૂછીએ એટલે ધીર-જથી ઊભા રહી વિચાર કરી દિશા બતાવે, અથવા ખારણા સુધી આવી બતાવી જાય. પરદેશીને તો એ વિનય બહુ આશીર્વાદ સમાન જ લાગે.

મુરાકામીનું ઘરે અસલી સામુદાય દળનું હતું. દારીએ આવી ખારણું ઊઘાડી નમન કરી જણાવ્યું કે શેઠ અતિથિઓની રાહ જુએ છે. તે પછી અંદર ગયા કે જાહ પોતે લેવા આવ્યાં અને જેસવાના ખંડમાં લઈ ગયાં. બહાર માણસે અમને જમીન પર જેસવું નહિ કહેવાની બેચાર ખુરશીઓ અને ટેબલ તતકાગ માટે ગોઠવ્યાં લાગતાં હતાં. પણ એ નીચા ખંડમાં જરાયે ભજે નહિ. મુરાકામી

અંદર આવતાં જ ખૂબ કવિતામય સ્વાગત બોલવા લાગ્યા. એ બધું લખું તો નાટકી લાગે, પણ તેમનો ભાવ સાચો હતો. ત્યાં બીજા એકમે ગૃહસ્થો હતા. મુરાકામીએ જણાવ્યું કે તેઓ અંગ્રેજી બોલશે, પણ જાપાનીઓ બધા છૂટથી સાઈ અંગ્રેજી નથી બોલી શકતા તેમાંના એક તે હતા એ બે સવાલ પૂછે તે પરથી એટલું જણાય કે તેઓ પોતાનો વિષય સારો સમજે છે. તેઓ એક પ્રસિદ્ધ પત્રના રીપોર્ટરો હતા અને મુરાકામીએ ખૂબર આપ્યા તેથી હાજર રહ્યા હતા. પરદેશીનું વલણ નોંધવા કેટલી આતુરતા! હું પીણું, કૌશી, ખાવાનું જે ધર્યું તે નામનું લઈ કલાની વાતચીત પર જિતર્યા. મુરાકામીનાં ચિત્રો જોયાં. જાપાન આખામાં તેમનાં ચિત્રો બહુ માન પામે છે. ને તેની કિંમત પણ મોટી અંકાય છે. જોકે મામૂલી કિંમતે કલાકાર ન વેચવા હઠ પકડે છે એ વેળા ઘણી વખત ઘરના ખર્ચમાં તંગી પડે છે એ હું તેમની શાંત અધીન પત્નીની વેદનાથી અટકળી શક્યો, પણ કલાકાર તો ઉલ્લાસમાં હતો. મેં અને તેટલી ગ્રીણવટથી તેનાં અગોચર અગમ્ય ભાવનાવાળાં ચિત્રોની લક્ષણો બાંધવા પ્રયત્નો કર્યા. આથી રીપોર્ટરો અને મારા મિત્ર હસનભાઈ તો નવાઈ પામ્યા; પણ મને અંતરમાં ચિતારાની ધૂન પર દયા આવી. જાનરની રીતો તેને આંગળે ઊભી જ ન રહે એવો તે અણુનમ હતો. હસનભાઈએ મિત્રભાવે તેનું એકાદ ચિત્ર ખરીદી લેવા ઇચ્છા કરી, પણ કિંમત બોલવા હિમત ન થઈ શકી. ચિત્ર ગમ્યું છે એટલું બોલે તો ચિત્રકાર ભેટ ધરી દે એવો, પણ કિંમતની વાતમાં તેનું ધોરણ નમે નહિ એટલે હસનભાઈ રાખી શકે નહિ એવી સ્થિતિ હતી. બહુ વખત વાતો કર્યા પછી મોડેથી રજા લઈ અમે નીકળ્યા, પણ દમમાં મારા સહધર્મી આ ધૂની ચીતારાની યાદ મારા મનમાં અંકાઈ ગઈ.

જાપાન ટૂરિસ્ટ યુરો : એક ઉપયોગી સંસ્થા

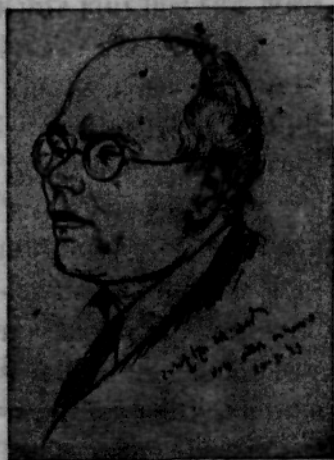
અગાઉ મેં જણાવ્યું છે કે જાપાન સુધી જવાનો આપણે સ્ટીમર કંપનીનો જ ખર્ચ થયો તે હેઠળ થોડોડામા સુધી પહોંચાડવાનો હોય છે, અને તેમાં એવી જોડવણ હોય છે કે જાપાનના કોઈપણ નજીકના બંદરે મુકામ કરી છ માસ સુધીમાં થોડોડામા સુધી રેલવે ટ્રેનમાં જવાનો આપણને હક્ક રહે છે. એટલે

ત્યારે અમે ટોકિયો જવાનો કાર્યક્રમ ઘડવા બેઠા ત્યારે થોડોહામા સુધી તો રેલવે અમને એ હક્કની રૂએ સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટો આપવાની જ હતી; પણ અમારે તો રાત થોડી ને વેશ બહુ કરવાના હતા, એટલે એટલા પ્રવાસમાં થે વધુમાં વધુ જોઈ લેવામાં અને થોડામાં થોડો વખત કેમ લાગે તેનો વિચાર કરવાનો હતો. એ બધો હિસાબ જોડવાની ગડબાગ નાનાભાઈએ સ્વીકારી અને એકાદ મિત્ર સાથે જાપાન ટૂરિસ્ટ જ્યુરોમાં પહોંચ્યા. જાપાન ટૂરિસ્ટ જ્યુરોનાં પાટિયાં તો દરેક શહેરમાં અમે વાંચતા એટલું જ નહિ પણ મોટા સાત મજલાના ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર પર પણ તેની હાટડી હોય જ. મોટાં રેલવે સ્ટેશનોમાં પણ એની ઑફિસ ખરી. ‘જાપાન ટૂરિસ્ટ’ નામનું અંગ્રેજી તેમજ જાપાની ભાષાનું ચોપાનિયું પણ જોએલું. આ સંસ્થા માત્ર નામનો ફાદ રાખે છે કે તેની સેવાશક્તિ પણ છે એનો અમારે તાજ સેવો હતો. નાના ભાઈએ તેની ઑફિસમાં જઈ અમારા પ્રવાસના હેતુનો અને અમારાં સાધનો, સમય તથા શક્તિનો ખ્યાલ આપ્યો એટલે તેમણે અમારી લીધેલી ટિકિટોના વળમાં જિમેરે એવો ટાઇપ કરેલો પ્રવાસક્રમ ખીજે દિવસે પોસ્ટ કરી મોકલ્યો! તેમાં તારીખવાર, દરેક સ્થળે પહોંચ્યા પછી કેમ વર્તવું, ક્યાં જિતવું, ક્યાં ફેટલો વખત ગાળવો, કયે માર્ગે ટોકિયો પહોંચવું તેનો સવિસ્તર અંદાજ જોડેલો હતો. ખાસમાં ત્રણ ફૂલરેકેપ જેટલું ટાઇપિંગ, અમારી જ તારીખો પ્રમાણે પ્રોગ્રામ, ખર્ચનો અંદાજ, અને એ બધું કરી આપવાની શી કંઈ જ નહિ! આ જ્યુરો જાપાન સરકાર તરફથી ચાલે છે અને તેની પાછળ ઉદ્દેશ એવો જણાય છે કે પરદેશી મુસાફર એમના દેશમાં સંતોષ, સગવડ અને આનંદ લઈને જાય તો તેના વર્જુનથી ખીજા વધારે પ્રવાસીઓ આવે અને તેમના દેશને કીર્તિ તેમજ દ્રવ્યલાભ પણ થાય. આ ટૂરિસ્ટ જ્યુરોમાં દરેક સ્થળની માહિતી આપતી સુંદર ચિત્રોવાળી પત્રિકાઓ, નકશાઓ અને અભ્યાસની ચોપડીઓ પણ મળે છે અને જરૂર હોય તો વિશ્વાસપાત્ર ભોમિયો અને દુભાષિયો પણ ખર્ચ આપતાં મળી શકે છે. એ જાનાનાં માણસોને ગમે એટલી પૂછપરછ કરો, પણ કંટાળો ખાય જ નહિ. તમને ગરીબમાં ગરીબ

માણસની રીતે પ્રવાસ કરવાના રસ્તા પણ જતાઝ્યા વિના રહે નહિ. કોઈ એકલો માણસ જરા જાપાની જાણતો હોય તો માત્ર રૂ. ૫૦માં જ્યાં જ અગત્યનાં સ્થાનો ધૂસી આવી શકે એવી જાપાનમાં પ્રવાસની સગવડો છે. દરેક પ્રસિદ્ધ પ્રવાસયાત્રા માટે મોટરગ્રમો ચાલુ હોય છે. કેટલા વખતમાં કેટલાં સ્થળોએ અટકીને તે પ્રવાસ પૂરો કરી આવશે તે ટૂરિસ્ટ જ્યુરોજાણાવે છે. આ ટૂરિંગ કામમાં જે વ્યવસ્થાપક છોકરી હોય છે તે ટિકિટો આપવા ઉપરાંત દરેક સ્થળ આવતાં પહેલાં તેનું જ્યાન આપી જાય છે. વચમાં દરેક સ્થળનાં પ્રાચીન ગીતો લલકારે છે. જાપાની સમજનારને તો તેનાં તાલ, લય ને અભિનયની કીમત પણ સમજાય, પણ જાપાની ન જાણનાર પ્રવાસીને એ તેનો અજાજ, તેનાં મટકાં અને ઉત્સાહ તો છક કરી દે છે. આ જાંધી સેવાની તાલીમ તેમના ખાતા તરફથી આવતી શાળામાં આપવામાં આવે છે. અમે એવી ખસનો ઘાણ લઈ શક્યા નહિ, પણ દરેક સ્થળે અટકતા ત્યારે એવી પ્રવાસી મોટરોની આવજા જૂન જોના.

દવેકાકા

ટોકિયો તરફ જવાની તારીખો નક્કી થઈ એટલે અમારા પ્રવાસના સાથીદાર તરીકે મિ. જામ્મુ દવે તૈયાર થયા. આ તરણુભ ઇના પિતાશ્રી રામ-કૃષ્ણ દવે અથવા ‘દવેકાકા’ જાપાન-વાસી હિંદીઓમાં સૌથી વૃદ્ધ અને જૂના વસાહતી છે. દવેકાકાનાં પ્રતિષ્ઠા ને સન્માન જાપાનની સરકારમાં પણ અત્ર-મણ્ય હિંદી તરીકે થાય છે અને ત્યાંની ગુજરાતી, સિંધી, મુલતાની, પારસી મુસ્લીમ કોમના જાંધા ગૃહસ્થો તેમનું વડીલપદ સ્વીકારી વખતોવખત સમુ-

દવે કાકા

દાયના ઉત્સવ પ્રસંગે તેમને પ્રમુખપદે સ્વીકારે છે. એમને ત્રાસ વર્ષથી જાપાનનો પરિચય અને અનુભવ છે. મુંબાઈવાળા મેસર્સ પીરમલમદઈ ઍન્ડ કંપનીના તે સર્વસત્તાધીશ પ્રતિનિધિ છે. તેમની સલાહ અને સહાયની દરેક દિદીને જરૂર પડે, અને તેઓ પાશુ નિખાલસપણે વાત્સલ્યભાવે તે આપે. એમનું પ્રેમભર્યું આનિશ્ચ અને સ્વસ્થ રીતમાન કોઈપણ આગળવાને સહજમાં સ્નેહીજન

જાપાનના મનોરમ હોટોને પ્રદેશમાં થઈને, કોબેથી યોકોહામા જતી ટોકિયો ઍકરપ્રેસના માર્ગનો ચિત્રમય નકશો.

જનાતી દે એવાં છે. એમણે પોતાનાં પુત્ર લાઈ જામુમાઈને તો ખાર વર્ષની વયના હતા ત્યારથી જાપાનમાં રાખી-ત્યાંની શાળા અને કોલેજમાં ભણાવ્યા છે. તે યોકોહામાની સેટબ્રોન કોલેજના ઍન્જ્યુએટ છે અને જાપાની તેમજ અંગ્રેજ પર ધર-ગરથુ જાળા કરતાંયે એમને વધુ મદાવરો ને તાલીમ છે, એટલે તેમના પિતાશ્રી-એ જ તેમને ખાસ

કરીને અમારા પ્રવાસનું સુકાન સોંપ્યું.

ટોકિયો એક્સ્પ્રેસ

અમે અત્યાર સુધીમાં જાપાની રેલવેમાં કલાક એ કલાકની મુસાફરીઓ તો ઘણી કરી હતી, પણ લગભગ આખા દિવસની લાંબી મુસાફરી આ પહેલી જ હતી. ટોકિયો એક્સ્પ્રેસ જાપાનની સૌથી ઝડપી ટ્રેન છે. કલાક દોઢ કલાકે

સ્ટેશન કરે ને ત્યારે પણ ત્રણ મિનિટથી વધુ થોભે નહિ. એ કે ત્રણ જંકશન આગળ માત્ર પાંચ મિનિટ સુધી રોકાય. તેનું એન્જિન ધુમાડાવગરનું ડીઝલનું, સ્ટ્રીમલાઇન ઘાટનું. એ સુસવાટા કરતી સાપ્તગ્ની જેમ રેલાતી ધસી આવે. તેનો વખત અને પ્રવાસીઓની સગવડ એકીસાથે સચવાય માટે, દરેક સ્ટેટિયમ ઉપર તે જિબી રહેવાની હોય ત્યાં જમીન પર રેલવેનો માણસ ચાકથી નંખરે લખી મન્ય. આપણી ટિકિટ ઉપર

૧૦૦ ફૂટ ઘેરાવાની, ૫૦ ફૂટ ઊંચી ૪૬૦ ટન વજનની કાંસાની કામાકુરાની જંગી બુદ્ધ મૂર્તિ

જે નંબર હોય ત્યાં જ સામાન સાથે આપણે જિલ્લા રહેવાનું. જાપાનમાં સાધારણ પ્રવાસમાં તો કોઈ ઝાઝો ખોજો કે દાગીના લઈ નીકળે નહિ, પણ લાંબા પ્રવાસ માટે જોઈએ તો તે અંદર કે બહાર લાવનારા લાલ ટોપીવાળા મળૂરો દરેક મુખ્ય સ્ટેશને મળે છે. ટ્રેન આવી પહોંચતાં તમે હજી તો તમારી યારી આગળ જિલ્લા ન જિલ્લા ત્યાં તો ટ્રેન વહેતી થાય છે. દિવસના ટ્રેનમાં ખેડાખેડા જ વખત વીતાવવાનો હોય છે, પણ એમાં જેસવાની મખમલ-જડિત આરામભરી ગાદીઓ અને જે બાજુ દેખાતાં સુંદર જાપાની દૃશ્યો બધો વખત ક્યાં જાય છે તેની ખચર પડવા દેતાં નથી.

ટોકિયો તરફ

૨૬ની જૂનની બપોરે ૧૨-૨૫ની ટ્રેનમાં અમે કોળેથી નીકળ્યા. રાત્રે આઠે થોકોહામાના સ્ટેશને પહોંચીને ‘બ્લફ’ (Bluff) નામની હોટેલના મા-જીસને યકડચો. થોકોહામા તો લાંબા બાજુ દેવના વિદ્યાર્થીજીવનનું પ્રિય ધામ હોવાથી સહજમાં તેમણે હોટેલની પસંદગી કરી લીધી અને ટૅક્સી કરી અમે જીપડયા. એક રાતના વિસામા આરામ અને સવારના નાસ્તા પછી ટૅક્સીઓ તગડાવી. ૧૯૨૩ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે જાપાનમાં જે દારૂ ધરતી-કંપ થએલો તેનું કેંદ્ર થોકોહામા છે, એટલે ત્યાં એ પ્રસંગનું મ્યુઝિયમ છે. ભરપૂર આબાદીવાળું મોટું શહેર પાંચ જ મિનિટમાં હતું ન હતું થઈ ગયું તેનો આ-ખેઠળ દેખાવ એક રૂપમાં રચ્યો છે, તે જોઈ ધરતીકંપનો ત્રાસ કાઢી પાણ કહપનામાં આવી શકે. અમને બધું જોતાં એક કલાક લાગ્યો. ધરતીકંપના આંચકા સાથે અટકેલું એક ઘડીઆળ આજે પણ એ કારમા પ્રસંગની યાદ આપતું એમાં રાખી મૂક્યું છે. એ વખતનાં પોસ્ટરોમાં એવાં ચિત્રો છે કે પ્રજા વિલાસી થઈ જાય ત્યારે આવો કોપ જિતરે છે. મોજ કરતા લોકો આગળ ધરતીકંપ કરનારી માછલીનો દેવ વિલાસી લોકોને ડારતો દેખાય છે. ગરીબ અને લાચાર લોકોને સાથ આપવા દેશજાત જૂલો જવાનો બોધ છે એ ધર-તીકંપે ૩૪ લાખ જીવનો ભોગ લીધો અને ૫૫ કરોડ પૈાંડનું નુકસાન કર્યું છે છતાં આજે જાપાને થોડાં જ વર્ષોમાં એની ભરમમાંથી તવાં થોકોહામા અને

રાણી બાબુ: દયુજિયા હોટેલના માલિક
મિ. કાવાગુચી (સ્કેચ - ર. ગ. રા.) ઉપર:
મિ. કાવાગુચી સાથે લેખક અને નાનાભાઈ

ટોકિયો સરખવી અજબ ધીરજ અને શક્તિ બતાવ્યા છે. જાપાનની ભૂમિ દરિયાની અંદર વાંક ઝૂકતી હોવાથી ધરતીકંપના ધ્રુવરા ત્યાં વધુ લાગે છે. રોજના સરેરાશ ૧૭ આંચકા જાપાનમાં નોંધાય છે; અને રોજ તોફાન અને વાવાઝોડાનો તો પાર નહિ. જનાં એ પ્રજા આનંદી, ઉત્સાહી અને ઉદ્યોગ-પરાયણ છે. યોદોદામા એકતાર નાનું ગામડું હતું, પણ છેલ્લી સદીમાં તે મહાન નગર બની ગયું. ત્યાં સિંધી ભાષાઓની ઘણી પેઢીઓ છે અને કેટલાકે તો સરસ મકાનો પણ બાંધ્યાં છે. મહાન ધરતીકંપમાં લગભગ ૨૬ હિંદીઓના જીવ ગયા હતા. તેમની છત્રીઓ પણ મ્યુઝિયમમાં જોઈ હતી.

કામાકુરા

ત્યાંથી ઊપડી અમે કામાકુરા ગયા. ત્યાં હોશિનજીવાં મંદિરો જોયાં. ત્યાંનાં કબૂતરોને સૌ ચણુ આપે છે તે વખતે ડર વગર હાથ કે ખભા ઉપર ચડીને તે ખાય છે એ બહુ આનંદ અને મજા આપે એવું છે. નિશાળોના કાદવાને કાદવા તો અત્રે અને આવાં સ્થળોએ ઉભરાતા જ હતા. ગમે ત્યાં તમારી જાળી પાડી આપનાર કેમેરાવાળા પણ દરેક વખતે ફૂટી નીકળે છે. એકાદ ઘોડી

પર નમૂનાની છાત્રીઓની ફ્રેમ રાખીને અને બાબુમાં કાળા કપડા નીચે કેમેરા ઊભો રાખીને ઊભેલો આ રાહદારી ફોટોગ્રાફર જાપાનમાં આવનારનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેતો જ નથી. ઉપરાંત દરેક સ્થળાની છાત્રીઓ અને વસ્તુઓ વેચવાની દુકાનો પણ જામેલી જ હોય.

જાપાનવાસીઓના પ્રવાસની એક પદ્ધતિ નોંધપાત્ર છે. દરેક જાણુ પોતાની પાસે એક નાની કોરી ચોપડી રાખે છે અને જો જો જાહેર સ્થળે પોતે જાય ત્યાં એક ખૂણે મૂકેલી તે સ્થળાની ખાસ

કાગાકુરાના બુદ્ધને સરણે સંજ્ઞાચિત્રવાળી રજર સ્ટાંપથી પોતાની ચોપડીમાં છાપ ઉતારી લે છે. જાપાનના પ્રત્યેક જાહેર સ્થળ, મંદિરો, મ્યુઝિયમો, કોલેજો—અરે! કેટલીક દુકાનો સુદ્ધાં પોતાના સંજ્ઞાચિત્રવાળા આવા રજરસ્ટૅમ્પ રાખે જ છે. દરેક વિદ્યાર્થી પાસે તો આવી ચોપડી હોય જ છે અને પોતે કેટલાં સ્થળો ફર્યા તેની તેમાં નોંધ રાખ્યા કરે છે. કોઈ પણ વિદ્યાર્થી મોટી ઉંમરે પહોંચતાં આખું જાપાન જોઈ વળ્યો હશે જ. વિદ્યાર્થીઓ દૂર ગમે ત્યાં જાય પણ તેમને માટે રેલ્વેસ્ટાંડ અને મોટરના દરો સરકારી હુકમથી સાવ સસ્તા રાખ્યા છે. મોટા દરોવાળી હોટલો પણ, ખાટ ખમતી પડે તો જે, તે હુકમ મુજબ વિદ્યાર્થીને પાકી સગવડ કરી આપે છે. વિદ્યાર્થીઓ પર જ દેશનું ભાવિ નિર્ભર છે એ વાત જાપાને પોતાની પ્રગતિ ગળે ઝરાળર ઉતારી દીધી છે અને તેનાં સુદ્ધો પણ તે અનુભવે છે.

કાગાકુરા આગળ આરમા સૈદ્ધાંતમાં સ્થાપિત થએલી એક બુદ્ધમૂર્તિ છે. અમે ત્યાં ગયા ત્યારે મનમાં અભિમાન અને શોક સાથે થયાં. અભિમાન એ

માટે કે ગૌતમ બુદ્ધના ઉપદેશોને સત્કારનાર આ મુલકમાં અમે પરાયા જેવા કુતૂહલ ખાતર આવેલા લાગીએ છીએ. ભારતના આ દેવસ્વરૂપ આગળ જાપાનીઓ ભાવથી નમે છે અને પૂજન અર્પે છે. ૧૦૦ ફૂટ ઘેરાવ ને ૫૦ ફૂટ ઊંચાઈની આ ખેડેલી કાંસાની મૂર્તિનું વજન ૪૬૦ ટન છે. તેનું મુખ ૮ ફૂટનું છે માથાના વાળનાં ગુંચળાં ૮૩૦ છે. કેવળ ધાતુની અંદરથી એ ઘડેલી છે. આગ્રુમાં એક દાર છે તે વાટે અંદર જઈ શકાય છે. અને અંદર પણ એક ગોખમાં મૂર્તિ છે. ત્યાં પ્રવેશ કરનારને ચેતવણી આપતું પાટિયું છે. તેમાં એવા ભાવનું લખ્યું છે કે, 'અનંતતાના દાર સમા, પરમ દેવરૂપી શ્રી તથાગતના આ ગર્ભમંદિરમાં પ્રવેશ કરનારે યુગોથી પૂજતા આવેલાં આ સ્થાનને યોગ્ય ભક્તિભર્યા ચિત્તે અત્રે આવવું' (Stranger, whosoever thou art and whatsoever be thy creed, when thou enterest this sanctuary, remember thou treadest upon ground hallowed by the worships of ages. This is the temple of Buddha and the gate of the eternal and should therefore be entered with reverence.) મૂર્તિ ઉપર ૧૨૫૨ ની સાલ છે. આ મૂર્તિ પૂર્વ મંદિરના આત્માની સર્વ સુક્રમળ શાંત પૌર્વાત્ય વૃત્તિઓનું સાક્ષાત રૂપ છે. જગતનાં તોફાનો અને ક્લેશોથી અલ્પિત કોઈ અગમ્ય અગોચર ધ્યાનમાં વિલીન, ભાવભરી કાંતિમાન આ મૂર્તિ જીવનના પરિતાપ શમાવે એવી સ્થિરતા અને વૈરાગ્ય દાખવી રહી છે.

કામાકુરા સુધીનો રસ્તો લીલાજીમ પહાડો, મેદાનોને સરોવરોથી ભરચક છે. પણ હવે તો દ્રયુજ્યાગાની સડકો વધુ ને વધુ ઊંચેત્રાઈ જતી હતી. લગભગ અંધારું થઈ ગયું. દીવા થઈ ગયા અને થોડી વારમાં તો અમે મિયાનો શીટા ગામના રસ્તાની રંગમેરંગી રોશનીની ઝલક જોતા દ્રયુજ્યાગા હોટેલના આંગણામાં ચડી ગયા.

દ્રયુજ્યા હોટેલ

આ અજબ હોટેલ પહાડના પેટાળમાં જ બાંધેલી છે. જ્યાંથી દાખલ

થવાય છે ત્યાંજ એક જરૂર પાણી ઢાયામાં મોટરો પાકિંગ કરે છે. મકાનના ભાગની જોડે જોડે પહાડના પથ્થરોની દીવાલ પણ દેખાવા દીધી છે. કુદરત અને માનવીની રચનાનો મેળ સરસ રીતે ક્યાંયે જોયો હોય તો અહીં થએલો લાગ્યો. આખા મકાનનું સ્વરૂપ જૂની આંધણી પ્રમાણે જ લાગે, પણ અંદરની સગવડો અને શોભા તદ્દન છેલ્લી દુનિની. ફ્યુજિયા હોટેલ પાસેની કરાસમાંથી કેટલાંક ખનીજમય પાણીનાં ઝરણાં (mineral springs) કાયમ ગરમ ગરમ વહ્યાં આવે છે તેમાંથી કેટલાકના ધોધ વાળી પાછળના ખગીયામાં કુદરતી દ્રશ્ય સર્જેલું છે. જાપાનીઓ ખગીયા રચવાની કળામાં મશહૂર છે. કૃત્રિમ ખડકો, ખેટો, પ્રેક્ષો, નાળાં કે વનઘટાઓ નાની જગ્યામાં પણ એવી અજળ રીતે લાવે છે કે કલાકારને પણ કશો ફેરફાર કરવો જિયત ન લાગે. ફ્યુજિયા હોટેલનાં ગરમ જળઝરણાં ખૂબીથી હોટેલના છેક અંદરના કેટલાક ઓરડાઓમાં વાળીને સુંદર આંધણીથી ચારપાંચ જળવિહારો રચ્યા છે. એકનું નામ Roman Bath તો બીજાનું વળી Mermaid Bath ને ત્રીજો વળી Dream Bath. આ દરેકમાં કંઈ ને કંઈ અજળ રચના કરી હતી. હમણાં વળી હોટેલના નવા વધારેલા મકાનમાં એક મોટો સામુદાયિક જળાગાર આંધ્યો છે. પણ આ બધાની કદવના વાતથી આપવી અશક્ય છે. ઉપરાંત ફ્યુજિયા હોટેલના ઓરડાઓની કલામય ગોઠવણ, ફર્નિચરો અને અંદરનાં ચિત્રો તમને ખાત્રી કરી આપે કે એ હોટેલ કેવળ ધંધાની સંસ્થા નથી, પણ જગતમાં ચમત્કારરૂપે સગવેલી એક કલાકૃતિ છે. હોટેલની મુખ્ય લિફ્ટ (વીજળી પાલખ) પર ચઢી ત્રીજા માળ પર અહાર નીકળીએ ત્યાં સામે લગભગ ૪૫૫ ફૂટના કદનો એક ગરૂડ ગિરિશિખર ઉપર તરાપ મારતો બિતરે છે તે ચિત્ર તો હું હજી ભૂલી શકતો નથી. હોટેલના વિવિધ ખંડો અને પરસાળોમાં જે ચિત્રો હતાં તે પણ જાપાનની સર્વોત્તમ કૃતિઓ હતાં. તેના ભોજનચૂલનાં સુગંધી લાકડાનાં પાટિયાંની અને વિવિધ નકશીઓ એકએકથી વિવિધ ને ચડિયાતી છે. જગતના રાજવીઓને પણ આત્મયજ્ઞ કરી આકર્ષે એવી લાલકાબંધ રોશનીને રચના તેમજ તેની પરિચારિકાઓ અને પરિચારકોની મૂળી પણ મનોહર સેવાઓ

અરેબિયન નાઈટ્સનું વાતાવરણ સરખાવતાં લાગે છે. પરોણાને કેમ કરી મંત્રોપ અને આનંદ થાય તેની જ ચારે તરફ તજવીજે દેખાય. ખાવાપીવાની વાનીઓ પાછળ લેવાતી ચીવટ, ચોખખાઈ અને વિપુલતાનો વિચાર પણ સરવાળામાં લેતાં હોટેલના દર બહુ જ માફકસર અને ઓછા પણ લાગે. એમ છતાં પણ આ હોટેલ જગતભરની હોટેલોમાં અત્રપદ પામી શકી છે અને તેનું મૂળ કારણ તેના મંરથાપક મિ. કૌવાઝૂચી છે.

મૂઝ મંડળ

એ મિ કાવાઝૂચી
મનતે પણ હોટેલ જો-
ટરી જ દર્શનીય અને
આકર્ષક વ્યક્તિ છે.
આમને તેમના વિશે
ધણા જણે વાત કરી
હતી કે તમે તે હોટેલ-
માં જિનરો નહિ તો-
પણ તેમને મળવા
ખાતર અને હોટેલ
જોવા ખાતર પણ
ત્યાં એક ટંક જમજો
કે આ પીવા જમો.
પણ અમારે તો તેનો
પૂરો રસ માણવાનો
મંકેત હશે એટલે હો-
ટેલમાં રાત્રે જમ્યા,
સૂતા અને સવારે
ઝરણાંઓના રનાન-

નારાનો વિખ્યાત ઘંટ

ગુહમાં નાહ્યા. પછી નારતો લઈ નીકળવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં શ્રીમાન કાવાગૂચીનાં દર્શન પણ થઈ ગયાં. તેમને ઓળખી કાઢવા જરાયે મુશ્કેલ નથી. આખા જાપાનમાં મોટે ભાગે મોં-માથું મોડું રાખવાનો આદર પડ્યો છે. મૂંઠો રાખનારા પણ ચાલી જોટલી જ રાખે છે. એવા દેશમાં એ બે આગુ વેલવેતના થોભિયાવાળા તંદુરસ્ત, આંધી દડીના વૃદ્ધ-જુવાન કાવાગૂચીને જોઈ આકર્ષાયા વગર કોઈ રહે જ નહિ. દાઢીમૂઝના તે એટલા તો રસિયા છે કે એમણે મોટી દાઢીમૂઝવાળા માણસોનું એકે આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળ ઝંખું કર્યું છે, અને મોતે તેના પ્રેસિડન્ટ છે. આ મંડળની શી કશી નથી; માત્ર માણસ પોતાની મૂંઠો, દાઢી કે થોભિયા પર પ્રેમ રાખી ચાર ઇંચથી વધુ લંબાઈ સાચવતો હોવો જોઈએ. આવા શોખવાળા કેકે માણસોની જગીએ એ હોટેલના એક કુખાટમાં હતી. જેમાં આપણા રવ. લલ્લુભાઈ શામળદાસની જગી પણ હતી. મેં તેમની પાસે જઈ ગુડમોર્નિંગ કર્યા કે તરત તેમણે પણ સામે જોયું; એટલે મેં માફ કરી આગી ઓળખાણુ આપ્યું. અને તેમનો સ્કેચ લેવાની રજા માગી. પહેલાં તો તેમણે મારી સ્કેચ જુક માગી, અને થોડા કરેલા સ્કેચ જોઈ સંતોષ પામ્યા હોય તેમ કહ્યું 'ચલો તો આપણે જરા સારી જગ્યા પર જઈ બેસીએ.' પછી તો ઘણી વાતો ચાલી. મારા સાથી મિ. યાચુમાઈ દવે આવ્યા એટલે મેં તેમને ફિલ્મકેમેરાથી એ વખતનું દ્રશ્ય લેવાનું કહ્યું. શ્રી કાવાગૂચીને સ્કેચ લેણા ગમ્યો. તરત તેમણે પોતાની હોટેલના ફોટોગ્રાફર પાસે મોકલી તેની નકલ કરાવી લીધી. મિ. કાવાગૂચી આવી રાજશાહી હોટેલના માલિક હોવા છતાં વખતોવખત દુનિયાની સફરે ઊપડી જાય છે, અને દેશવિદેશમાં જે કંઈ નવીનતા ભાળે તે પોતાની હોટેલમાં દાખલ કરે છે. અમેરિકા અને યુરોપ દરે બે વર્ષે તે અચૂક જવાના અને ત્યાં કંઈક નવું તરત આવ્યું કે પોતાની હોટેલમાં ઉતાર્યું જ હોય. હમણાં તેમણે હોટેલનો નવો ભાગ આંધ્યો છે. તેની આગલી છાપરી પર એક સિંહ બેસાડ્યો છે. થોભિયાના શોખીનને સિંહનું રૂપ ગમે એ સ્વાભાવિક છે. તે સાથે તેમણે હોટેલમાં કેટલાક નવા ઓરડા કર્યા છે. જેનાં નામો ફૂલો પરથી પાડ્યાં છે; અને તે દરેક ઓરડાના બારણે એ

ફૂલનું અતિ સુંદર ચિત્ર દ્રેમ કરેલું રાખ્યું છે.

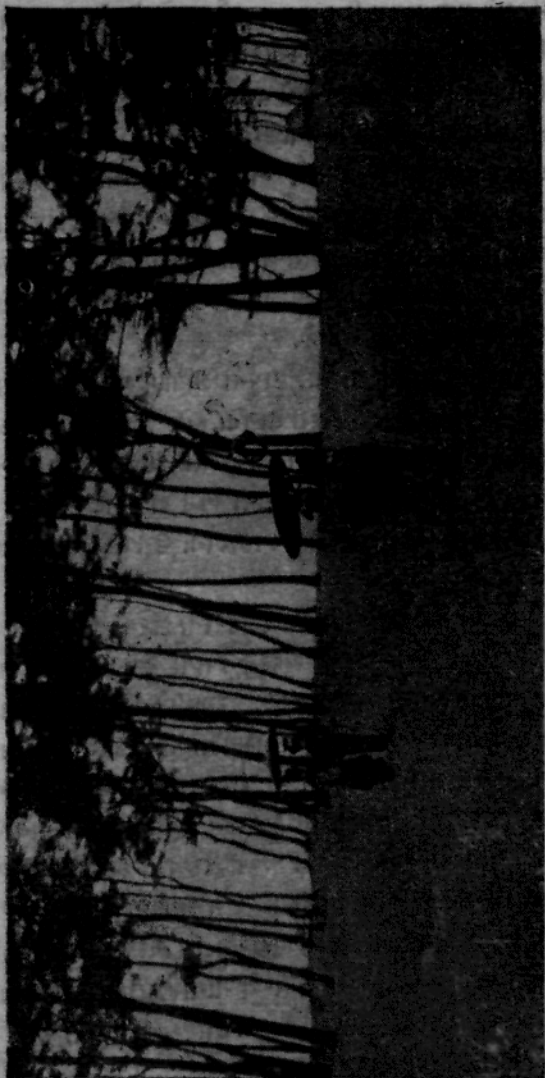
યેનોશીમા—ચિત્રદ્વીપ અથવા પિકચર આઇલન્ડ

જાપાનનો મુખ્ય પ્રદેશ ત્રણચાર મોટા ટાપુઓની જ સાંકળ છે. ઉપરાંત તે દરેકના કિનારાની લગોલગ કેટલાય નાનકડા ટાપુઓ છે અને તે પણ વસતીથી ભરચક છે. વળી એ ટાપુઓ પર એવી ઈશ્વરકૃપા છે કે બારે માસ વરસાદના છંટકાવથી તે લીલાછમ અને વરપતિ-પાણીથી તરબતર રહે છે. કેટલાક ટાપુઓ ૨૫ કે ૩૦ માઈલને અંતરે છે. તે કેટલાક કિનારાની તદ્દન લગોલગ માત્ર બસો ચારસો ફૂટ વેગળા છે; અને આવાં બધાં સ્થાનો મેળા, યાત્રા કે પ્રવાસનાં આનંદ આપનારાં સાધનો અને સગવડ આપી રહ્યાં હોવાથી કિનારાની વસતીનો અવરજવર ત્યાં ખૂબ રહે છે.

કામાકુરા જતાં
યેનોશીમા ચિત્ર-
દ્વીપે અમારું ખૂબ
જ ધ્યાન ખેંચ્યું.
અમારા પ્રવાસ-
નેતા બાબુ દેવે-
એ દરખાસ્ત કરી
કે કિનારા પર
ટૅક્સીઓ ચારધો
કલાક રોકી એ
ટાપુ તો નેઈ લે-
વોજ. એ વખતે
દરિયાનાં પાણી
ઓટમાં હતાં એ-
ટલે કોઈ ધારે તો
પગપાળા પણ

જાપાનના સૌન્દર્યપ્રદેશ હાકોનેની રમણીઓ

સિદ્ધમાં જંગ કાશ્મીર તેમ જાપાનમાં હાકોન પ્રદેશ ત્યાંનું નંદનવન ગણાય છે ત્યાંનું એક દૃશ્ય

ટાપુ પર જઈ શકે પણ કાયમની આવજા માટે લાકડાનો એક પૂલ બાંધેલો હતો તે પરથી અમારે જવાનું હતું. કિનારા આગળ રેતીના ઢાળ પર એ વખતે શેણનાં તાપડાંની હાટડીઓ બંધાતી હતી તે તરફ અમારું ધ્યાન ખેંચાયું. પૂછતાં ખુલાસો મળ્યો કે હવે ઉનાળાના દિવસો આવતા હોવાથી હજારો માનવીઓ સમુદ્રકિનારે હવા ખાવા ને આનંદ કરવા આવશે તેમની એ બજાર તૈયાર થાય છે. માત્ર થોડા સમય પૂરતી જ, પણ એ હાટડીઓ મ્યુનિસિપાલિટી તૈયાર કરતી હતી અને તેમની તૈયારી તથા ગોઠવણ જીલ્લાઓ તો એક પ્રદર્શનમંડપ થયો હોય એમ લાગે. હાટડીઓ બાંધવાની જાપાનની કળા તો હિંદમાં ઉતારવા જેવી જ છે.

અમે પૂલ પર ફરતી ચાલ્યા. ટાપુના ઝાંપા આગળ પહોંચ્યા ત્યાં તો જણાયું કે દૂરથી જે ઝાડીભર્યો પ્રદેશ લાગતો હતો તે તો દુકાનોની કતારવાળી એક સુંદર ટેકરી છે. પેસનાં જ એ જાણુ ભાતભાતનાં હાથકરામતનાં રમકડાં વેચનારી દુકાનો હતી. તેમની વચ્ચેથી અમે ઢાળ ચડવા લાગ્યા અને ચારે કોરથી દરિયો તેમજ કિનારો નીરખતા હર્ષના ઉમંગકા લેતા કેટલુંક એ આગળ વધી ગયા.

કેંક ઉપર પહોંચ્યા એટલે અમારો માર્ગ ટેકરીની દરિયા તરફની જાણુએ વળ્યો. આખા થે રસ્તામાં જોઈ જાણુ સુંદર જાપાની દળના મંડપો, ખાતપાનની દુકાનો અને તેમાંની સ્વાગતકારી દ્વીપરમણીઓ કોઈ કથાનું વાતાવરણ બંધુ કરતાં હતાં. દરેક દુકાનદાર કવિતામય વાણીમાં કહેતી કે ‘માનવતા પ્રવાસી! આવો, બેસો; બે ઘડી આરામ લો; કંઈ ખાઓ પીઓ અને અમારી દુકાન ધન્ય કરો.’ કોઈ તો વળી કહેતી કે ‘અમે તમારા આગમનની રાહ જોઈ રહ્યાં છીએ અને કેમ રોકાતા નથી?’ આ તરજૂમા કરવાનું કામ જાણુ દેવે કરતા. અમે તો સડેડાટ બીજી જાણુના રસ્તા ચિતરવા લાગ્યા. છેવટે બહુ વિચિત્ર પત્થરમય સાંકડી નેજામાં ચિતરી બહાર પડ્યા ત્યાં તો વિશાળ સાગર નજરે પડ્યો અને ખરાબાવાળા કિનારા વચ્ચે નાની હોડીઓમાં સહેલાણીઓ એ જાણુના એક ગુફામંદિરનાં દર્શને આવતા જતા જોયા. અમે પણ

દરિયાનાં મોઝાંએ કોતરેલી એ ગુફામાં દાખલ થયા તો છેક છેડે, કુદરતના ધોલા મંદિરમાં માનવી જે દેવી ભાવ ગુએ છે તેવા કોઈ રક્ષક દેવની મૂર્તિની પૂજન મંડાએલી જોઈ. એકાદ એ પૂજનરણાએ પ્રસાદી આપી. અમે પણ ખી-સામાંથી ત્રાંચાના સેન કાઢી નાખ્યા અને પાછા વળ્યા. આ પ્રસંગે તો હિંદુ-સ્તાન સાંભર્યું. કોઈ પહાડના કોતરમાં કાશી, હનુમાન કે ભૈરવની મૂર્તિ કરી પૂજતા હિંદુ ગ્રામીણો અને આ જાપાની શ્રદ્ધાળુઓમાં ફરક ન લાગ્યો. આયું જ કોતરકામ કાઢિયાવાડમાં મહુવા આગળ માળનાથ પાસે રત્નાકર મહા-દેવનું જોએલું તે થાદ આવ્યું. આવા દૃશ્યો જોતાં જાપાનની ધર્મપ્રેરણા અને ભારતની ધર્મપ્રેરણાના મૂળ પ્રવાહ સરખા જ લાગે છે. અમે ખૂબ જ વખત લીધો અને ટેકરી ચડી કોતરી આવ્યા તેનો થાક તથા અંતર ખડુ લાગ્યાં એટલે પાછા જવાને ટેકરી ન ચડતાં એ તરફ આવેલી એક હોડી ઠરાવી તેમાં ચડી બેઠા. આ એકાંત ઉજ્જડ કિનારા પર કેમેરાખાતે ધૂમતા જ હતો. અમારી હોડી જલદી ચાલી ન હોત તો એકાદ છખી પડાવવાનો કોશ ત્યાં રોકવો મુશ્કેલ હતો. બેટની પ્રદક્ષિણા કરતી અમારી હોડી ચાલી ત્યારે જ અમને બેટના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવ્યો. હોડીની એટલી સફરે અમારી તે દિવસની યાત્રા પર શય ચડાવી. હૈયામાં હર્ષ ઉભરાતો જ રહ્યો. જો સાંજ ન પડી ગઈ હોત તો અમે એ બેટ ઉપર હજુ વધારે રોકાત. પણ સાથમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો હતા. તેમની ચિંતા અને ઉપાધિએ વધુ નીરખવાના મનસૂયા રોક્યા. અમે પાછા ફર્યા દરમિયાન તેમણે રમકડાંની દુકાનો ધૂમીને જાતજાતનાં પડીકાં બાંધી જ લીધાં હતાં. પાછા ટૅક્સીઓમાં ખડકાયા અને તે જ સાંજે મિયાનોશીટાની ફ્યુજિયા હોટેલમાં પહોંચ્યા. એ હોટેલની હકી-કત આગળના અંકમાં અપાર્થ મંત્ર છે.

એ હોટલ છોડી આગળ હાથેને સરોવરના માર્ગે આગળ વધતાં હવે અમને ઉત્તરા જ અનુભવો થયા અને જાપાનનો સૌન્દર્યરાશિ ફ્યુજી પર્વત નીરખવાના મનના કોડ મનમાં જ રહી ગયા. ઉલટું જાપાનની તોફાની હવા અને બીપણ વાતાવરણ જોઈ અમારે સરોવરનો નૌકાવિહાર તેમજ

પ્રદક્ષિણાનો વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો.

ક્યૂંકણા છોડી જરા આમળ આપ્યા કે ધુમ્મસ જ દેખાવા લાગ્યું, છતાં અમારા તેજદાર જુવાન ટૅક્સી ડ્રાઇવરોએ તો પુરપાટ રસ્તો વીંઝવા માંડ્યો. ગમે ત્યારે સામે આવતી ટૅક્સી સાથે અથડાઇ પડવાની ધારતી રહેતી ! હાકોને સરોવરને કાંઠે પહોંચતાં રસ્તામાં Devil's Hell (શયતાનનું ધામ) એ નામે પ્રખ્યાત થએલા ગંધકના ઝરા જોવાનું અમારા કાર્યક્રમમાં હતું. બહાર વરસાદ અને સુસજાતા ભારતા પવનના ઝપાટા કેટલા છે તેની અમને અંદર જરા યે કલ્પના નહોતી, પણ એકાએક અમારી ટૅક્સી ઊભી રહી અને ટૅક્સી-ડ્રાઇવરે અમને ધુમાડાના ગોરેગોટા નીકળાતો એક ખાડો બતાવી દીધો. ત્યારે જ બળર પડી કે મોટરનેયે ઉથલાવી નાખે એવા પવન અને વરસાદની ઝડી બહાર કારમી રમઝટ બોલાવી રહી હતી. અને તેમાં એ જોવા માટે બહાર નીકળવાનું સાહસ કરવું પણ મુશ્કેલ હતું.

અમારી જેમ બીજા પ્રવાસીઓ જપાનની ટૂરિંગ કારમાં આવેલા તે પણ એમ ને એમ અંદર બેસી રહ્યા હતા. કોઇ જ બહાર નીકળે નહિ. અમારા માંથી એકબે જણને એમ થયું કે જે જોવાને માઇલોથી દોડતા આવ્યા, આ પહાડ ચડ્યા તે જરા પલંગવાના લાયક કેમ જતું કરાય ? પલંગવા કરતાં યે પછડાઇ જવાનો લાય મોટો હતો. આખરે લપાતા, ફાળ ભરતા નીચે ઊતર્યા. મગજને મધમધાવી મૂકે એવો ખદખદતો વરાળિયો ગંધક જોયો. પૃથ્વી લાડ-લાડી રહી હતી, તે ઉપરના વરસાદ અને તોફાનને ગાળો દેતી હોય એવી લાગી. ગંધકના ઝરાનો એ ખ્યાલ અને તે જોવા માટે કરેલું એટલું સાહસ જીવનમાં કદી ન ભૂલાય એવાં છે. થોડી જ મિનિટોએ શરીર કંપાવી નાખ્યું. દરેક જણને બીક હતી કે શરદીમાં ઝપટાઇ જમશું, પણ જોવાનો સંતોષ મોટો હતો.

ટૅક્સીઓ પાછી એ શિખરથી સરોવરની સપાટી સુધી ઊતરી આવી ત્યારે પણ વરસાદ અને દિશા ધેરતું ધુમ્મસ ચાલુ જ હતાં. એ જોઈ લેવે તો હાકોને સરોવરની સહરનો દહાવ ગયો જ દેખાયો. સરોવરને કાંઠે બધાં ફેરી-મોટો આવે ત્યાં પણ નરનારીઓ એથે ભરાઈ બેઠેલાં. આત્મામાં સરો-

વરની ચોપાસ તો શું પણ નજીકમાં ચે કાંઈ ન દેખાય. ઘડીઘડી આશા થતી કે જરા રાહ જોચે આકાશ ખુલી જશે, પણ અનુભવી વતનીઓએ જણાવ્યું કે આ હવા તો આદિ દિવસ રહેવાની. એટલે અમે સર્વાનુમતે હાકોને સરે-વરનો જેન છોડી દીધો અને ટોકિયો તરફ ટૅક્સીઓનાં મોં ફેરવ્યાં.

અમે ચોકોહામાથી ટૅક્સીઓ જે આખા દિવસની મુસાફરીની શરતે ભાડે કરેલી અને સાંજે આદિ વાગ્યે ટોકિયો પહોંચવાનું હતું. પણ હવે તો સાંજે ચાર વાગ્યે પહોંચીશું એ આશાએ પહાડી પ્રદેશો ઊતરી અને એટલા વેગે ટોકિયો ટોકિયો જંખતા લાગ્યા. રસ્તામાં ગામડાં આવતાં જતાં. કોઈ કોઈ ગામે ખચ્ચાંઓ માટે દૂધ લેવા કે મોટર સંભાળવા અટકતા ત્યારે ગામડાનાં માણસો, છોકરાઓ વગેરે અમને જોવા ભેગા થઈ જતાં. બધા આશ્ચર્યમુગ્ધ નયને જરા દૂર ઊભાં રહેતાં, પણ કોઈ કાંઈ ટીખળ કે મસ્તી કરતું નહિ તેમજ અવાજો કરતું નહિ. અમને ઘણી વાર કોઈ નાના બાળક કે કન્યાને બોલાવવા-હસાવવાની ઇચ્છા થાય, પણ તે વખતે તેઓ ક્ષોભથી દૂર ભાગે. મોટાઓ વળી કંઈ મદદ કરવાની ઇચ્છાથી માયાળુ શબ્દોમાં દ્વાયવરને પૂછી જાય. બાળકો અને મોટરાંઓ સાથેના એ વિવિધ પ્રસંગોએ આપણે આપણા જ ગામડાની છાયાનો સ્પર્શ પામતા હોઈએ એવું લાગે.

ટોકિયોની હદ ક્યારે શરૂ થઈ એ તો અમે જરા પણ સમજ્યા નહિ. હવે લીલાંછમ ખેતરો-વાડીઓને બદલે બાંધેલા બગીચા, બંગલા, ફેક્ટરીઓ આવવા લાગ્યાં. રસ્તા પહોળા થતા લાગ્યા, ટ્રામેના પાટા દેખાયા ને ટ્રેનોનાં ફાટકો પણ વટાવ્યાં. ટોકિયોમાં અમારે ક્યાં ફરવાનું છે તે નક્કી નહોતું, પણ મેસર્સ દુર્લભજી અને મજુમદારની આદિસેથી બધી સૂચના લેવાની હતી. રવિવારનો દિવસ હતો એટલે આદિસે કોઈ નહિ હોય એમ કહી ટોકિયોના પરામાં તે રહેતા હતા તે સરનામે ટૅક્સીઓ હંકારી. ચોકોહામાના સંબંધથી ટૅક્સીવાળા તેમને ઓળખતા જણાયા. જાપાની જેવા વર્ણના તેમનાં પત્ની છે એ સંજ્ઞાથી તેઓએ ઓળખાણુ યાદ કરી હતી એટલું મને ખાસ યાદ છે. વરસાદની છાંટ તો આજુ જ હતી, પણ એક ગલીને નાકે ટૅક્સી ઉભી રહી

ત્યારે અમને એક પ્રકારની હાશ મળી. છોકરાં અકળાઈ ગયાં હતાં, સ્ત્રીઓ આરામ અને સ્થિરતા ઝંખતી હતી અને અમે પણ તેમનાથી થોડો છુટકારો મેળવવા ઇતેજર હતા. મિ. મજુમદાર ખચર પડતાં જ બહાર આવ્યા અને હિંદુસ્તાનીમાં જ કહ્યું કે આપ લોક પહેલાં તો ઘરમાં આવો. માઈ ઘર નાનું છે એટલે લાચાર છું, પણ થોડી રાહત લઈ બીજી જોડવણ કરી શકાશે. આ લત્તામાં તો ટોકિયોની કંઈ વિશેષતા દેખાતી નહોતી.

શ્રી મજુમદાર

અમાં ઘરો—હારની હાર—ગપાતી ઢગનાં જ હતાં. શ્રી મજુમદાર પણ ગપાતી ઘરમાં જ હતાં. અમારાં ખરડાએલાં બુટ-મોજાં બારણે ઉતારી, તેમણે આપેલાં ચંપલો પહેરી તેમના ઘરમાં બેઠા એટલે તેમનાં પત્નીએ સ્વાગતલયા રિમતે સૌને બેસાડી ઘડીભરમાં તો હિંદનું વાતાવરણ જવરાવી દીધું. તેઓ અંગાળી છતાં અહીં તો એવા બેઠનો આજાયો પણ ન દેખાય. મજુમદાર બાપુ ત્રીસ વર્ષથી ટોકિયોમાં રહે છે. તેમનાં પત્ની સુશિક્ષિત હિંદી નારીરત્ન છે અને યુરોપ અમેરિકાનો પ્રવાસ કરી આવ્યા છતાં બહુ જ સાદાર્થ અને કરકસરથી ટોકિયોનું ઘર ચલાવે છે એ જોઈ સૌને આશ્ચર્ય થયું. તેમના યુવાન પુત્ર પ્રતાપ મજુમદાર ઑકસફોર્ડ ઈમ્પોર્ટનું કામ બાહોશીથી સંભાળે છે. મિ. પ્રતાપ પણ થોડાહામણી સેંટ જોન કૉલેજના પ્રેન્સિપાલ અને બાપુ દેવના કૉલેજ-મિત્ર છે. બધા ત્યાં જ હતા એટલે આ પ્રથમ મેળાપ તો સૌને ખૂબ જ મીઠો અને આશ્વાસનદાતા થઈ પડ્યો.

સાંઠ લાખની વસ્તીવાળા ટોકિયોમાં અમારી વાચા ઉઘાડવાનું આ આટલું જ એક સ્થાન હતું. બાકી ભાષાના અજાને અમે બહેરા અને મૂળા જેવા જ હતા. ચહાનારતો પત્યા પછી અમે ક્યાં જવું તેની ઘડલાગમાં પડ્યા. કોઈ સારી હોટેલમાં એકસાથે ખંડો મળે તો જ અમારો સંઘ નિરાંતે રહી શકે.

મજુમદાર બાબુએ બાબુને ઘેર જઈ ટેલિફોન કર્યા બાદ ક્યું કે આશાહી હોટલમાં ત્રણચાર ખંડ છે જેમાંનો દરેક એક પ્રવાસી-અને બહુ તો બેને સમાવી શકે એવો છે. જણુ દીઠ રા. થેન ખર્ચ આવે એ બાંડે પાંચ છ રૂમ નક્કી કરી અમે ત્યાં ગયા. પણ વળી અમારામાંના કેટલાકને તેના ખંડ ન ગમ્યા એટલે કાફલાને વેઈટિંગ રૂમમાં રાખી ટોકિયોની ખીજી બેપાંચ હોટલો દુઢી આવ્યા, પરંતુ ક્યાંયે ખાલી જગ્યા મળી નહિ, એટલે આખરે ડેરના ડેર થઈ આશાહીમાં જ પડાય નાખ્યો. જાપાનમાં એક સુખ છે કે લિક્કટનો ચાલુ ઉપયોગ મળતો હોઈ, ગમે તે માળે હોઈએ તેનો વસવસો કે મૂંઝવણ રહેતી નથી. આશાહી હોટલ ઘણે ભાગે પરદેશી પ્રવાસીઓને ફીક સુગમ પડે છે, કારણકે તે ટોકિયોના સુખ્ય લક્ષ્ય વચ્ચે છે; પણ કોળેમાં હિંદીઓનો સમુદાય વધુ હોવાથી જે સ્થાનિકપણું ત્યાં લાગે છે તેને બદલે અહીં સાવ નવતર ને અતડા પડી જઈએ છીએ. સુભાગ્યે હોટેલોના મેનેજરે અંગ્રેજી વાતચીત કરી શકે છે તથા તેમનું વર્તન સેવાભાવી હોય છે; તોય બહારજવા આવવા કે ખરીદ કરવા અથવા મુલાકાત વખતે દુભાષી મિત્ર વગર જરાયે ચાલે નહિ. ટોકિયો માટે તો એક સુવાંગ ગાઈડ રાખવો એ જ સલાહ-ભર્યું છે. અમે દામ પડ્યા પછી ટોકિયો કેમ જોવું તેનો ઘાટ ઘડવા લાગ્યા.

ઈન્ડો જાપાનીઝ એસોસીએશન

આશાહી હોટેલમાં સ્થિર થયા પછી અમે પહેલું કામ તો એ કર્યું કે જે માણસો પર ભલામણો તથા ઓળખાણોના પત્રો હતા તે તેમના સરનામાં ઉપર પોસ્ટ કરીને ખજર પહોંચાડ્યા કે અમારી સવારી ટોકિયોમાં હાજર થઈ ગઈ છે. મિ. મજુમદારે ટેલિફોનથી ઈન્ડો જાપાનીઝ એસોસીએશનના મંત્રીને અમારા આવ્યાના ખજર આપ્યા એટલે તેણે વચન આપ્યું કે તેનાથી બનશે એટલી જગ્યાએ તે લઈ જશે અથવા ભલામણો કરશે. પહેલાં તો તેણે પોતાની સાથે વાતચીત કરવા રૂબરૂ મળવા કહ્યું, એટલે અમે વખત માગી તેની ઓફિસમાં ગયા. આ સંસ્થા હિંદુસ્તાન અને જાપાન વચ્ચે વ્યાવહારિક અને સાંસ્કૃતિક સંબંધ વધારવાના હેતુથી બનેલી છે, પણ તેમાં

હિંદીવાનો બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં સભ્યો થયા છે. છતાં એ સંસ્થાએ હિંદુસ્તાન વિષે સંપૂર્ણ માહિતી અને સાહિત્ય મેળવ્યાં છે એમ જણાયું. મંત્રી મિ. સકાઈએ અમને જે જાણેલા રીપોર્ટો આપ્યા તે પણ જાપાનના વેપારીઓને બહુ જ પ્રકાશ આપનારા હતા. મિ. સકાઈ અગ્રજ રીતે ધણું શુદ્ધ અંગ્રેજી કપાટામંઘ બોલતા હતા. તે હિંદુસ્તાનમાં કદી જ આવ્યા નથી. પણ તેમની બોલાચાલી અને વર્તનમાં પૂરા, પક્કા અને અનુભવી જણાતા હતા. તેમણે ટાકિયો વિષે

ઈન્ડો જાપાનીઝ એસોસીએશનના
સેક્રેટરી મિ. સકાઈ

પહેલાં તો અમને ‘ટૂરિંગ બુક્લેટિન’ના થોડકા અંધાગ્યા. અમારી વાતચીત પરથી એમણે અમારી પ્રવૃત્તિ, પ્રવાસનો ઉદ્દેશ વગેરે જાણી લીધું. મિનિસ્ટર ઓફ એજ્યુકેશનની ઍપોઇન્ટમેન્ટ લખને તે જાતે અમને તેની પાસે લઈ જશે એમ જણાવ્યું. મારે ચિત્રકારોને મળવું હતું તો તે આપતનો પણ અંદોચસ્ત એક બે ચિત્રકારોને મળ્યા તે જોડવી આપશે એમ જણાવ્યું. પોતાની સંસ્થા બહુ ઉપકારક છે એમ બતાવવાને તે બહુ ઇતેજાર હતા એમ લાગ્યું. બધી મુલાકાતો નક્કી થાય તે દરમિયાન તેમણે શહેર જોઈ લેવા કહ્યું.

મિ. સકાઈ પાસે ગયા તે પહેલાં નાનાભાઈએ એક કામ સરસ કર્યું હતું. તે એ કે જાપાનના બોમ્બીઆ માટે મિ. મજુમદારની સલાહથી Y.M.C.A. ની સંસ્થામાં માગણી કરેલી અને તેના જવાબમાં મિ. આપાનો કરીને એક જુવાન ઍજ્યુએટ અમારે હાથ ચડી ગએલો. આ મિ. આપાનોએ અમારા ટાકિયોના પ્રવાસમાં બહુ મહત્વનો રંગ ભરી દીધો. તે હતો જ્ઞાનદાન ધરનો

જીવાન; પણ જાપાનમાં પ્રામાણિક કામ કરી રાજવાની કોઈ પણ તક જીવાનો જવા દેતા નથી. વળી અમે તો તેને મિત્રની જેમ રાખતા અને વખત અચાવવા તેનું અપેક્ષનું ખાણું પણ અમારી સાથે રાખતા. તેનો બદલો તે પણ ભ્રમણ માટે સરતાં વાહનમાર્ગો બતાવવામાં ને ભાડાના દર દરાવવામાં વાળી આપતો. મિ. સકામચે જે જે સગવડો કરી આપવાનું કહ્યું હતું તે બધી આ મિ. અપાનો જ કરી શકે તેમ હતું. તેણે અમારી રખડપટ્ટીઓના જે માર્ગો નક્કી કર્યા હતા તે બહુ વખત બગાડ્યા વિના પાર પડે એમ જોઈવાયા હતા. મુલાકાતોના ચોખ્ખા મુકાયા પછી તુરંતમાં અમે શહેરના મુખ્ય ભાગો અને સ્થળો જોઈ લેવાનું નક્કી કર્યું. જેથી પાછળથી શહેરમાં કંઈ ન જોવાનો અસંતોષ ન રહે.

ટોકિયો-યેદો

ટોકિયો શહેરનો કેટલોક પુરાણો ભાગ ૧૯૨૩ ના ધરતીકંપમાં તારાજ થયા પછી નવું ટોકિયો તદ્દન આધુનિક બને જ રચાયું છે. પણ તેની યરો-યર મધ્યમાં બાદશાહનો પુરાણો મહેલ અસલ જાપાની બને રહ્યો છે અને તેની ચારે કોર વિશાળ રાજ્યભવનો, મંત્રીધરો વગેરે વસ્ત્યાં છે. આથી ઘણા તે ઉપર ઉપગા ઘડે છે કે જાપાન વ્યવહારમાં અર્ધ-નૂતન (મોર્ડર્ન) છે, પણ તેનું ઘર અને હૃદય તો જાપાની જ છે.

ટોકિયોનું અસલ નામ તો યેદો છે. તે રાજધાનીનું શહેર ગણાતું, પણ શહેનશાહનો વાસ ૧૮ મી સદી સુધી ક્યોતોમાં હતો અને તેના શોગન પ્રધાનો યેદોથી તેના નામે રાજ્ય ચલાવતા, એટલે ક્યોતોમાં જે રાજશાહી પ્રકૃતિ ઉછરી તેનાથી નિરાળી જ પ્રકૃતિ યેદોની વસ્તીમાં ઝિતરી.

એ વેળા ખરી સત્તા શોગનોના હાથમાં હતી ને જાપાનના એમણે પાડેલા સાઠ પ્રાંતોના સરદારો, જાગીરદારો, તાલુકદારો તેમની ચપટી તળે હતા. એમને યરોયર હાથમાં રાખવાને તેમણે એવા વહીવટ રાખેલો કે એ બધા દાદમોએ ટોકિયોમાં જ આવી વસવું. તે જ્યારે પોતાની જાગીરમાં ગયા હોય ત્યારે તેમનાં ઐરાંછોકરાં બાન તરીકે ગણાતાં. આ રીતે યેદોમાં

રાજ્યકર્તા વર્ગનો મોટો સમૂહ જન્મે હોતો. વૈભવ, સત્તા અને સેવકમંડળથી ભુદી જ દબની અમીરાત ત્યાં દેખાતી હતી. શોગનો વિદ્યા અને શૌર્યના ઉપાસકો હતા. તેમણે મોટી વિદ્યાશાળાઓ પણ સ્થાપી હતી. આથી યેદો આખા દેશમાં પ્રતિષ્ઠા અને સંસ્કૃતિનું પ્રથમ મથક બન્યું હતું. સામુદાયો અધી જતની યુદ્ધવિદ્યાકળામાં નિપુણ હતા. એમના વખતમાં કેટલીયે શસ્ત્ર-શાળાઓ, શસ્ત્રાગારો ને ધનુષકારો હતા. એમના સંપ્રદાયથી યેદોની પ્રજામાં એક પ્રકારની એપરવાધ અને લાલાછપણું આવ્યાં હતાં. આપણે અહીં જેમ 'મુંબાઈગિરા' કહીએ છીએ તેમ ત્યાં યેદોકો (યેદોવાસી)નું ઝોળખાણ તેની લાભ-નુકશાની તરફની એપરવાધથી મળતું. કેટલાક મજૂરો પણ કાત્ર ખાવાને પૈસા ન હોય છતાં મગર ચર્ચ કરતા.

શોગનોની પડતી થતાં નૂતન જાપાનના હાથમાં કારભાર આવ્યો, છતાં યેદોની આ પ્રકૃતિ ગઈ નહિ. નવા આવ્યા તે પણ તેની હવાનો એપ પામ્યા. ટોકિયો અને ઓસિકાવચ્ચે ૩૬૦ માઈલનું અંતર છે. શોગનોના વખતમાં બહુ વિસામા ખાતાં ત્યાં પહોંચાતું,--બહુ શહેરો વચમાં આવતાં તેથી. અત્યારે એક જ રાતમાં ત્યાં પહોંચાય છે. છતાં એ શહેરો વચ્ચેનો સંસ્કારભેદ તો એવો ને એવો જ રહ્યો છે. ટોકિયોવાળા પોતાની બોલીચાલી અને વર્તનમાં વધારે શુદ્ધિ તથા છટા છે એમ જણાવે છે.

જનરલ નોગીનું સ્મારક

એ ટૅક્સી આખા દિવસ માટે ભાડે કરી અમારી અધી મંડળી ટેકિયોના સરીઆમ રસ્તા વીંધતી જિપડી. દિવસ વાદળાંવાળો હતો; વરસાદની ઝીણી ઝરમર ચાલુ હતી. શહેરના ગીચ ભાગમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યાં એક સાદા દેખાતા કૉમ્પાઉન્ડ આગળ ટૅક્સી અટકી. એ જનરલ નોગીનું ઘર અને સમાધિસ્થાન હતું. જનરલ નોગી અને અંડમિરલ ટોગોનાં નામો તો રસો-જાપાન યુદ્ધના વખતથી સાંભળેલાં, પણ એ નામોનો પ્રતાપ જાપાનને મન શું છે તે આ જ વખતે સમજાયું. ભવ્વભલાં યુદ્ધોમાં ઝિર્મિવશ નહિ થએલા એવા એ વાનપ્રસ્થ વૃદ્ધ નોગીએ પોતાના પ્રિય બાદશાહ મેઈજીના મૃત્યુ

પાછળ એમનો વિ-
યોગ અસહ્ય લાગવા-
થી ઘરમાં ને ઘરમાં
પોતાની પત્નીની
સામે બેઠાંબેઠાં આ-
ત્મસમર્પણ કર્યું અને
તેની પત્નીએ પણ
તત્કાળ કટાર વતી
તેનો સાથ સાચવ્યો.

શહેનશાહ મેઈજીનું સમાધિસ્થાન

એ હકીકત પ્રત્યેક જાપાનીના હૃદયમાં ધીરત્વ અને રાજભક્તિની છાંયો
ઉછાળે છે. એમનું ઘર ચોકીપહેરા નીચે એમનું એમ સાચવી રાખવામાં
આવ્યું છે અને ઘર પાછળના અગીયામાં તેમની કબર કહો કે સમાધિમંદિર
ચલ્યું છે. ત્યાં હરેક જાપાની પ્રવાસી, નાગરિક કે સૈનિક, પોતાની બાવપૂત્ર
આપવા ગયા વગર રહેતો નથી. ઘરની અંદર જે સ્થાને બેસી તેમણે આત્મ-
સમર્પણ કરેલું તે સ્થાને તેમનાં આબેહૂય પૂતળાં એ જ સ્થિતિમાં કરી
મૂક્યાં છે; એટલે લાગે કે એ બતાવ જાણે આ જ ઘડીએ બની રહ્યો છે.

મેઈજી સમાધિ

ત્યાંથી ઊપડ્યા મેઈજી આદશાહની સમાધિનાં દર્શને. લગભગ શહેર
બહાર નીકળ્યા ગયા ને સુવ્યસ્થિત ઉદ્યાન માર્ગે આવ્યા ત્યારે અટક્યા.
ત્યાંથી આગળ કોઈ વાહન જઈ શકતું નહિ. કેટલાયે જાપાની, ધની કે
રંક સરદાર કે સિપાઈ પગે જ ચાલ્યા જતા ને આવતા હતા. એ મેઈજી
પાર્કમાં લીલાંછમ ઊંચા વૃક્ષો વચ્ચેના એકાદ માઈલ મોટા રસ્તા પણ
માણસોથી ભરચક હતા. માઈલ સુધી પગે ચાલ્યા પછી વચમાં મેઈજી
આદશાહનું સમાધિમંદિર આવે છે. જાપાનનાં મંદિર ઊંચાઈ કરતા પહોળા-
ઈમાં વધારે હોય છે, પણ મેઈજી સમાધિ તો સ્મારકનો નમૂનો છે. એ પરથી
એ આખા વિશાળ ઉદ્યાનમાં જાણે મેઈજી આદશાહનો આત્મા નિદ્રા લેતો

મેઘજી ચિત્રાલય

સામવવા જનપાન કંઈ પણ કરે એ જાગતું હતું. લોકો આ સ્થાનને પણ ધર્મમંદિર માની નાણાં ભેટ કરતા હતા. એ જગ્યાના પૂજારીઓ ત્યાંની સરસ જગીઓ વેચતા હતા એટલે અમારા કેમેરા ન વપરાયાનું દુઃખ મનમાં રહ્યું નહોતું.

મેઘજી ચિત્રાલય

ત્યાંથી ગયા મેઘજી ચિત્રાલયમાં. આ પણ જનપાનની જ હાજરી એક વિવિધતા પણ સચોટ સ્મારકરૂપિ છે. બીજા વિશાળ પાર્કમાં ખાસ મકાન બનાવી તેમાં મેઘજી રાજાનાં જીવનને લગતાં ૮૧ ચિત્રો ગોઠવવામાં આવ્યાં છે.

નૂતન જનપાનના સર્જક મેઘજી રાજા જનપાનની ભૂતકાળથી જડાએલી રાજભક્તિમાં નવા પ્રાણ અને શક્તિ મૂકતા ગયા છે, અને જનપાનીને મન પોતાનો દેશ રાજાની કદવના વિના અશક્ય જ લાગે એવી સુધારણા, ઉદાર સખાવતો અને સુવાસ મૂકીને દેવપદ પામી ગયા છે. આ ચિત્રાલયમાં તેમણે જીવનકાળમાં જે જે તળકાએ દેશને નવા સુધારા અને કાયદા આપ્યા તેમજ જે જે મહાન પ્રસંગો બન્યા તેનાં ૮ x ૧૦ ફૂટનાં મોટાં ચિત્રો જનપાનના જ આગેવાન ચિત્રકારોને હાથે ચીતરાવીને દરેક પ્રાન્તની પ્રજાએ અહીં ભેટ કર્યાં છે. એ ચિત્રોમાં જનપાનની ચિત્રકળાનું સર્વ જગકારા કરતું જણાયું. મેઘજી રાજાના જન્મથી માંડી અંતિમ નિર્વાણ સુધીના પ્રસંગો બરાબર

હાથ એવું ભાન થતું હતું. મુખ્ય દરવાજા આગળ જિભેલા પોલિસે અમારા કેમેરા સખ્તાઈથી બંધ કરાવ્યા. અમે પણ કંઈ હુજૂત કરી શક્યા નહિ. એ સ્થાનનાં માન અને પવિત્રતા

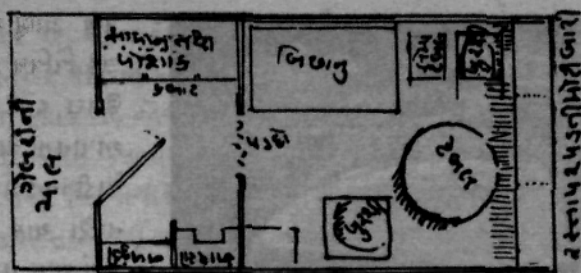

જનરલ જોશી અને શ્રીમતી જોશી

ભવભક્ષાં યુદ્ધાગાં ભિર્ભિવશ નહિ થએલાં એવા આ વાનપ્રસ્થ વૃદ્ધ જનરલ જોશીએ પોતાના પ્રિય બાદશાહ મેદજીના મૃત્યુ પાછળ, એમનો વિયોગ અસહ્ય લાગવાથી ઘરમાં જ પોતાની પત્નીની સામે બેઠાંબેઠાં આત્મસમર્પણ કર્યું, અને તેની પત્નીએ પણ તરત, તીક્ષ્ણ કટારથી તેનો સાથ સાચવ્યો. એ હકીકત પ્રત્યેક જાપાનીના હૃદયમાં વીરત્વ અને રાજભક્તિની છેલ્લી ટીકાએ છે.

જોવાને ત્રણચાર કલાક તો લાગે જ. એક એક ચિત્ર દમદમ હજાર ચેનથી ચે વધારે કીમતનું હતું. છાપેલી પ્રતો અનેક માનમાં મળતી હતી, પણ અમે પોસ્ટ કાર્ડ સેટ લઈ મન મનાવી અદાર નીકળ્યા.

ટોકિયો નગરના આ જ વિભાગમાં ૧૯૪૦ની ઓસિમ્પિક્સ મળવાની છે તેની તૈયારી માટે જો અતિ વિશાળ સ્ટેડિયમ બંધાય છે તે જોઈ જાપાનની પ્રગતિશક્તિનો ખ્યાલ આવ્યો. સગરામ ત્રેવીસ લાખ માણસની મેદની સમાઈ

હોટેલમાંની મારી રૂમ માત્ર આઠ જ ફૂટ પહોળી, હતી છતાં તેમાં સગવડો બધી જ સચવાએલી હતી એ આ પ્લાન બતાવશે.

રહે એવી થોડાના પર આ મેદાન બની રહ્યું છે. છ વરસથી તેની તૈયારી ચાલે છે અને ગઈ સાલ જાપાન એલિમ્પિક્સને નોતરવામાં સફળ નીવડ્યું છે એટલે હવે તેની પૂર્ણતા કરવામાં આપી નહિ રાખે.

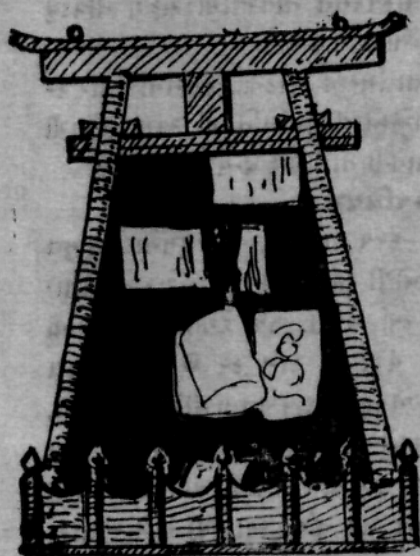
બપોરનું ખાણું રસ્તામાં આવતા મિન્ગ રટ્ટોટના રેસ્ટોરાંમાં તૈયાર કરાવી ખાઈ લીધું. આ રેસ્ટોરાંવાળાઓને વીસ મિનિટમાં અમારી માગી રસોઈ કરી આપતા જોઈ અમે જાપાનની તાલીમને ધન્યવાદ આપ્યો.

વૌર મ્યુઝિયમ

જાપાનનું વૌર મ્યુઝિયમ યુદ્ધ-દ્રશ્ય અને યુદ્ધ-સરંજામનો અદ્ભુત સંગ્રહ છે. પ્રાચીન પાપાણુયુગનાં શસ્ત્રોથી માંડી છેલ્લાં વીજગિક ને વૈજ્ઞાનિક શસ્ત્રાસ્ત્રોનો આમેહૂત ખ્યાલ ત્યાં મળ્યો. અંધા દેશોના યોદ્ધાઓનાં ચિત્રો ને પૂતળાંઓ જોયાં. યુદ્ધોનાં યંત્રો કેમ કામ કરે છે તેના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો આપતા નમૂના ત્યાં છે. રસો-જાપાની યુદ્ધ વખતના વીરોની છબીઓ, પોશાકો અને પરાક્રમચિત્રો જોયાં. યુદ્ધને લગતી કોઈપણ આગત ત્યાં આપી નહોતી અને પ્રત્યેક જાપાની તે સમજી શકે એમ જાપાની ભાષામાં લખાણો અને લેગ્જો ત્યાં હતાં. અંગ્રેજીમાં કર્યું મળે નહિ. આ મ્યુઝિયમે અમારા બે કલાક લીધાં અને પગ ગગવા માંડ્યા તો ચે અરોગર જોવાયું નહિ એમ લાગ્યું. ત્યાંથી ઝપાટો માર્યો પ્રાચીન તરફ. એનો વિસ્તાર નાનો હતો,

મેદાની રમતોનું ક્રીડાંગણ
જાપાનનું ઓલિમ્પિક સ્ટેડિયમ

હાટેલનું નોટીસ બોર્ડ : આધુનિક
જરૂરિયાતનું છતાં દેશની સંસ્કૃતિનો નમૂનો છે

પણ પ્રાણીસંગ્રહ
બહુ વિવિધ અને
ઉમદા હતો. ખુબ
જાપાનમાં તો બહુ
થોડી જાતનાં જા-
નવરો થાય છે,
છતાં બધા નમૂના
લેવા કરીને તેનું
જ્ઞાન પ્રજામાં ફે-
ટલું વ્યાપક કરી

દીધું છે એ તો આગની ટિકિટો
પર આપેલાં પ્રાણીઓ અને
શહેરમાં મળતી આગચિત્ર-
પોથીઓ જુઓ એટલે તરત
સમજાય.

ત્યાર પછી બહુ જ ઝડપે
જેયાર પ્રસિદ્ધ ગણાતા રસ્તા
વટાવી હોટેલની અમારી બો-
લીઓમાં થાકેલા લોચા જેવા
થઈ પડ્યા ત્યારે જ ખજાર પડી
કે ટોકિયો એટલે શું.

અમારા રાતના ખાણા
માટે કંઈ સૂચના આપવાની રહી
ગઈ હશે અને મોટું બહુ થઈ
ગયું હતું એટલે અમે આખા
ત્યારે ખાણાના રૂમ તો અંધ થઈ

ગએલા ! પણ એ જ હોટેલ તરફથી બહારના ભાગમાં રેરોટારાં ચાલતું હતું ત્યાં મેનેજરે ઝાઝવણ કરાવી આપી. તો એ નવી વાનીઓ શાક વગેરે કરતાં અરધો કલાક રાહ જોવી પડી. એવામાં મારા એક કાગળના જવાબ રૂપે માગીડો કરીને કક્ષાકાર મળવા આવ્યા છે એમ ખચર મળતાં હું મારી રૂમમાં ગયો. મિ. માગીડો બાંધી દડીના, જોળમટોળ, કુલેલા અને ચિત્રકારના લેખાસમાં સજ્જ થઈ પધાર્યા હતા. તેમના પર ભલામણ આપનાર તો કયો-તોવાળા મીઠીસાન હતા પણ એ મે મિત્રો વચ્ચે બહુ ફરક લાગ્યો. તેમણે મારા તરફથી આ વગેરેનો સત્કાર સ્વીકાર્યો. મારાં વિષે નોંધ કરી, પણ પછીના દિવસમાં કદી તેમના ટેલિફોન કે પત્ર કંઈ મળ્યું જ નહિ.

આ પ્રસંગે મારા મન પર જરા નાસીપાસીની છાયા નાખી. પણ એવે વખતે મારો હંમેશાનો આશાવાદ મારી મદદે આવ્યો. જોવાનો લાભ તો તે જ દિવસે ટળી ગયો હતો. મંસ્થાઓ અને મુદ્રાકાતોના ઘાટ ફરી વિચારતા વગર પ્રયાસે અમે જિંદગી શરૂ થયા.

વાસેદા યુનિવર્સિટી

અમને ખચર હતી કે જાપાનમાં સાત યુનિવર્સિટીઓ સરકારી અને ચોવીસ ખાનગી છે; અને ખાનગી યુનિવર્સિટીઓની કાર્યવાહી તથા સેવા સરકારી યુનિવર્સિટીઓ કરતાં જરાયે જિતરે નહિ. સરકારની મદદથી ચાલતી મંસ્થાઓને બહુ પરાક્રમ કરવું પડતું નથી એવો અમારો સહજ ખ્યાલ હતો. એટલે ટોકિયો ઇમ્પીરિયલ યુનિવર્સિટી જોવાનો લાભ જતો કરીને પણ અમે ત્યાંની સુપ્રસિદ્ધ વાસેદા યુનિવર્સિટી જોવાને ત્યાંના એક પ્રોફેસર નીમોમ્મ હિપર ગ્રિફી મેળવી હતી. પહેલી જ તકે અમારા દર્શક મી. અપાનોને લઈ અમે વાસેદા યુનિવર્સિટી તરફ જાવડ્યા. ઘણી વારે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે યુનિવર્સિટીનો સાંજનો વખત પૂરો થયો હતો અને વિદ્યાર્થીઓ વેરાતા દેખાતા હતા એટલે અમે તો માન્યું કે આજ ધરમધકો થયો અને ખીજ વાર આવવું પડશે. પણ પ્રો. નીમોમ્મના હાથમાં અમારાં કાર્ડ ગયાં કે તે ઘેર જતાજતા આટકયા અને હજું કે

આગળ નામ આવી ગયું છે તે ડૉ. ત્સુઓશી જાપાનની તળપદી સંસ્કારિતા અને ભાષાના સમુદ્ધારના જેવા પ્રખર ઉપાસક છે તેવા જ નાટ્યગુરુ શેક્સપીઅરના એક અજોડ ભક્ત છે. તેમના જીવનકાર્યની કદર અને આદર કરતું આ નાટ્યાલય તેમના વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રશંસકોએ કાળો કરીને બંધાયું છે.

ડૉ. ત્સુઓશી પણ પોતાના સ્મારકના માત્ર અર્ધ ગ્રહણ કરનારા રહ્યા નથી. તેમની સાહિત્યભક્તિ અને સ્વદેશપ્રેમથી પ્રેરિત થએલા એ મહાનુભવિ પોતાનાં સર્વ પુસ્તકોની શૈયલ્લીની આવક અને પોતાના ગામની જગીરની આવક આ સંસ્થાને સમૃદ્ધ થતી રાખવા અર્પણ કરી દીધી છે. એમણે પોતાના જીવનનાં છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષોથી પણ અધિક સમયમાં પોતાના દેશને સાહિત્યસંશોધનોથી તથા શેક્સપીઅરનાં અમર નાટકોને જાપાની રૂપમાં અવતારીને દેશના ઋપિવરનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

જાપાનમાં ૫૦ વર્ષ પહેલાં શેક્સપીઅરનું નામ કોઈ નામે જાણતું નહિ. ૨૫ વર્ષની ઉંમરે ઇ. ૧૮૩૬માં તેમણે અભ્યાસ કરતાં કરતાં જીલિયસ સીઝરનું ભાષાંતર કરેલું. પછી ઇ. ૧૮૯૪માં મેકમેથ ૧૯૦૬માં હેમલેટ અને ૧૯૨૩ સુધી બીજા ૧૬ વૉલ્યુમ કર્યાં. પણ પછી માત્ર અનુવાદોથી સંતોષ નહિ થવાથી બધા નાટકોને જાપાની સ્વાંગ આપ્યો. પણ તે એવી સચોટતાથી અને સાદાઈથી કે આજે જાપાનના મોટા જાનસમુદાયને શેક્સપીઅરનું નામ મુઢલે અગ્નણ્યું રહ્યું નથી.

પરદેશી ફૂલકચારીઓ તેણે વતનમાં હિગાડી ઉછેરી જે મહત્ત્વનું કાર્ય સાધ્યું છે તેથી તે શેક્સપીઅરના અનુવાદકોમાં બહુ અગ્રપદ પામ્યા છે. એમના અનુવાદો અતિ ઉચ્ચ કક્ષાના ગણાય છે. અગ્રેજી ભાષાનું સાખૂત જ્ઞાન, પોતાની ભાષાની લાક્ષણિકતા અને સુંદરતા પર કાબૂ તેમજ નાટ્યકળાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેમને હોવાથી આ પ્રયત્ન કાર્યને તેમણે સર્વાંગસિદ્ધ કરી પ્રજાને આપ્યું છે. ડૉ. ત્સુઓશીની શેક્સપીઅરની ગ્રન્થમાળાના ૩૭ ખંડો છે: તેમાં ૩૪માં નાટકો, બેમાં કાવ્યો અને એકમાં શેક્સપીઅરના

અભ્યાસ માટે પરિચયલેખ છે.

ઇ. ૧૮૮૫માં તેમણે જ આ યુગ-ની નવલકથાનો પ્રથમ નમૂનો જાપાની ભાષામાં આપ્યો. નિગંધો, વિવેચનો અને અન્યાયલોકનોમાં તેમનું નામ અગ્રપદે છે. જર્મન સંસ્કૃતિના સમુદ્ધાર-માં લેસીંગ સાથે જાપાની ભાષામાં તેમની સરખામણી થાય છે. તેમના ૭૦મા વર્ષે તેમના સ્મરણ રૂપે ત્સુગોશી મેમોરીઅલ નાટ્યશાળા થઈ તેનું સ્વ-રૂપ એલિઝાબેથના સમયના ફોર્મ્યુના થીએટરના ઘાટનું છે અને અંદર બહાર લગભગ તેનું જ અનુસરણ છે. પરસાળ

પ્રો. ત્સુ ગોશી

નાટ્યમંચ જેવી છે. પ્રવેશદ્વારે Totus Mundus agit Historionem ('આખું જગત એક નાટક શાળા છે.') એમ લેટિન ભાષામાં લખ્યું છે.

આ મકાનના ત્રણે માળામાં જાપાનના એકે હજાર વર્ષ પૂર્વેના નાટ્ય-ગૃહો, પાત્રો, પોશાકો, સાધનો વગેરેનો અજબ સંગ્રહ છે. તે ઉપરાંત યુરો-પિયનાં નાટ્યગૃહો, જુદાજુદા યુગના પ્રસિદ્ધ નાટ્યલેખકોની છબીઓ, ચિત્રો, હસ્તલેખો વગેરેનો મેમૂલો સંગ્રહ છે. માત્ર હિંદ, બ્રહ્મદેશ, જાવા એ જ દેશોના પ્રતિનિધિરૂપ મેં કાંઈ ન જોયું. આફ્રી યુરોપનું અધું સાહિત્ય ત્યાં હતું ત્યાં એકલાં નાટકો પરનાં ૧૫૦૦૦ પુસ્તકો ચીની-જાપાની ભાષાનાં, ૫૦૦૦ અથો યુરોપિયન દેશોનાં, ૧૦૦૦ યુરોપિયન ગ્રંથો માત્ર શેક્સપીયર ઉપર પ્રો. ત્સુગોશીએ જ ભેગાં કરેલાં સંગ્રહાએલાં હતાં. ૩૦,૦૦૦ રંગીન ચિત્રો ઉપરાંત મ્હોરો, વેશપલટાના સાધનો, નાટ્યગૃહોના નાના નમૂના-પાત્રો, સાહિત્યના-આ અધું જોતાંજોતાં અમે થાક્યા હતા. ઉતાવળમાં હતા છતાં યે એક કલાક લાગ્યો.

તેમાં એ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ કક્ષામાં આવ્યા અને ન્યાયપદે નીમાયા. આ ઉપરથી એ સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા વધી અને તેના ગ્રેજ્યુએટોને મધ્યમ શ્રેણી નિશાળોમાં શિક્ષક થવાના લાયક-સ્ત (પરવાના) મળ્યા.

૧૯૦૬માં વેપારવિભાગનો વધારો થયો. તેની એક પ્રાવેશિક શાળા પણ થઈ. ધંધા માટે જે પાકું જ્ઞાન અને શિક્ષણ આપના વધતા વહીવટોમાં જરૂરનું છે તેનું સંગીન શિક્ષણ આપવાની જોડવાળુ થઈ. તે વિભાગ એટલો તો લોકપ્રિય થયો કે તેમાં પ્રથમ વર્ષે ૧૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા. તે જ વર્ષે હાયર નોર્મલ સ્કૂલ થઈ. તેમાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને નીતિ શિક્ષણ, જાપાની-ચીનીનાં કલાસિકસ અને અંગ્રેજી ભાષા, એમ ત્રણ વિભાગ ખુલ્યા. વિજ્ઞાન અને ગણિત પાઠ્યપાઠી ઉમેરાયાં. ૧૯૦૬ માં તો મિકેનિકલ અને ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનીયરિંગ આવ્યાં અને ૧૯૧૦માં માઇનિંગ તથા આર્કીટેક્ચર તેમજ આલ્ફાઇડ કેમિસ્ટ્રી (પ્રાયોગિક રસાયણ) દાખલ થયાં.

પણ લેખારેટરી અને વર્કશોપની લાવનાને નાણાંની ખેંચ હતી. એ વાત સહેનશાહને કાને પહોંચી, એટલે તેમણે આગળી ખજાનામાંથી મોટી રકમ ભેટ કરી અને આ સંસ્થાની પ્રવિષ્ટામાં વધારો કરી દીધો. પછી તો રાજકુટુંબના નજીરાઓ, સરદારો, દોકારો અને અનેક સંસ્થાઓએ મદદો વરસાવી. ચીનના નામાંકિત પુરુષોએ પણ અહીં મદદો મોકલી હતી અને વાસેદા યુનિવર્સિટીમાં જાણેલા કેટલાક ચીની ગ્રેજ્યુએટો તો પોતાના વતનમાં મદદરવા પદે પહોંચ્યા છે. ચીની વિદ્યાર્થીઓ માટે એક નોર્મલ શાળા પણ વાસેદાએ ખોલી હતી. તેમાં ભૌતિક-શાસ્ત્ર અને રસાયણ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને પાણીશાસ્ત્ર, તથા ઇતિહાસ અને ભૂગોળ એમ ત્રણ અંડ રાખ્યા હતા. આ શાળામાં ૨૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા.

ઈ ૧૯૨૦માં સરકારે યુનિવર્સિટીઓ વિષે ખાસ હુકમ બહાર પાડ્યો. તેમાં વાસેદાને ઇમ્પીરિયલ યુનિવર્સિટી જેટલું જ પદ મળ્યું.

૧૯૦૨ના જાન્યુઆરીની ૧૦મીએ સંસ્થાના પિતા માર્કવિસ ઓકુમા ગુજરી જતાં તેમના વારસે તેમના વીજ મુજબ તેમનું નિવાસગૃહ વાસેદાને સમર્પણ કરી દીધું. તેથી વિશાળ ઉપવનચાળો એક મોટો વિહાર પ્રદેશ સંસ્થાને મળી ગયો.

૧૯૨૯માં વાસેદાએ રાત્રીશાળાઓ શરૂ કરી અને જેમને ખાસ વર્ગોના અભ્યાસ થોડા વખતમાં કરવો હોય તેમના માટે સગવડો કરી. આજે વાસેદા આવી રાતની શાળાઓમાં લગભગ ૧૨,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને ભણાવી રહી છે.

૧૯૩૧ સુધી આવી વિરાટ સંસ્થાના અગ્રણી રહેલા તાનાકા એક ભાષણમાં કહેતા હતા કે યુનિવર્સિટીથી માંડી તમામ પ્રાથમિક શાળાઓ સુધી વિદ્યાર્થી માત્રને જ્ઞાન ભરવામાં અને ગોખણમાં જ શક્તિનો વ્યય કરવો પડે છે અને સ્વયંવિચાર કરવાની તેમજ પોતાના પ્રયત્ને પરિણામ ઉતારવાની શક્તિ જતી કરવી પડે છે એ જાતની અવગણના બહુ જ સંતાપજનક છે. અને શિક્ષણ જગતમાં પણ એના એ દોષો સામાન્યપણે પ્રવર્તે છે. જેવા પ્રો. તાનાકા પ્રમુખ થયા કે તરત તેમણે નવા ધોરણે કેળવણી નિર્માણ કરી અને આજે તે 'સ્વશોધન' (self-investigation)ના પ્રકાર રૂપે જાણીતી છે. જાપાનમાં એ પદ્ધતિ અત્યાર સુધી સાવ અજાણી રહેલી તેથી તેનું મહત્ત્વ ત્યાં ઘણું છે.

વાસેદાનું નાટ્યાલય

વાસેદા યુનિવર્સિટીના વર્ગો અને ખંડો જેનાં અમે યાકતા હતા અને ક્યાંક અટકીએ તો સાઈ એવો વિચાર કરી રહ્યા હતા એવામાં અમારી સાથેના પ્રોફેસરે નાટ્યાલય (ખરે નામ તો Theatre Museum)નું નામ લીધું. નાનાભાઈ લગભગ ના પાડવા જતા હતા, પણ મેં જરા નજર કરી લેવાની દરખાસ્ત મૂકી અને તે પણ એ મકાન તરફ ખેંચાયો; અને પછી તો અમે જે જોયું તેથી વાસેદા યુનિવર્સિટીના કાર્યપ્રદેશની એક અવનવી જ સીમા જોઈ એમ લાગ્યું.

તમે એક વાર આખી સંસ્થામાં ફરી જો જોવી વિસ્તારનો ખ્યાલ આવશે.

વાસેદાનો ઐતિહાસિક પરિચય

વાસેદા યુનિવર્સિટી ૧૮૮૨ ની સાલમાં માર્કવીસ ઓકુમાએ 'ટોકિયો સેમાન ગાકકો' એટલે ટોકિયોનું વિશિષ્ટ વિદ્યાલય એ નામથી સ્થાપી હતી અને ડૉ. તાકાતા તેના અગ્રગણ્ય સંચાલક બન્યા હતા. બીજા છ પ્રૌફેસરો અને માત્ર સાઠ વિદ્યાર્થીઓ પર શરૂ થયેલી એ સંસ્થામાં આજે તો યુનિવર્સિટીમાં જ ૪૦૦ પ્રૌફેસરો અને વ્યાખ્યાતાઓ છે જે ૧૬,૦૦૦ કરતાં વધુ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાપ્રદાન કરી રહ્યા છે.

મૂળ સ્થાપકનો આશય એવો હતો કે સામાન્ય સ્થિતિના વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ જ્ઞાન સુલભ બને અને તેઓનો સંશોધન કાર્યમાં વિકાસ થાય. એ કાળે જાપાનમાં પ્રત્યેક ઉચ્ચ વિદ્યાસ્થાનમાં વિદેશી ભાષામાં જ શિક્ષણ અપાતું હતું અને અધ્યાપકોનો મોટો ભાગ પરદેશીઓનો જ હતો. ખુદ જાપાનીઓ પણ પરદેશી ભાષામાં વ્યાખ્યાન આપતા. આ પદ્ધતિથી, જે ભાષામાં વ્યાખ્યાન થતાં તે ભાષા શીખવામાં જ વિદ્યાર્થીના ફેટલાંક વર્ષ વીતી ગયા પછી જ તે પોતાનો ખાસ વિષય શીખવાનું શરૂ કરી શકતો આવે. અર્થ એ જ કે જિંદગીમાં કામ આપવાના વર્ષો કમી થાય અને મહત્વાકાંક્ષામાં મોટી આડ બાધી જ રહે. માર્કવીસ ઓકુમાની દૃઢ પ્રતીતિ હતી કે કોઈ પણ પ્રગ્નની સાચી સ્વતંત્રતાનો પાયો તેની સ્વભાષાના સફળ પ્રયોગ ઉપર જ છે એટલું જ નહિ પણ કોઈ પણ ઉચ્ચ કક્ષાનો અભ્યાસ માતૃભાષામાં જ થઈ શકે. ડૉ. તાકાતા અને ડૉ. ત્સુઓશી વગેરે સહયોગીઓ પણ તેમાં સંમત હતા, એટલે આ નવી સંસ્થાની મુખ્ય વિશિષ્ટતા એ હતી કે શિક્ષણ માટે જાપાની ભાષાનો જ ઉપયોગ એમાં કરવામાં આવ્યો.

એ સંસ્થાની બીજી નવીનતા એ હતી કે કેળવણીના પ્રયોગોમાં તેણે સંશોધનકાર્ય દાખલ કર્યું. કેળવણી માત્ર રાજસત્તાનું શાસન દૃઢ કરવાનું સાધન ન હોવું જોઈએ, અથવા તેની જ પુનઃપ્રચારનું વાહન

એ ન થાય એટલો સદાચંદ્ર ટોકિયોની આ સંસ્થાના નેતાઓમાં હતો જ. જાપાનને નવું રાજ્યંધારણ અને હક્કો મળ્યા તે વખતે આવો સ્વચ્છ માનસિક વિહાર જરૂરનો હતો.

ઈ. ૧૮૮૨માં માર્કવિસ ઓકુમાએ પ્રધાનમંડળ છોડ્યું તેની સાથે પ્રો. ઓનો પણ છૂટા થયા અને ત્રણે જણે મળી એ સંસ્થામાં શિક્ષકનું કામ આરંભ્યું. પ્રથમ રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર અને કાયદો એ ત્રણ વિભાગના અભ્યાસક્રમ હિપાડ્યા. શરૂઆતમાં તો લોકોએ તેમના તરફ બહુ શંકાઓ કરી, કારણકે તેઓ રાજસત્તાના પદેથી દારેગ થયા હતા અને કદાચ કોઈ કારણસર નવો પક્ષ રચવાના હોય તો !

સરકારે પણ લોકો તેમનાં છોકરાંઓને ત્યાં ન મોકલે એવી તજવીજ કરેલી ખરી. ઈ. ૧૮૮૬માં ડૉ. તાકાતા વગેરે અધ્યાપકોને લાગ્યું કે વારંવાર સરકાર ઓકુમા પાસેથી ધન માગતાં તેમની બુદ્ધિ ઝાંખી બનતી જશે. એટલે એમણે મંસ્થા પગભર થાય એવા સ્વરૂપમાં લાવવાની યોજના ત્રી, સુધારા કર્યા અને તેમાં તે દરેકે અદ્ભુત સ્વર્પણ બતાવ્યું. માર્કવિસે પણ પોતાનો ફાળો ખીજી રીતે આપ્યો. યુનિવર્સિટીનાં કેટલાંક મકાનો પોતાની મૂડીથી બંધાવી આપ્યાં અને પોતે ૧૯૨૨માં પોતાના મૃત્યુ સુધી પ્રમુખ રહ્યા.

૧૮૮૬માં આ યુનિવર્સિટીએ પત્રવ્યવહારથી શિક્ષણ આપવાના ક્રમ ચોળ્યા અને તેની કાગરરી માટે યુનિવર્સિટીનું પ્રેસ સ્થાપ્યું. યુનિવર્સિટીનો કાર્યક્રમ આમ વિસ્તારવામાં આ સંસ્થાની પહેલ હતી. ઇ. ૧૮૮૯માં પ્રો. ત્સુગોશીએ સાહિત્ય વિભાગ ખોલાવ્યો. ત્રીસ વર્ષથી રાજકીય ધમાલમાં પડી ગયેલી પ્રજાનું સ્વકીય સાહિત્ય ધૂળ ખાતું પડ્યું હતું તેનો સમુદ્ધાર કરવાની તેની મહત્વાકાંક્ષા હતી.

ઈ. ૧૮૯૦માં જાપાન સરકારે પોતાનું કાયદા પ્રકરણ સંસ્કાર્ય-સુધાર્યું. તેને અંગે અભ્યાસક્રમમાં આ યુનિવર્સિટીને પણ મોટા ફેરફારો કરવા પડ્યા હતા; પણ ન્યાયખાતાએ નવી ખરતી માટે જે પરીક્ષાઓ લાંબી

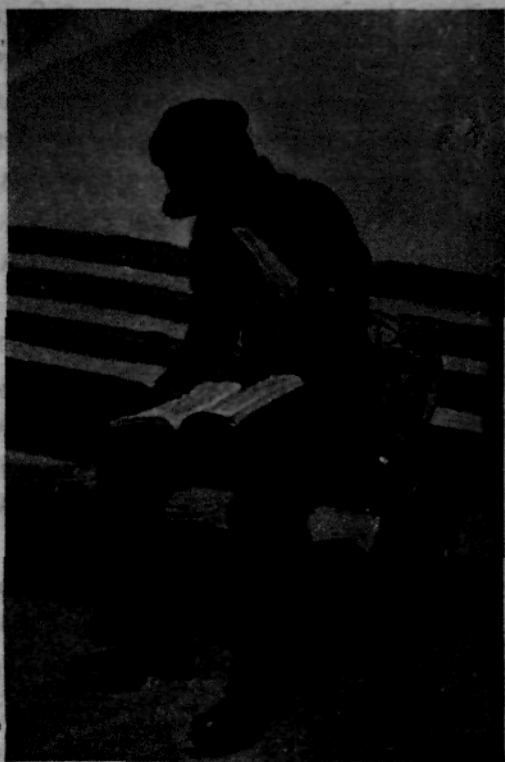
તુમોશી મેમોરિયલ નાટ્યશાળા

ટોકિયો આટલું જ જોવા
આવ્યા હોત તો એ આરો સફળ
ગણાત. બહાર નીકળ્યા પછી
હિંદુસ્તાનની ભવાઈઓ, રામ-
લીલાઓ, કથકવીઓ વગેરેમાં
હજી પણ જીવતું પ્રાચીન તત્ત્વ
સંધરનારા મ્યુઝિયમની કલ્પના

કોણ ઝીલશે તેના ઉભરા સમાવતા યુનિવર્સિટીના હોલમાં આવ્યા. એ
વખતે અંધારું થઈ ગયું હતું ને દીવા પ્રગટી ગયા હતા; પણ જોયું તો
યુનિવર્સિટીના બધા ખંડે રોશની થઈ હતી. પ્રો. નીગે છને પૂછતાં તેમણે
જણાવ્યું કે હવે યુનિવર્સિટીના રાતના વર્ગો શરૂ થયા છે અને રાતના
અધ્યાપકોનો સ્ટાફ દિવસના વપરાતા ખંડોમાં જ વર્ગો ચલાવશે. આવી
રીતે અખંડ વિદ્યોપાસના ચાલતી રાખતી જોવાની તક અમને અમૂલી
લાગી. તેથી તે વર્ગોમાં જઈ કામ ચાલતું નિરખવાની ઇચ્છા પ્રો. નીગે-
છને જણાવી. તેમને તો અમે તેમના રોજના નિયમ કરતાં બે કલાક
વધુ રોક્યા હતા, એટલે રાતના કોઈ અધ્યાપક જોડે ઓળખાણ કરાવી
આવી જાય એવી વિનંતિ કરી. જાપાનની સામાન્ય સભ્યતામાં પણ કોઈ
ક્ષતિ કે થાક અમે જોયો નહોતો, તો પછી અહીં વિદ્વાનો પાસે તો
પૂછવું જ શું ? તેમણે તરત રાતની શાળાના પ્રિન્સિપાલ પાસે અમને
પહોંચાડ્યા. અને તેમને અમારો પરિચય આપી પોતે ઘેર સીધાવ્યા.
રાતના પ્રિન્સિપાલ સાહેબ પ્રથમ તો અમને તેમના રૂમમાં લઈ ગયા.
અને અમે કશું ખાધું નહિ હોય એમ ધારી લઈને ચાનાસ્તો મંગાવ્યો.
ખરે પૂછો તો અમને ખાવાનું સાંભરતું નહોતું, પણ એટલો ટેકો જરૂરનો
ધારી એ આતિથ્ય વધાવી લીધું.

પ્રિન્સિપાલ સાહેબને પૂછ્યું કે તેઓ કયો વિષય શીખવે છે, તો કહે
Ethics! એન્જિનીયરિંગ, ઇલેક્ટ્રિસિટી વગેરે ભણનારાને હજી પણ

ચારિત્ર્ય, જાતિ
વ્યવહાર અને વ-
ર્તનથી વધારે ઉ-
ચ્ચતર માનવતા-
નો પરિચય આ-
પવા મથતું જા-
પાન કેટલી ઉચ્ચ-
પ્રવૃત્તિ રાખે છે તે
જરાજર જોયું.
રાતની નિશાળના
ખંડેખંડ ઉતસાહી,
ઉઘોગી, ચમકતા
૧૪થી ૧૮ વર્ષના
જાપાની છોકરા-
ઓથી ઉભરાઇ
રહ્યા હતા, પણ
ક્યાં એ ખૂમાખૂમ
કેધમાધમનું નામ
નહિ. ટ્રિન્સપાલ
સાથે અમે ચાલી-

જાપાનના વિદ્યાર્થીઓ

માં જતાં કોઈ સામા મળતા તો નમ્યા વિના રહેતા નહિ.

જાપાની વિદ્યાર્થી બાળવર્ગનો હોય કે યુનિવર્સિટીનો ઍન્જ્યુએટ હોય, પણ તેના દેખાવમાં જરાયે દાંડાઈ કે તુમાખીપણું દેખાય જ નહિ. દરેક જણ પોતાની શાળાનો મુકરર થએલો યુનિફોર્મ જેવો-પોશાક જ પહેરે. તે પણ બહુ જ જાડા સાદા કાપડોનાં હાફકોટ અને પાટલૂન, કોટનાં બટન ગળાંથી જ બંધ એટલે નેકટાઈનું નામ નહિ; અને માથે પણ સંચાથી

અમે જરા વાર ગેદા. મારાં ચિત્રો બહાર કાઢી મિ. સમાજએ પ્રદર્શન માફક ગોઠવી દીધાં. તેમણે પણ અહીં જ પહેલીવાર એ જોયાં અને મારો ક્યાસ કાઢવાની તેમને હીક તક મળી. એટલામાં પરવારેલા મિ. કાત્સુતા ત્યાં આવ્યા. વિવેકોપચાર થયા. અહીં તો જાપાની શિષ્ટાચારમાં એક પણ બૂલ ન થાય તેની સકાઈ પણ ખૂબ કાળજી રાખતા—જાણે જાપાની સંસ્કૃતિના રક્ષક કોઈ દેવને પરીક્ષા આપતા ન હોય ! મેં ટૂંકમાં પણ લાવપૂર્વક મારો વિવેક પૂરો કર્યો એટલે મિ. સકાઈએ મને એસવાની ખાસ જગ્યા બતાવી. મહેમાનને એ લોકો બરાબર બારી સામે દેખાય એવી રીતે જગ્યા આપે છે. ઘરઘણી તેની જમણી બાજુ બેસે છે. મિ. કાત્સુતા અંગ્રેજી સમજશે એમ કહેતાં મેં મારા વિષે અને ચિત્રો વિષે કહેવા માંડ્યું, પણ સામેથી તેમના પ્રશ્નો, જવાબો કે ચર્ચાની આશા બિડી મરઘી. જાપાનીઓ પરદેશ જાય ત્યારે જેવુંતેવું અંગ્રેજી શીખી તો લે છે, પણ જાપાન આવતાં બૂલી જાય છે. સ-મજે પણ કોક. પણ મિ. કાત્સુતા ઘણું બોલના પૂછના એટલે મને લાગતું કે મારા કાગમાં એમને ખૂબ રસ પડે છે.

અરથો ક્રમ હું સમજાવી રહ્યો એટલામાં બીજા બે જાપાની શુદ્ધરથો મોડર્ન પોશ ક્રમાં આવી પહોંચ્યા. એ ક્યાંથી, એવી અજાણ્ય મિ. કાત્સુતા ઉપર મેં જોઈ; પણ મિ. સકાઈએ તેને અને મને જુદીજુદી ભાષામાં સમ-જાવ્યું કે અમે નીકળ્યા ત્યારે તેમણે 'હોચી' પત્રની ઓફિસમાં ટેલિફોન કરેલો કે એક હિંદી કલાકાર જાપાની કલાકારને મળવા જાય છે; તમારા રીપોર્ટરને મોકલવો હોય તો મોકલો. એ બે પૈકા એક જાણુ રીપોર્ટર હતો અને બીજો ફોટોગ્રાફર હતો. રીપોર્ટરે તો પાંધરી નોટબુક હાથમાં લીધી અને મિ. સકાઈ મારફત મને ફેટલાક સવાલ જવાબ પૂછ્યા. દરમિયાન મિ. કાત્સુતા બધાં ચિત્રો બારીપ્રાથી જોતા ગેદા. એટલામાં તો પ્રકાશનો ઝળ-કારો થયો અને બાજુમાં બિમેલા ફોટોગ્રાફરે છબી પાડી લીધી એમ મેં જાણ્યું. જાપાનમાં આવી રીતે સચિત્ર રીપોર્ટરો લેવાનો બહુ શોખ અને મહિમા વધી પડ્યો છે તેનો મને આ ત્રીજી વાર અનુભવ થયો. આ પ્રસંગે તો મને

પાછળથી બહુ રમૂજ ઉપજાવી હતી તે આગળ જણાવીશ.

ઘણી વાતો કરતાં જણાયું કે મિ. કાત્સુતાએ હિંદમાં કસકતાનો જ પ્રવાસ કરેલો. મુંબાઈની જાણુથી તે સાવ અમળુ હતા. પશ્ચિમ હિંદનો હું એકલો અને પહેલો ચિત્રકાર જાપાનમાં આવ્યો છું એમ તેમણે કબૂલ કર્યું. પછી વાતમાં મેં જણાવ્યું કે છતાં મેં તો તેમનાં ચિત્રો 'રૂપમ્' પત્રમાં જોયાં હતાં. આપસર.એ, રામ-અયોધ્યાગમન, સીતા વગેરે નામો આપ્યાં ત્યારે એ ખૂબ ખુશ થયા. વધુમાં મેં જણાવ્યું કે તેમનું 'સીતા' નામનું ચિત્ર તો અમદાવાદમાં શેઠ અંબાલાલ સારાલાલને ત્યાં છે અને તેનું રીપેર કામ કરવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો હતો, ત્યારે તેમને મારામાં બહુ રસ પડ્યો. છેવટે તે કોઈના અને જાણુના રૂમમાંથી શ્રી અવની ટાગોરનું એક નાનું આટોક ઈચનું ચિત્ર લઈ આવ્યા. શ્રીજી કેમમાં જડેલું એ નાનકડું રત્નસમું ચિત્ર જોઈ મને આનંદ થયો. જોકે જાપાનનાં મોટાં ચિત્રપટો આગળ તે એક એમ્પ્ટરની કૃતિ જેવું લાગતું હતું. હું ઘણું પૂછવા-કહેવા ચાલતો હતો, પણ બંને જાણુ ભાપાની દીવાલો નડતી હોવાથી વખત અને મહેનત બહુ ખર્ચાતાં. તો મેં દોઢેક કલાક વીતી ગયો. મિ. કાત્સુતાએ છેવટમાં એક વાક્ય કહ્યું એ કદી ભૂલી ન શકાય એવું હતું. 'હિંદુસ્તાનમાં હજી ચિત્રકારને યોગ્ય સ્થાન મળ્યું નથી.' જાપાનને એમ કહેવાનો અધિકાર છે એમ મને પણ લાગ્યું.

આ બધી મુલાકાત દરમિયાન મિસિમ કાત્સુતા એક વાર હિંદી ચા ખતાવી લાવ્યાં; પછી વળી સોયાબીનની મિદામ પીરસી ગયાં; પણ મિ. કાત્સુતા તો જાણે તેની ખબર જ ન હોય તેમ જેનું કામ જે કરે એવી તદ્દરથતા રાખતા જણાયા. મિ. કાત્સુતાની કૃતિ જોવા મેં ઈચ્છા ખતાવી ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે તેમનાં ચિત્રો તુરતાતુરત અમેરિકનો ખરીદી ખાય છે, પણ હથ પરનું એક મિલાડીનું ચિત્ર તેમણે ખતાવ્યું તે પરથી તેમની પ્રાણી-ચિત્રકાર તરીકે અહમ્મત પોંછી જોઈ હું આશ્ચર્ય થઈ ગયો. એ પરદેશી ચિત્રકારે હિંદી ચિત્રો યાત્રાવામાં ઘણી શક્તિ અને સચોટતા ખતાવ્યાં હતાં.

સને પૂછ્યું પડ્યું અને રસ્તા ઉપર ચોડેસો નકશો બેવો પડ્યો. મને આગળ આવી ગએલા એકબે હિંદી મિત્રોએ કહેલું કે ટોકીઓમાં ખુદ ટૅક્સીવાળાઓને પણ ખીમ લત્તામાં જઈ પૂછ્યું પડે એટલું વિસ્તારવાળું એ શહેર છે. અને આખું ટોકીઓ ખૂંદી વળેલા ટૅક્સીવાળાઓ ધણા થોડા; છતાં ટૅક્સીના નકશા એટલા સંપૂર્ણ કે તેના આધારે તે ક્યાંય પણ જવા તૈયાર થાય.

કલાકાર મિ. કાત્સુતાના ઘર આગળ અમે પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં ટૅક્સી ચારેક માઇલ દોડી હશે, છતાં અમે માત્ર ૭૦ સેન-લગભગ છ આના જ ચૂક્યા !

ટપકતા વરસાદ નીચે છત્રીએ ઢાંકેલી ચિત્રપેટી લઈ અમે તો મિ. કાત્સુતાના ઘરના ઊંચા ઉપર આગળ ઊભા રહી ઘંટડી દાગી. મિ. સકાઇએ પોતાના ખૂટ ઉતાર્યો. મેં પણ ઉતાર્યો; ત્યાં બારણું ઊઘડ્યું અને ખીમ જ પળે તો એ ઘરનાં બાહ્ય પોતે ઘૂંટણે પડી માથું નમાવી આવકાર આપતાં દેખાયાં. મિ. સકાઇએ તરત બહુ જ ભાવપૂર્વક સામું નમન કર્યું અને ‘નામદાર ચિત્રકાર ઘરમાં છે કે?’ એમ હલકથી પૂછી અમારાં કાર્ડ આપ્યાં. તે લઈ બાઈ અંદર ગયાં એટલે મિ. સકાઇએ મને હળવેથી કહ્યું, ‘જાપાનમાં આવા ચિત્રકારોને મળવું બહુ મુશ્કેલ હોય છે.’ વેપારી આલમનો આ ભોમીઓ, લખપતિઓને રોજ મળનારો, ચિત્રકારના પદને આટલું અગમ્ય અને દુર્લભ ધારે એ મારે મન નવાઈ જ હતી. પણ મને વિચાર કરવાની તક મળે તે પહેલાં તો બાઈ પાછાં આવ્યાં અને વિવેકથી જણાવ્યું કે આપની જ રાહ જોવાય છે. અંદર પધારો.

જાપાની ઘરની ખંચાળી જેવી ચાલમાંથી અમે પાછળ બગીચાની બાજુના ખંડમાં ગયા. ત્યાં શિવાજ મુજબનો સાદો ઓરડો અને ચિત્ર-ગોલક તેમજ બગીચા તરફની બાજી બાજુ ખુલ્લી. બધું પૂરું જાપાની દળનું. બહારની હવા અને વરસાદથી બચવા માત્ર કાચનાં મોટાં ચોકડાં આડાં ખેંચી લેવામાં આવ્યાં હતાં.

શ્રીમાદ મિ. દાસુતાને ઘેર લેખક ગુજરાતી કલાકારોનાં ચિત્રો બતાવે છે. 'હોશ' પત્રે પ્રકટ કરેલી છબી.

કાપેલું એક સરખું મેદાન. એટલે દાંતિયા ધ્રુવની ટાપટીપ જ નહિ. આંખો અને હોઠ મુઠુ હસતા, પણ તેમાં મસ્કરી કે ઉછાંછળપણું નહિ. કોઈ કેકાણે ટોળે મળેલા કે એકબીજાની છેડ, મસ્તી કરતા કદી તેઓ દેખાતા નહિ. પચાસપચાસ વિદ્યાર્થીઓનો એક એક વર્ગ હતો. છાંયછવવાળા લટકતા વીજળિક દીવા નીચે ગળ્લેનાં ટેબલો હતાં. દરેક વર્ગમાં બે શિક્ષક રહેતા, પણ કોઈમાં અવાજ કે અસ્વસ્થાનો ઇશારો પણ ન હોય. ડોઈંગ, રસાયણ, વીજળી કે ભાષા-કાષ્ટપણ વર્ગમાં સંપૂર્ણ શાંતિ. અમે ઘણા ખંડ જોયા. અમને દુઃખ માત્ર એ થતું કે અમે તેમની ભાષામાં કશું કહી કે સમજી શકતા નહિ. દતાં પ્રિન્સિપાલ અમારા દર્શક (ઓમિયા) મારફત દરેક બાબતનો ફેડ પાડવા બહુ તત્પરતા બતાવતા. આપ્રા પ્રિન્સિપાલો કે દર્શકો પણ હિંદમાં તો શોધવા પડે એમ છે.

જાપાની સિદ્ધાંતપરચા અપૂર્વ છે. વાસેદા યુનિવર્સિટીએ અમને જોતા મહેલો પણ એક સંપૂર્ણ નમુનો બતાવ્યો, અને પછી જોએલી સંસ્થાઓમાં એને લીધેજ અમે ઘણીવાર વખત ગયાવવા નજર કરીને જ સંતોષ લેવાનો ક્રમ રાખ્યો હતો.

ચિત્રકાર કાત્સુતાને ઘેર

ઇન્ડો જાપાનીઝ એસોસીએશનના મંત્રી મિ. સકામ્મએ ગુદીગુદી સંસ્થાઓની મુલાકાતો માટે ગોઠવણ કરી આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું તેમાં પ્રથમ તેમણે મિનિસ્ટર ઓફ એજ્યુકેશન જોડે ઓળખાણ કરાવી તેમનું કાર્ડ અપાવ્યું. એ કાર્ડ અમારી પાસે છે એમ જણાવતાં કોષ્ટપણ સંસ્થા અમને આવકાર આપશે એમ તેમણે આગ્રહપૂર્વક ઇસાવ્યું હતું. પણ અમને એ વખતે ખાત્રી થઈ નહોતી. પછીથી જ્યારે અમારો દર્શક મિ. આમનો ટેલિફોન વડે ટોકીઓની શાળા, હુનરશાળા કે કૉલેજોને અમારી ખબર આપી વખત માગતો કે તુરત અમને સમય મળતો અને સામેથી તેઓ જણાવતા કે તેમના પર એ બાબતનો એજ્યુકેશન મિનિસ્ટરનો સંકર્ષ હર આવી ગયો છે! અજાણ્યા પરદેશીઓને આવી તત્પરતા અને ચોકસાઈભરી

જાપાની કલાકાર કાત્સુતા એ હિંદમાં શ્રી અવનીન્દ્રનાથ કાકુરને ત્યાં વસી ગયા હતા

સ્તાનથી આવનાર આ પરદેશી કઈ કક્ષાનો માણસ છે એ સહજમાં જાણવાનું અને સુભાગ્યે પાછળથી હું સમજ્યો કે તેમની તુલનામાં તેમને નિરાશ થવું પડ્યું નથી. લગભગ દસ વાગ્યે મને તેડવા આવ્યા તે વખતે વરસાદ પડતો હતો, છતાં તેમણે મારી સાથેનાં ચિત્રો લઈ આવવા કહ્યું. મોટી ભારે પેટી ઉપાડવામાં તેમણે પોતે સામેથી હાથ આપ્યો. જાપાનમાં જિંચા દરજ્જાના માણસો પણ જરૂર પડતાં જોઈને ઉપાડતાં કે મદદ કરતાં શરમાતાં નથી એ મેં ઘણી વાર જોયું હતું અને પચાસ વર્ષના મિ. સકાઇ, વિદ્યાર્થીના અનૂનથી પેટી ટૅક્સીમાં મૂકતાં અને ગિતારતાં વાર ન લગાડતા એ જોઈ મને પણ ક્ષોભ થતો.

વરસાદ એટલો બધો હતો કે ક્યાંયે જવાનું મન જ ન થાય. એ વખતે અમારી ટૅક્સી ટોકીઓના કોઈ પરાની ટેકરીવાળા રસ્તા ચડતી ગિતરતી એક યાગીચાવાળા ધારણા આગળ જઈ ગિભી. ટૅક્સીવાળાને તમારા ડોકાણાનું કાર્ડ આપ્યું કે પછી તેની જ દરજ્જા કે ડોકાણાસર ગિભી રાખે. આ મુલાકાત વેળા તેને એ ત્રણ ડોકાણે ટૅક્સી ગિભી રાખી પોલી-

સગવડતા મળે તેથી કેટલું સાનંદાશ્ચર્ય થાય? જેયાર શાળા ને કોલેજને જોવાની યોજના કરવામાં મિ. સકાઇએ ટેલિફોન સંદેશ ચલાવ્યા, તેમાં મારા માટે કોઈ કલાકારની મુલાકાત કરાવી દેવા તે બહુ ઈતેજાર જણાયા; પણ વૅકેશન હોવાથી ઘણા તો બહારગામ ગયાના બગર મળતા. આખરે દસ વાગ્યે તેમનો ટેલિફોન આવ્યો કે પોતે જાતે એક આર્ટિસ્ટને ત્યાં સાથે આવશે અને બીજી યોજના થઈ રહી છે. મહાપુરોહિત આવી ગયેલા એ કલાકાર જોડે મને મેળાવવામાં તેમણે ખાસ હેતુ વિચાર્યો હશે એમ મને સમજાયું, કેમકે એથી હિંદુ-

મિ. કાતસુતાને મળવાથી ટોફીઓની કળા વિષેની મારી આતુરતા જરા એ શમી નહોતી અને હજુ કંઈક તાર્ત્વિક અને વધુ ખ્યાલ આપે એવી મુલાકાતની ઝંખના રહી હતી. એક જે રેટોરમાં ભરાએલાં પ્રદર્શનો જોયાં. રફલ આફ આર્ટ જોવાની હતી, પણ વરસાદની ઝડીઓ ઉત્સાહ અને પ્રવાસ ઠંડો કરતી હતી. વધુમાં મુશ્કેલી દર્શકની રહેતી. કોળેમાં તો જાપાની-અંગ્રેજી કે જાપાની-હિંદી વ્યવહાર કરનાર કોઈ ને કોઈ સાથી મળી રહેતા, પણ અહીં તો નાનાભાઈનો દર્શક આમનો હોય તો જ રહેતો થાય. એવામાં, અચાઉ કોળેથી એક ઓળખાણ પર પત્ર લખેલો તે મૅડમ યોશીમુરાનો પત્ર આવ્યો કે તે જીજે દિવસે સવારે કામાકુરાની જાજુના ગામમાંથી ખાસ મને મળવા આવે છે. તેમનો પુત્ર જીમાર હતો એટલે તે જલદી મળી શક્યા નહોતા. ચાલો, હવે એક ઓળખાણ એવી મળે છે કે જે વધુ છૂટથી બધે બેગવી શકશે. તેમના પત્રો અંગ્રેજીમાં આવતા એટલે મને સીધી વાતચીતની સરળતા મળશે એમ ખાત્રી થઈ.

જીજે દહાડે સવારે દસેક વાગ્યાના શુભારે મારી હોટેલને તળીએથી રૂમમાં ફોન આવ્યો કે મૅડમ યોશીમુરા લિક્ચરમાં ઉપર આવે છે. હું ખાસજી અહાર ધર્યો ત્યાં ફ્રેંચ ઢળે માથુ ઓળેલાં આધેડ ઉંમરનાં મૅડમ યોશીમુરા લિક્ચરમાંથી માળ પર ચાલી આવતાં દેખાયા. તુરત નમનોની આપણે કરી મારા રૂમમાં તેમને આવકાર આપ્યો; ચાનો ઓર્ડર આપ્યો. અહાર ચોમાસું જ હતું, પણ મૅડમ યોશીમુરાના આનંદમય ચહેરાએ તથા મને મદદ કરવાની ઇતેમ્તરીએ મને જોમ આપ્યું. તેમણે પહેલું જ પૂછ્યું કે તમે અહીંના કોઈ આર્ટિસ્ટને મળ્યા કે નહિ? મેં મિ. કાતસુતાની વાત કહી. તેમણે કહ્યું ફિકર નહિ. એમ કહી ટેલિફોન હાથમાં લઈ ટોફીઓનાં બેચાર ફેકાણાં ખખડાવ્યાં. તેમના પોતાના ગુરુ એક મહાન ચિત્રકાર હતા, તે પણ અહારગામ! જીજી, તે પણ જીમાર હોવાથી નહિ મળી શકે; જોકે તે એક મોટી ખાત્રી આર્ટ

શ્રુત અલાવનારા હતા. ત્રીજા મિ. રાકુતેન ટોફાઓના સુત્રસિદ્ધ કટાક્ષ ચિત્રકાર, જેમને ત્રણ કંપનીએ સીન્ડીકેટ કરેલા એમનો જવાબ આવ્યો, 'હો, ઘરમાં જ છું. તમારા મિત્રને તાળડતોળ મોકલો. કાલે તો હું બહાર-ગામ જવાનો છું, પણ તેમને મળવા હું પણ ઇતેજાર છું.'

મૅડમ થોશીમુરાને કંઈક સંતોષ મળ્યો કે એકાદ ચિત્રકાર તો મેળવી આવ્યો. તેમણે ત્રા પીધી ને ટૂંકામાં પોતાની હકીકત કહી. પોતે સારાં ઘરોમાં કળાનાં ટ્યૂશનો આપે છે. નવ વર્ષનો છોકરો છે, તેને મોટા કરવા પૂરતો ઘરમાં સ્વર્થ છે. પતિનું એટલું સંભારણું અને પોતાની કળા એ જ તેમના જીવનમાં અંધન; સિવાય કોઈ જ ભાવ તેમની નજરમાં નહોતો.

તેમના કહેવાથી હું તુરત તૈયાર થઈ ગયો. દર્શક આમાનો તો નાનાભાઈ સાથે નીકળી ગયો હતો. સોજતની ખાતર મેં ભાઈ જગન પુરોહિતને સાથે ઊપડ્યા. આ ભાઈ જાપાનમાં અભ્યાસ કરવા આવેલા, પણ કોલેજ ઉઘડવાની વાર હતી એટલે અમારી હોટેલમાં આવી બેગા થઈ ગયેલા. મૅડમ થોશીમુરાએ નીચે આવી ટૅક્સી દરાવી આપી ને તેને સરનામું આપ્યું. ક્યાં જવું છે, કોને મળવું છે તેનો કશો પૂરો ખ્યાલ ક્યાં વગર અમે તો ઊપડ્યા. મૅડમ થોશીમુરાએ ટોફાઓના સ્મરણમાં એક નવી રેખા ઉમેરી.

કટાક્ષચિત્રકાર મિ. રાકુતેન

આ ટોફાઓના ટૅક્સીવાળાએને તો હમરો ધન્યવાદ હતો! ચાર છ માઈલનાં આડાંબવળાં ચકરડાં લઈ કોઈ એક પરામાં અગને એક થાંભલા પરનું ખોડ બતાવતો એ જિભો રહ્યો. યરાયર એ જ રાકુતેનનું ઘર! અમે જઈ ઘંટડી બજાવી. ઘરની દારસીએ બારણું ઉઘાડ્યું અને મુલાકાતના ખંડમાં બેસાડ્યા. અહીં પહેલી જ વાર ખુરશીઓવાળો એરડો બેથો. પછી ખયર પડી કે રાકુતેન અગિયાર વર્ષ યુરોપમાં અભ્યાસ માટે જઈ આવ્યા છે ને તેથી થોડુંબાણું અંગ્રેજી અને ફ્રેંચ બારડી મળે છે. કલાકાર સાથે સીધી વાત કરવાની ક્લિજ્જત અને માનવતાસંસ્પર્શ મને ખુબ જ આનંદ આપવા લાગ્યો.

મિ. રાકુતેન આંધી દડીના, હસમુખા, ફ્રેંચ કટની મૂઝવાળા પ્રૌઢ સગજન

છે. ચિત્રો વગેરે
તેમને પણ ખતા-
વ્યાં. પછી તે અં-
દર પોતાના રકુ-
ડિયોમાં મને લઈ
ગયા. ત્યાં ચા,
ફળો, નારતો વ-
ગેરેથી તેમણે આ-
દર કર્યો. તેમનો
રકુડિયો ખુબ જ
મોટો જોઈ તેનું
કારણ પૂછતાં કહ્યું
કે દરરોજ રાત્રે
અધા મળી લગ-
ભગ ૧૮૦ વિ-

કલાકાર રાકુતને લેખકનો કરેલો રકેચ

છાર્થીઓ તેમના

રકુડિયોનો લાભ લે છે. મોડેલ પરથી ચીતરે છે. ધંધાર્થી કલા, પ્રેસ આર્ટ
વગેરે શીખે છે. ફેટલાકો, દિવસે કળાના જ ધંધામાં નિર્વાહ કરે છે. તેમણે
વિદ્યાર્થીઓ માટે કૂપનો કરેલી એક ચેનમાં યાંચ કૂપનો આપતા. વિદ્યાર્થી
જો દિવસે કલાસમાં આવે તે દિવસે એક કૂપન આપીને ખેસે. તેમણે મને
ખુબ આગ્રહ કર્યો કે એકજો રાત તેમના કલાસમાં મારે હાજરી આપી વિદ્યા-
ર્થીઓને પરિચય આપવો; પણ સાથ અને વાણીવ્યવહારના સાધનની અ-
કળામણ એટલી હતી કે રાત્રે એટલે દૂર આવવાનો વિચાર પણ અશક્ય
લાગ્યો. મેં બાબાર માની છેવટમાં તેમનો રકેચ કરવા માંડ્યો, એટલે તેમણે
પણ દાસી પાસે પીછી, રંગો મંગાવી મારું વ્યંગચિત્ર લેવા માંડ્યું. અમે
ખરેખર એકબીજાના પ્રેમી બની ગયા એવો આનંદ આવ્યો. આ બાવ

લેખકે મિ. રાકુતેનનો કરેલો સ્કેચ નો ખ્યાલ કરી નાખ્યો. તેમના રાતના વર્ગમાં એકવાર તો જવું એવો નિશ્ચય કર્યો, પણ પછીથી ટોકીઓમાં સંજોગોએ એવું રૂપ લીધું કે તેનો અમલ ન જ થયો.

ઇમ્પીરીઅલ આર્ટ એકેડેમી

ધેર આવતાં મિ. સકાઇનો ટેલિફોન મળ્યો કે ઇમ્પીરીઅલ આર્ટ એકેડેમી કોલેજ કોલેજનો જ દિવસ ખુલ્લી રહેશે; પછી વેકેશન પડે છે, માટે આપણે સાથે જ ત્યાં જવાનું છે. આ એક નવાનું જ હતી કે મિ. સકાઇ જેવા ધંધાની બાબત વધારે સંબંધ ધરાવનાર પણ મારી જોડે આવે તેણે આવામાં વધુ રસ લેતા હતા. અમે બીજા દિવસે આર્ટ સ્કૂલમાં પહોંચ્યા ત્યારે ખરેખર સાળાની પરીક્ષાઓ ચાલતી હતી. તેમજ કેટલાક પ્રોફેસરો કે જેમના પર મેં બહાગણો આણેલી તેઓ હતા માટે કે આરામ માટે પહાડો પર કે દરિયા-કિનારે ચાલ્યા ગયા હતા. છતાં મિ. સકાઇએ અમારી ઓળખાણ કરાવી,

માત્ર કલ્પના નથી એની પ્રતીતિ પછીથી તેમણે લખેલા પત્રમાં મળી હતી. 'જાનપુરોહિતને તેમણે એક-દમ એક પોપટ ચીતરી આપ્યો અને કહ્યું કે 'લે, તારા બાણવા માટે આ આદર્શ સાચવજે;' અને એટલું કહીને ખડખડાટ હસી પડ્યા.

મિ. રાકુતેન ઘણા પ્રકાશકો અને સચિત્ર પત્રો સાથે પણ ગાઢ સંબંધ ધરાવતા હતા. તેમના વિદ્યાર્થીઓ પણ ઘણી સારી જગ્યાએ ચિત્રશિક્ષકો અને આર્ટિસ્ટો થઈ રહ્યા છે એ મેં જાણ્યું અને તેમની

એટલે પ્રિન્સિપાલે અમને આદર આપ્યો અને બધા વિદ્યાર્થીઓને બોલાવી, મારા ચિત્રસંગ્રહ પર મારી પાસે વાત કરાવી તરજૂમો કરી દરેક વિષય સમજાવ્યો. આ તો મારું પ્રદર્શન થયા લાગ્યું તે જોઇ હું ચિત્રો બતાવવાનું મિ. સકાઇ પર છોડી, બીજા પ્રેક્ટિસરને લઈ વર્ગો જોવા ચાલી નીકળ્યો. ટોકીઓની આ આર્ટ કૉલેજ એક મોટી યુનિવર્સિટી જેવી છે. તેમાં અસલ જાપાની કળાનો સંપૂર્ણ આદર અને શિક્ષણનો પ્રયત્ન છે; તે સાથે યુરોપી-અન કળાઓ માટે પણ એટલો જ જોરદાર સ્ટાફ છે. દરેક પ્રેક્ટિસર જાપાની છે પણ તેણે યુરોપની મોટી ઍકેડેમીમાં પાંચ દસ સાલ કાઢી નાખી પાકો અનુભવ અને શક્તિ મેળવ્યાં હોય છે. ટોકીઓ આર્ટ ઍકેડેમી દરેક વિદ્યાર્થીને ઍનલ્યુએટ બનાવે છે અને છેલ્લી ડિપ્લોમા મેળવે ત્યારે જ તે કોઇ શાળા કે સંસ્થામાં ચિત્રશિક્ષક થાય છે.

આ આર્ટ ઇન્સ્ટીટ્યૂટની બાજુમાં બે મોટાં રાજમહેલો જેવાં મકાનો છે. તે ખાસ વાર્ષિક પ્રદર્શનો માટે જ બંધાવ્યાં છે. લગભગ ૫૦૦૦ જેટલાં નવાં વીજેલાં ચિત્રો ત્યાં દર વર્ષે જોડવાય છે અને ખુદ શહેનશાહને હાથે એ પ્રદર્શન ખુદસું મુકાય છે. જાપાની તેમજ આધુનિક કળાના મહારથીઓ એ ઉત્કૃષ્ટતા માટે એટલી તીવ્ર હરીદાશ ચલાવે છે કે ઘણી વાર એને હિચ રથાન આપવું તે અધિકારીઓને મુશ્કેલ લાગે છે. મૉડર્ન આર્ટમાં પણ જાપાનો નામ કરી બતાવ્યું છે. ખુદ ટોકીઓમાં આર્ટિસ્ટો સામે ચિત્ર માટે બેસનારાં models (માનવપાત્રો) અઢીમો છે. હું બ્યારે ચિત્રના ખંડો જોતો હતો ત્યારે ડિપ્લોમાના વર્ગમાં ચાર સ્ત્રીપાત્રો નવસ્થા દેહે pose (બેઠક) આપી રહ્યાં હતાં નવસ્થાપણ માટે જાપાનીઓમાં સાધારણુરિતે કંઈ પણ કુતૂહલ છે જ નહિ, પણ એ ખંડમાં મારા સાર્થીદારોને દાખલ ન કર્યાં. હું આર્ટિસ્ટ હું એ બાળને જ મને એ વર્ગમાં પ્રવેશવાનો હક્ક અપાવ્યો. પાછળથી આ બાળત પર ચર્ચા કરતાં નાનાભાઈએ એક ઘણો સરસ દાખલો આપ્યો: તે-માણે એક અંગ્રેજ સર્જનને પૂછ્યું કે તમે અનેક માનવ સ્ત્રી-પુરુષોના દેહને જોઈને તેવા રૂપમાં સંપૂર્ણ છૂટથી બુઝો છો ત્યારે તમને શું લાગે છે ?

એનો જવાબ તેમણે આપેલો કે ઓપરેશનના રૂમમાં તો અમે ચામડાં હાડકાં અને રોગોનાં જ વિચાર કરી શકીએ છીએ. બહાર નીકળીએ ત્યારે જ સ્ત્રો-પુરુષોની સૃષ્ટિનાં અમે પણ પાત્રો બની જઈએ. ઓપરેશન રૂમમાં અમારો હાથ માત્ર વસ્તુઓને સ્પર્શે છે; નહિ કે લાગણીયા હૃદયનાં સ્પર્દનોને.

ટોકીઓ ઈમ્પીરીઅલ આર્ટ એકેડેમીની વિશાળતા અને સાધનસંપત્તિ એક યુનિવર્સિટી જેટલી છે. તેના પ્રોફેસરો વિદ્યાર્થીઓને કળાના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ખંતથી શિક્ષણ આપવાની તૈયારી અને તત્પરતાવાળા છે. બીજા કોઈ ક્ષેત્રમાં જાપાની હીવાલ રહે તે કરતાં ચિત્રકળા, શિલ્પ, લાખરસની કળા કે જાપાની ચિત્રકામ શીખવામાં પરદેશીને ઓછી તકલીફ નડે. મુંઝવળના વસત્રાટમાં જે ખર્ચ થાય એટલા જ ખર્ચે અહીં વિદ્યાર્થીઓને કળાનું સર્વોચ્ચ શિક્ષણ યુરોપની હારમાં મૂકે એવું મળી શકે છે. હિંદી વિદ્યાર્થીને માત્ર સ્ટીમરનો લાંબો પંથ કરવો પડે એટલું જ વધારે.

આવી જ મોટી કળામંડ્યા છોકરીઓ માટે છે; તે 'ઈમ્પીરીઅલ આર્ટ કોલેજ ઓફ ગર્લ્સ' કહેવાય છે. પણ ત્યાં જવાનો વિચાર કરું તે પહેલાં ઓ-સાકાની એક મીજબાનીએ અમારાં સુકાન વાળી લીધાં.

જાપાનનાં નાટ્યો અને નૃત્યો

કોઈ પણ દેશની સંસ્કારિતા પારખવી હોય તો તેનાં ચાલુ નાટકો અને નૃત્યો જોઈ લેવાં. ખાસ કરી નાટકશાળા કોઈકને જ આકર્ષ્યાં વિના રહે, એટલે જનસમાજ કઈ જાતની અભિરૂચિ પોષી રહ્યો છે તેનો ખ્યાલ ત્યાં જ મળી રહે. મેં તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે જાપાનમાં થોડી મુદતમાં એ નાટક જોવાની તક તો લેવી ને લેવી જ. અને તેમાં એ ત્યાં પહોંચતાં જ ત્રીજે દિવસે મને જાપાની રંગભૂમિનું એક સાદું છતાં અહુ રમણીય દર્શન થયું, ત્યારે તો એ જિજ્ઞાસા વધી પડી. અમે જાપાનમાં જાતર્યાં તે વખતે ત્યાં નજીકના એક દરિયાકિનારે જાપાન એમ્પાયર એકઝીબીશન (સામ્રાજ્ય પ્રદર્શન) ભરાયું હતું. એ પ્રદર્શન જોવા મળ્યું એ પણ અકસ્માત હતો, કારણ કે પ્રદર્શનનો એ છેલ્લો જ દિવસ હતો. લાંબો માણસો એ તેમાંથી પોતાના સામ્રાજ્યનું

ગૌરવ અનુભવ્યું, જ્ઞાન અનુભવ અને માહિતી મેળવ્યાં. તેમજ તેને શિક્ષણ-પ્રદ બનાવવાની હજારો પ્રકારની યોજનાઓ કરેલી હોવાથી આજદોની કેળવણીમાં પણ અનેકગણો વધારો થયો હશે. એ વિગતો મારે ખીમ પ્રસંગે વિસ્તારવી છે; પણ તે બધી બાબતોમાં, પ્રદર્શનના જ વિસ્તારમાં જાપાનની રંગભૂમિ પણ રાખવામાં આવી હતી અને હજાર માણસ બેસી શકે એવડી નાટકશાળા જ ચડઝિતર બેઠકોવાળી બાંધેલી હતી. પ્રદર્શન જોતા થાકી જાઓ કે વખત બચતાં આનંદ લેવા ચાહેા તો ત્રણ વાગ્યા પછી ગમે ત્યારે પ્રદર્શનની ટિકિટથી જ એમાં બેસવાનું મળે. ત્રણ ચાર આના જેટલી ટિકિટમાં જ પ્રદર્શન, તમાશા અને આ નાટકશાળા જોવાનાં મળ્યાં એમાં દિસાગ શો કરીએ ?

નાટકશાળામાં શું જોવાનું મળશે તેનો કંઈ પણ ખ્યાલ બાંધ્યા વિના અમે દાખલ થયા ત્યારે યુરોપીયન પ્રકારનો એક નાચ આવતો હતો, એટલે થોડી વારમાં તે પતાવીને અમે તો બહાર નીકળી જવાનો ઈરાદો કર્યો. પણ તુરંત બાજુ પરના મોટા પાટીઆ પરના કાગળનું શીટ એક જણે ઉઠાવી જાહેર કર્યું કે હવે કંઈક જાપાની પ્રોગ્રામ છે અને કોઈ જાણીતી ગેઈશા મંડળી તે રજૂ કરે છે. ગેઈશા અને જાપાન એ બે શબ્દો બહુ જ સંકળાએલા છે. જાપાનની કલાત્મક સંસ્કૃતિનો વારસો લાંબી પરંપરાથી સાચવનારી આ ગેઈશાઓ કયા તત્ત્વ ઉપર ત્યાંના સમાજમાં માનભરી પદવી ધરાવે છે એ મને કાયડો લાગતો હતો. પણ આ પ્રસંગે જ થોડો પણ નૃત્યપ્રયોગ જોવા મળ્યો એથી ખાત્રી થઈ કે એ હજી તેમને મુખ્યારક છે. પડદા ખસતાં જ ઘેરા કાળા રંગના પડદા ઉપર વાદળાંની રેખાઓ, ચંદ્ર અને એક ઝાડની વિસ્તરતી ડાળીઓ જ; અને બે ચડઝિતર બાંક ઉપર કેટલીક છોકરીઓ જાપાનનું સિતાર જેવું વાજું લઈ, એક જ ઢબે ગોઠણ માંડી બેઠેલી. એ બધીનાં વસ્ત્રો લગભગ કાળાં હતાં. અહીં પહેલેથી એક વાત જાણવાની જરૂર છે કે જાપાની રંગભૂમિ ઊંચાઈમાં થોડી હોય તે ચાલે છે, પણ તેને પહોળાઈ ખૂબ જોઈએ. તેના નૃત્યના પ્રકારો પણ એ જ ધોરણે રચાએલા જણાય છે.

મેડેલી છોકરીઓએ જ્યારે વાદ્ય શરૂ કર્યું ત્યારે તો માત્ર જોયાર સુરાવટ જેવી ગત જ વાગતી લાગી, પણ પછી તેમાંની એક જણીએ વાંસળી જેવા સ્વરે કંઈ ગીત શરૂ કર્યું અને ખીજી વચમાં ઝીલવા લાગી ત્યારે તો જાપાનનું હૃદય ખેલતું લાગ્યું. ત્યાં તો નેપથ્યમાંથી એ સૌ કરતાં એક સુકુમાર યાગાએ આવી એ ગાનારીઓ તરફ ભાવેની મુદ્રા કરતા ધીમું નૃત્ય શરૂ કર્યું અને પદ બદલાતું ગયું તેમતેમ તેનાં પગલાંની ઝડપ બદલાતી ચાલી જાપાનની સ્ત્રીઓના પોશાકની ખરી ખૂબી એમના નૃત્યમાં જ સમજાય છે. તેમના કીમોનો ક્યારે ઊડતા રહે, ક્યારે અંગ પર લપટાય, ક્યારે હાથની ખાંચો ઝૂલતી રહે, ક્યારે ગુલાંટો ખાતી ફરે, પંખો ક્યાં ખોસાય, કંઈ રીતે એચાય તથા જિંઘડે વગેરે તાલબદ્ધ અને કલાત્મક રીતે જોવાનું મળ્યું એટલે જોએલાં અનેક જાપાની ચિત્રોની શાક્ષણિકતા એકદમ સમજાઈ ગઈ એ ચિતારાઓએ જે કંઈ ખારીકીઓ લાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તે બધા આ નાનકડી નર્તિકાએ અનેક રીતે અંગભંગ કરી પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યો. પછી વળી ઋતુનાં ગીત શરૂ થયાં. ત્યારે અજબ ખૂબીથી એ નર્તિકાએ ઉપરના કીમોનો બદલવા માંડ્યા. પહેલાં તો અમને એ સમજ ન પડી કે કેટલા કીમોનો તેણે પહેર્યા હશે ! પણ લગભગ ચારેક જાતનાં વસ્ત્રો એણે બદલી બતાવ્યાં, છતાં અગાઉથી તે કળી જવાનું મુશ્કેલ હતું.

આમ, અમે એક પછી એક જે પ્રયોગ જોયા તેમાં વચ્ચે ફ્રેન્ચ અને અમેરિકન નૃત્યનાં પણ સુંદર અનુકરણ હતાં. વચમાં બહારવટીઓનો એક પ્રસંગ, નૃત્ય અને વાર્તાની અંધણીરૂપ જોયો. એ બધાંમાં છોકરીઓએ જ સ્વાંગ સજ્યા હતા. વાર્તામાં કંઈક એવું હતું કે નિર્દોષ માણસોને ફૂરતાથી લૂંટી તેઓ ઉન્મત બન્યા છે એવામાં તેમની નજરે માતૃભૂમિ બગાડી દેખાય છે, એટલે બધાને પોતાનાં કરતૂક ઉપર આક્રોશ થાય છે અને પકડેલા કેદીઓને છોડી દઈ, માતૃભૂમિને અર્પણ થવા ચાલ્યા જાય છે. એ બધામાં ફૂર ઉન્માદ, વેદના, સહાનુકંપા વગેરે ભાવોની ખીલવણી છાપ પાડે એવી હતી. નાટકની સાથેસાથે જે વાદ્યસમુદાય કામ કરતો હતો તેના માણસો

જેતાં તેમાં યુવાનીને ઉપરે ઊભેલાં યુવકયુવતીઓ જ હતાં. તેમની વચ્ચે કોઈ વૃદ્ધ ઉરતાદ વખતોવખત માત્ર સૂચના આપતો નજરે પડતો. પછી સમગ્રયુગ કે આ બધા પ્રયોગો બીનધંધાર્થી મંડળો તરફથી કરવામાં આવ્યા હતા. નાટ્યગૃહની બહારના મેદાનમાં અમે કેટલીક પ્રેક્ષક બાલિકાઓને તે-તેમની એ સખીઓ સાથે હસાહસી કરી મળતી જોઈ. તે જ પ્રમાણે જુવાનોને તેમના મિત્રો શાળાથી આપતા હતા. અમે તો જપાની ભાષા ન જાણીએ એટલે મૂંઝું સીનેમાં જોનાર જેવા રહ્યા, પણ ઇવન સાક્ષાત્ સામે હતું તેનો મોટો તદ્દાવત હતો.

તાકારાજીકા

જપાનમાં જનાર એક પણ પરદેશી તાકારાજીકાનું નામ નહિ ભૂલે. કોમેવાસી હિંદી વેપારીઓમાંથી ઘણા તો દર માસે બદલાતો તાકારાજીકાનો એકે પ્રયોગ જતો નહિ કરાવાના નિયમવાળા છે. કોમે અને ઓસાકાની વચ્ચે નીશીનોમીઆથી રેલવેનો એક ફાંટો બદલાઈ તાકારાજીકા તરફ જાય છે. ભાગ્યે જ અરધો કલાક લાગે છે. કોમેથી સીધી તાકારાજીકા જનારી ઝાડીઓ પણ મળવાનો મંભવ.

તાકારાજીકા મૂળ તો એક મોટી જગીર છે. તેના માલિકે ત્યાં આ નાટ્યગૃહની યોજના કરીને જપાન ઉપર તેની મોટી અસર કરી છે અને

કોમે અને ઓસાકાની વચ્ચે નીશીનોમીઆ સ્ટેશને ઝાડી બહલી તાકારાજીકાના નાટ્યનગરે જવાય છે એ દર્શાવતો, ત્યાંની રંગભૂમિના ચિત્રવાળો રેલવેનો આ નકશો જપાની-ઓની લોકોમાં માહિતી પ્રચારવાની અનેક નુસખાલરી રીતોમાંનો એક નમૂનો છે

હવે તો ટોકિયોમાં પણ બીજું તાકારાજીકા થીએટર જમાવ્યું છે. જપાનની દરેક સંસ્થાની વ્યવસ્થા અને યોજનામાં એક ખૂબી એ હોય છે કે તે ભાગ્યે

જ પ્રગ્નને યોગ્યરૂપ હોય છે. ખરું કહીએ તો, તાકારાબુકા કન્યાઓને માટે લલિતકળાઓની એક વિદ્યાપીઠ છે. નૃત્ય, નાટ્ય, અભિનય, સ્વાંગ, સંગીત, તાલ વગેરે રંગભૂમિગત અનેક કળાઓ શીખવવાની ત્યાં મોટી શાળા છે. ઉપરાંત ફોટોગ્રાફી, ફિલ્મિંગ પણ શીખવાય છે. જાપાન તેમજ યુરોપના તે કળાઓના બહુ ઊંચી કક્ષાએ પહોંચેલા નિષ્ણાત વિદ્વાનુરુઓના હાથ નીચે સૈકડો છોકરીઓ પોતાની શાળાના અભ્યાસક્રમ જોડે અહીં એ કળાઓમાં નિષ્ણાત બની રહી છે. એમની સંસ્થાના નિર્વાહ માટે આ થીએટરમાં દરરોજ ૧ થી ૫ સુધી નાટ્યનું એક પ્રોગ્રામ એક મહિના સુધી ચાલુ રાખે છે, બીજે મહિને નવું પ્રોગ્રામ લઈ બીજું મંડળી કામ આપે છે. આ પ્રોગ્રામો સાચવવાને લગભગ ચારસો જેટલી છોકરીઓનાં તાલીમ પામેલાં મંડળો છે ને જેટલીક તો 'સ્ટાર' પદવીએ પહોંચેલી છે. પણ તેની વાત બાબુએ રાખીએ તો ઘણીખરી છોકરીઓ પાછળથી આ કળાઓના શિક્ષણની નોકરી કરે છે અથવા પોતાના ખાસ શોખ ખાતર એ કળા ચાલુ રાખે છે. ઘણી ખાનદાન ઘરની કન્યાઓ એમાં જોડાતાં સંસ્કૃતિ ધરતી નથી. એનું એક કારણ તો જાપાનની સામાજિક સંબંધતા છે. નારીગત તરફ ત્યાં કોઈ ટેકાણે કટાક્ષ, મસ્કરી કે ચેષ્ટા જાહેર જગ્યાઓમાં તો શું પણ નાટકના અભિનયમાં પણ નથી, તેમજ પ્રેક્ષકોનું મૌન અને જ્ઞાવાત્મકતા એમની કળાને ઔર આશ્ચ આપી રહ્યાં છે.

તાકારાબુકા થીએટરમાં પ્રેક્ષકેતા બુદાબુદા વર્ગો નથી, તેમજ ટિકિટ ૩ થી પણ સાવ જુલ્લંદો લાગે જ છ આના થાય. એક પ્રોગ્રામ આખો મહિનો ચાલુ રહે, છતાં ટિકિટ માટે મળ્યાર દિવસ અગાઉથી બેગવર્ષ ન કરી હોય તો છેવાડે જ જગ્યા મળે તે નિભાવી લેવાની. તમે ટિકિટ ખરીદો તે ઉપર જ લખારી જગ્યાનો નંબર હોય જ તાકારાબુકા સ્ટેશન આગળ કેટલાક જાપાનીઓને મેં આવી રીતે મેળાવેલા ઊંચા નંબરની ટિકિટ ઉપર વેપાર કરતા પણ જોયા; પરંતુ થીએટરની બારી ઉપર બે લાવ નહિ જ. થીએટરની આસપાસ એક સુંદર બગીચો છે, તેની પણ બુદી ટિકિટ હોય છે.

અમને વખત થોડો હતો, એટલે ગમીચો છોડી દઈ સીધા થીએટરમાં ગયા. રવિવાર હતો એટલે પાંચ વાગ્યાના બીજા બેલમાં અમારે બેસવાનું હતું. રવિવાર સિવાય રોજનો એક જ બેલ રહે છે. થીએટરનું મદાન બહુ જ વિશાળ હોવા છતાં માણસો એટલાં બધાં હતાં, કે બેલા રહેવાની જગ્યા પણ માંડ દેખાય. પહેલો બેલ પૂરો થયો તેનાં માણસો બહાર નીકળી ગયાં અને નવી ભરતી થઈ તેમાં અમે અંદર પેદા. જાપાનની આમ જનતા ત્યાં બિલરાઈ હતી, પણ કોઈની તરફ છીટ કે અપમાનનું ત્યાં નામ નહોતું. બધા દરવાજા પરથી પ્રેક્ષકોને અંદર લેવામાં આવતા અને તેમની ટિકિટ પ્રમાણે સ્થાન બતાવનારી સ્વયંસેવિકાઓનાં જૂથ અંદર ધૂંધાં જ કરતાં. તેમનાં શિસ્ત અને ઠાવકાઈ જાપાનની કેળવણીનું સુંદર

તાકારાજીકાની વિદ્યાર્થીનીઓ

પ્રતીક હતા. અમે ચારપાંચ મિત્રો હતા, પણ મને મહેમાન તરીકે લઈ જનાર મિ. કોદારી અને તેમના મિત્ર મિ. સી. બાલકૃષ્ણ સૌથી આગલી હારની એક ટિકિટ મારા માટે ફાજલ પાડી હતી. એવા સાદા સહલાવે પણ મને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણની વધુ સરળતા આપી.

રંગભૂમિની રચના

એટલે જતાં જ લગભગ ૩૦૦૦ માણસની ગોઠવણવાળું પ્રેક્ષકભુવન અને સામેની રેશમી ભરતકામથી ભરેલી ચિત્રમય જવનિકા આખા વાતાવરણને પરસ્તાન બનાવી દેતાં હોય્યાં. જાપાની રંગભૂમિનું આમુખ ચોખંડું કે ઊંચાઈવાળું નથી હોતું. ઊંચાઈ કરતાં પહોળાઈમાં તે લગભગ ત્રણગણું અને એક મોટી પરસાળ હોય એવું હોય છે. ઊંચાઈ ૧૮ કે ૨૦ ફૂટની તો હશે, પણ આડો પટ બહુ વિસ્તારમાં હોવાથી આંખો ઊંચી ખેંચાતી ન રહે. તેની બે આજુ, પ્રેક્ષકો જુએ તેમ ખારણાં હોય છે. ઘણીવાર પાત્રો તેમાંથી આવે છે અથવા જાય છે. જવનિકા પરના રેશમી ભરતકામે અવનવા રંગો અને રૂપોનો સુંદર મેળો બનાવ્યો હતો ને તે પણ તાકાસજીકાની કલયિત્રી કન્યાઓએ જ તૈયાર કરેલાં. જવનિકાની આગળ જ પ્રેક્ષકોના અગ્રભાગમાં વાઘસમૂહની ગોઠવણ હતી. લગભગ ૪૦-૫૦ માણસો એ વર્ગમાં હતા, પણ તેમની એઠકો નીચા પડતા ખાડામાં હોવાથી કોઈનું માથું નજરે પડતું નહોતું,

તેમ જ ત્યાં કોઈ છે એવી ખજરે પડે નહિ એવી રીતે તેમનાં ગાઈડલાઈટસ (જ-રૂરી રાશ્વતી)ની ગોઠવણ હતી.

એ વાઘસમુદાયના ભોંયરામાંથી એ-મલીઘાયરોના તાર આખા થીએટરમાં દરેક ભાગમાં પથરા-ધને ચુસ રાખેલાં હાઉડરૂપીકરો સાથે

જાપાનના થીએટરની રચના સમજાવતો નકશો

જોડેલા હતા. એ થીએટરની બીજી ખૂબી એ હતી કે તેમાં થાંભલો એક પણ ન હતો. નીચે કે ઉપર નવીન રી-ઇનફોર્સ સીમેન્ટ ફોન્ડીટની લોખંડી રચનાથી બાંધેલું છાપરૂં અને માળ તરફ નજર કરો તો તમારી નજરને અટકાવનાર એકાદ ધાનસનું ડોઘલું પણ ન હોય રોશની બધી લીંતતી સપ ટી સાથે જોડેલા કાચમાંથી દેખાતી હતી. એ રચનાનો કંઈક ખ્યાલ સાથેના રફેલ ઉપરથી મળશે; આકી એ રંગરાગ, ધ્વનિ અને પ્રેરક ચાતાવરણ તો કલ્પનાથી જ માણી લેવાનું. ગરીબ કે તવંગર, વિદ્વાન કે કારીગર, વેપારી કે મજૂર બધાનો શંભુમેળો ત્યાં એક પંક્તિએ રસથાળે મળ્યો હતો, છતાં અવાજ કે વિસંવાદનું નામ નહોતું. પ્રોગ્રામ પાંચ કલાકનો હતો, તેમાં ત્રણ જુદાજુદા પ્રયોગો રજૂ થવાના હતા જાપાનને પરદેશના ઉત્તમ નાટ્ય-પ્રયોગો લજ્જવાનો શોખ છે અને તેની યોગ્ય કદર કરી શકે છે. ચાલુ માસનો મુખ્ય પ્રોગ્રામ ફ્રેન્ચ નવલકાર ઍલેક્ઝાન્ડર ઘૂમાની વિખ્યાત કૃતિ કાઉન્ટ મોન્ટીક્રિસ્ટોનું હતું. તે ચાર જુદાજુદા પ્રયોગોમાં ગોઠવ્યું હતું; પણ તેની પૂર્વે જ જાપાનની સંસ્કૃતિને ઘડનારા બે પ્રયોગો હતા, તેનું સહેજ ખ્યાન જાણવું જરૂરી છે; કેમકે તેથી જાપાન નાટકોમાં પણ કેવી રચિ ધરાવે છે તેનો ખ્યાલ મળશે.

પહેલો પ્રયોગ હતો નૃત્યવેલ. અંગ્રેજીમાં તો Dancing Mushrooms લખ્યું હતું, પણ કથાપ્રસંગને અનુરૂપ આ નામ ગુજરાતીમાં કહું છું. જાપાન પોતાના કલહો અને ઝગડાઓનું પર્યવસાન કેવી રીતે લાવે છે, તેનું એમાં સરસ દર્શાવ છે.

તાકાસ ગો સેઈમિન અને ઓનીસામે નામના બે ગૃહસ્થો પોતાના નોકરોના વાદવિવાદ પરથી પરસ્પર બોલતા નથી. આકાશી નામના એક ગોરે તાકાસાગોની પુત્રી હીના જુરનું સગપણ ઓનીના પુત્ર સાથે કરી દીધું છે. બંને ગૃહસ્થોને ખચર પડે છે, કે તેઓ તો પોતાના અણગમતા સંબંધીઓ છે, એટલે બાળકોને એ લગ્નમાં જોડવાની મના કરે છે. આખું બે પ્રહસન સંગીત અને અભિનયમાં જ ચાલ્યું આવે છે. કોઈ મોંએથી બોલતું કે ગાતું

નથી. માત્ર ઘાઘી પ્રસંગને અનુકૂળ સ્વરે પૂરે છે અને પાત્રો અભિનયથી કથાપ્રવાહ ખેંચે જાય છે. એમાં જાપાની ઘરસંસાર અને વ્યવહારનાં બહુ મનોહર દૃશ્યો જોવાનાં મળે છે. પૌરુષ્ય મનોદૃશ હિંદુસ્તાનથી જાપાન સુધી કેટલી મળતી આવે છે, તેની પણ પ્રતીતિ મળે છે. હીના ઝુડ અને ઉમેનો શોકે અંનેને પરસ્પરની લગની છે, પણ વડીલોએ મના કરી, તેથી હવે સમાજ-માં સ્થાન રહ્યું નહોવાથી અંને વનમાં નાસે છે. ત્યાં તેમને કોઈ અગ્નિથી વેલ અને ફળો નજરે પડે છે. તે ઝેરી હશે અને એ ખાવાથી જીવનનો અંત આવશે એમ ધારી ખાય છે. છોકરાં નજરે નહિ પડતાં શેકો નોકરોને ધમકાવે છે. નોકરો ગભરાતા શોધવા નીકળે છે. માળાપો પણ પાછળ નીકળી જાય છે અને વનનાં દૃશ્યમાં જાળકો ફળ ખાતાં હોય છે તે જુએ છે. નોકરો, પોતાનાં જ પાપે આ જન્યું માને છે. તેઓ પણ એ ફળો ખાઈ જાય છે. માળાપો આવીને જુએ છે, તો નોકરોએ પશ્ચાત્તાપ કર્યો છે ને જાળકો જીવનનો અંત લાવી રહ્યાં છે; એટલે હવે સંસાર કોના માટે, એમ વિચારી તેઓ પણ તે ખાઈ જાય છે અને પશ્ચાત્તાપ કરતાં મૃત્યુની રાહ જોતા પરસ્પરની માફી માગી લે છે. એવામાં એક કઠિયારો આવીને સમજ પાડે છે, કે એ વેલ ઝેરી નથી, પણ મૃત્યુવેલ છે. ત્યાં તો તેની અસર મૌને થવા માંડે છે અને આનંદમૃત્યુ કરતાં સૌ 'સુખી છેવટ' અનુભવે છે.

બીજો પ્રયોગ એક જ પ્રવેશમાં આરંભ અને અંત પામે છે. તેનું નામ ઓ નો તો કુ. એ એક મોટો સરદાર હતો. તે એક પ્રાચીન મંદિરમાં કોળો દેઈશીના હસ્તાક્ષરે લખેલા પુરાણા શ્લોકો જૂંસાવી નાખી નવા શ્લોકો કરાવવાનો સંકલ્પ કરે છે. આ શ્લોકોનાં માત્ર દર્શન કરવાને જ એ મંદિરમાં દૂરદૂરથી યાત્રિકો આવતા. તેમને લાગે છે, કે આ પ્રણાલી ફેરવવાથી મહા અનિષ્ટ થશે. પ્રવેશ બિચડે છે. તે વખતે રાતની શાંતિ હોય છે અને દેડકાંનો અવાજ સાંભળીએ છીએ. થોડી વારે દેડકાંના સ્વાંગમાં ત્રણ નાની નર્તકીઓ જુદેજુદે જૂલેથી દેડકાંની ઢબે ઢૂહી આવે છે અને મેંડકમૃત્ય કરી જતી રહે છે, એટલે સવાર પડતાં લોકો દર્શને

आ तो तो दु नामना नपानी नाट्यसांजुं आंक दश्य

ગા. ના. તે. કુ. ના. નુ. એ. ૬૨૫

આવે છે. ત્યાં પૂઝારી ફરિયાદ કરે છે, કે આ મંદિરનું માહાત્મ્ય હવે નષ્ટ થવાનું; કારણ એ નો તો કુ એ પ્રાચીન અવશેષોનો નાશ કરવાનો છે. લોકો તે સાંભળી વિરોધ ઉઠાવે છે અને દૂધવાળો, ફૂલવાળો, વેપારી, ભરવાડ વગેરે સુંદર નૃત્યદ્વારા પોતાની મંદિર સ્મૃતિની પુરાણી જાહોજલાલીની વાત દર્શાવે છે. એ નો તો કુને કાને એ વાત જાય છે, પણ તે દાદ આપતો નથી. એવામાં રસ્તે આવતાં તેને એક બાલિકા મળે છે ને અજાણ્યુ-પણે તે કહે છે, કે કોઈ એ નો તો કુ નામના માણસે કોઓ દેઈશીના શ્લોકો બદલી નાખવાનું જાહેર કર્યું છે અને તેની ચિંતામાં તેની માતા માંદી પડી ગઈ છે; કારણ કે એ નવા શ્લોકોને કોઈ આદર નહિ આપે અને તેની તકતીઓ કોઈ નહિ ખરીદે. એ નો તો કુને ખાત્રી થાય છે, કે પ્રાચીન ઋષિના અક્ષરોનું હાથચિહ્ન ભૂલવામાં તે ભૂલ કરતો હતો અને તે કન્યાને ખાત્રી આપે છે, કે તે પોતાનો સંકલ્પ ફેરવશે આ ખબરથી લોકો ફરીવાર ખુશાલીનાં નૃત્ય કરે છે. આ પ્રત્યેક પાત્રના પોશાકમાં અને સજ્જતમાં જે સૂક્ષ્મ ચોક્કસાઈ અને કલાત્મક રંગવિધાન હતું, તેનું વર્ણન કરવું તો અશક્ય છે. જપાનના ઇતિહાસના પ્રત્યેક યુગના અભ્યાસપૂર્વક તૈયાર કરેલાં આ પાત્રો પ્રજાના મગજમાં પાકાં બીજાં બની રહે છે અને યુગોના પડદા સજ્જત દૃશ્યો રૂપે જપાનની પ્રજાને કંઈકંઈ જીવનપાઠ આપતા જાય છે. જપાનનું રંગભૂમિનું વિધાન પણ કંઈકંઈ નવીનતાઓભર્યું હોય છે. આખો એ વખત રંગ, રાગ, નૃત્ય, અભિનય અને સ્વરની મીઠી લહરીઓમાં વખત કેવી રીતે વીતી જાય છે તેનું જ્ઞાન રહેતું નથી.

ત્રીજો પ્રયોગ કાઉન્ટ મૉન્ટ્રીફિરોનો હતો. દેશપરદેશનાં વિખ્યાત નાટકો ઉપર જપાન એવારી જાય છે. શેક્ષ્પીયરને તો તેમણે ઘરગથ્થુ કરી નાખ્યો છે. આ નાટક ફ્રેંચ ઉપરથી લીધું હોવાથી ભાષા જપાની હોવા છતાં એકએક પાત્ર અને દૃશ્ય ફ્રેંચ રાખવામાં આવ્યું હતું. નૃત્ય, અભિનય, શિષ્ટાચાર બધું જ સંભાળપૂર્વક ફ્રેંચ લાગતું. કાઉન્ટ મૉન્ટ્રીફિરોની વાતો તો ઘણી મોટી છે, પણ નાટકને અનુરૂપ કરવાને તેને ચાર પ્રવેશમાં ગોઠવી

મોન્ટીક્રિસ્ટો નાટકગાનું એક દશ્ય. કાકુન્ટ પોતાના વહાણ ઉપર.

દેવામાં આવી છે. પડદો ઊપડતાં જ અંધારું હોય છે. જાણુના જાણુમાંથી એક ધોળા જબ્બામાં છુપાએલી આકૃતિ આવી વચ્ચે સહેજ ઊભી રહે છે. તેના હાથમાં એક સફેદ મહોરું હોય છે, તે ચહેરા આડે રાખ્યું હોય છે, એટલે આપણે તેને જોઈ શકતા નથી; પણ એ નાટ્યકારની પ્રતિભાની મૂર્તિ માનવાની છે, કારણ કે નાટકનો પૂર્વાપરનો સંબંધ એક ગીત દ્વારા તે ગાઈ જતાવે છે. તેમાં હવે શરૂ થનારા નાટકમાં વાર્તા ક્યાંથી ઊપડે છે અને પાત્રો શું કરી રહ્યાં છે તેની પિછાન હોય છે.

એ આકૃતિ અંધારામાં અલોપ થઈ જાય છે અને રોશનીઓ પ્રવેશ ઉપર અજવાળું ફેંકે છે, તે વખતે મિત્રના દગાનો ભોગ થએલો એડમન્ડ ડાન્ટે કોઈ ટાપુમાં જન્મકેદ છે. તેની જાણુ પરથી ખોદકામના અવાજો આવે છે. છ વર્ષ પહેલાંનો ધારિયા નામનો જીંને કેદી ખોદતો ખોદતો

ડાન્ટેની ઓરડીમાં આવે છે તેની અણખીની બૂલથી તે નિરાશ થઈ જાય છે, પણ મધ્ધી અને વસ્ત્રો મિત્રતા થાય છે. છ વરસમાં ડાન્ટે ચરડા દરિયા માં સેથી ઘણું જ્ઞાન મેળવે છે. છેવટે તેના મરતી વખતે એ પોતાની કાદડીમાંથી સામી આગુએ રહેલા પોતાના ગુપ્ત અગ્નિનાની તેને પાતા કરી, એક નકશો આપે છે અને પોતાની એક દીકરીનું રક્ષણ કરવાનું કહી મરી જાય છે. મરેલા

વાકારાજીકાની વિદ્યાર્થીનીઓ એલેક્ઝાન્ડર ઘુમાનું ક્રેદીને દરિયામાં ફેંકી દેવા વિખ્યાત કથાનક કાઉન્ટ મોન્ડીક્રિસ્ટો બજવે છે. કોથળામાં નાખેલો છે તેમાંથી તેને પોતાની કાદડીમાં લાવી ડાન્ટે પોતે તેના કોથળામાં બંધાયેલ પડ્યો રહે છે. સિંપાઇઓ એ કોથળો ઉપાડી દરિયામાં ફેંકી દે છે અને ડાન્ટેને એ રીતે તાસવાની તક મળી જાય છે. પછી પોતે પેલો ગુપ્ત અગ્નિ મેળવી કાઉન્ટ મોન્ડીક્રિસ્ટો નામ ધારણ કરી, પોતાને અદનામ કરનાર મિત્રો, હરામ નીવડેલી પ્રિયતમા વગેરે ઉપર કિનો લે છે. આ આખી વાર્તા ગુજરાતી ભાષામાં તલેસમ નામથી જે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. મેં તેણે નાનપણમાં વાંચેલી, એટલે આખું જ નાટક સમજતાં મને મુસ્કેલી જણાઈ નહોતી; પણ નાટ્યરૂપે તેનો જે નવો રસ અને આનંદ મળ્યો, તેનો શબ્દોથી ખ્યાલ આપવો અશક્ય છે. દરિયા પરના અસાસી-

ઓના નાચ, દેવ મનોહરતા અને પ્રણયબીના વિવેકપૂર્ણ અભિનયો, વેરવ્યાપા દેવ મોપાનો અને શિષ્ટાચારો, આજ નર પ્રમુખને તેમજ કોઈ જાન સ્વાભાવિક રીતે બળવતી જાપાની ફોફરી કેમ આવેલી હોય, આસર ફરતી દેવ હિવાના અને ફરેશમાં ગાય બસ તબે ન મેલી, અધાં વેર મેલી લખાઈને એ પીકિરો કાચિયાલી પુરોને સાથે લખા આજના પીકા યામુ તરફ જાય છે. ત્યારે વાદાદાર સાથીઓ સાથે લહાણમાં ગીત ગાય છે. કહે છે તમે લહાણ કિમ્હે છે એમ બતાવી આપું રહેજ. આજ વર્તુલમાં ફેરવી નાખે છે. તુરત બલાસીએ દોરડાંથી સદ ચડાવતાં એમ લેવા છે. પીકા ફરફારા આવે છે અને વચ્ચે કાઉન્ટ બેતાલી તોભરદાર સાથે જ્ઞાનની ગીત ગાયો પિરાતે છે. એ દશ્ય એક પ્રેક્ષકમંડળ પ્રિયક લે છે. આ નાટક લહાણી, સંકટો લે આદમોની ચક્રવર્તી આવી કહે છે. જાપાન મરદેશની પ્રતિમાનો આરત્રાદ લદને એવાનું માનસ કેલું મેલ ફરી શકે છે. તેમાં સચેટ દર્યાં એમાં અમે જોયું.

જાપાનનાં જાણીતા નાટકો

જાપાનનાં અધાં દર્શકપત્રો (ગાઈડ બુકો) જોશો તો તેમાં આસ લખેલું હશે, કેટોકિયો જાઓ તો કામુકી-જાની મુલાકાત લેજો. કામુકીનો અર્થ તો ચમત્કાર કે એવો કંઈ થાય છે, પણ તેને હવે જાપાનના વિશિષ્ટ નાટ્ય-પ્રયોગ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. જા એટલે ઘણે ભાગે નાટ્યશાળા. આ કામુકી નાટ્ય જાપાનના જૂનામાં જૂનો પ્રકાર છે અને જાપાન તો અભિમાન લે છે, કે જગતના અધાં દેશોમાં ત્યારે જૂના પ્રકારે આલોપ થયા છે ત્યારે જાપાનમાં સૈકાએથી આ પ્રકાર જેવો ને તેવો સચવાતો અગ્રપદે રહ્યો છે. એમાં જાપાનના નાટ્યશાસ્ત્ર મુજબ એકેએક વાગતનું સંપૂર્ણ પાલન થાય છે અને તેના પ્રયોગો મોટે ભાગે જાપાનની સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસનું નિરૂપણ કરનારા જ હોય છે. કામુકી નાટ્યની ખીજ ખાસિયત એ છે, કે ખીજ પૌરસ્ત્ય દેશોની જેમ નાટકના સર્વ નટો પુરુષો જ હોય છે; સ્ત્રી પાત્ર પણ પુરુષો જ ભજવે છે. જાપાનનાં ખીજ નતન

નાટ્યાલયોમાં યુરોપની ઢબે મિશ્રવર્ગ અભિનય કરે છે, પણ કામુકી તો તેની પરંપરામાંથી ક્લેશ પણ ચળ્યું નથી. આપણા દેશની ભવાઈ, રાસલીલા, કચકલી વગેરેમાં કામુકી જેવાં તત્ત્વો ઘણાં છે; પણ કામુકી તો જૂનામાં જૂનું, છતાં ઉદાવ, ભવ્યતા ને કળામાં ક્યાંયે આગળ જાય; એટલું જ નહિ, પણ જાપાનના નાટ્યકોવિદોએ પણ તેની વિશિષ્ટતાઓને વખાણી છે અને જાપાનીઓ પણ કામુકી ઉપર એટલા બધા આકર્ષીત છે, કે ટોકિયોનું થીએટર આખું કામુકી-ઝા કહેવાયું અને જાપાનનો અમીર અને સંસ્કારી વર્ગ તેને ભર્યુંભર્યું રાખતો રહ્યો છે.

અમે જે દલાડે એ જોવા જવાનો વિચાર કર્યો તે દિવસે શનિવાર હતો. ટેલિફોન ઉપર ટિકિટઓફિસને પુછ્યું તો કહે, શનિ અને રવિના હાલિસમાં બીજા ચાલુ વર્ગોમાં તો એક પણ જગ્યા નથી; માત્ર ઓરકેસ્ટ્રામાં બે ખાલી છે. અહીં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે, કે જાપાનનાં નવાં થીએટરોમાં આ વર્ગવિભાગ કાઢી નખાયા છે; માત્ર આ જૂનાં થીએટરોમાં જ તે પરંપરાગત રહ્યા છે એટલે વર્ગ પ્રમાણે ટિકિટોના દર હતા. ઓરકેસ્ટ્રાના દર અમને ભારે પડે તેવા હતા, એટલે ફર્સ્ટ ક્લાસની ટિકિટ મેળવવાની ઇચ્છા કરી અંતે માંડમાંડ સોમવારના હાલિસમાં ફર્સ્ટ ક્લાસની ત્રણ જગ્યા રીઝર્વ કરાવી શક્યા. ખૂબીની વાત એ હતી, કે રીઝર્વ માત્ર ટેલિફોન ઉપર થયું અને પૈસા તો અમે ખેલ જોવા ગયા તે વખતે આપ્યા હતા. આડા બે દિવસ હતા, છતાં આવી સાધારણ આખતમાં બે અવિશ્વાસની છાયા ત્યાં નહોતી દેખાતી અમે સોમવાર ચૂકીએ તો પછી અમારા માટે તક કે સમય જ નહોતાં. સોમવારે અમે બીજા પ્રોગ્રામ આઘાપાછા કરી વખતસર કામુકી-ઝા પર જઈ પહોંચ્યા.

અમે થીએટરમાં બેઠા તે વખતે ચારે તરફ ટોકિયોનો શિષ્ટ વર્ગ ત્યાં ખડકાઈ ગએલો દેખાયો. ઉપર તો ગેલેરીઓ પણ ભરી હતી અવાજ તો ત્યાં શાનો જ હેય? અનેક પ્રકારની જાપાની ફેશનોમાં આવેલી મહિલાઓ અને ગૃહસ્થોનો ખોખરો સરખો પણ થતો ન હતો. થીએટર તો તાકારાબુકા જેવું જ હતું, પણ અહીં એક નવીનતા જોઈ કે બરોબર થીએટરની રંગભૂમિ

ઉપરથી પાટિયાનો એક કેડો પ્રેક્ષકો વચ્ચે થઈને ચાલ્યો. આવતો અમારી પાછળની ભીંતમાં એક બારણા સુધી પાંધેલો હતો. આ 'હાનામીમી'—દ્વ-વિચિકા નો ઉપયોગ પહેલાં તો ન સમજાયો, પણ તાકારાબુકામાં રંગભૂમિની બહાર જે પડખે જે ભીંતસરસા માર્ગો હતા, તેનું આ પૂર્વસ્વરૂપ હતું એ પછી જણાયું; એટલે કે કેટલાંક પાત્રો દૂરથી આવનારાં કે દૂર જનારાં એ માર્ગે આવજા કરે એની અસર અનોખી જ થતી. બ્યારે પાત્ર રંગભૂમિના દૃશ્યમાંની કચેરી કે વતનની વિદાય લેતો આત્મભાષણ કરતોકરતો એ માર્ગ ઉપર થઈને અમારી વચ્ચેથી પસાર થતો પેલા પાછળના દ્વારમાં પેસતો ત્યારે પ્રેક્ષકોને એમ લાગતું કે તેઓ સ્થળ અને કાળ ભૂલી ચાલુ પ્રસંગની વચ્ચે જ આવી રહ્યા છે !

જાપાનના થીએટરની બીજી મજા કરતા રંગમંચ (ગોળાકારનું પ્લેટફોર્મ)ની છે. એક દૃશ્યનું કામ પતે કે તરત તગિયું ગોળાકાર અને પાછળ ગોઠવા-એલું દૃશ્ય સામે ફરી જાય. બાબુના ભાગો ઉલટાઈને તેને મળી જાય. કંઈ વધુઘટ્ટ ખેંચી લેવાનું હોય કે નવું મૂકવાનું હોય, તે કાળા પોપાકવાળા મજૂરો કરી જાય. આ માણસો દેખાય તોપણ જાપાનના નાટ્યનિયમ પ્રમાણે પ્રેક્ષકો તેઓને અદૃશ્ય જ માની લે છે.

નાટક સાંજના બરોબર ચાર વાગે શરૂ થાય છે. તે દિવસના પ્રોગ્રામમાં

જાપાનની રંગભૂમિનો ખ્યાલ આપતો રકેચ

ચાર નાટકો હતાં.

પહેલું 'તેન્શીતોહા-

ખૂને' એટલે તેન્શ નદી

પરની નાવડી. કાબુ-

કી નાટકો જાપાનના

અંતરંગ જીવનને લ-

ગતાં હોવાથી થીએ-

ટર પર ટિકિટ સાથે

મળતો અંગ્રેજી સાર

માંચો નહોય તો પહેલું દૃશ્ય પકડતાં વાર જ લાગે; પણ શોકિયો રહ્યું વિશાળ નગર, એટલે ઇન્ટરનેશનલ વિવેકમાં પાછું ન પડે. પરદેશીઓને ત્યાં અંગ્રેજી અનુવાદ મળે એ તેમનો વિનય આપણને પણ ગમે છે; નહિ તો કોયુકી એક કોયેડો જ રહે. અમારા આજના નાટકનો આ પ્રયોગ શરૂ થાય તે પહેલાંનો એક લાંબો વૃત્તાંત ધ્યાનમાં રાખવો પડે એવો છે.

ઈ. ૧૮૭૧માં મેઈજી આદેશ હાદી પર આપ્યા. એ નવપ્રતિષ્ઠાનના યોધા ધર્મના શિશિરના પ્રારંભમાં તેન્ડ્ર નદી પરના એક ગામમાં અનેલી આ વાત છે. તેઈચી મામનો નાવિક તેના મુખ્ય નાયક છે. તે થોડાં વર્ષો પહેલાં જુગારી હતો. પછી તે નાવિક અન્યો અને હમણાં રજીન નદીના ઉતારાઓ માટે સરાઈ માંડી બેઠો છે. તેના અચપણમાં તેના આપને કોઈ અજડ લશ્કરીઓ મેળોની રાત્રિ હોડીમાં નહિ બેસાડવાના કારણે મારી નાખેલા એની વિધવા માં તેને નદીની રેતમાં છોડી કોઈ પંડિત જોડે નાસી ગયેલી. આજુના ગામના એક જુગારી સેંઝોને એ આગ્રહ હાથ આપ્યો અને ઉછેરી મોટો કર્યો. તે મોટા થયો, જુગાર શીખ્યો અને એવે હાડાયક થયો; કુખ્યા જુગારીઓ તેના લુહરૂપી પાણી પીતા થયા; પણ સેંઝોને હાથુ કે તેના આપનો ધંધો તે પકડી લે અને તોફાની રીતભાત ત્યજી દેતો સારુ; એટલે તેને સમજાવીને નાવિકા બનાવ્યો અને હાલ તે વીશીવાળો બની રહ્યો છે.

પણ શુકેગોરો નામનો એક બીજો અઠંગ જુગારી નવી રાજધાનમાં પોલીસ અધિકાર પામ્યો છે. તે સેંઝોને દાખી દેવા ચાહે છે, પણ સેંઝોના પાસિત પુત્ર તેઈચીની તેને બહુ બીક લાગે છે. જોકે હાલ તો તે માત્ર નાવ-ડીવાળો હતો, છતાં તેને દૂર રાખવાનો ઇલાજ પ્રથમ કરી લેવાને તે જાણ મિલાવે છે. તે બાટે તાજેતર થએલા હથિયારબંધીના કાયદાનો તે આશ્રય લેવા ધારે છે. તે કાયદો ફરમાવતો હતો કે રાજની આગા વિના કોઈથી હથિયાર ધારણ કરી કે વાપરી શકાય નહિ. આ પરિસ્થિતિમાં પહેલો પડેલો જીતકાય છે.

નાટકનાં સીનેસીનેરી રચવાની જાપાનની કળા પણ તદ્દન અનોખી જ

તેનંદ્ર નદીની નાચડીના ટકા શુદ્ધોરોની ટેળા સાથે સુખ કરતાં તંદ્રીનું પાત્ર અજવતાં મટકાં મુરો

જાપાનનો વિગ્રહાંત નર

હયમુસ

છે. મકાન જાણે અંધું કાપેલું હોય તેમ આપણે તેનો અંદરનો ભાગ જોઈ શકીએ. બહારનાં પાત્રો અંદરનાં પાત્રોને જોતાં ન હોય તેમ જ માનવાનું. પ્રેક્ષકો તો જાણે ચિત્રમાં નકશો તૈયાર કર્યો હોય તેમ અંતરને જોઈ શકે છે. આવી કૃત્રિમ લાગતી યોજના સ્વીકાર્યા પછી ઘરની અંદર જુઓ તો એકેએક વસ્તુ સાચા ઘરની ઢાંચે ગોઠવાએલી; પછી તે રંકનું ઘર હોય કે સરદારનું, પણ તમારે આવી રાખવી કે તમે સાચું જાપાન જોઈ રહ્યા છો. એ જ ઘરમાંથી બહાર નીકળવાનું આરણ્ય અંધ હોય તો પણ તમે તો ઘરના અનાવ જોઈ શકવાના. બહારની આજુ અગર ને તેમાંથી નીકળતો રસ્તો ધીરેધીરે એક પૂત્ર ઉપર થઈ ટેકરી પાછળ જતો હોય, એ અંધ પાત્રની સ્થાનિક ઘટનાની વિગતો પ્રમાણે જ. એવું કહેવાય છે કે એ અંધી વિગતો અને પાત્રોની એકઠાં તેમજ ગોઠવણો નાટકના લેખકો જ પોતે ચીતરી આપે છે. સ્ટેન્ડિરેક્ટર(નેપથ્ય-વિધાયક)નું ડહાપણ તેમાં ન ચાલે. આથી જ ત્યાંના સ્ટેજ પર કવિની કલ્પના ઓરોઓર મૂર્તિમંત થએલી આપણે જોવા પામીએ છીએ. કવિના મનમાં જેવું પાત્ર અને દ્રશ્ય હોય તેવુંજ આપણે નિરખી શકીએ છીએ.

ઉદ્ધટલા પ્રવેશમાં નદીનાળાં ઓળંગતો સનાઈ નામનો લસ્કરી તેમજીને આરણ્ય આવે છે અને દારૂ ચડાવે છે,—એટલો અધો કે તે તોફાને ચડે છે અને તેમજીથી સહન ન થાય એટલી હદે જાય છે; પણ પોતાના આપની કાલે તો તેત્રીસમી મૃત્યુતિથિ છે અને પોતાને શાહી નોકરી મળવાની છે એ વિચારી તે અંધું ગળી જાય છે. આ માણસ તો શુક્રેગોરોનો મોકલેલો જ હતો, પણ તેમજીએ હથિયાર ન ઉઠાવ્યું એટલે તેનો ગોઠવેલો દાવ ખાલી ગયો. ફરી વાર શુક્રેગોરો એક પંડિતને કેટલીક ગુન્ડાલરી સૂચનાઓ કરવા તેની પાસે મોકલે છે. તે આવીને કહે છે કે ત્રીસ વર્ષ પહેલાં તેમજીના પિતાને મારનાર તે પોતે હતો અને હવે પસ્તાતો હોવાથી સાધુ થઈ ગયો છે અને છેવટે તેમજીને હાથે મરવા આવ્યો છે. પહેલાં તેમજીને તેની વાત પરથી કાળ ચડે છે, પણ પછી સાધુની વૃદ્ધાવસ્થા જોઈ જતો કરે છે; છતાં સાધુ માગે છે કે એ તેના પર કોઈપણ જાતનો પ્રહાર કરી વેરનું શમન કરે. આથી તેમજી પોતાના આપ-

ની લોહીઆળા ટોપી તેની પીઠ પર મારે છે તે જતો રહેવા કહે છે. તેના ગયા પછી પોતે ઘરની ગહાર આવી જુએ છે તો ઘરની આસપાસ શુક્રેગોરોના જાસૂસો ગોઠવાએલા જ છે,—એટલા માટે કે પોતે હથિયાર ઉપાડે તે જ ઘડીએ પોતાને પકડી લઈ શકે. તેને તરત સમજાય છે કે પેલો પંડિત પણ ઢોંગી અને જાસૂસ હતો, એટલે શુક્રેગોરો પરનો તેનો ક્રોધ લભૂકી ઊઠે છે. હવે તો તે શુક્રેગોરોની આખી ટોળાનો નાશ કરી પોતાના પાલક પિતાને જ્યાં લેવા ધસે છે. તે દોડીને પંડિતને પકડી પાડે છે અને ઠાર કરે છે અને તુરત શુક્રેગોરો એક ખંડિયેર મંદિરમાં તેના શાગિદો સાથે રહે છે ત્યાં જાય છે. એ મંદિરમાં જતાં તેને ખચર પડે છે કે શુક્રેગોરોની પત્ની ‘ઓટાકી’ તેની સાવકા બેન થાય છે. તે એને વાત કરે છે કે તેને ત્યાં મોકલેલો પંડિત પોતાનો આપ જ થતો હતો. મા તો દસ વર્ષ પહેલાં મરી ગઈ હતી. ઓટાકી હવે પોતાના પતિ શુક્રેગોરોને જ્યાવવા તેને વિનવણી કરે છે, પણ તેઈથી કંઈદાદ આપતો નથી અને શુક્રેગોરોનો તેની ટોળી સમેત નાશ કરે છે. ઓટાકી પણ આડે આવતાં ખપી જાય છે. તુરત તેઈથી સેંજો પાસે જઈ અધા ખચર આપી તેને હરીફેથી નિશ્ચિત બનાવે છે, પણ પોતે હવે ખુની અને રાજદ્રોહી બન્યો. માટે પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થે જંગલમાં વિદાય લે છે. આ ઘડીએ તે રંગભૂમિ પરથી નીકળી સીધો વચલી હાનામીચી ઉપર અવાજ દેતો વિદાય લેતો પ્રેક્ષકો વચ્ચે થઈ પાછળના દ્વારમાં જતો રહે છે. નાટક પૂરું; પણ ભાવોની શી છોળ અને ખુમારી ! પ્રત્યેક પાત્રના અભિનયોની સ્વભાવિકતા, છતાં નાટ્યન્યવસ્થા પ્રમાણે ઊભા રહેવાની કે અનુકૂળ પોઝ આપવાની કળા જુદી જ. કાબુકી નાટક એટલે નાટકના અધા પ્રાચીન કાયદાઓનું સર્વાંશે પાલન. વચ્ચેવચ્ચે આજુ પરના ઝૂંખામાંથી જાપાનની સુપ્રસિદ્ધ ગાનારી કાત્સુતારો જાપાની સતાર સાથે જૂનાં લોકગીતો સંભળાવતી એટલે વાતાવરણ ઊર્મિપ્રધાન બનતું.

લગભગ સાત વાગતાં પહેલો પ્રયોગ ખતમ થયો; પણ આ શું ? આખું પ્રેક્ષકશૃંગ સાવ ખાલી ! મારો મિત્ર અપાનો કહે, જાપાનીઓને સાંજનું વાળુ

કરી લેવાનો વખત થયો, એટલે યરોળર અરધો કલાક વિશ્રાંતિ લેવાની. અમારે પણ અહાર જઈ થીએટરના રેસ્ટોરાંમાં ખાઈ લેવાનું. આપણે યરનું કંઈ ખાવાનું મળે તો લેવાનું ધારી બહાર નીકળ્યા, પણ અમે જરા મોડા પડ્યા. રેસ્ટોરાંમાં એક પણ જગ્યા ખાલી નહોતી. આથી અમે બાબુ ગાદવાએથી બગ્ગર જોવા નીકળ્યા. તેની એકએક હાટડીમાં ચાલુ નાટકનો ચિત્રો, દ્રશ્યો, પૂતળાઓ, હાથનાં ચિત્રો, સ્કેચો વગેરે મળતાં હતાં. થીએટરની આ બગ્ગર એ જાપાનની નાટકશાળાની વિશિષ્ટતા હતી.

ત્યાર પછીના ત્રણે પ્રયોગે વસ્તુગૂંથણીમાં, કલ્પનામાં અને ભાવનામાં એકએકથી અનોખા હતા, છતાં પ્રત્યેકમાં જાપાનની સંસ્કૃતિનાં સૂત્રાત્મક વિધાનો પ્રતિપાદિત થતાં હતાં; જેવાં કે વૈરશમન, આત્મસમર્પણ, ઉચ્ચનીચ ભેદનું નિવારણ, રાજ્યવશાઈ વગેરે. આ ચાર નાટકો એક જ દિવસે જોનાં આપણને તો એમ લાગ્યો મડિ કે આપણે જાપાનને ઓળખતા થયાં જો કે કવિનું હાઈ, શબ્દો અને સંવાદોની ખૂબી તો આપણને અગમ્ય જ રહેવાની, પણ અભિનયકળા અને ભાવનિર્મણમાં તો આપણને એ અલૌકિક જ લાગે.

કાબુકીનો છેલ્લો પ્રયોગ ‘નાહો’ નામનો હતો; તેમાં કોઈ પરીકથાનો આધાર લઈ નૃત્યસંવાદ રજૂ થયો હતો. એ આપણી કથકલી જેવું લાગ્યું; પણ પોશાકો અને ચહેરાઓ રચવામાં જે ઐતિહાસિક સચ્ચાઈ અને ચોક્કસાઈ અહીં દેખાઈ તે અદ્ભુત હતી. આ જાગતમાં તો વાસેદા યુનિવર્સિટીનું નાટ્ય-ગૃહ આખા જાપાનને દીક્ષા આપનારી સંસ્થા છે ને તેનાં સૂચનોનો સૌ સ્વીકાર કરે છે. નાહો પ્રયોગ જુઓ તો એમ જ લાગે કે જાપાની પુસ્તકોમાંનાં ચિત્રો જ જાણે જિભાં થઈને નૃત્ય કરી રહ્યાં છે ! કોઈનું એકાદ હથિયાર, મુકુટ, ટોપી કે જબ્બામાં કળાવિહીનતા ન હોય ઉપરાંત દરેક પાત્ર જિભા રહેતા કપડાંની ઘડી કેટલી ખેંચી રાખવી તેનો પણ હિસાબ સાચવતું દેખાતું. એક પણ હિલચાલ પ્રયત્નસિદ્ધ ન હોય એવી નહોતી. જાપાનીઓ કોઈ પણ વસ્તુ રજૂ કરવામાં અંતર, પ્રમાણુ યા માપનો વિચાર કર્યા વિના રહી શકતા જ નથી. એ તેમનું જન્મસિદ્ધ લક્ષણ છે એમ જ કહેવું પડશે.

જાપાનનાં નૃત્યો

ટેલિફોનમાં અંગત માલિકાની નૃત્યશાળા જોવાની અગારી બહુ ઈચ્છા હતી, એટલે અમારા ગાઇડ મિ. આપાનેને તેનું સરનામું મેળવવા કહેલું. તેણે તરત કહ્યું કે પોતે એક જાણીતા નૃત્યકને પિછાણે છે. એ માણસે જાપાની ઢબે લગભગ ૧૦૦ નવાં નૃત્યો સર્જ્યાં છે અને તેની આમેરિકા રેકર્ડો ઘરો તેમજ શાળાઓમાં વપરાય છે. નૃત્યપર તેણે એક ગ્રંથ પણ બહાર પાડ્યો છે. ટેલિફોનથી તેને પૂછતાં તરત આવવા કહ્યું. અમે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે જાપાનમાં ભાગ્યે જ નજરે પડે એવો એક રૂપાળો ગૃહસ્થ અમને મળવા બિંબો થયો. તે જાપાનના જાણીતા નૃત્યાચાર્ય જુસુકે હીનાયાગી હતા. તેમના પત્ની દાક્ટર, એકા દાક્ટર, પણ બહુ સલગર-જાણે દોઢની આંખ મેળવતાં પણ કંપતાં હોય એવા સખારી. પણ મેં જાપાનના નૃત્યલેખોમાં એ બંનેનાં નામ અપાને મૂકાએલાં વાંચ્યાં હતાં. એ બંનેએ ભાવથી અમારું સ્વાગત કર્યું અને પછી ઉપરના નૃત્યગૃહમાં લઈ ગયાં.

જાપાનના જાણીતા નૃત્યાચાર્ય મિ. જુસુકે હીનાયાગી અને તેમના પત્ની

જાપાની નૃત્યગૃહની કલ્પના આપણા માટે જરા મુશ્કેલ છે. એક જ ઓ-રડામાં જરા દૂર એક ફૂટ ભિંયું પાટિયાનું પ્લેટફોર્મ કરેલું. એને ભીંતો પણ પાટિયાની વારનીશ કરેલી લીસી સાફસૂફ હતી. ત્યાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ રોજના સમય પ્રમાણે શીખવા આવેલા તે રાહ જોતાં હતાં. તેમાં સારા ધરનાં ફૂટડાં આગકો, આળકીઓ અને તરુણો પણ હતા. બધાએ જાપાની કિમોનો પહેર્યા હતા. અમારી ખાતર એક તરુણ કન્યાએ નૃત્ય આરંભ્યું. સાજમાં માત્ર બેત્રણ તારનો એક જાપાની સતાર વગાડનાર નૃત્યનો પ્રસંગ ગાવા લાગ્યો ત્યારે તદ્દન જૂનો જમાનો જાગતો થતો લાગ્યો. પણ નૃત્ય-કારોની ચીવટભરી હિલચાલો, ગંભીરાઈ અને તાલબદ્ધ છતાં છટાદાર અંગભંગીઓ જોતાં કલા અને રસિકતાનું નવું જ દર્શન થયું. જે પાત્ર નેપથ્યમાં રહેવાનું હોય તે ભીંત પાસે અવળું મોં રાખી બેસી રહે છે. તેનો પ્રસંગ આવે એટલે તે આગળ આવીને નૃત્યમાં પૂર્તિ આપે છે. જાપાનમાં આ નૃત્યો ઘરમાં, સમાજમાં ગમે ત્યાં આનંદ અને ઉલ્લાસ પ્રેરી રહ્યા છે. ખરી ખૂબી તો એ છે કે જાપાનના શિક્ષણમાં તે ઓતપ્રોત થઈ ગયાં છે.

ઉત્તર હિંદનો પ્રવાસ

સંસ્કારયાત્રા

૬ લાદેવીની ઉપાસના કરતાં જીવનનો મોટો ભાગ વ્યતીત થયો હોવા છતાં મન કેટલીક આજતોમાં સમાધાન શોધી રહ્યું હતું. બીજા સદ્-ધર્મીઓ અને ઉત્તમ સાધકોનો પરિચય મેળવી તેમની કલાપ્રવૃત્તિ અને પ્રચારનું સાક્ષાત્ નિરીક્ષણ કરવું; ભારતમાં કલાનું આજે કેવું સ્થાન છે, નવા પ્રયોગો જનસમાજને કેટલા સહા છે અને કલાના આદર્શોમાં કેટલું સામ્ય છે, એ સમજવું; કલાકારોમાં ધ્યેયનિષ્ઠા કેટલી છે, જનસમુદાયમાં તેમનો આદર કેટલો છે, તેમની શિક્ષાપ્રણાલિ કેવા પ્રકારની છે, પ્રાચીન પરંપરાઓ કેટલી જળવાયેલી છે, ભૂતકાળના અવશેષો નવા સંસ્કૃતિવિધાનમાં શો કાળો આપી શકે એમ છે, એ પ્રત્યક્ષ કરવું;—આ બધાને માટે અંતરમાં ઝંખના રહ્યા કરતી હતી, અને તે ખાતર એકબે મોટાં પરિક્રમણો કરવાનો સંકલ્પ ઘણા વખતથી કરી રાખ્યો હતો. શાન્તિનિકેતન, નવા યુગનું એક સંસ્કારકેન્દ્ર, ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથનું મહા સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવા સરજાયું હતું. તેને લગભગ ૪૦ થી ૪૫ વર્ષ વીતી ગયાં છે. સંસ્કારની શિક્ષા આપનારી સર્વ સંસ્થાઓમાં કવિશ્રીની પ્રતિભાથી આકર્ષાંએલા મહાપુરુષોને કારણે, સંસ્કારનો પ્રસાદ જેટલો ત્યાં જિતર્યો છે, એટલો બીજે ક્યાંય પણ નથી જિતર્યો. કવિનું હૃદય દુનિયાની સ્પર્ધા અને વિષમતાઓથી પર થઇને જીવન, સંસ્કાર અને આત્માનો અનિર્વચનીય સંબંધ સાંધી શકે છે એ સત્યનું દર્શન, શિક્ષા, ચારિત્ર્ય અને કલાદ્વારા વ્યક્ત કરવાનો શ્રેષ્ઠ પ્રયાસ તે શાન્તિનિકેતનમાં થયો છે. એ સ્વરૂપના મહાન આખંદેશ ઋષિવર ગુરુદેવની જીવન જ્યોત આજે દૃષ્ટિગોચર રહી નથી; પરંતુ શાન્તિનિકેતન આશ્રમમાં તેમણે સ્થાપેલી પ્રત્યેક પ્રણાલિ, સંસ્થા ને વ્યવહારમાં તે હજી ચિહ્નમાન છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રધાન સ્વર 'જીવનની મહત્તા'નો આદર છે. એથી જ એમણે પોતાની શિક્ષણસંસ્થાને 'વિશ્વભારતી'નું નામ આપી સાર્થક બનાવી છે. જાતિ, દેશ અને વર્ણના ભેદ વગર, ઉપનિષદોએ પ્રચારેલી જીવનભાવનાનો સાક્ષાત્કાર એ જ પરમ ધ્યેય છે એમ એમણે પોતાના જીવનથી, કવનથી અને વ્યવહારથી શિદ્ધ કરી આત્મસર્મપણુ કરી બતાવ્યું છે. એ પરમ પદની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાન, કલા અને સંમીતની ઉપાસના અનિવાર્ય સાધનો છે એ જાતની પ્રતીતિ તેમજ પ્રતિભાએ કરાવી છે, પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ રૂપે તેમણે પોતાના કાવ્યો સંગીત-વિમાન પર પધરાવ્યાં છે, જ્ઞાનની અનેક શાખાઓ અને શિક્ષા માટે યોગ્ય શિક્ષકોને વીણી આપ્યા છે, અને કલાના રંગો તથા રેખામંડળોના તાલ તેમજ ગતિભંગો બતાવતાં ચિત્રો ખોતે ચીતરી ગયા છે.

પણ તેઓ ભાવનાના તાનમાં પૃથ્વીનો આધાર વિસરી ગયા ન હતા. ભારતીયો અસાદ લોગવવા સારૂ માનવી માનને માટે શ્રમ એ ઉપકારક પ્રવૃત્તિ છે એનો સ્વીકાર કરી શાન્તિનિકેતન જેટલા જ મહત્ત્વવાળા કેન્દ્ર તરીકે શ્રીનિકેતનની આગસંસ્થા તેઓ સાથેસાથ નિર્માણ કરી ગયા છે. સાં ખેતીના તેમજ સામજિકોના પ્રયોગો અને ગ્રામજીવનમાં સંસ્કારસંપર્ક બીજાવવાનો ચલ આપ્યો છે.

પૂર્વસ્મરણ

આ સંસ્થાનો પ્રથમ પરિચય મને ઇ. ૧૯૨૦માં થયેલો, જે વેળા હું સ્વ. મોતીલાલ અમીન તથા જીવણલાલ કંપનીવાળા શ્રી રામજી હંસરાજ સાથે ઉત્તર ભારતની મુસાફરીએ નીકળેલો. એ વખતે આશ્રમનાં થોડાં મકાનો, કાચી માટીની થોડી કુટિરો, નાના સાદા બંગલા જેવાં સંગીતલવન તથા કલામવન ત્યાં હતાં. ગુરુદેવ ટાગોર અમદાવાદની સાહિત્ય પરિષદમાં આવી ગયેલા તેની અસર ગુજરાત પર ઘણી થઈ હતી. શિશુશિક્ષણમાં નવો રસ ઉત્પન્ન થયો હતો, સાહિત્યમાં નવો જ રસસંચાર થયો હતો પરંતુ કલાની થયાયોગ્ય ભૂમિકા બંધાઈ ન હતી.

ગુરુદેવ સાથે શ્રી ક્ષિતિમોહન સેન આવેલા, તેમણે ગીતાંગત્રિનાં અસલ અંગાળી પહેા સંભળાવેલાં; આહિસે તેમજ દાદુ, સુરદાસ અને કળીરના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર પ્રકાશ આપેલા. પણ કદા ઉપર પ્રકાશ પાડનાર કોઈ વ્યક્તિનો પરિચય ગુજરાતને હજી મળ્યો ન હતો. તે જિજ્ઞુષ દૂર કરવા મેં એ પહેલેથી પ્રવાસ ખેડેલો. એ વેળા શાન્તિનિકેતન ઉપરાંત કલકત્તાનું મ્યુઝિયમ અને શ્રી હવેલ સાહેબે મેળવેલી ભારતીય ચિત્રસંપત્તિ જોઈ; શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરનો પરિચય કર્યો; તેમનાં ઘરની ભારતીય સમ્પત્તિ જોઈ; ઓરીએન્ટલ આર્ટ સોસાયેટી વગેરે જોયાં. આ જાંઘું જોઈને સ્વ. મોતીભાઈ ઉપર પણ ચિત્રમહિમાની સારી અસર થઈ અને પછીથી સચિત્ર 'આત્મચિત્ર' કાઢવાની યોજના એ પ્રવાસમાં જ થઈ. શાન્તિનિકેતનમાં તે વખતે શ્રી નંદ્યાબુ આવ્યા ન હતા. કલામયન તરીકે ઓળખાતા એક મકાનમાં બેચાર વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનીઓ કામ કરતાં હતાં. ચિત્રના પ્રથમ અધ્યાપક તરીકે એક તરુણ અસીનબાબુ અને સુરેન્દ્રનાથ (અસીનકુમાર હલદર અને સુરેન્દ્રનાથ કાર) પોતાની બેઠક પર કામ કરતા હતા. તે વખતે મેં તેમની છાંતીઓ પણ પાડેલી.

બાબુના નાના મકાનમાં દીનબાબુની માંધવી સુરાવટ ગમી રહેતી. એ પડછંદ માતંગ કાયાને તેમના વિદ્યાર્થીઓ સાથે આવતી જુઓ તેા તમને વર્તેનો મેઘ આવતે લાગે પ્રસન્નતા અને આનંદની છાંજો દેતી એ મૂર્તિ આશ્રમની પ્રતિષ્ઠાનો પાયો બની ગઈ છે.

આફ્રિકાથી આત્રીને એન્ડ્ર્યુઝ સાહેબે શાન્તિનિકેતન આશ્રમની વ્યવસ્થા હાથમાં લીધી હતી. અણ્ડવાળા શ્રી નરસિંહભાઈ ઠાકરભાઈ પટેલ ('પાટીદાર'ના તંત્રી) તેમની સાથે જ ત્યાં પોતાના કુટુંબને લઈને આવી વસ્યા હતા. એકરૂપ બનવા શ્રી એન્ડ્ર્યુઝ ધોતિયું અને પહેરણ પહેરતા. વિદ્યાર્થીઓની ચિંતા તેઓ માતાના જોટલી જ કરતા. તે વખતે આશ્રમનું રસોડું એક મોટા છાપરા નીચે હતું. ખાંવાપીવાની અગવડો ઘણી હતી તેથી ગુજરાતી વિદ્યાર્થીને કાવતું નહિ.

આમ ઘણી મુશ્કેલીઓ અને ઘણી અપૂર્ણતાઓ છતાં એ સમયે આશ્રમે પોતાના આદર્શોનો પ્રકાશ ફેલાવ્યો હતો. સંડલર કમિશને હિંદુ-

સ્તાનમાં ચોગ્ય પ્રણાલિવાળી એ જ સંસ્થા આદર્શ ગણાવી હતી; એક શાન્તિનિકેતન અને બીજું કલકત્તામાં ચાલતું સ્વામી અનીમાનંદનું બોયઝહોમ.

આજે તો શાન્તિનિકેતન આશ્રમનો વિસ્તાર ચાર માઈલના ઘેરાવાનો વિશાળ પટ રોકે છે, તેમાં

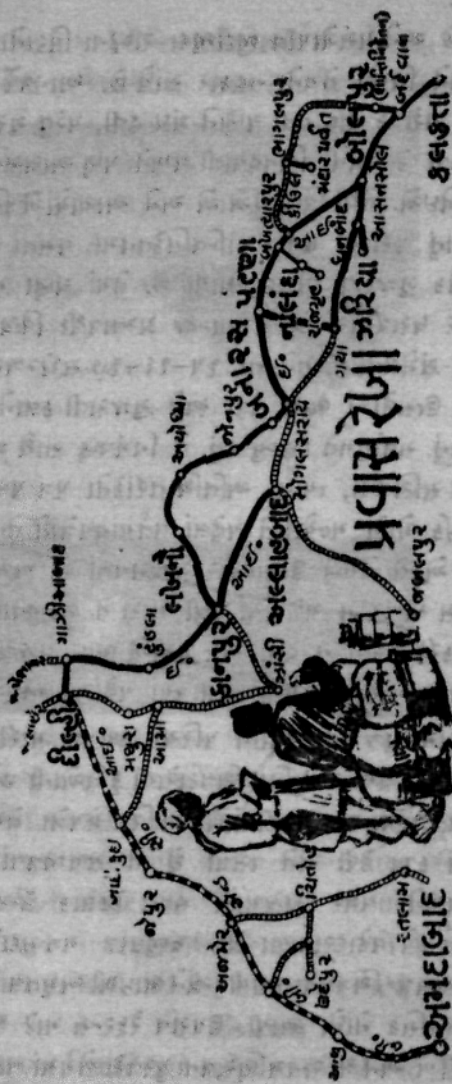
શાન્તિનિકેતનના ભૂમિવિસ્તારનો ખ્યાલ આપતું દૃશ્ય સુંદર પાકા રસ્તાઓ છે અને સુંદર સુરૂપ નાનાંમોટાં ભવનો છે. અને એ સર્વના વિશ્વકર્મા આશ્રમસચિવ શ્રી સુરેન્દ્રનાથ કાર છે. ત્રણસો ચારસો જેટલા વિદ્યાર્થીઓ હિંદનાં જુદાંજુદાં સ્થાનોમાંથી આવી ત્યાં અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. કવિ-વરના આદર્શોની દીક્ષા લઈ દરેક જણ ‘આગાદેરા શાન્તિનિકેતન’ની એ માતૃસંસ્થાને પોતાના જીવનમાં, હૃદયમાં અને સંસ્કારમાં ઉતારી રહ્યા છે અને પોતાના પ્રાંત માટે તેનું સંસ્કારભાથુ ગાંધી રહ્યા છે.

નિમંત્રણ

એ સમસ્ત વિદ્યાર્થીમંડળ પ્રત્યેક સત્રાન્તે ઉત્સવો કરે છે, નાટ્યો કરે

છે, પ્રદર્શનો ભારે છે અને પ્રસંગોપાત જુદાજુદા રાષ્ટ્રના વિદ્વાનો, કવિઓ, કલાકારો ને નટોને નિમંત્રી તેમના સહકાર સાથે છે. આ વર્ષે ગુરુદેવના અવસાનથી કશું થશે કે નહિ તેની ધણીને શંકા હતી, પરંતુ ગુરુદેવે છેલ્લી આજ્ઞા આપી હતી કે તેમની યિનહયાતી વખતે પણ આશ્રમના ઉત્સવો બંધ ન રહેવા જોઈએ. તેથી વિદ્યાર્થીઓએ અને આચાર્યોએ નિશ્ચયપૂર્વક ઉત્સવો ઊજવવાનું ઠરાવ્યું હતું. શાન્તિનિકેતનમાં વસતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓએ એક ગુજરાતી સંસદ સ્થાપી છે. તેમાં ધણા મારા ઉપર પ્રેમ અને આદર ધરાવનારા છે. તેમના જ અસ્તાવથી વિશ્વભારતીની 'સમસ્ત વિદ્યાર્થી-સંમેલની'એ મને તા. ૧૫-૧૬-૧૭ સપ્ટેમ્બરના દિવસોના આ વર્ષના ઉત્સવોમાં ભાગ લેવા અને ગુજરાતી કલાનો પરિચય આપવા નિમંત્રવાનું સર્વાનુમતે ઠરાવ્યું હતું. તે નિમંત્રણ સાથે જ આમંત્રિતને આશ્રમના સચિવનો, ત્યાંના અતિથિ તરીકેનો પત્ર પણ મળે છે. એ પત્ર મને કાંઈક મોડો મળ્યો, તે પહેલાં વર્તમાનપત્રોને તેની જાતમી મળી ગઈ હતી, એટલે તેમણે ઉત્સાહભરે ગુજરાતમાં એ ખજારો પ્રચારેલા; મને ચોક્કસ ખજાર ન મળે ત્યાં સુધી મારા તે જાજુના પ્રવાસની કશી તૈયારી હું કરી શક્યો ન હતો. તા. ૮મીએ ભાઈ વ્રજલાલ ત્રિવેદીનો તાર મળ્યો કે મારે તા. ૧૫મી પહેલાં ત્યાં પહોંચવું જોઈએ.

શાન્તિનિકેતનમાં ગુજરાતી કલાનો પરિચય આપવા મારી પાસે જે થોડાંધણાં સાધનો હતા તેમાં આધુનિક ચિત્રકારોની કૃતિઓની છાપો થોડી સચિત્ર હસ્તલિખિત પ્રતો, ૧૭મી સદીનાં જેઠાન વિજ્ઞાપિત્રો તેમજ ગુજરાતની જનતામાં કળા કેવી રીતે વસેલી છે તે સમજાવતાં ચિત્રો, અલંકારો, ગૃહશોભનો વગેરે ફોટોગ્રાફો હતા; કેટલાંક લેન્ટર્ન-ચિત્રો હતાં. આમાં પ્રતિ રૂપે વડોદરાવાળા પ્રો. મંજુલાલ મજમુદારે તેમનાં સંગ્રહની કેટલીક અસલ ચિત્રપ્રતો આપી અને ભાઈશ્રી અમૃતલાલ પંડ્યાએ કેટલીક ઐતિહાસિક નોંધો આપી. ઉપરાંત રેફરન્સ માટે શ્રી જ્ઞાની, રસિકલાલ છેા. પરીખ અને શ્રી રતનભણિરાવનાં પુસ્તકો એમનાં નાખી દીધાં.

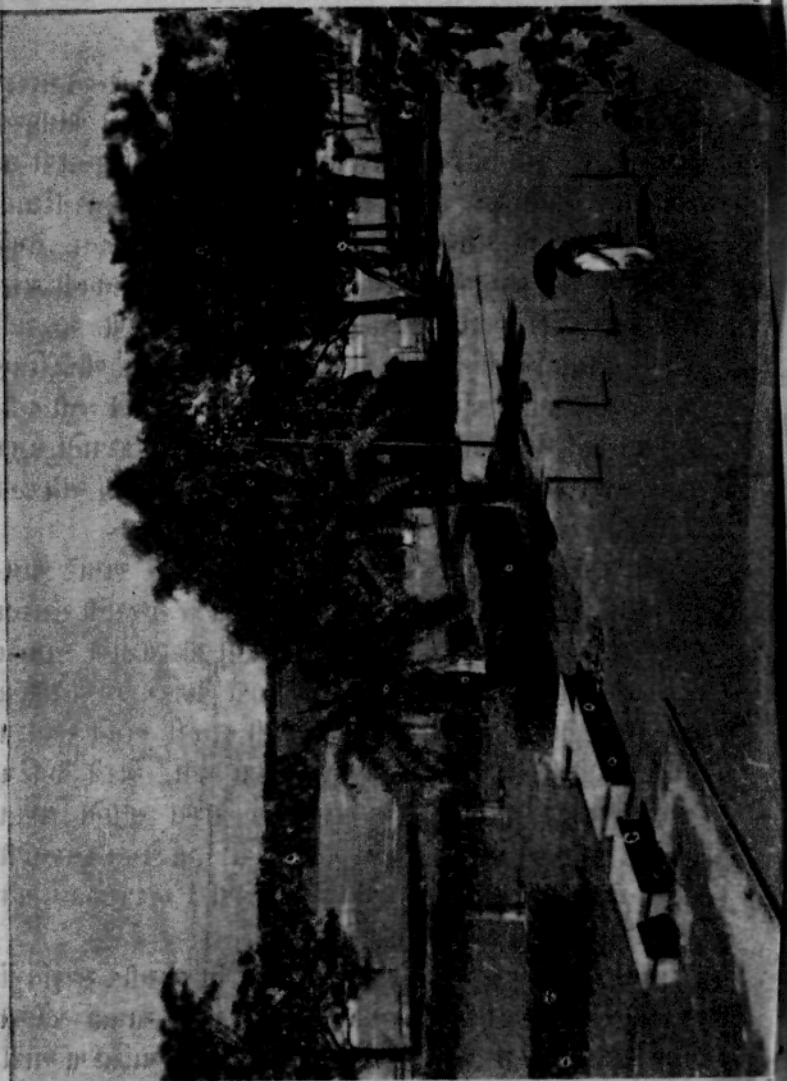
જીત્તર હિંદની સંસ્કારચાત્રાની પ્રવાસરેખા. ઘેરી લીટીએ આવતાં મોટા અક્ષરે વડે દર્શવિલાં રચળોની મુલાકાતનાં વર્ણનો આ પ્રવાસમાં આવશે.

શાન્તિનિકેતન

મારા પ્રવાસનું નક્કી થતાં જ મારા મોટા પુત્ર ચિ. તરેન્દ્રને મદદરૂપ થવા મુંબઈથી બોલાવી લીધેલો. તા. ૧૨મીની સાંજે અમે બોલપુરની ટિકિટ લીધી. અને લગભગ સાડાપાંસઠ કલાકની ટ્રેનની મુસાફરી શરૂ કરી. બીજે દિવસે રાત્રે દિલ્લી સ્ટેશને મારા મિત્રમંડળના ઉત્તર દિશાના દિફપાલ જેમ શ્રી યશવંત પંડ્યા સ્ટેશન ઉપર હાજર હતા. તેમણે અમને નવું તાબું બાથું ભરી આપ્યું. તે ઉપરાંત શાન્તિનિકેતનની ગુજરાતી સંસદને બેટ આપવા પોતાની ચોપડીઓ સાથે આપી. ગુજરાતી જનતાને વિદ્યાર્થીઓની અપીલનો એ પહેલો જ જવાબ હતો. બીજે દિવસે ટ્રેન ગંગા-જમનાની હરિયાણા જમીન વચ્ચે ધમધમાટ ધર્યે જતી હતી, તે વખતે મને મારા શાન્તિનિકેતનના વાર્તાલાપની નોંધ કરવાનો સમય મળ્યો. આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળ આગળ બોલવાનું હતું, તેથી અધું અંગ્રેજીમાં જ તૈયાર કરવું પડ્યું.

તા. ૧૫મીની પહેલી સવારે ટ્રેન અર્ધરાત પહોંચી. ત્યાં અમારે બોલપુર જતી ગાડીમાં બદલવાનું હતું. ગાડી બિભી રહેતાં જ ગુજરાતી સંસદના મંત્રી બાઈ વ્રજલાલ અને હિંદી સંમેલનની તરફથી શ્રી ખન્નાએ અમારો સત્કાર કર્યો. તેઓ આગલી રાત્રે બોલપુરથી આવી વેમ્પટિંગ રૂમમાં રોકાયા હતા. તેમની તો એ તકલિફ હતી, પણ તેમની હાજરી અમને રાહતરૂપ બની. બોલપુરની પહેલી ગાડી તો અમે ચૂક્યા હતા, એટલે વેમ્પટિંગ રૂમમાં નકાવાધોવાનું પતાવી કપડાં બદલી દસ વાગ્યા સુધીનો વખત વીતાવ્યો. દસ વાગ્યે બોલપુર જવાની ગાડી આવી. તેમાં એસતાં કલકત્તાથી શાન્તિનિકેતનના ઉત્સવ પર આવતા મેવાના વેપારી મદવજીભાઈ અને જનમનગરના વિદ્યાર્થી બાઈ આસર ભેગા થયા.

બોલપુરની આગળનું એક સ્ટેશન આવ્યું ત્યાં તો ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગુજરાતી સંસદનાં ચાર પાંચ સભ્યો ત્યાં સુધી સામાં ચાલતાં પહોંચી ગએલાં. કલાકાર શ્રી અયુક્તકલામ (જેમનો પરિચય 'કુમાર' માસિકમાં આવી

ગયો.) પણ તેમાં હતા. મેનાઝહેન કાપડિયા માટે એ શ્રમ વધારે પડતો જણાયો, પણ એ બધાનો પ્રેમ અને સહવાવનો ઉજાળો કોઈ આર હતો. મેનાઝહેન તો મારા મિત્ર પરમાણંદ કાપડિયાનાં પુત્રી, એટલે ઘરનું આગક ગણું. તેણે સવારમાંથી ત્યાંના આશ્રમનાં શૈક્ષણિકનાં પુષ્પો ભેગાં કરી ચૂંથી રાખેલો સરસ હાર મને ત્યાં આપ્યો, ત્યારે નાનુંશું ગુજરાત પણ પોતાના માણસો માટે કેટલું મત્ત બની શકે છે તેનો અનુભવ થયો.

ગોલપુર આવ્યું કે ત્યાંના આશ્રમની મોટર બસ તૈયાર હતી. ઇ. ૧૯૨૦માં હું ગયો તે વખતે તો બળદના એકામાં સવારી કરી કઢાકે દોઢ કઢાકે શાન્તિનિકેતન પહોંચ્યો હતો. આજે તો પા કલાકમાં જ શાન્તિનિકેતનનો દરવાજો વટાવી, શિક્ષકોનાં ઘરોની હાર છોડી, રમતનું મોહું યોગાન પાર કરી, આ-ઘર પાસે કેટલાક અતિથિઓને ઉતારી, છેક આશ્રમની પાછળ વિસ્તારમાં દૂર દેખાતા તાતાબવનમાં અમારે માટે આપેલા ઉતારે પહોંચી ગયા.

તાતાબવન અને ભોજનગૃહ

આ તાતાબવન યુરોપિયન મહેમાનો અથવા આશ્રમના માનવંતા અતિથિઓ માટે જ અલાયદું બાંધવામાં આવ્યું છે. આશ્રમના કેન્દ્રથી એ ઘણું અલગ અને દૂર છે, એટલે અમને ત્યાં ઘણું એકલવાયું લાગ્યું; પણ પછીથી તો અમે તેનો ઉપયોગ માત્ર સૂવા પૂરતો જ કર્યો હતો. ત્યાં ગયા પછી બજાર પડી કે શ્રીમતી રતી પિટિટ બીજી બાજુના એક ખંડમાં જ રહી અહીં આશ્રમમાં ચિત્રકલાનો અભ્યાસ કરતાં હતાં. પહેલી જ ઇચ્છા મેં શ્રી નંદ્યાબુને મળવાની બતાવી; પણ બપોરનો સમય તે આરામ લેતા હોઈ તરતને માટે અમે ભોજનગૃહમાં ગયા. હાલનું ભોજનગૃહ એક સુંદર મકાન છે. બધી ગોડવણ તથા સાધનસામગ્રી ત્યાં રાખવામાં આવી છે. ભોજનગૃહમાં બે વિભાગ છે: શાકાહારીઓનો ને બીનશાકાહારીઓનો. વિદ્યાર્થીઓ ટેબલ પર જમવા બેસે છે. પીરસવામાં વિદ્યાર્થીઓ સ્વયંસેવક તરીકે કામ આપે છે. રસોડાની દેખરેખ પર એક ભણાં શ્રીમતીજી છે.

વિદ્યાર્થીસમસ્તનું ભોજનાલય (ફોટો - નરેન્દ્ર રાવળ) વિદ્યાભવન પાસેની સુંદર દક્ષવૃક્ષિકા

તેમની નજર અધાજ જમનાગઝો પર એક માતાના જેટલી ચીવટ ચતાવતી હતી. જમ્યા પછી જમનારાગઝો પોતે જ પોતાના થાળીવાટકા બાજુની આરીવાળી ચોકડીમાં મૂકી દે છે. જ્યાંથી નોકરો તે સાફ કરવા ઉપાડી લે છે. રસોડાના ખૂણાઓમાં તેમજ એક આરણ્યાં આગળ કુંડીબંધ નળો રાખવામાં આવ્યાં છે, એટલે હાથમાં ઘોતાં ગંદા છાંટા ઊડતા નથી અને ગંદવાડ ગટરો વાટે બહાર નીકળી જાય છે. નોકરોનો વાસણુ માંજવાનો ચોક પણ અલગ છે. એકંદર રસોડાની ગોઠવણુ તથા ભોજનમાં પહેલાંની કોમ ફરિયાદ નહોતી. પહેલાં મેદાની પૂરીઓ અપાતી. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ આજે બહુ વિચાર કરી ઘઉંની પાંનખી રોટલીઓ અપાય છે. દાળ, શાક, દહીં, ખાંડ વગેરે જોઈતાં તેમજ સારાં મળે છે. ખર્ચની દૃષ્ટિએ જોતાં દરેક વધારે છે એવી સહેજ ફરિયાદ હતી, પણ કોલેજના હિસાબે ત્યાં મોંઘું ન ગણાય.

શ્રી નંદ્યાયુ

જમી રહ્યા એટલામાં તો ભાર્મશ્રી કલામ ખજર લાવ્યા કે શ્રી મારટર મોશાય (શ્રી નંદ્યાયુ) મ્યુઝિયમમાં છે ત્યાં મળી શકશે. ભાર્મ કલામે સરથી જ મારા દર્શક અને સમય નિયામક તરીકે એકધારી સેવા ઉપાડી લઈ મને જે સગવડ અને સરળતા કરી આપી છે તે અવિરમરણીય રહેશે. આશ્રમ તેમજ શ્રીનિકેતનની રજેરજ માહિતી, માણસોના સ્વભાવ, મળવાની યોગ્ય તક અને વસ્તુની કદર તેમજ પરિચય તેણે ખૂબ સાધી લીધાં હતાં.

શ્રી નંદ્યાયુની શાન્ત સ્વસ્થ મૂર્તિ જોઈ મને બહુજ પ્રસન્નતા થઈ. વચ્ચે ૧૯૨૪માં ફરી એક જ દિવસ માટે હું શાંતિનિકેતન ગએલો ત્યારે સાંજે દૂર સુધી સાથે ફરવાની થોડી તક મળેલી. તે વખતે તેમણે શાન્તપણે પોતાની ભાવના વ્યક્ત કરી હતી ત્યારથી તેમના સમાગમનો મને બહુ લોભ રહેતો. મેં કનુભાઈને તેમની પાસે અબ્યાસ માટે મોકલ્યા ત્યારે શ્રી ક્ષિતિયાયુ સાથે તેમણે મને કહેવડાવેલું કે તમે ગુજરાતનો એક સુયોગ્ય વિદ્યાર્થી મોકલી ગુજરાતની સેવા કરી છે. અને કનુભાઈએ પણ એ વખતે

શાંતિનિકેતન કલાભવનના આચાર્ય બાબુશંકર આશ્રમની
ગર્ભ દલાપ્રવૃત્તિના પ્રાણે : લક્ષ્મપ્રતાપ શ્રી નંદલાલ મોજ

કલાકાર શ્રી સુરેન્દ્રનાથ કાર : શાંતિનિકેતન આશ્રમની
સંગ્રહ દેયા પરચરબનાના જિશ્વદગ્ધિ અને આશ્રમ સચિવ

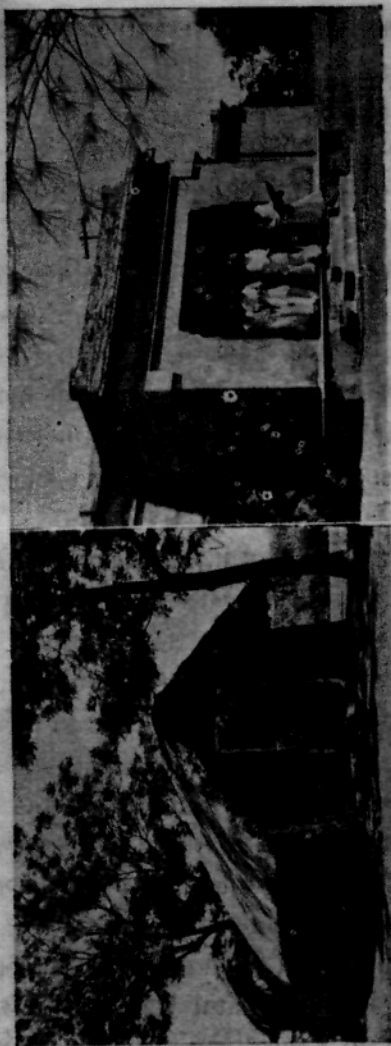
શ્રી નંદ્યાપુત્રો એવો ગાદ સમાગમ મેળવ્યો કે તેમણે ગુજરાતમાં શાન્તિ-નિકેતન અનાવવાની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી લીધી.

શાન્તિનિકેતનમાં ગુજરાત

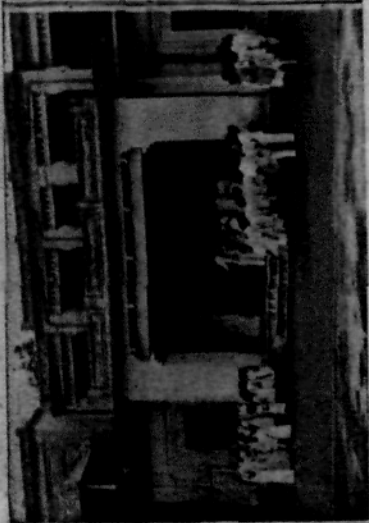
ત્યાર પછી તો ઘણાં વિદ્યાર્થીઓએ શાન્તિનિકેતનને પોતાની સંસ્કાર-દાતા સંસ્થા ગણી ત્યાંના સાહિત્ય અને કલાનો મહિમા પ્રસાર્યો છે;—એટલે સુધી કે શાન્તિનિકેતન અંગાળનું હોય તે કરતાં ય ગુજરાતનું પોતાનું દૂનું થાણું લાગે છે અને મને પણ એમ જ લાગ્યું. શાન્તિનિકેતનથી આવન કરનારા યાત્રિકો, વિદ્યાર્થીઓ અને ગૃહસ્થોએ ત્યાંની રાજરાજની માહિતી-ઓ અને ખબરો મને આપ્યાં જ કરેલાં, એટલે મને ત્યાં કશું અપરિચિત કે નવીન ન લાગ્યું. ગુજરાતી વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓની હાલ ત્યાં ૨૫ જેટલી સંખ્યા છે. તેઓ અર્ધા જ મારા વિષે અહીં હંતેમરી સેવતાં હતાં. તેમને અર્ધાને હરખ હતો કે મારા ત્યાં જવાથી ગુજરાત શાન્તિનિકેતનનો સંપર્ક વધારી રહ્યું છે.

અહીં પૂજ્ય ગાંધીજી રહી ગયા હતા. શ્રી નરસિંહભાઈ પટેલ જેવાએ તો અહીં વર્ષો કાઢ્યાં હતાં. શ્રી નગીનદાસ પારેખ, ડૉ. મણિલાલ પટેલ, બચુભાઈ શુક્લ, રઘુનાથ નાયક, પ્રભુદાસ પટેલ, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, પિનાકિન્ ત્રિવેદી, પ્રહલાદ પારેખ વગેરે નામધર વિદ્યાર્થીઓએ, શ્રી કૃષ્ણ-લાલ ભટ્ટ, કાન્તિલાલ દવે, જયંતી પારેખ, જયંતીલાલ ઝવેરી આદિ કલાદીક્ષિતોએ મુંબાઈનાં વકીલ દંપતી તથા શુક્લ દંપતીએ, શ્રી સોનુબેન જેવાં બહેનોએ અને બીજા વિદ્વાનોએ અહીંનો સંસ્કારસંપર્ક ગુજરાતમાં ઉતાર્યો છે; બહેન શ્રીમતી હડીસીંગ તો અહીંના વિદ્યાપુત્રી બન્યાં હતાં. શેઠ અંબાલાલભાઈનું તો આખું ઘર શાન્તિનિકેતનનું દીક્ષિત ગણાય.

અને સ્વ. ગુરુદેવ પણ ગુજરાતને ક્યારે વિસર્યા હતા? તેમણે તો છેલ્લી ઘડીએ પણ શાન્તિનિકેતન ગુજરાતના ગાંધીજીને જ ભળાવી દીધું હતું તેમનાં પાલિતા પુત્રી પણ ગુજરાતના ભાટિયા બહેન છે. ગુજરાતે શાન્તિનિકેતન પર ઘેરો કર્યો કે શાન્તિનિકેતને ગુજરાતમાં ઘર કર્યું તે કહેવું

ડાળી બાબુ : શાન્તિનિકેતનમાં વિદ્યાર્થીઓનું 'આ-ધર' ત્યાં આ પીવા મંડળીઓ મળે છે, નાની વયર્થીઓ પણ થાય છે. ભીંતો પર ક્ષાના વિદ્યાર્થીઓએ સાદાં ચિત્રો દોરી તેના વાતાવરણમાં નવો રંગ પૂર્યો છે. જમાણી બાબુ : 'મ્યુઝિયમ નું પ્રવેશદ્વાર. મ્યુઝિયમ એટલે શાન્તિનિકેતનના ચિત્રસંગ્રહ તેમજ ગ્રંથોનો ભંડાર (કોટા - નરેન્દ્ર રાવળ)

ડાળી યાત્રુ : વિદ્યાભચનને દ્વારે (વિદ્યાર્થીઆનું જ્ઞાન • જગતી) યાત્રુ : વૃક્ષઝાયામાં આશ્રિતો વર્ગ (ફોટો • નરેન્દ્ર રાવળ)

મુશ્કેલ છે. શાન્તિનિકેતનના કલાકારો ગુજરાતમાં આવી વસી ગયા. શ્રી વિનાયક મોસાઈ તો ગુજરાતી જ લાગે. શ્રી સુરેન્દ્રનાથ કાર તો શ્રી અંબાલાલ ભાઈના મહાલયની રૂપ-યોજના કરવા વરસમાં અનેક વાર હજી અમદાવાદ આવે છે. શ્રી નંદાયાયુ હરિપુરામાં સેવા આપી ગયા અને વડોદરાના કીર્તિ મંદિરમાં ભૌતચિત્રો ચીતરવા હજી દર વર્ષે આવે છે. અને

ગુરુદેવના પુત્ર શ્રી રથીન્દ્રનાથ ટાગોરને શ્રી 'માસ્ટર મોશાય'(નંદાયાયુ)પ્રદર્શનનાં ચિત્રો બતાવે છે.

ક્ષિતિમોહન સેન તો ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં વાસ કરી સરસ મિત્રમંડળ જમાવી ગયા છે. આમ શાન્તિનિકેતન સાથે કલકત્તાનો સંબંધ હોય તે કરતાં ગુજરાતનો સંબંધ વધ્યો છે. ગયે વર્ષે શ્રી મેઘાણીભાઈ પણ લોક-સાહિત્યનો ત્યાં વર્ણવ કરી ગયા હતા. આવા રથાનમાં મારું જવું કોઈ

શાન્તિનિકેતન આશ્રમના સાન્દયેભય વિસ્તારતા વૃક્ષના નીચે, કાકાશ્રમન રપરાતા મુખ્ય માર્ગ (ફોટો-નરેન્દ્ર રાવળ)

ગુરુદેવના પિતાશ્રી દેવેન્દ્રનાથ ટાંગોરે જે રથગે પ્રથમ સાક્ષાત્કાર અનુભવેલો તે સ્થાન 'છાતીચ તક્ષા' (ફોટો : શ્રીગતી રતિ પિપ્પિટ). જગણી બાબુ : શાન્તિનિકેતનનો જૂની બાંધણીનો નાનકડો છાત્રવાસ (ફોટો : નરેન્દ્ર રાવળ)

મોટું આશ્ચર્ય હોય એવું હું માની શકતો નથી. શ્રી નંદ્યાપુત્રે જ કહ્યું હતું કે 'રવિભાઈને હું અતિથિ તરીકે ગણતો જ નથી. આ તો તેનું ઘર છે. આમંત્રણના વિધની તેને જરૂર હોય નહિ.' તેમનો એ આત્મીયભાવ તેમણે ત્રણે દિવસ સુધી મારી પૂરી ખજાર રાખીને સિદ્ધ કરી બતાવ્યો હતો. છેલ્લી એક ગોટી બીમારી આવી ગયા પછી તે થાકેલા રહે છે. તેથી તે જાતે ન મળી શકે ત્યારે તેમના સુપુત્ર વિશુદ્ધા કે બીજા કોઈ વિદ્યાર્થી મારફત મારી તકેદારી રાખ્યા વિના રહેતા નહિ.

શ્રી ક્ષિતિબાપુ

શ્રી નંદ્યાપુત્રે મળીને મેં પ્રથમ શાન્તિનિકેતનને પૂર્ણ રૂપે અવલોકી લેવાની ઈચ્છા બતાવી, એટલે તેમણે શ્રી કલામને કહી દીધું કે અહીં હજી અધા ઉત્સવોમાં પડ્યા છે, પણ શ્રીનિકેતન કાલે અંધ થવાનું છે; માટે તે તો આજે ને આજે જોઈ આવો. દરમિયાન અહીંનો પ્રોગ્રામ કેમ રચવો તે કાલે સવારે 'મ્યુઝિયમ'માં સાથે ગેસીને વિચારીશું. પછી તરત, શ્રીનિકેતન જતાં પહેલાં અમે શ્રી ક્ષિતિબાપુને વિદ્યાભવનમાં મળ્યા. તે તો પૂર્વાચાર પ્રમાણે એક પાટ ઉપર મોટું મેજ જમાવી કોઈ પેઢીના વેપારી જેમ શાન્તિનિકેતનની શાખાઓનું નિયમન કરી રહ્યા હતા. અમને જોઈ લખવાનું પડતું મૂકી પ્રેમથી આદર કર્યો. પરંતુ ગુરુદેવની ગેરહાજરી તેમના મનમાં બહુ સાલતી હશે એમ લાગ્યું. મને પહેલું જ કહ્યું કે 'તમે આવ્યા છો, પણ આશ્રમપતિ તો છે નહિ.' મેં કહ્યું: 'એટલું મારું લાગ્યું નહિ હોય. પરંતુ આપે જ ગુરુકુલના વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું નથી કે ગુરુનું સ્વરૂપ તો વિદ્યાર્થીઓ અને આશ્રમમાં મૂર્તિમંત થાય છે?' તુરત જ તેમણે જિજ્ઞાસા કરી: 'શું એ વ્યાખ્યાન ગુજરાતીમાં પ્રકટ થઈ ગયું?' તેમણે અમદાવાદના મિત્રોના ખજાર પૂછ્યા. કરુણાશંકરજી તો સ્મરણમાં પહેલાં જ. શેઠ અંબાલાલભાઈના કુટુંબના અને છેવટ હુલ્લડના ખજારો પૂછતાં બહુ ઝલાનિમય થઈ ગયા. ટૂંકમાં અર્ધા સમાચાર કહી અમે નીકળ્યા. કેમકે સાંજ પડી જતી હતી અને

શ્રીનિકેતનનો ત્રણ માઈલનો પંથ હજી બાકી હતો તે કલામદાએ (અહીં 'લામને' અહલે અંગાળી 'દા' શબ્દ ઉમેરાય છે એટલે શ્રી કલામ તે 'કલામદા') યાદ કરાવી પગની ગતિ વધારવા સૂચયું અને શાન્તિનિકેતનના વિસ્તારને છોડી અમે દૂર દેખાતા ઝાડીના ઝુંડવાળા પ્રદેશ તરફ જતા માર્ગે ચડી ગયા.

શ્રીનિકેતન

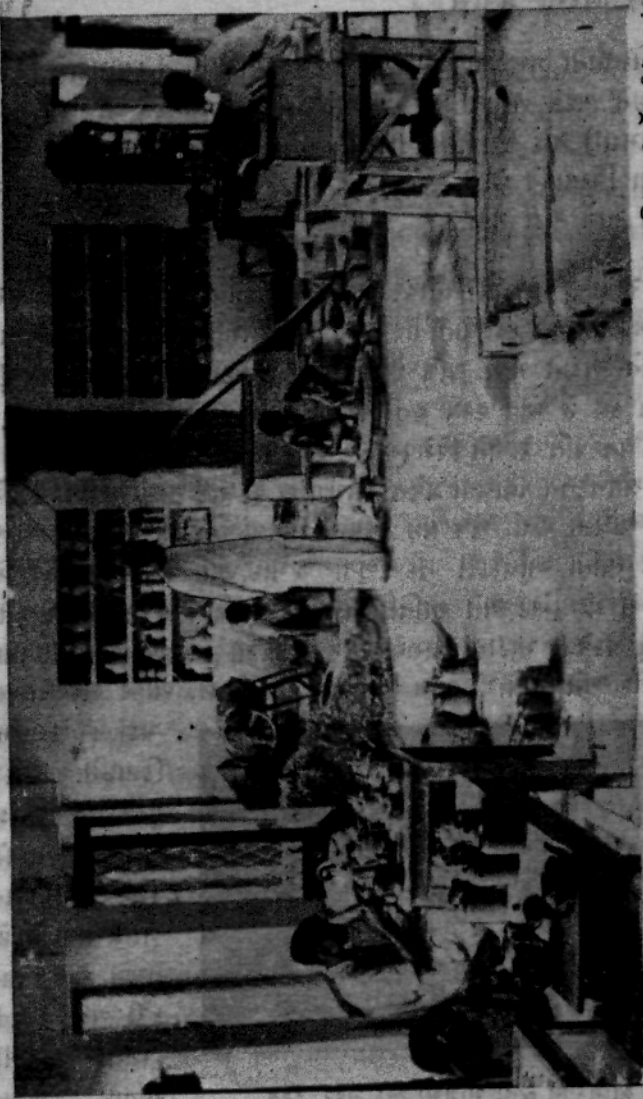
રસ્તામાં એક જે મનોહર સાંતાલ ગામડાં આવ્યાં. પંદર વીસ ઘરનું એ ગામડાનું એ ઝુંડ વાર્તાના રવરન જેવું લાગતું. એક તળાવ આગળ ઝાડોને અડીને માર્ગ ચાલે છે, એ તો કલાકારો જેને bait-રમણીય દુકડો કહે છે એવું દ્રશ્ય હતું. તળાવની પાળ ઉપર વન-ઉપવનની જુદી જુદી વનસ્પતિ રોપીને વિશેષ રંજક કરવા પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે.

શ્રીનિકેતન પહોંચતાં પ્રવેશ આગળ જ કેટલાંક સાદાં મકાનો, ઉલોગો માટે બાંધેલાં હતાં. અંધ થઈ જાય તે પહેલાં જોઈ લેવાની ઇચ્છાથી ત્યાં ગયા. ત્યાંના અધિકારી નંદ્યાયુના જમાઈ શ્રી સંતોપચાચુ જે એક સાયન્સ ગ્રેજ્યુએટ અને શાંતિનિકેતનના કલાદીક્ષિત છે તેમની પાસે હતો. તેમણે પકવેલી માટીનાં વાસણો પર સુંદર ચીનાઈ ઓપ ચડાવી વધારે કામતી અને ઉપયોગી માત્ર બનાવવા માંડ્યો છે. બીજા ભાગમાં ચા-

શ્રીનિકેતન જતાં માર્ગમાં એક સુંદર દ્રશ્ય

મડાં પર કલાત્મક ડિઝાઇનો ઉઠાવી પુસ્તકોનાં પૂઠાં, ડાયરીઓ, પાકીટો વગેરે બનાવવાનું બાતું ચાલુ કર્યું છે, તેમણે જાતે સાથે ફરી બધા કામતી વિગતો બતાવી. ચીનાઈ ઓપનું

શ્રી સંતોષળાણુના હાથ નીચે, ચીનાઈ ટોળ ચડાવેલાં માટીનાં સુંદર ધાટનાં વાસણો। બનાવતું શ્રીનિકેતનનું 'પોટરી' ખાતું.

ખાતું ઘણી રીતે આપણા દેશને ઉપયોગી છે, પણ અહીં તો તેમાં કલાત્મકતા અને રંગરૂપ લાવવાની વિશેષ કાળજી રખાતી હોવાથી સામાન્ય જનસમુદાયને ઉપયોગી થાય એટલી વિશાળ પ્રવૃત્તિ કરી શકાય નહિ. આ પ્રયોગો માટે અહીં ભટ્ટી પણ નાની હતી. તેની ચર્ચા કરતાં મેં મોરળીના ‘પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ’ના સંચાલક શ્રી ગુણપુલે જે જાપાનમાં મારી સાથે હતા તેમનું નામ આપ્યું, કે જે ભટ્ટી વિષે તેમને સલાહ આપી શકે. જે આપણા કુંભારો પકવેલી માટી પર સારો ચીનાઈ દોળ લાવતા થાય તો તેમની ચીત્રોની કિંમત વધી જાય. પરદેશી માલ અટકે અને ગામડાં સમૃદ્ધ અને એમાં શંકા નથી.

ચામડાં પરની ડિઝાઇનો શાંતિનિકેતન જઈ આવેલાં કોક જ વિદ્યાર્થી શીખ્યા વગર આવે એટલું એ સહેલું લાગે છે. પણ તેની ખરી શોભા ને કિંમત તો કરનારની શોભનમુદ્ધિમાં છે. ચામડાંના અવનવીન ટાંકા તેમજ વિવિધ રંગ કે ભાતવાળી ભોંય પર મનુષ્ય, પશુ કે ફૂલપાનની તાળમેળવાળી આકૃતિઓ રચવી અથવા પ્રાચીન કે અર્વાચીન ચિત્રના પ્રયોગો તેમાં ઉતારવા એ કુશળતા અને દષ્ટિ વગર સિદ્ધ થાય નહિ.

ઉદ્યોગજીવનમાં ગોપાલનનો પણ એક વિભાગ છે, જે ખેતી ઉપરાંત આશ્રમના પશુધનની સંભાળ રાખે છે, શાંતિનિકેતનને દૂધ-માખણ પૂરાં પાડે છે ને સાથે સાથે વિદ્યાર્થીઓને આગળવનનો સંપર્ક આપી રહ્યું છે. શાંતિનિકેતનના વિદ્યાર્થીઓ સેજ અહીં ફરવા આવે, અથવા ઉદ્યોગ-ગૃહોમાં જોડાય કે વિશેષ કામ કરવા રહે પણ ખરા. અને મંસ્થાઓ વચ્ચે આવજા માટે સામકલનું સાધન ઉપયોગી છે, મુલાકાતીઓ માટે પણ સામકલ-રીક્ષાવાળાઓ તૈયાર હોય છે. પણ રરતાનું સૌદર્ય માણવા પગનો પ્રવાસ જ મજાનો લાગે છે.

શ્રોનિકેતનમાં શિક્ષકોનાં નિવાસગૃહો અરેખર કલાત્મક સાદાઈના નમૂના હતા અને કેટલાક અપનાવવા જેવા પણ હતા. શ્રોનિકેતનનું ખાતમુહૂર્ત કરતાં રવ. ગુરુદેવે અને હળ હાંકેલું એ પ્રાંગને ત્યાંની લાઈન ઉપર

શ્રી નંદયાત્રુએ પાકા રંગની રેખાઓથી અંકિત કર્યો છે. એ સમયે હાજર રહેલી વ્યક્તિઓનો પણ તેમાં સમાવેશ કરી ચિત્રને ઐતિહાસિક બનાવ્યું છે. કલાભવનના વિદ્યાર્થીઓ માટે શ્રીનિકેતન એક સુંદર ચિત્રભૂમિ છે એમ નિઃશંકપણે કહી શકાય.

દીવાટાણે અમે આશ્રમમાં પાછા આવ્યા ત્યાં જયર મળ્યા કે આજે શિશુવિભાગ સત્રાન્ત ઉત્સવ નિમિત્તે નાટ્યો, વિનોદ ને સંગીતના પ્રયોગો રજૂ કરનાર છે. તેના પ્રમુખ કનુભાઈના સમયના એક વિદ્યાર્થી-ગિત્ર હતા, તે મને જાણતા હોઈ એ મેળાવડામાં ભાગ લેવા તેમણે મને આમંત્ર્યો હતો.

શિશુમંડળનો ઉત્સવ

વિદ્યાભવનની જ નીચેની ઓસરીમાં મેળાવડો યોજાયો હતો. પ્રયોગોમાં ખૂબ સાદાઈ હતી અને સદૃજ મળેલાં સાધનોનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. અહીં દરેકું તેઓ ધર આગળ પણ સરળતાથી કરી શકે એ ધ્યેય તેમાં જણાતું હતું. નાટકી તખ્તા કે ધંધાની નકલ જરા પણ નહોતી. બાળકાવ્યો, સંવાદો, વિનોદો, ભાષણો, સંગીત, નૃત્ય એ બધામાં, બાળકોની ચેષ્ટાઓમાં સ્વાભાવિકતા અને વાણીચાતુર્ય ખીલવવાની દૃષ્ટિ આગળ પડતી હતી. એ કાલીબોયડી રમૂ-જોમાં સૌને ખૂબ આનંદ પડતો. ગિજુભાઈની ‘ડેફરા ગ્રેટની દેડકી રે’ વાળી વાતનું બંગાળી સ્વરૂપ એક બાળકે કહ્યું તે મેં તુરત પિછાન્યું. છેવટે પ્રમુખશ્રીએ મને સ્ટેજ પર આમંત્રી આ પ્રસંગ વિષે મારા મન ઉપર પડેલી છાપ જણાવવા કહ્યું અને જણાવ્યું કે હું અંગ્રેજી, હિંદી કે ગુજરાતી ગમે તે ભાષામાં બોલીશ તો ચાલશે. તેઓ તેનું બંગાળી કરી શ્રોતાઓને સમજાવશે. મેં હિંદીમાં જ બોલવું પસંદ કર્યું. એ હિંદી તો કીકકીક હતી, પણ તેથી શ્રોતાઓ અરધું પણ સમજ્યા હશે. તે ઉપરાંત મેં વાપરેલા જ શબ્દો ઉપાડી લઈ પ્રમુખ મહાશયે તેનું જે બંગાળી કરી બતાવ્યું તે ઘણું જ તદ્દુપ બન્યું હતું. મેં પ્રથમ તો દિવંગત ગુરદેવને અંગ્રહિ

શાંતિનિકેતન મ્યુઝિયમના પગથારે. આગળ : ર. મ. રાવળ અને શ્રી નંદ્યાયુ. પાછળ : ડાબી તરફથી-નવીન ગાંધી, પ્રજ્ઞલાલ અને કલાગદા (ફોટો : નરેન્દ્ર રાવળ)

વટે હું અમદાવાદથી નીકળ્યો તે વખતે એલિસચિજ વ્યાયાગમંડળે હજાર જેટલાં આળકોની પર્યટન ટ્રેનનો પ્રોગ્રામ કર્યો હતો તે સમાચાર આપ્યા.

આમ, શાંતિનિકેતનમાંનો મારો પ્રથમ દિવસ એકંદર બહુ સુંદર રીતે વ્યતીત થયો તેનો સંતોષ લઈ, વાળુથી પરવારી અમે પ્રવાસનો થાક ઉતારવા તાતાભવનને આશરે ગયા.

વૃક્ષારોપણ ઉત્સવ

તા. ૧૬મીની સવારે તો સૌ વર્ષામંગળના એક અંગ 'વૃક્ષારોપણ'ના

આપી, જેમણે ભારતવર્ષમાં શિશુ સામ્રાજ્યના સંદેશા આપી જનતાને તેના પ્રત્યેની ફરજનું ભાન કરાવ્યું; આળકોનું માનસ આખા ભારતવર્ષમાં એક જ છે અને જનતાની ખુદ્ધિ એક જ સમતળ પર છે એ બતાવવા પેલી દેડકાની વાતનું આપણે ત્યાંનું સામ્ય બતાવ્યું; આળકોના ઉત્સવો તથા આનંદમેળા સ્વ. ગિજુભાઈના પ્રયત્નોથી ગુજરાતભરમાં હવે વ્યાપી ગયા છે તે પણ કહ્યું; અને છે-

ઉપર: વૃક્ષરોપણવિધિ માટેના શામિયાણો
જાગણીબાબુનાવતાર ત્રેશબૂધામાં પાંચ તરોના રૂપધારી બદ્ધેશ
(ફોટો - નરેન્દ્ર રાવળ)

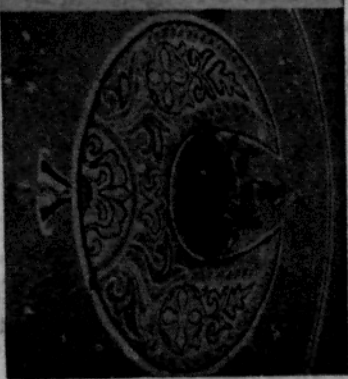
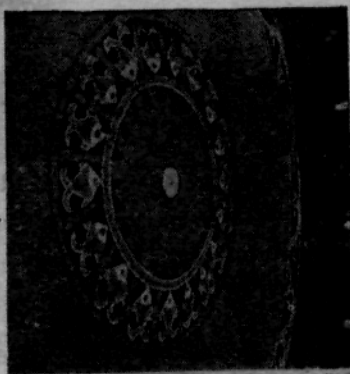
વિધિની તૈયારીમાં પહેલાં દેખાતાં હતાં. ચોમેરથી વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ કીડંગણ-વિસ્તારની ચોતરફ બાંધેલા શમિયાણા તરફ જઈ રહ્યાં હતાં. આજે ગુરુદેવના સ્મારકમાં એક વટવૃક્ષનું રોપણ તેમના પુત્ર શ્રી રથીન્દ્ર-આયુના હસ્તે થવાનું હતું. ગુરુદેવ દરેક ઉત્સવને કલાત્મક સમારંભનું રૂપ આપવાની તીવ્ર ઇચ્છા રાખતા. અમે શમિયાણામાં પહોંચ્યા ત્યારે વૃક્ષો માટે બાંધેલા જયપુરી ઘાટના મોટા અષ્ટકોણ ચોતરાની સામે પાટ ઉપર સુંદર નવીન વેપશ્રૂપામાં પાંચ મુકુટધારી બુદ્ધો પાંચ તરફોનું રૂપ ધરી બેઠા હતા. મંડપની વચ્ચે શ્રી નંદ્યાયુનાં મોટાં પુત્રી શ્રી ગૌરીદેવીએ સુંદર આલ્પોનાઓ (રંગોળીઓ) કર્યાં હતાં અને દેવપૂજનની તૈયારી જેવું ગાંભીર્ય અને આતુરતા ચોમેર પ્રસરી રહ્યાં હતાં. સમય થતાં શ્રી રથીન્દ્રઆયુ વૃક્ષના ચોતરા સામે બાંધેલી એક પીંદિકા ઉપર આવી બેઠા. તેમના આસનમાં કાઠિયાવાડી ચાકળો પાથરેા હતા, જે રંગનો સુંદર મેળ પૂરતો હતો. તેમની સામેની બીજી ઝાટલી પર શ્રી ક્ષિતિઆયુ, શ્રી નંદ્યાયુ વગેરે આવી બેઠા. ત્યાં તો દૂરથી શંખનાદ અને મધુર સંગીતના સ્વરો સંભળાયા. પૂર્વ તૈયારી પ્રમાણે, સુંદર એકધારાં વચ્ચો અને માથે પટકૂળો ધારણ કરેલા પાંચ યુવકોએ વૃક્ષોના રોપ ક્રિયકર્યાં હતા. તેમની આગળ શ્રી શાંતિદા (આશ્રમના સંગીતાચાર્ય), શ્રી માસોજી અને સંગીતવિદ્યાર્થીઓ ગુરુદેવનાં વર્ષામંગળનાં પદો ગાતા ચાલતા હતા. તેમની આગળ સાત કન્યાઓએ સાત નદીઓનાં પ્રતીક રૂપ મંગળ જળભર્યા ઘડા ઉપાડ્યા હતા અને સૌથી આગળ શંખ તથા તૂરીનો નાદ કરતી એચાર કન્યાઓ મોખરે ચાલતી હતી. હાર-બંધ ધીરેધીરે આગળ આવતું આ નાનું સરઘસ વર્ષામંગળનું આકર્ષક તત્ત્વ હતું. આ પ્રસંગ માટે શ્રી ક્ષિતિઆયુએ ચૂટેલી પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યમાંની છાપેલી ઋચાઓ ને સ્તવનોની પત્રિકા સૌને મળી. તેમાં મંત્રો નાગરી લિપિમાં હતા અને અર્થો અંગાળી લિપિમાં હતા. ગુરુદેવનાં કેટલાંક પદો પણ હતાં. આ વખતે એક ઇચ્છા થઈ કે આ બધું જ નાગરી લિપિમાં હોત તો ફીક થાત, કેમકે અંગાળી ભાષા શ્રવણથી તો જલદી સમજાય

વૃક્ષરોપણવિધિ માટે નદીઓ અને વનરૂપતિઓનાં પ્રતિનિધિત્વ લઈ આવતી આશ્રગદન્યાઓનું ઘુંદ

ગીત અને વાદ્યધ્વનિ સાથે મંડપ તરફ જાય છે.

नंदलालजींनीं पुर्वी श्री गोपीदेवीनो भास कक्षा (वधू या आदयो) नावो। (इंजोण) छ. तेना घोडा नभूना (इंटी) : श्रीभनी शक्ति (पिड्ड)

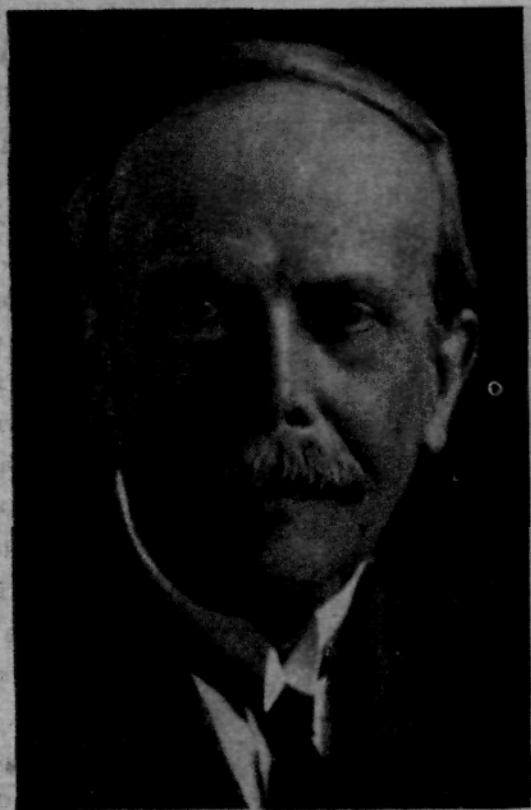

એવી છે. દ્વિતિયાયુ મંત્ર વાંચતા ગયા; અર્થો ળીજ્ઞએ વાંચ્યા. મંત્રો વંચાતા ગયા તેમતેમ, અગ્નિ, વાયુ, વરુણ—જે તત્ત્વનું આવાહન તેમાં થતું તે વેપજૂપાવાળો જાદુક બોલો થઈ તથાસ્તુ કહી બેસી જતો. આમ, જડ બની ગએલા વિધિઓમાં ઉતારેલાં સંસ્કાર તથા કળાએ અને વચ્ચે-વચ્ચે થતા સંગીતે નવીન રસાસ્વાદ ને પ્રાણપ્રેરણા ઉપજાવ્યાં છે. આ પ્રસંગે જ ખજાર પડી કે શાંતિનિકેતનના સમારંભોમાં કેમેરા વડે તસ્વીરો લેનારને આશ્રમ સચિવની રજા લેવી પડે છે. તેથી પહેલી જ તકે અમે આશ્રમસચિવ સુરેન્દ્રાચાર્યને ગળી ચિ. નરેનને ફોટોગ્રાફ લેવાની રજા અપાવી.

હવેલ ભવન

આ સમારંભ એક કલાકમાં પૂરો થયો એટલે અમે દરાર્યા મુજબ હવેલ ભવનમાં ગયાં. મ્યુઝિયમના પાછલા ભાગમાં પ્રદર્શન માટે એક વિશાળ ખંડ આંધ્યો છે અને તેનું નામ હવેલ ભવન રાખવામાં આવ્યું છે. ભારતીય કળા માટે પ્રારંભિક મૂલિકા આંધ્રનાર તથા સ્વાર્પણ કરનાર એ અભિજ્ઞત અંગ્રેજ કલાવિદ્વાના નામસ્મરણ માટે સર્વથા ઉચિત સમારકાર્ય ગણાશે. મિસિસ હવેલે પોતાના પતિનાં કેટલાંક મૌલિક ચિત્રો અહીં ભેટ આપ્યાં છે. મિ. હવેલનું કળાવિવેચક તરીકે તો અનન્ય સ્થાન છે જ, પરંતુ જેઓ આ ચિત્ર જુએ તેમને એ પણ જણાય કે કલાકાર તરીકે પણ તેમની દષ્ટિ અને પીંછી ઉત્તમ કલાકારના નામને જેળ આપે એવી છે. એમનું એક સુંદર નાનું ફોટો-પોર્ટ્રેટ મને ત્યાં પહેલી જ વાર જોવા મળ્યું. એટલે શ્રી નંદ્યાચાર્યની રજા લઈ ત્યાં ને ત્યાં કેમેરાથી તેની નકલ કરાવી લીધી. આ નાનીશી પ્રાપ્તિને પણ હું એક સહભાગ્ય ગણું છું, કારણ કે હિંદી કલાના એ મહાન ઉપકારકની કોઈ સારી છબિ હજી સુધી મને સાંપડી ન હતી.

હવેલ ભવનની આંધણી કુતૂલ ને પ્રશ્નો ઉપજાવે એવી છે. કોઈ મંદિરના ગર્ભભાગમાં તમને લાગે એવી શાંતિ અને એકાંતનું અહીં ભાન થાય, છતાં પ્રકાશ ને હવાની ગણપ ન લાગે. ભીંતોમાં કોઈ તરફ

ભારતીય કલાના ગહાન પક્ષકાર ને પુરસ્કર્તા

અભિનવ અંગેજ રવ. ઈ.બી. હૅવેલ

જારીઓ ન હો-
વા છતાં ઉપરની-
ચેથી હવા આવ-
વાને ખૂબીભરી
ચોજના કરી છે.
ભીંત પરનાં ચિ-
ત્રો માટે માથા
પર વચલા ભા-
ગમાં કરેલી કા-
ચની ઘુમટી
દ્વારા એકસરખો
રૂપ ડિઝીનો પ્ર-
કાશ મળી રહે છે
અને આંખને
ક્યાંયથી પણ
પ્રકાશ અથડા-
તો નથી. આ
સ્થળે વચમાં સા-
દડીઓ પાથરી
શ્રી નંદાબાબુ,
શ્રી વિનોદદા

તથા કલાભવ-

નના ખીજ વિદ્યાર્થીઓ સાથે બેસીને મેં મુજરાતની કળાના છાપેલા
તથા અસલ નમૂના તેમજ લોકજીવનના ફોટોગ્રાફો જતાવ્યા. તેમાં જમ-
નગર તરફની ગ્રામ સ્ત્રીઓએ ભીંત પર લીંપણમાં પાડેલી ડિઝાઇનો,
શ્રી પંચાલુભાઈ વારાના ઘરની ભીંતો પરના ચીતરામણો અને ભાવનગર

મ્યુઝિયમના પ્રવેશદ્વાર ઉપર મૂકેલી સ્વ. ગુરુદેવ

રાગોરના ચહેરાની કાષ્ટપ્રતિમા

કલાભવનના ભૂતપૂર્વ અને હાલના વિદ્યાર્થીઓએ કંઈ ને કંઈ સુશોભનો તથા ફેરફાર કરીને આકર્ષણ તથા ચિંતન વધાર્યા છે. શાંતિનિકેતનના સર્વ સંસ્કારમાં કળા કેટલો સજીવન અંશ છે તેનું તે બાન કરાવે છે. શ્રી

તરફનાં રાસ-
નૃત્યોના ફોટોગ્રા-
ફોએબહુ સાનંદા-
શ્ર્વર્થ હિષ્મવ્યું કે
દેશની તળપદી
કળા પ્રવૃત્તિઓ
હજી આપણે ત્યાં
જીવંત છે. અમા-
રા વાર્તાલાપ ઘ-
ણો ચાલ્યો ગુ-
જરાતની કળા
પરના પ્રવચન
તેમજ આ નમૂ-
નાઓના પ્રત્યક્ષ
પરિચય માટે એ
બહુ પ્રદર્શન રૂપે
મ્યુઝિયમમાં જ
મૂકવા ઠરાવ્યું.

પ્રકીર્ણ પરિચય

અપોરે શાંતિ-

નિકેતનનાં કેટ-

લાંક મકાનો જો-

યાં દરેક મકાનમાં

નંદ્યાપુત્રનું પણ માનવું છે કે આવા પ્રકારની કામગીરીમાં વિદ્યાર્થીઓને અનેક ગતતી ક્રિયાઓની તાલીમ અને અનુભવ મળે છે. સંયુક્તકાર્યના પ્રભાવનું ભાન થાય છે તથા કામ કેવી રીતે સંપૂર્ણતાએ પહોંચે છે તેનો સાક્ષાત પરિચય તેઓ મેળવે છે. સંગીત તેમજ ભાષાના વિદ્યાર્થીઓને પણ તેનો રંગ ચડે છે અને એ રીતે શાંતિનિકેતનના નાનકડા સમાજમાં કળા મહારાણીપદ ભોગવે છે.

કલાભવનના વર્ગો માટે પાંચ કે છ શિક્ષકો શ્રી નંદ્યાપુત્રની સહાયમાં છે અને વિદ્યાર્થીઓ તેમની શ્રેણિ પ્રમાણે દરેકના હાથ નીચે મુકાય છે. કન્યા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ મોટી છે, તેમની વચ્ચે શ્રી નંદ્યાપુત્રનાં મોટાં પુત્રી ગૌરીદેવી કામ કરે છે. તેમનો ખાસ વિષય ‘આલ્પોના’ (રંગોળી) અને ભરતકામનાં ડેકોરેશન છે. લીનોકટ, ચર્મચિત્રણ વગેરે વિભાગો કળાના ઐચ્છિક વિષયો તરીકે છે, તે ઉપરાંત નંદ્યાપુત્ર દરેક વિદ્યાર્થીને સંગીતમાં વાદ્ય કે ગાનનો પરિચય મેળવવા ખાસ ભલામણ કરે છે. વાર્તાલાપમાં તેમણે મને કહ્યું હતું કે ચિત્રકળા માટે સંગીત એ ઉદ્દાપક સાધન છે અને કળાની ભર્મિઓ તે વડે વધુ દીપ્તિમાન કરી શકાય છે. વિશ્વભારતીના વિદ્યાર્થીઓમાંનો મોટો ભાગ થોડું ચિત્રકામ તથા સંગીત શીખીને પોતાના સાહિત્યસંસ્કારનો વધારે ગાદ અને તાત્વિક પરિચય પામી શક્યા છે અને કળાના સમુદ્ધાર તેમજ પ્રચાર માટે સારા વિવેચકો બની શક્યા છે.

કેટલાક અધ્યાપકોએ આશ્રમને પોતાનું ઘર જ બનાવ્યું છે અને પગારનો વિચાર કર્યા વિના દિનરાત ઉપાસનામાં જ રત રહે છે. અધ્યાપકો શોધવામાં નંદ્યાપુત્રની પરીક્ષા જ મશ મેળવે છે. ક્યાંથી રત્ન શોધી લેવું તેની તેમને સારી ગમ છે. અમે કલાભવન તરફ જતા હતા ત્યાં સામેથી લાંબી લાકડી ઝુકાવતા એક કાળા જુવાનને ઝપાટાબંધ કેડીઓ અને લગાકો પસાર કરી આવતા જોયા. કોઈએ કહ્યું કે એ કાલુદા સંગીત અને તાલમાં એક રત્ન છે અને પોતે દિવ્યચક્ષુ હોવાં છતાં અનુ-

રાણી બાબુ : શાન્તિનિકેતન કલાભવનના વાર્ષિક પ્રદર્શનનું નિરીક્ષણ કરતા ર. મ. રાવળ સામે શ્રી વજ્રલાલ ત્રિવેદી બાબુ છે.
જમણી બાબુ : ગુજરાતની બૃહદ્દી કળાના નમૂના નીરખતા વિશ્વભારતી વિદ્યાભવન તથા કલાભવનના વિદ્યાર્થીઓ

માનશક્તિથી જ આશ્રમમાં અગ્રે દરે છે ને સૌને જરોજર પિછાને છે. તેની ખરી ખૂબી તો માણસને સ્પર્શ કરી નામ કહી આપવાની મેં જોયું. મારી પિછાન કરાવી એને ખીજે દિવસે તેના હાથમાં હાથ મૂકી મેં પરીક્ષા કરી તો તરત જ કહ્યું કે વાગુદા (વજ્રલાઘ)ના નવા આવેલા મહેમાન છે ! આ વિચક્ષણુ તરુણ આનંદમસ્ત દેખાતા હતા, પોતાના ચક્ષુની ખોટ જાણે જરા થે સાલતી ન હોય.

કલાભવન—સંસ્થા અને શિક્ષણ

કલાભવનની દરજ માત્ર શાળાસમયમાં જ પર્યાપ્ત થતી નથી. વિદ્યાર્થી-નિવાસો આસપાસમાં જ બંધાવેલા છે, એટલે પ્રવીણતા પામેલા વિદ્યાર્થીઓ, પોતે પોતાના નિવાસમાં કામ કરી રહ્યા છે એટલું જો ગુરુ-જનોને બતાવી શકે તો તેમને સાળાની હાજરી નિયમિત ભરવી પડતી નથી. કેટલાક નવા બંધાવેલા વિદ્યાર્થીનિવાસોના પ્રકાર તો ખરેખર નવા જ છે. દરેક વિદ્યાર્થીગૃહમાં જ કામ કરવાનો ખંડ બનાવી ત્યાં તોચી ધારે મોટી કાચની ધારીઓ કરી આપી છે. તેને સ્ટુડિયો કહે છે. આહી કળાના વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં ચિત્રો સાળાના જેવી જ સંગવડ થી પૂરાં કરી શકે છે. કળાશિક્ષકનાં ગૃહોમાં પણ સ્ટુડિયો વિભાગ બાંધી આપેલા છે. આહી કામ કરતા વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં ન ગયા હોય તો શ્રી નંદયાયુ કે કોઈ અધ્યાપક ત્યાં જઈ તેને માર્ગદર્શન આપે છે. નૂતન વિદ્યાર્થીને ઘણીવાર આ ગધું સમજમાં આવતું નથી, પણ કામની જેમને લગતી લાગી હોય છે તે દિવસરાત એકધારા મન્યા જ રહે છે. શ્રી નંદયાયુ કહેતા હતા કે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને ખજર પડતી નથી કે ક્યારે તેમના શિક્ષણનું કામ ચાલો રહ્યું હોય છે. તેમના માટે પરીક્ષાઓ કોઈ નથી હોતી ગુરુજનોને ખજર પડે છે કે તેઓ કેટલા ચડ્યા છે. શ્રદ્ધા રાખી તેમના કહેવા પ્રમાણે કામ કર્યું જાય તે તરી જાય. શ્રી નંદયાયુ સાળાપદ્ધતિથી ઘણા નારાજ છે; છતાં વિદ્યાર્થીઓ વધી જવાથી કેટલાંક નિયમનો અમલમાં મૂકવાં પડ્યાં છે. તેઓ માને છે કે જે દિવસે

આશ્રમનું કલાભવન 'સ્કૂલ ઑવ આર્ટ' બનશે તે દિવસે 'રટુડિયો-લાઇફ' મટી જશે અને વિદ્યાર્થી તથા ગુરુ વચ્ચે જે શાન્ત સ્વસ્થ વ્યવહાર છે તેનો ભંગ થશે. વિદ્યાર્થીઓ અને તેમની વાંછનાઓ વિષે તેમને બહુ વિશાળ અનુભવ છે. ખરા ખોટા વિદ્યાર્થીને તેઓ તુરત પારખી શકે છે. સંસ્થા સાર્વજનિક હોવાથી દરેકને તક આપવી જોઈએ એમ માને છે. 'આ બધામાંથી એકમે જ ખરા સર્જક કલાકારો થશે; બાકીના કળાની સાધારણ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવનાર થશે અને કેટલાક પોતાના જીવનમાં કળાના પરિચયથી મજેલ આનંદ ભોગવશે.' તેમણે કહેલી હકીકત લગભગ દરેક કળાશાળા માટે સત્ય હરે છે.

કલાભવનમાં બધું શિક્ષણ આપવામાં પૌરસ્ત્ય નમૂનાઓનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ડિઝાઇન, ચિત્રસર્જન અને સુશોભન એ ત્રણ મુખ્ય વિષયો છે. ચિત્રનાં સાધનોમાં વોટરકલર અને ટેમ્પેરા (ચિકાશમાં મેળવેલા કોરા રંગોનું કામ) મુખ્ય છે. શ્રી નંદ્યાયુનો મોટો ફળો તો ભીંતચિત્રો માટે જોઈતા જથ્થાબંધ રંગ વાપરવામાં થતા દેશી માટીના ઉપયોગનો છે. મજૂરો રાખી રંગરંગના પથ્થરો દળાવી ધુંટાવી તેના ડબ્બા તે ભરાવી રાખે છે ને એ રંગોની મર્યાદામાં જ ભીંતચિત્રોની રચના કરવાનું વિદ્યાર્થીઓને કહે છે. ચિત્રકળા ઉપર વ્યાખ્યાનો, પુસ્તકો કે નિબંધોનો પ્રસ્તાવ ત્યાં નથી; પરંતુ ઉત્તમ ચૂંટણીથી એકઠાં થએલાં હિંદી, યુરોપી અને ચીન-જાપાન તથા જાવાનાં પુસ્તકોનું નવનીત ત્યાં છે. ઑઇલ પેઇન્ટિંગ અને પોર્ટ્રેટ પેઇન્ટિંગ કલાભવનમાં નથી, પરંતુ તેની સામે ખાસ વિરોધ પણ નથી; કારણ કે અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ તેની ઉપાસના પોતાના નિવાસગૃહમાં ચાલુ રાખે છે. શ્રી કિંકરદા અઘતન (મોડર્નિસ્ટ) પદ્ધતિએ એક પ્રવીણ ઑઇલપેઇન્ટર છે. એમણે યુરોપીય પદ્ધતિએ કરેલાં દૃશ્યચિત્રો મેં જોયાં. શ્રી નંદ્યાયુનો યુરોપી પદ્ધતિ સામે એટલો જ વાંધો છે કે આપણા વિદ્યાર્થીઓ તેમનું કોઈ 'માસ્ટરપીસ' (અતિ શ્રેષ્ઠ કૃતિ) જોઈને શીખે તો ફીક છે; પણ સાવ બગ્ગર નમૂના ઉપર ચડી

દાબી બાલુદી : આશ્રમના સર્વ વિદ્યાર્થીઓ પર વતસલતાની છાયા પાથરતા સંત સગા શ્રી ગુરુદયાળ મહિવદજી; નંદ-
બાબુની સાથે કલામવનમાં ફાગ કરતા તેમના સુપુત્ર શ્રી વિશુદ્ધા; કલામવનના એક બીજા બાંધ્યાપદ શ્રી વિનોદ મુન્દરજી
અને હિંદી વિદ્યાર્થીઓ અદ્યતન દત્તિહાસ બેગો કદી રહ્યા છે; સંગીત સુરદાસ શ્રી કાલિદાસ-જેમનો ઉદ્દેશનકર પર આવવી ગયા.

અથ તે અનિષ્ટ છે. શ્રી નંદ્યાયુએ પોતાનું આખું જીવન કળાના અવનવા પ્રયોગો, અભ્યાસ, ચિંતન અને સંશોધનમાં મુગ્ધરૂપે છે અને મોટી પદવીઓ તથા પગારો કે આવકોનો ભોગ આપી દીધો છે. તેમનું કેટલું જે જૂનુંનવું કામ જોઈને તેમના માટે ‘અહોધન્ય’ કહ્યા સિવાય રહીએ નહિ.

કલાભવનની સવિશેષ સાધન સામગ્રી તો મ્યુઝિયમમાં ભરી છે. શ્રી અવનીઆયુએ પોતાનાં કેટલાં જે અસલ ચિત્રો અહીં ભેટ કરી દીધા છે તે જોતાં હજુ પણ લાગે કે તેમનું ગુરુસ્થાન અવિચળ છે. જહુ થોડાં પણ મુનંદાં મુઘલ, રાજપુત અને ઇરાની ચિત્રો પણ અહીં છે. તે ઉપરાંત કેટલીક ભૂતિઓ, પથ્થર અને માટીના નમૂના, કાપડ, ભરત અને વણાટના નમૂના તથા ગ્રામજીવનની હસ્તકળાઓ હિંદના પ્રત્યેક પ્રાંતેથી ભેટ મળ્યાં છે. વાદ્ય-ગુદાઓની ભીંતો ઉપરથી ઉતારેલા એક ચિત્રની આખી નકલ એક મોટી ભીંત ઉપર ભરી કાઢી છે. તે જોઈ વિદ્યાર્થીઓ અનંટા ને વાદ્ય-ગુદાનો કંઈક અંશે અનુભવ કરી શકે તેવું છે. મ્યુઝિયમનાં હવામાન, સંરક્ષણ અને શાંતિની યોજના માટે તેના સ્થપતિ સુરેનઆયુને પણ યાદ કરવા જોઈએ.

આ જ્યાં સાધનો વચ્ચે ત્યાં હિંદી કળાશિક્ષણની કાંઈ પરિપાટી નિશ્ચિત થયાનું પ્રમાણ મળતું નથી. પણ નંદ્યાયુનું એક વાક્ય યાદ આવે છે કે ‘વાદ્ય જગ્યાને શિકાર કરવાના પાદ આપતો નથી. પોતે તેને વનમાં લઈ જાય છે ને શિકાર કરી ખતાવે છે. જગ્યા પોતાના પ્રયોગો કરી તે શક્તિ હાથ કરી લે છે.’ આથી હંમેશાં તેમનો આગ્રહ રહે છે કે ગુરુએ વિદ્યાર્થી વચ્ચે જ પોતાનું કામ કરી દેખાડવું જોઈએ. તેમનાં કામ સુધાર્યા કરવાની મહેનત કરતાં કંઈ રીતે પોતે આરંભથી અંત લગી પાર ઉતારે છે તે ખતાવવું રહુડિયો જીવનમાં આ શક્ય છે ખરું, પણ સાથે જ પ્રશ્ન રહેશે કે જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ પણ વાદ્યનાં જગ્યાં હોવાં જોઈએ ને? નૈસર્ગિક શક્તિ કે પ્રતિભા કેળવીને જે આવે તેને આ વ્યાખ્યા સાનુકૂળ બનાવવી એ નક્કી.

‘વાદ્યમીડિ-પ્રતિભા’ને તાટયપ્રયોગ

૧૮૮૦માં કવિશ્રી ઇંગ્લેન્ડથી આગ્યા પછી ત્યાંના આઠરિશ તખ્તાની

હમે એમણે આ આખું નાટક ગાનરચનામાં ઉતાર્યું હતું. તેમાં ત્યાંની સુરા-
વટો ભજેલી છે અને હિંદી સંગીતકળાને સંવાદ્યોગ્ય જરા નિર્જન્ય અનાવી
છે. સંગીતભવનના આચાર્ય શાન્તિદાના નેતૃત્વ નીચે સંગીત, ચિત્ર અને
વિદ્યાભવનનાં વિદ્યાર્થીઓ તથા કન્યાઓએ તા. ૧૬મીની રાત્રે તે ભજવી
અતાવ્યું. શ્રી શાન્તિદાએ પોતે તેમાં વાદ્મીકિનું પાત્ર ઉપાડ્યું હતું અને તેના
સ્વરોને શ્રી ગુરુદેવની લિપિ પ્રમણે જ ઉતાર્યા હતા. નાટ્યભૂમિ ઉપર કશી
જંગી તૈયારી કે ધાંધલ ન હતાં. વિદ્યાભવનની ઓશરીમાં જ ઝાડનાં ખેચાર
મોટાં ડાંખળાં બાંધીને જંગલનો ખ્યાલ બિભો કર્યો હતો. એક ડાળી સાથે
ખુદ્ધું ખડ્ગ લોહિયાળ અનાવી લટકાવ્યું હતું. ત્રિશૂળ અને પથ્થરો મૂકી
માતાનું ચાનક અનાવ્યું હતું. થોડીક પીજળિક રોશની, એક મોટી કિરણ-
બ્યોત અને જ્વલનિકા,—અસ. પણ વેશભૂષામાં, અભિનયમાં અને ભાવનિ-
રૂપણમાં ઘણા પ્રયત્નપૂર્વક સુક્ષ્મતાઓ જળવી હતી. વાદ્મીકના ભેરુ બહા-
વટિયાઓની ભીષણ મુદ્રાઓ અને કરાળ તોદાનમસ્તી પ્રેક્ષકોને ત્રાસ
ઉપજાવે એવાં હતાં. તેમને હાથ પકડાએલી હરિણી સમી બાલિકાનો માતાને
ભોગ ધરાવવા તેઓ તૈયાર થાય છે ત્યારે તે બાલા દયા યાચે છે; તેથી

‘વાદ્મીકિ-પ્રતિભા’ નાટકમાંનાં કેટલાંક પાત્રો

વાદ્મીકનું હૃદય દ્રવે
છે અને તે તેને છુ-
ટકારો આપે છે.
વનની દેવીઓ તેનું
અભિવાદન કરે છે.
પછી તે વનમાં ર-
ખડતો થાય છે. ફરી
વાર બહારવટિયા
માતાને પ્રસન્ન ક-
રવા પેલી બાલિકા-
ને પકડી લાવે છે,

ત્યાં વાદ્મીક આવી ચડે છે ને તેમને ખૂબ ધમકાવી આલિકાને દૂર મૂકવા જાય છે. અહીં આલિકાને ખરાં ભાવાત્મુ આવી ગયાં હતાં. છેવટ વાદ્મીક ગમે તેમ રખડતો ફરે છે. એવામાં બહારવટિયાનું ટોળું આવી ફોંગ જોડા પર તીર મારે છે, તેથી તેમાંનું એક મરી જાય છે. તે જોઈ દુઃખભારે વાદ્મીક શ્લોકમાં તે પારધીને શાપ આપી દે છે અને પછી આવી દિવ્ય વાણી પોતાને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ તેનું આશ્ચર્ય અનુભવે છે. તેને લાગે છે કે કોઈ દેવી પ્રકાશ તેનામાં પ્રવેશ્યો છે. તે જ વખતે દેવી સરસ્વતી પ્રકટ થાય છે અને તેને વરદાન આપે છે. વનદેવીઓ સરસ્વતીનું ગાન કરે છે. વાદ્મીક દાલિની ઉપાસના ત્યજી સરસ્વતીની ઉપાસના સ્વીકારે છે અને તેની શોધમાં નીકળી જાય છે. ત્યાં લક્ષ્મી તેને અનેક વૈભવો ને સુખસંપત્તિ આપવા પ્રકટ થાય છે, પણ તેને તો સરસ્વતીની એકની જ ઉપાસના જોઈતી હોવાથી એનો અસ્વીકાર કરે છે. રખડતા વાદ્મીકને આખરે સરસ્વતી ફરી વાર દર્શન દે છે અને વિશ્વ આખું કાચ્યમય બની જતું લાગે છે. સરસ્વતી તેને કહે છે કે વાદ્મીકના હૃદયની જડતા તોડી તેમાંથી માનવ પ્રેમનું ઝરણું વહાવવા પોતે જ પેલી અનાથ આલિકાનું રૂપ લઈ આવી હતી અને આમ કહી વાદ્મીકને પોતાની વીણા ભેટ આપે છે.

આખું નાટક એક જ સ્થાન પર માત્ર પ્રકાશનાં સૂર્યનો અને પાત્રોની આવજમ પર જ કડીબંધ ચાલ્યું ને સુરાવટ તેમજ ગાનના આરોહઅવરોહમાં જ ભાવાનુભવ કરાવાયો.

ખીજે દિવસે સવારે મેં કલાભવનના જૂના ચિત્રસંગ્રહો અને હાલના વિદ્યાર્થીઓનું સત્રાંત ચિત્રપ્રદર્શન જોવામાં વખત ગાળ્યો. જૂના વિદ્યાર્થીઓનાં લીનોકટ, વૂડકટ, લીથોગ્રાફી વગેરે કામના નમૂના જોતાં એમ લાગે કે એ શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓ આજે વિરલ થઈ ગયા છે. શ્રી નંદલાલુએ તો ઇંગ્લિંચ, લીનોકટ, લીથોગ્રાફી વગેરે બધી હાથમુદ્રામાં એક વાર સૂક્ષ્મ ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી બતાવી છે. એમના એ પ્રથમ યુગના વિદ્યાર્થીઓ અને સહધર્મીઓ આજે જુદીજુદી કળાશાળાઓમાં અધ્યાપકપદો શોભાવી

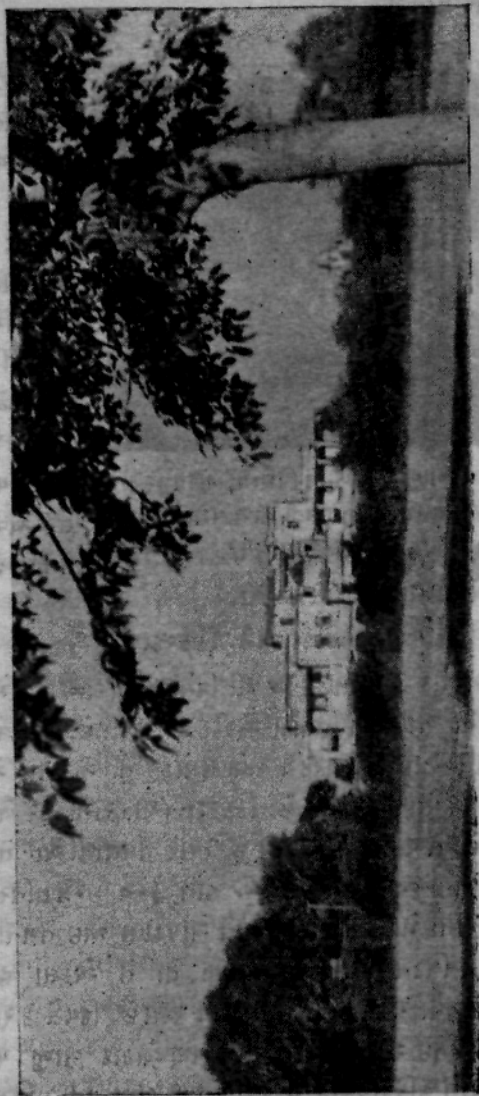
કલાભવનમાં નંદળાણુ તથા બીજા વિદ્યાર્થીઓ વગેરેને
ગુજરાતની કળાના નમૂના બતાવતા શ્રી રવિશંકર રાવળ
એમની પાછળ પ્રજ્જલાલ ત્રિવેદી

સિવાય સંપ્રદાયોના વાદ ટળે એમ નથી.

વિનોદદા અને કિંકરદા

એમના અધ્યાપકમંડળમાંથી જ શ્રી વિનોદદા (દા=દાદા-મોટાભાઈ)
હિંદી ચિત્રકળાનો અદ્યતન ઇતિહાસ એકઠો કરી રહ્યા છે. રવિવર્મા પછી
ગુજરાતમાં પ્રહેલું આઘલ પેન્ટિંગ કોણે ઉપાડ્યું તે એમનો એક પ્રશ્ન
હતો. મારે પણ એ શોધ કરવાની છે. કિંકરદા (શ્રી રામકિંકર જૈન) એક
મસ્ત કલાકાર છે. તે શાળામાં શીખવે છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ તેની હિંદી
છાય પર મુગ્ધ બની જાય છે; અને તે જ હાથે ફ્રેન્ચ ઇમ્પ્રેશનિસ્ટ (લાવ-
છાયાવાદી) ચિત્રોના મોટા કેન્વાસ એકાંતે ચોપડાતા જોઈ તેમની રુપરણા
ને સર્જનથી સૌને વિસ્મય થાય છે. હમણાં તો તે એકલા હાથે મોટા
તોર્તિંગ પ્રતિમાસમૂહો માટી કે કાંકીટમાં કરી રહ્યા છે. દિવસે કે રાત્રે તેમને
તમે કુરસદ લેતા જોઈ શકો જ નહિ. રાત્રે પણ એકાદ બાણુ પર મોટી
ભીંત કે કોલા પાસે કડિયાઓની મદદથી રેતી કે સીમેન્ટની પ્રતિમાઓ પર

રહ્યા છે. કળાભવ-
નનું પુસ્તકાલય પૂ-
ર્ણપણે અવલોકવા-
ને તો મહિનાઓ
જોઈએ; પણ અ-
હીંના થોડા વિદ્વાન
વિદ્યાર્થીઓ પૂર્વ
અને પશ્ચિમની ક-
લાચર્યાઓના સાર
રૂપ કોઈ પુસ્તક હિં-
દીમાં તૈયાર કરે તો
સારું એવી તેમની
તીવ્ર ઇચ્છા છે. આ

શાંતિનિકેતન આશ્રમમાંથી જણાવું 'હત્તરાયન'નું દશ્ય
 બાહ્ય તેમજ અંતરંગમાં સુંદર સ્થાપત્ય રચનાઓ ધરાવતું એ ભવન નવી જ સૌંદર્યદેષ્ટિ રબ્દ કરે છે.

કિટસનના દીવે કામ કરતા જ જાણાય. એમણે કરેલી એચાર પ્રતિમાઓ સાકારરૂપ અને ભાવરૂપમાં ઉત્તરાયણ કે વિદ્યામંદિરની પાછળ જોઈ શકો. કોઈ તો એવી કે તમે જોઈ રહો, પણ શું જુઓ છો એ કહી શકો નહિ; પરંતુ કંઈક છે એમ કબૂલ કરો જ.

ઉત્તરાયણ અને રથામલી

મેં ઉત્તરાયણની વાત હજુ નથી કરી શાંતિનિકેતનના વાસની બહાર એક જુદી જ વાડીમાં શ્રી ગુરુદેવનો વાસ હતો. પહેલાં તેમણે પેતાના

માટે ગુપ્ત કાળના ઘાટનું માટીનું એક સુંદર ઘર બંધાવેલું. તેનું નામ રથામલી છે, પણ તે ઘણું નાનું છે. તેમના પુત્ર-પરિવાર અને મહેમાનો માટેની સગવડ તેમાં ભાગ્યેજ

‘ઉત્તરાયણ’માં જ પાની ઢંભે રચેલો સુંદર તળાવ સ્થાપાળો બાગ હતો. એટલે તેમણે ઉત્તરાયણ નામનું એક સુંદર ભવન બાંધ્યું જ બંધાવ્યું, તેના બાજુ તેમજ અંતરંગમાં બહુ જ સુંદર સ્થાપત્ય રચનાઓ અને સગવડો છે; અને છતાં તે આધુનિક ભારતીય સ્વરૂપનું નિઃશંક કહી શકાય. એના મુખ્ય ખંડમાં ગુરુદેવની ચિત્રકળાના બધા ય નમૂના (જે ત્રણસોથી પણ વધુ હશે) બહુ જ કલામય રીતે ભીંત પર મહેલા છે. તેનાં દ્વારપ્રવેશો, અટારીઓ ને અ-બ્યાસખંડો નવી સૌંદર્યદ્રષ્ટિ રજૂ કરે છે.

એ આખા મકાનના એક સુંદર પરિશિષ્ટ જેવું તો શ્રી પ્રતિમાદેવી- (ગુરુદેવનાં પુત્રવધુ)નું કલાગૃહ છે. ૩૬ બાંધકામ અને શિસ્તગદ્દ એન્જિની-અરિંગની ઘણી આવગળુના કરી તેમાં નવું રૂપવિધાન કરવામાં આવ્યું છે

અરુદેવનાં પુત્રવધુ શ્રી પ્રતિગાદેવી, જે ગોતે હત્તમ ચિત્રલેખા છે, તેમનું કલાગૃહ-અહારથી તથા અંદરથી.
 ૩૬ બાંધકામ ને શિરતબક્ક કોનિનની અરિંગ આવજણીને ઓ કલાગૃહના બાંધકામમાં નહું જ રૂપવિધાન કર્યું છે.

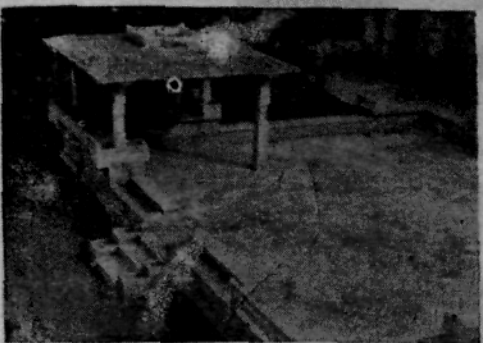

અને તે ન બુલાય
તેવું છે. શ્રી રથી-
ન્દ્રનાથ ટાગોરનાં
પત્ની એ શ્રી પ્રતિ-
માદેવી પોતે ઉત્તમ
ચિત્રલેખા છે. ઉ-
ત્તરાયણનો આગ
અને વચ્ચેનું તળાવ
બપાનીઝ કહપનાં
પર રચાયાં છે. તેની
મધ્યમાં કરેલા ના-
નકડા ટાપુ પર ગિ-
રિતુંગ રૂપે શોભતું
ગુરુદેવનું મસ્તક કિ-
રદ્વાની કલાકૃતિ છે.

ઉત્તરાયણની

ખીજી રથાપત્ય-
રચનાઓમાં પણ
કેમકેમ નવું હિંદી
રૂપનિર્માણ છે; એમ
છતાં પણ આજુમાં
આવેલી રચામણી
જ પોતાની માટીની
મોડી દીવાલો વચ્ચે
ગુરુદેવનો વાસ એ-
મના જીવનની છે.
સ્ત્રી ધડી સુધી

આગની વચ્ચે તળાવડીના મધ્યમાં ગિરિતુંગ રૂપે શોભતું
કિરદ્વાએ સીમેન્ટમાં કરેલું ગુરુદેવના મસ્તકનું શિલ્પ

ઉપર: મથાળે ગુરુદેવનું પ્રિય નિવાસસ્થાન 'શ્યામકી'
નીચે: ઉત્તરાયણના ચોકને ખૂણે આવેલો સુંદર ગંડપ

શિક્ષણનો નવતર પ્રયોગ

ચિત્રકળાની જેમ શાન્તિનિકેતનમાં શિક્ષણના પણ અપાર પ્રયોગ થયા છે, પણ તેને દૂર જઈ પ્રગટાવનાર કોઈ નથી નીકળ્યા. તેમાંનો એક પ્રયોગ તે ભીંનને આધારે કે ટીંચા રૂપે, માટીની મોટી મૂર્તિઓ કે અવનવી પ્રતિમાઓ કરી તે પર ડામર અને છાણનું લીંપણ કરવાનો છે. એ લીંપણને લીધે એ કૃતિઓ વરસાદમાં પણ ખેચાર સાલ અચાનક ટકી રહે છે. ચિલા-

સાયવી રહીને ધન્ય
ને સ્મરણીય અની
છે. આજે પણ એમાં
ગુરુદેવ ક્યાં જોડી
ચિત્રો કરતા, ક્યાં
વાંચતા, ક્યાં સૂતા
તે તમે જોઈ શકો.
કેવું એકાંત ! કેવી
શાન્તિ ! કેવી સાદાઈ !
ઉત્તરાયણનો વાસ
તેમણે કદી પસંદ ન-
હોતો ક્યો. એ શ્યા-
મલીના દ્વારપ્રવેશે
કાઠિયાવાડનું પાન-
તોરણ લટકાવેલું
જોઈ હું હરખાયો
હતો. ગુજરાતે જેને
ગામડી કળા ગણી
કાઢેલી તેને ગુરુદેવે
પ્રથમ સન્માની છે.

ભીંત ઉપર ડાગર ને છાણુનું કીંપલું કદી તે પર આસીરિયન ઢળે માત્ર રેખાઓના હિસાબે રચેલી શિલ્પ-પ્રતિમાઓનો શાંતિનિકેતનમાં થયેલો નવો પ્રયોગ.

થીઓ માટે પ્રયોગ કરવા આ સરતા સાધનવાળી પદ્ધતિ અનુકૂળ હોઈને અહીંનાં ઘણાં નિવાસગૃહોની બીંતો પર કે ખાલી ખૂણાઓમાં આસીરિયા, ઇજિપ્ત અને હિંદના ઘાટની એવી અવનવી પ્રતિમાઓ નમૂના રૂપે તૈયાર કરવામાં આવી છે અને તે ભારે અસરકારક વાતાવરણ ઉપજાવે છે. ગુજરાતમાંથી સ્વ. ભાદ્ર હરિવદને આ દિશામાં કાંઈક પ્રગતિ કરેલી અને મોટા મનસૂઆ પણ કરેલા; પરંતુ દૈવને કાળ સમગ્ર્યું છે ?

ગુજરાતની કલાવાર્તા

તા. ૧૭મીની યોપોરે શાન્તિનિકેતનની ગુજરાતી સંસદના સભ્યોએ

નાના વિદ્યાર્થીઓના ભવનની બીંતો તથા છતો ઉપર કરેલાં રંગાણેખનાં.

નાનું સંમેલન બરી મારું પ્રેમભર્યું આતિથ્ય કર્યું. એ પ્રસંગે તો ન ભુલાય એવો અન્યેઃ. તેમાં સિંધી, કચ્છી, કાઠિયાવાડી અને ગુજરાતના ભાદ્રઓએ એક રૂપ યની જલપાન (એટલે અલ્પાહાર) અને ગાન સાથે તેને એક સુંદર અવસર બનાવી દીધો હતો. નવ દસની સંખ્યામાં બહેનો પણ હતી. આવા દૂર પ્રાંતમાં જુદી સગવડ કરતાં તેમને ઘણી મુશ્કેલી નડી હશે. એ પ્રત્યેકનો હું જાણી જાની ચૂક્યો છું.

તે જ રાત્રે મારે ગુજરાતની કળાની રૂપરેખા શાંતિનિકેતનના વિદ્યાર્થી-સમાજ તેમજ અધ્યાપકસમૂહ આગળ રજૂ કરવાની હતી. સભા મ્યુઝિયમ- (કલાભવન)ના દ્વાર આગળ જ ગોઠવી હતી. કળાભવનના પુસ્તકપાલક લાકાર શ્રી ગિરિધારી અને શ્રી માસોજીએ મારાં ચિત્રોની રલાઈડો બતાવવા શ્રમપૂર્વક એપીડાયોસ્કોપ તૈયાર કર્યું હતું, પણ તેનો એક ગ્લોબ ગયો હોવાથી પ્રકાશ કમી પડ્યો; એટલે ચિત્રો તો બીજા દિવસે પ્રદર્શનમાં જ બરોબર જોવાનું ઠરાવ્યું. આચાર્ય શ્રી ગુરુદયાળ મલ્લિકજીએ મારે પરિચય આપ્યા પછી મેં, તૈયાર કરેલું કાળાણુ બાળુએ રાખી સ્મૃતિના આધારે મારી તૂટીફૂટી અંગ્રેજીમાં એક સળંગ કથાનક રૂપે ગુજરાતની કલાવાર્તા લગભગ કલાક સુધીમાં પૂરી કરી. યથાશક્તિ મારી ફરજ પૂરી કરી મેં તે રાત્રે નિરાંતનો શ્વાસ લીધો.

શ્રી મલ્લિકજી

તા. ૧૮ મીની સવારનો સમય શાંતિનિકેતનનો આકીનો વિસ્તાર જોવામાં ગાળ્યો. તેમાં શ્રી મલ્લિકજીની કુટિર અને તેની આસપાસનું વાતાવરણ મને ખડુ જ ગમી ગયા. મલ્લિકજીની કુટિર એટલી નાની છે કે પૂ. ગાંધીજીએ વિનોદમાં તેને ત્રણ પગલાંમાં માપી લીધી હતી. મલ્લિકજીનું સદા હમતું પ્રેમાળ મુખ વિદ્યાર્થીઓનું આશ્વાસન છે. તેમને આશ્રમની ત્રીજા દાદીનું ઉપનામ મળ્યું છે. પહેલી

શાંતિનિકેતનના ભોજનગૃહ પાસેની કલાકુટિર દાદી ગુરુદેવની, બીજી શ્રી

અન્નચુકની અને ત્રીજી મલ્લિકજીની. આપણા વ્રજલાલ ત્રિવેદી, નવીન અને ધીરેન્દ્ર ગાંધી બાઇઓ તેમજ કલામદા તેમની આસપાસની કુટિરોમાં જ જામ્યા છે.

ત્યાર પછી ચીનની સરકારે અંધાવેલું મોટું ચીની ભવન જોયું. ચીનનું ઉત્તમ સાહિત્ય ત્યાં સંઘરાયું છે અને કેટલાક ચીની અધ્યાપકો તથા વિદ્વાનો કુટુંબ સહિત ત્યાં વસે છે. આ ઉપરાંત એક અતિથિગૃહ પણ છે, જેની યાજ્ઞમાં જ શિશુગૃહ છે. આ શિશુગૃહના વિશાળ વસતિગૃહમાં ભીંત પર કળાભવનના વિદ્યાર્થીઓએ મુઘલ, રાજપુત અને જાપાનના કલાસમુદાય-માંથી ચૂંટેલાં પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓ દોર્યાં છે. અને એ રીતે પ્રાણીઓની એક અપૂર્વ ચિત્રમાળા અહીં જની ગઈ છે. આ પ્રકારે ચિત્રમોઘ સાથે આનંદ આપવા માટે અહીં ઇસ્પનાલ, ડૉર્મેટરીઓ, ધર્મશાળા વગેરે દરેક મકાન પર તે તે સ્થાનને મહત્ત્વ ને પ્રેરણા આપે એવાં ચિત્રો થયાં હતાં, પણ તેમાંનાં ઘણાં વિલય પામ્યાં છે.

જપોરે શ્રીમતી રતિ પિટિટનાં ચિત્રો જોયાં. તેમણે ભાવપૂર્વક ‘કુમાર’ માટે પોતાનાં કેટલાંક લીનોકટ ને ફેટોગ્રાફો આપ્યા. જપોરે ફરી કેટલાંક વિદ્યાર્થી-અંધુઓને મળ્યા. સાંજે મેદાન પર ફુટબોલની મેચ જોઈ. વિશ્વ-ભારતીના વિદ્યાર્થીઓએ રમતના મેદાન ઉપર પણ હીક નામ કર્યું છે. સુરેન્યાયુ ત્યાં રમત જોવા બેઠા હતા એટલે તેમની રમ્મ ત્યાં જ માગી લીધી. સાથેસાથે કલામદાએ રાત્રે અમારે નીકળવા માટેની ટૅક્સીની અનુ-મતિ પણ માગી લીધી અને સૂર્યાસ્તની મગ્મ લેવા નજીકનું એક સાંતાલ ગામડું જોવા અમે જાવડા.

વિદાય

રાત્રે ‘અંગાળી-સંમેલની’ના સત્રાંત ઉત્સવમાં હાજરી આપી તેમના આતિથ્ય ને સહભાવનો લલાવ લીધો. ત્યાં મુંઝાઈનાં સુશીલાબેનનું નૃત્ય જોઈ આનંદ થયો. તેની શરીરસ્ફૂર્તિ તથા ભાવદીપ્તિમાં પ્રતિભા છે. રાત્રે નંદ્યાયુને મળવાનો ક્યાંય યોગ ન થયો, એટલે તેમને ઘેર ગયા;

પણ ત્યાં એ ન મળ્યા. બીજી વાર છેલ્લી તક લેવા ગયા ત્યારે થાકથી સુઈ ગએલા, એટલે ચિટ્ટી મૂકી હું પાછો વળ્યો; પરંતુ ગમે તેમ પણ તેમને ખબર પડેલી, એટલે દસ સાડા દસ વાગ્યે તેમના સુપુત્ર વિશુદ્ધા અને મા-સોજી તેમની ચિટ્ટી અને ભેટનું એક ઈર્ષિંગ ચિત્ર આપવા અર્થે માઈલ દૂર મારા મુકામે આવ્યા ત્યારે તેમનું સૌજન્ય અને આતિથ્ય કેટલું છે તે સમજાયું.

ભાઈ વ્રજલાલે નીકળવાની અંધી ગોઠવણ કરી પોતે પણ પ્રવાસમાં જોડાઈ ઠેઠ બનારસ સુધી સાથ આપ્યો. રાત્રે સૌ વિદ્યાર્થી ભાઈબહેનોએ ભારે મને વિદાય આપી. થોડી ઊંઘ લઈ બે વાગ્યે ગોટર આવી ત્યારે જગ્યા અને રાત્રિના અંધકારમાં સામાન ચડાવી એ કવિ-સર્જિત સંસ્થાનું સ્મરણ લઈ અમે કલકત્તા તરફ પ્રયાણ કર્યું.

કલકત્તા

૧૯ મી સપ્ટેમ્બરની સવારે કલકત્તાના હાવરા સ્ટેશને પહોંચતાં જ અનેક બંગાળી મસ્તકોની વચ્ચેથી ચાંપશીભાઈની કાળી ટોપીવાળી હસતી મુખમુદ્રા તરી આવી. નવચેતન દ્વારા શ્રી ચાંપશીભાઈનું વ્યક્તિત્વ ગુજરાતને સુપરિચિત થયું છે. મને તો કલકત્તા અને અમદાવાદ જેટલા અંતરેથી તેમણે ભરત અને રામ જેવા સ્નેહતંતુએ વર્ણેથી બાંધી રાખ્યા છે, એટલે કલકત્તામાં મારું વિશ્રામધામ તો એમનું જ ઘર બનશે એવી વચનબંધી પહેલેથી હતી. તેમણે મારા અનેક સ્નેહીસંબંધીઓને ખબર પહોંચાડી દીધા હતા, પણ સૌને સ્ટેશન પર આવવાની તકલીફ ન આપવી એ મારો પૂર્ણ આશ્રય હતો, છતાં ભાઈશ્રી વ્રજલાલ ઉપાધ્યાય તો ચાંપશી-ભાઈની જેમ કલકત્તાનાં મારાં પર્યટનોમાં જમણી પાંખ બનવાનો જ નિશ્ચય કરી સ્ટેશન પર આવ્યા હતા.

મિત્રોના પ્રેમના પ્રતીક રૂપ ફૂલહારના સ્વાગતે મને સ્ટેશનમાં આકર્ષણ બનાવી દીધો. જેમતેમ એ ગદીમાંથી બહાર નીકળી નવચેતન કાર્યાલય પર પહોંચી ગયા. શ્રી વજુભાઈ ઉપાધ્યાય તો સંબંધીજન હતા. દક્ષિણ-

મૂર્તિ ભવનમાં અભ્યાસ કરતા તે વખતથી તેના સંસ્કાર અને ચક્રોરબુદ્ધિની મેં જે પરીક્ષા કરી હતી, તે આજે તેમણે જમાવેલો ધંધો અને વ્યાપારી દષ્ટિ તેમ જ સંબંધો જોઈ પૂર્ણ દલિત થએલી લાગી. ગુજરાત-કાઠિયાવાડનાં ગામડાંમાંથી ફેટલાં ચે રત્નો દૂર દેશાવરમાં કેવી રીતે ઝળક્યાં છે તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો આપણા કેળવણી વિધાયકોને દેશના ઉત્કર્ષની નવી કૃત્તિઓ જરૂર સાંપડે. સાહસિકો ને સંસ્થાપકો જન્મવાનાર ગુજરાત-કાઠિયાવાડને કેવી મામૂલી કેળવણીમાં જકડાઈ રહેવું પડે છે તેની પણ ખગર પડે ને માત્ર સીમાડા સાચવી સંતોષ માની રહેલા રાજવીઓ ને અધિકારીઓ કેવી રીતે પ્રજામાનસને મૂંગાવાવી રહ્યા છે તે ચ સ્પષ્ટ થાય.

પોતાનો પ્રાંત છાડીને આવી રીતે બહાર નીકળેલા તરુણોમાં માતૃભૂમિ માટે મેં વિશેષ તલસાટ અને ભોગ આપવાની લાગણી પ્રકટેલી જોઈ. દેશની સંસ્થાઓનાં ફંડોમાં જે ભાવના અને ઉદારતાથી બહાર નીકળેલી જનતા કાળો ભરે છે તે ઉમંગકો સ્થાનિકોમાં વિરલ જણાશે. કલકત્તામાં એવા અનેક તરુણો ને શ્રીમંતોની મને મુલાકાત થઈ કે જેમને જન્મભૂમિની સાચી કંપના અને ભાવનાની પ્રાપ્તિ થઈ છે. ગુદાંગુદાં મંડળોએ મને એનો અચ્છો પરિચય આપ્યો હતો.

ચાંપશીભાઈ

અમારો મુકામ ‘નવચેતન’ ઑદિસમાં થયો. એને શ્રી ચાંપશીભાઈનું ગૃહ કહો કે નવચેતન મુદ્રણાલય કહો, પણ એ રનેહાળ હસતા દાંપત્યનાં વાતાવરણમાં અમને ચાંપશીભાઈએ રાજવી દિલનો પૂર્ણ લહાવ આપ્યો છે. મારા જવાની જાહેરાત એમણે વગર પૂછ્યે કરી મૂકી હતી. તે જ રાત્રે સાહિત્ય સંમેલનની સભામાં મારો પરિચય કરાવવા આમંત્રણપત્રો ફેલાવી દીધાં હતાં અને નવચેતન કાર્યાલયને જ સભાગૃહ બનાવી દીધું હતું. કલકત્તાના સાહિત્ય જીવનનો પ્રાણ કહો તો ચાંપશીભાઈ જ છે. ગુજરાતમાં વર્ષોથી લોકપ્રિય અનેકું ‘નવચેતન’ માસિક ચલાવનાર ચાંપશીભાઈનાં સાધનોમાં એક વગર પાવરનું ટ્રેડલ (પગે ચલાવવાનું) મશીન અને પાંચ

માણસોનો સ્ટાફ
જોઈ તેમની ત-
મન્ના અને સાહિ-
ત્યપ્રેમ માટે આ-
દર થાય છે. પ્રેસ-
નાં બીજાંના ઘોડા
બાળુએ ખસેડી
એ જ હોલને બા-
ખ્યાનગૃહ બનાવી
દેવામાં આવ્યો હતો.
રાત્રે આઠ વાગ્યે
આસપાસની બ-
ગરો અને ઘરો-
માંથી જુવાનો ને
વિદ્યાર્થીઓએ આ-
વી એ ખંડને ભરી
દીધો અને એ સ-
ભામાં ગુજરાત શ-
બ્દનો શ્વનિ કેવો
છે તેનો ખ્યાલ મને
સુંદર રીતે મળ્યો.

વિદ્વાનો સાક્ષરો અને કલાકારોના પરમ મિત્ર, હાથ-
મહંગાદના અવસાન પછી 'વીસમી સદી' માસિકનું ક્ષેત્ર
'નવચેતન' કાઢીને યથાશક્તિ સંભાળી લેનાર મૂળા
સાહિત્યસેવક મારા પરમ મિત્ર ચાંપશીભાઈ

સુકુલચંદ્ર કે

મારી મુખ્ય નેમ તો હિંદમાં કલાના આદર્શો અને તેનું પ્રકટીકરણ
કેટલું થયું છે તે જોવાની હતી. ઉપરની સભા થઈ તે જ બપોરે મને બપોર
પડી કે ત્યાંની સરકારી કળાશાળામાં બે જ દિવસ પછી રમઝા પડવાની

છે, એટલે પહેલી તકે તેના પ્રિન્સિપલ શ્રી મુકુલચંદ્ર દેને ટેલિફોન કર્યો. પાંત્રીસ વર્ષ પછી એ મિત્રે માત્ર નામરમરણથી મને ઓળખી લીધો. તેમણે તુરત જવાબ આપ્યો કે મને ત્યારે આવો, શાળા ચાલુ છે. કળા-શાળામાં દાખલ થતાં જ શ્રી મણીન્દ્રભુપણ ગુપ્તા મળ્યા. તે બેએક વર્ષ અમદાવાદમાં રહી ગએલા, એટલે પરિચય તાજે હતો. તુરત તે પ્રિન્સિપલના ખંડ આગળ લઈ ગયા. સિપાઈએ વિઝિટિંગ કાર્ડ લઈ જવાળા લાવવાની વિધિ પતાવી કે તુરત અંદરના મોટા ખંડમાં પાટલૂન પર માત્ર હાફશર્ટ પહેરેલા પહોળી છાતીવાળા શ્રી મુકુલચંદ્ર દેના મજબૂત હાથનો મિલાપ થયો અને કાળનું અંતર ઊડી ગયું. તેમણે યાદ કર્યું: ‘અહો, પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાં તમારી શાન્તાકુઝની ઓરડી પર આપણે (સ્વ. રામરાવ, હું, શ્રી. પવનજી અને શ્રીયુત દે) સાથે બેઠા હતા, આ પીતા હતા, ગરખાં ખારતા હતા.’ એ વખતે કલકત્તાથી શ્રી અવનીન્દ્રનાથ પાસેથી કલાદીક્ષા લઈ તરણ મુકુલચંદ્ર મુંબઈના શ્રીમંતો પાસે તેમના રહેઠાણ, પોર્ટ્રેટ કરી ઈંગ્લેંડ

કલકત્તા સ્કૂલ ઓફ આર્ટના પ્રિન્સિપલ શ્રી મુકુલચંદ્ર દેનું તેમના જ કલાખંડમાં ભાવશર્યુ આતિથ્ય એ મારા પ્રવાસનું એક સુખદ સ્મરણ બન્યું છે.

જવા સહાય માગતા હતા. એ સમયે પણ તેમના હાથમાં માનવપાત્ર આ-
લેખવાની અજગ કુશળતા હતી. મુંબાઈની રફલ ઑવ આર્ટમાં તેદાખલ
થયા હતા, પણ તેનું પાતાવરણ તેને શુંમળાવતું હતું. એકાએક તે છોડી
તેણે અજંતાની યાત્રા કરી, એકલાએ એ અગેત્યર સ્થાનમાં થોડીક નક્કો
પણ ઉતારી અને મુંબાઈ આવી કલારમિકે શેઠ કલ્યાણજી કરમશીને તે
આપી. સ્વ. સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ તરફથી તેને સારો ટેકો મળ્યો અને
જરાક સગવડ થતાં ઈંગ્લંડની સ્ટીમર પકડી. ત્યાં જઈ વિખ્યાત કલાચાર્ય
પ્રો. રૉલેન્ડટાઇનના હાથ નીચે રૉયલ કૉલેજ ઑવ આર્ટ્સમાં રહી અ-
ભ્યાસ કર્યો. પોર્ટ્રેટ ઇચિંગમાં તેમણે ખાસ કુશળતા મેળવી છે. સ્વ. સર
પટ્ટણીએ પણ તેમને ઘણી મદદ કરેલી. ઈંગ્લંડમાં હતા એ વખતે તેણે
અજંતા અને બાધની મુદ્રાઓ ઉપર એક ચોપડી પણ લખી નાખી, જેની
પ્રસ્તાવના મિ. લૉરેન્સ ગિન્ઝન જેવા મહા કલાક્રોધિદે લખી. આમ આ
સાહસિક તરણ અનેક રીતે પોતાની કલા સિદ્ધ કરી હિંદમાં આવ્યા.
થોડોક વખત આમતેમ પ્રયાસો કર્યા બાદ કલકત્તા રફલ ઑવ આર્ટના
પ્રિન્સિપાલ મિ. પર્સી બ્રાહ્મિની નોકરીની મુદત પૂરી થતી હોવાથી કલ-
કત્તાની જનતાએ કલાના પ્રણેતા તરીકે હિંદીની પસંદગી કરવામાં તેમની
એ જગ્યાએ વરણી થઈ અને આજે દસ વર્ષથી એ જગ્યાનો અધિકાર
તે પૂર્ણ કાબેલિયતથી સંભાળી રહ્યા છે.

કલકત્તાની કળાશાળા

તેમને મળતાંવેંત જ મેં રફલ બંધ થઈ ગય તે પહેલાં તે જોઈ લેવાની
મજા પાતાવી, એટલે તેમણે તુરત હેડમાસ્તર શ્રી રમેનબાબુ (ભણીતા
કલાકાર શ્રી રમેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી)ને જોલાવ્યા અને મારી ઓળખાણ
કરાવી. શ્રી રમેનબાબુને જોતાં જ પ્રેમ થાય એવી સૌમ્ય તેમની મુદ્રા છે.
પહેલાં તે શાંતિનિકેતનના એક અગ્રભાગી વિદ્યાર્થી હતા. કનુ દેસાઈ
અભ્યાસ કરત. તે વખતે એ આગળનાં વર્ષોમાં હતા, છતાં તેમની વચ્ચે
મૈત્રીભાવ થયો હતો એ વાતની તેણે ભાવપૂર્વક યાદી આપી અને જણાવે

મને પૂર્વપરિચિત હોય તેથી સરળતાથી બધા વર્ગો બતાવવા આવ્યા. મિ. હવેલના સમયથી કલકત્તા કળાશાળામાં હિંદી કળા ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાય છે અને શ્રી અવનીઆયુ તથા શ્રી નંદ્યાયુના પીઠ શિષ્યો અહીં શિક્ષકો તરીકે કામ કરે છે. ઉપરાંત, હિંદી કળાના સરસમાં સરસ અસલ નમૂના જોવાની તથા તેનો અભ્યાસ કરવાની અહીં પૂરી સગવડ છે. શ્રી હવેલે મહા પ્રયત્ને એકઠી કરેલી હિંદી તસ્વીરો યુગયુગના વિભાગ પ્રમાણે ચિત્રશાળાની લગોલગ એક મોટા ચિત્રાલયમાં ગોઠવેલી છે. એ સિવાય શિક્ષકોનાં યુરોપી પ્રકારો કરતાં હિંદી પ્રકારો ત્યાં વધુ ખીલતા જણાયા. તેમાં પણ હિંદમાં સર્વોત્તમ ગણાતું કલકત્તાનું મ્યુઝિયમ કળાશાળાની જોડાજોડ આવી રહેલું છે તે મોટો લાભ છે. કલકત્તામાં ચિત્રોના બ્લૉક બનાવવાનું અને લીથો છાપકામ ઘણું થાય છે તેથી તેની માંગને પહોંચી વળવા કૉમર્શિયલ આર્ટનો કલાસ પણ અહીં છે. તે પણ ખૂબ ધીકતો ચાલતો જણાયો, તેમજ વિદ્યાર્થીઓની ભરતી પણ ઠીક જણાઈ. એ કળાના યુરોપી પ્રકારો શીખવવાને યુરોપ જઈ આવેલા હિંદી નિષ્ણાતો સ્ટાફમાં છે. દશ્યચિત્રોનો અભ્યાસ કરવા માટે શાળાની હદમાં જ એક મોટો સુંદર બાગ છે. અને તેમાં નાનું સરોવર છે. આમ કળાનું વાતાવરણ એ શાળામ સરસ લાગ્યું. સત્રાંત દિવસો હતા એટલે વિદ્યાર્થીઓ જતા રહ્યા હતા. પરંતુ ભીંત પરના નમૂના અને પરીક્ષાનાં પત્રો જોઈ મને લાગ્યું કે થોડાં વર્ષોમાં ઘણી તાલીમ આપવાનો ત્યાં પ્રયાસ છે. દરેક કલાસમાં ભીંતો ચાકના કામને માટે ઘૂટેલી હતી. એટલે દરેક અભ્યાસચિત્રને ભીંત પર ઢૂટે હાથે દોરવાની સક્તિ ત્યાં વિશેષ કેળવાય છે એમ મને લાગ્યું. રંગની જમાવટ, રેખાઓની શુદ્ધિ અને ચાલુ લોકજીવનનાં ચિત્રો એ આ શાળાનાં આગળ પડતાં લક્ષણો દેખાયાં. શિક્ષકોએ મારી પ્રતિ બહુ સહભાવ બતાવ્યો. રમેનઆયુ તેમજ મણીઆયુએ પોતાને ક્ષેરઆવવા નિમંત્રણ આપ્યાં, અને શ્રી મુકુલઆયુની તો વાત જ શી ? એ તો લાગી જ પડ્યા કે બીજી વખત મારે નિરાંતે તેમની જોડે બેસી આપાન અને વાર્તાલાપનો વખત

આપવો. તે સાથે તેમણે યાદ આપ્યું કે મારે શ્રી અવતીઆબુને પહેલી તકે મળવું જોઈએ. આ વાત મારા મનમાં તો કલકત્તે જવાનો ઈશિદો કર્યો ત્યારની જ હતી અને મેં તેમને મળવા માટે યત્ન લખી સમય પણ માગ્યો હતો; છતાં પણ તેમની એ વૃદ્ધ ગુરુજન પ્રત્યેની ભક્તિ જોઈ હું બહુ આનંદ પામ્યો. શ્રી. અવતીઆબુએ થોડા જ વખત પર ૭૦ વર્ષ પૂરાં કર્યાં. તેનો તેમણે શાળામાં ઉત્સવ કર્યો હતો અને અભિનંદનો પાઠવ્યાં હતાં.

શ્રી અર્ધેન્દ્રકુમાર ગાંગુલી

માત્ર કલકત્તાના જ નહિ પણ સમસ્ત હિંદના અને એશિયાના એક અગ્રગણ્ય કલાકોવિદ્ તરીકે સ્વીકારાએલા આ વિદ્વાનનું નામ મૉડર્ન રીન્યુ વાંચનારાઓને સુપરિચિત હશે. હિંદી કલાનું સૂક્ષ્મ તત્વાનુશોધન અને પરિચય આપનારું 'રૂપમ' ત્રૈમાસિક તેમણે ઘણાં વર્ષો સુધી ચલાવ્યું. એ અગ્રેડ પ્રકાશન બંધ થયા પછી તેનું પૂર્ણપણે સ્થાન લેનારું કોઈ સામાયિક સર્જાયું નથી. શ્રી ગાંગુલી મહાશય કલાના પરિચય માટે અતિ ઉત્કૃષ્ટ નમૂના જ શોધી લાવતા અને તેનું સર્વાંગ સ્પષ્ટ મુદ્રણ-પ્રકાશન થાય તેની અતીવ કાળજી રાખતા. એકાદ છાયા છાપમાં ચોરસ એ એમને મન અસહ્ય અને અક્ષમ્ય દોષ યત્ને છે. ખીનના કે સારંગીના નીચેના તારોમાં પણ જરા મેળ ખૂટે કે તૂટે ત્યારે ઉસ્તાદનું મન જોટલું ખાટું થઈ જાય એટલો જ વિશ્લેષ અને પ્રકોષ તેમને ચિત્રમાં રંગ કે માંડણીનો દોષ દેખાય ત્યારે થઈ જતો મેં જોયો છે. ચલાવી લેવાની તો તેમની પાસે વાત જ નથી. કળાનો સર્વોત્તમ નમૂનો પ્રબળ આગળ મૂકવો અને તેનો સાચો રસ લેનાં કે અનુભવતાં શીખવવું એ જ કલાકોવિદોનું કર્તવ્ય છે.

આવા પુરુષને મળવું, એમનો વાર્તાલાપ ઝીલવો, એ કલાકારના જીવનનો ધન્ય અનુભવ યત્ને છે. પોતે ધંધે સૌલિસીટર છે, પણ કળા અને કળાને લગતી પ્રવૃત્તિમાં એમની આખી જીવનપ્રવૃત્તિ ઓતપ્રોત છે. એ ઈ. સ. ૧૯૨૭ માં અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે કર્મ સંસ્થા એમનું સન્માન કરી શકે એ પ્રશ્ન થયો, એટલે ડૉ. હર્ષિપ્રસાદ તથા રવ. હીરાલાલ પારેખ

વજેરે સન્નિવેશી મદદથી ભારત કળા મંડળની સ્થાપના કરી તેના આશ્રયે તેમનું વ્યાખ્યાન સંસાર સુધારા હોલમાં થોડું અને અમદાવાદને કળા ઉપર એવી વ્યક્તિનું અપૂર્વ વિવેચન પહેલી જ વાર સાંભળવા મળ્યું. એ દિવસની સ્મૃતિઓ તેમણે પણ સંઘરી રાખી હતી અને આજ સુધી વખતોવખત પત્રવ્યવહારથી સચેત રાખી હતી.

આશુતોષ મુકરજી રોડ ઉપરના તેમના મકાનમાં, ઉપરની પરસાળમાં જ તે પોતાની બેઠક રાખે છે. મહેમાનો માટે એક તરફ એક જોળ ટેબલ અને ત્રણચાર ખુરશીઓ હોય છે; પણ પોતે તો મોટી શેવ્રંજ પર તકિયો રાખી આસન જમાવે છે. આસપાસ પુસ્તકો અને લેખોનાં બાકસો પડ્યાં હતાં અને તે દરેક પર ચોડેલાં તે તે વિભાગનાં લેખલોથી તેમણે કેટલાં પુસ્તકોની તૈયારી કરવા માંડી છે તેનો ખ્યાલ આપતાં હતાં. આસપાસ ભીંત ઉપર કોઈ આસ થોડાના વગર પણ કૃતિઓના જ આસ્વાદ લેવા માટે ટાંગેલાં નેપાળી, રાજસ્થાની કે મુઘલ સમયનાં થોડાં મોટાં ચિત્રો નજરે પડતાં હતાં. દાદર પાસેની એક મોટી બારીમાં Stained-glass windowsની દબે રંગીન કાચોના ખંડોથી જ દિદી દબે કરાવેલું એક સરસ્વતીનું મોટું ચિત્ર શોભી રહ્યું હતું.

શ્રી ગાંગુલીઆચુને મળ્યાને વર્ષોનો ગાળો પડ્યો હતો, પણ પત્રવ્યવહારથી તેમનો નાતો અખંડ હતો. હું ઇ. ૧૯૩૬ માં જનપાન જર્મ આવી ત્યારે તેમણે વર્તમાનપત્રોમાંથી એ અગર વાંચીને જે ઉદ્દેશોધક અભિનંદનપત્ર લખ્યો હતો તે ‘કુમાર’ના વાચકોને યાદ હશે એટલે એમને તો મારા કદ કત્ત માં આવ્યાના અગર આપતો પત્ર પોસ્ટમાં મળ્યો પણ નહોતો, છતાં મારું કાર્ડ જોતાં જ બહાર આવ્યા અને ‘અરે ! કેટલાં વર્ષો બાદ મળીએ છીએ!’ કહી બેસવા કહ્યું. ગાંગુલી મહાશય આટલા અગ્રગણ્ય વિદ્વાન અને સંચાલક છતાં અરેઅરા આહ્વાનની માફક પોતાનાં નિત્યક્રમો અને ઉપાસના માથવે છે. સંસ્કૃતના પૂર્ણ અભ્યાસી છતાં યુરોપના અગ્રણ્ય કલાપ્રવાહોને પણ પૂર્ણપણે સમજે છે. આથી જ તે ભારતીય કળાનું

શ્રીમાન અધ્યેન્દ્રકુમાર ગાંગુલીને ઘેર તેમની સાથે કલાચર્યા

ઉત્તમ નિરૂપણ અને સન્માન કરવામાં સફળતા પામે છે, એમ પણ કહી શકાય. પહેલી જ વાર એમણે એ કરી કે 'હું હવે કળાનાં પ્રવચનો અને લેખમાળાથી થાક્યો છું. જે વિષય રસાનુભવનો છે અને જેનું મુખ્ય સાધન રસેન્દ્રિય છે તેની પૂર્ણ તૈયારી કે તાલીમ વિના તેની ચર્ચાઓ નકામી છે; એટલે મેં તો જાગૃત્તીની સૃષ્ટિમાં જ કળાનાં ખીજરોપણ અને પરિચય થઈ જવાં જોઈએ એ સિદ્ધાન્તને પાયારૂપે માન્યો છે. લેખો ને પુસ્તકો લલે વિદ્વાનો તથા ભાષાવિશારદો કે ઇતિહાસવેત્તાઓને કામનાં જાને, પણ કલાની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવાને તો કલાકૃતિઓનો સાક્ષાત પરિચય જરૂરી છે, અને સાદી કલાપ્રવૃત્તિઓ કર્યા વિના કલાભિરુચિ વિકસાતી નથી. આપણી આજની શાળાઓ તથા કોલેજોએ તો એ વિષયને હદપાર કરી અસ્પૃશ્ય બનાવ્યો છે. કાન અને આંખની ઇન્દ્રિયોના સૂક્ષ્મ વ્યાપાર અને પ્રક્રિયાઓનો કોઈ અભ્યાસ જ કરતું નથી, તેમ જાગૃત્તીના ઊવનની સંગ્રાહક ચિત્તાવસ્થા (Impressionable age)માં રૂપ રંગ કે રાગનો સમૂળગો અભ્યાસ રાખી આપણે એક નીરસ, જડ અને નિષ્ક્રિય પ્રત્ય-

સમુદાય ઊભો કર્યો છે. સ્વયંભૂ ઊર્મિ, પ્રેરણા કે સર્જનની તો આજનાં વિદ્યાલયોમાં કિંમત કે કદર જ નથી. આ અનિષ્ટનો સામનો કરવા મેં કલકત્તામાં ઝુમેશ ઉપાડી છે અને આજે ૬૦ વર્ષે હું ફરીવાર આજન્મગતમાં ચિત્રો દ્વારા સૌન્દર્યસ્વરૂપો ઉતારવા મથી રહ્યો છું. દર અઠવાડિયે હું પ્રાથમિક શાળાના કેટલાક ઉમંગી શિક્ષકો તથા કલાકારો સાથે મારા ચૂંટેલાં ચિત્રો લઈ જાળકો પાસે તે કેમ રજૂ કરવાં તેનાં પ્રવચન અને ચર્ચા કરું છું. તે પછી તેઓએ હવે દરેક શાળામાં અઠવાડિયામાં એક કે બે પીરિયડ ચિત્રપરિચય અથવા ચિત્રરસાસ્વાદ માટે પિકચર-પીરિયડ તરીકે રાખ્યા છે. એ પ્રવૃત્તિની નોંધો રખાય છે અને થોડા સમય પછી પરિણામો પર વિચાર કરી તેનો વિસ્તાર કે વિકાસ કરીશું. હું પ્રાઈસરો અને મુત્સદ્દીઓથી થાકી ગયો છું. તેમના રીઠા આત્માઓ ઉપર પડજો બાઝી ગયાં છે. ઊર્મિ અને રસાનંદ માટે તેમનો અભ્યાસ, વય અને અભિમાન આવરણો બન્યાં છે.’

આમ પોતાના બધા ભાવો અને બળતરોનો ધોધ એમણે તો ચલાવ્યો. એમાં જ કલાક દોઢ કલાક વીતી ગયો. તેમને કોર્ટનો સમય થયો એટલે મેં જ કહ્યું કે ‘આપની સાથે દિવસો સુધી સમાગમ અને વાર્તાલાપ કરતાં મેં પાર નહિ આવે. મને આપની થોડી રીતોની સમજ પાડો. હું આપના કાર્યને યથાશક્તિ સહાયભૂત બનવા ઇતેજર છું.’

‘જરૂર, જરૂર. તમારા જેવાને જોઈને જ હું ઉત્સાહી બનું છું. તમારા પ્રાંતમાં તમે કેવી પ્રવૃત્તિઓ કરો છો તેની હું વાકેફગારી રાખું છું. પણ તમે એક વર્ષથી મને કેમ કંઈ લખ્યું નથી ? એર, હજી બીજી વાર આપણે મળીએ. તમે અહીં બ્યાંબ્યાં જરૂર પડે ત્યાંત્યાં કળાપ્રદેશમાં મારી સહાય લઈ શકો છો. અહીંની બધી સંસ્થાઓ જોજો. નવાં નાટકો પણ જોજો.’

બીજી મુલાકાત થઈ ત્યારે તેઓ પ્રેમ અને ઇતેજારથી મારી રાહ જોતા બેઠા હતા. મારા માટે કંઈક બંગાળી વાની કરાવી હતી ને પોતે પૂજનાં રેશમી વસ્ત્રોમાં જ વાત કરતા બેઠા. ગુજરાતની જૂની કળાના

નમૂના મેં જતાવ્યા. તેમની પાસે પણ સુંદર કીમતી નમૂના હતા. એમણે એક વાત કહી કે, પશ્ચિમના નમૂનાઓનો આપણા પર ઝોઝાયો પડ્યો ત્યારથી જ આ ચિત્રો અને આ રંગીન કદર કરતા આપણે મટી ગયા છીએ. આ ચિત્રો અને રંગોનો ઉન્માદ આમવાસીઓ ખરેખરો અનુભવી શકે છે અને જાળકોનાં ચિત્રમાં પણ તેનો ધ્વનિ થવાનો. હિંદી રંગોની સુરાવટ કે હલક જોવાં રંગલેખનો, હિંદી સંગીત અને નૃત્યના પરિચય તેમજ સૂક્ષ્મ તત્ત્વશોધન વિના સમજવાં મુશ્કેલ છે. છાપેલાં ચિત્રોમાં આ મૂળ રંગોની સુરળી ઊઠતી નથી, એટલે તેની અસર પેદા થતી નથી. જેમ વાર્નિત્રોમાંથી નિષાદ ન બોલે તો સૂરના શા હાલ થાય ?

આવા જ ભાવોથી પ્રેરાઈ ગાંગુલી બાબુએ રાગચિત્રો પર એક મોટા સંગ્રહ બહાર પાડ્યો છે. એ તેમણે મને જતાવ્યો અને પોતાના કથનની ખાત્રી કરી જતાવી. એ મહાસંપુટમાં સાતસો રંગીન તેમજ ફોટો-ચિત્રોનો મોટો સંગ્રહ છે. તેમાં અસલ હિંદી રાગ તથા તેનું સ્વરૂપવર્ણન કરતા મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકો અને તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ આપ્યાં છે, આ અનુપમ ગ્રંથની કિંમત લગભગ ૭૦૦ રૂપિયા છે; છતાં એ આજે તો એ કિંમતે પણ તે અપ્રાપ્ય છે. એ ગ્રંથ હિંદના આધુનિક સમુદ્ધારક સ્વ. પંડિત ભાતખંડેને અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે. એવો જ એક બીજો ચિત્રસમુદાય ગાંગુલી-બાબુએ ‘રાજપુત ચિત્રમાળા’ કરી બહાર પાડ્યો છે. તેમાં લગભગ ૧૦૦ જેટલાં વીણેલાં ચિત્રો મહા ચીવટથી રંગીન ચોક્કસાઈ જળવી છપાવેલાં તથા મોટા કીમતી કાગળો પર ચડાવેલાં સંગ્રહાં છે. હિંદના વૈભવી ગ્રંથાલયોમાં પણ આ સંગ્રહ ભાગ્યે જ હશે. ‘આવાં મોંઘા પ્રકાશનો અભ્યાસી અને રસિક વિદ્યાર્થીને અલભ્ય અને તો તેનો અર્થ શો ?’ એમ મેં પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે ‘એકવાર ખરું ધોરણ જળવનારા નમૂના બહાર પડવા દો, પછી તેની સસ્તાઈની યોજના આપોઆપ જગશે. અત્યારે તો સુરસ ને પ્રમાણભૂત પ્રકાશન મોંઘાં જ રહેવાનાં. યુરોપમાં હવે શાળાઓ અને અંગત સંગ્રહ માટે પ્રગ્મકીય કલાસંપત્તિના સરસ સેટ કેટલા સસ્તા મળે છે!’

ત્યાર પછી તેમણે શાળાઓમાં ચિત્રપ્રચાર માટે એકઠાં કરેલાં ૧૨૦૦ જેટલાં ચિત્રકારોં એક પેટીમાં ભરેલાં હતાં તે મેં જોયાં. તેમાં તેમણે યુરોપ, હિંદ, ઇરાન કે ચીન-જપાનનો ખાસ ભેદ કરેલો ન હતો, પણ રસદષ્ટિએ જે ખરેખરી કલાકૃતિ લાગી તે જ વીણીને જુદીજુદી સેટ બનાવી હતી. આ સેટ ક્રમાનુસાર એકએક વર્ગમાં યાળકોના હાથમાં ચિંતન અને અવલોકન મટે મૂકવામાં આવે છે અને તેમનાં મન પર તેનાથી ઉપગ્રતા વિચારો અને ઊર્મિઓ વાતોથી ગાળી લેવા વર્ગશિક્ષક પ્રયત્ન કરે છે. આ વાર્તાલાપની કૃત્તિઓ પર શ્રી ગાંગુલીબાબુની ખાસ નોંધ મળેલી હોય છે. વખતના અભાવે મારાથી એ વિષયમાં ઊંડા ન જવાયું, પણ એ કાર્યનો એવ આખા દેશને લાગે એવી દૃષ્ટિ સાથે મેં મારો વખત સમેટયો. અહુ જ પ્રેમ અને સહભાવપૂર્વક તેમનાથી હું છૂટો પડ્યો. તેમણે ગુજરાતમાં આવવાની પ્રજાળ આકાંક્ષા રાખી છે. ૬૦ વર્ષે પણ તેમનો કળાપ્રચારનો અદ્ભુત ઉત્સાહ તેમની અપૂર્વ વિઝ્ઞાતિ સમેા શોભતો હતો. કલકત્તાના તેમના મિત્રો અને મંડળોમાં મારા માટે ખચર અને સગવડ આપવાનું તેમણે સ્વીકાર્યું અને હું છૂટો પડ્યો.

દરમિયાન કલકત્તાની ગુજરાતી પ્રજાની એકતા અને સંસ્કારિતાના માનદંડ સમા જૂના રોહી શ્રી ગગનવિહારી મહેતાએ ત્યાંના એકેએક પત્રોમાં મારી શાંતિનિકેતનની તેમજ કલકત્તાની મુદ્રાકાત તેમજ શ્રી ગાંગુલીબાબુના સમાગમના તથા પ્રવાસના મારા આશય વિષેના ખચરો પ્રકટ કરી દીધા હતા. એમના અતિ વ્યવસાયને અંગે અમે હજુ તો ભેગા પણ થયા નહોતા, છતાં આ સૌજન્યકાર્યની એમને પ્રેરણા થઈ એ તેમનામાં રહેલી ગુજરાતની અસ્મિતાને જ આભારી છે.

શાંતિનિકેતનમાં મારા જાણવામાં આવ્યું હતું કે શ્રી અવનીબાબુની તથિયત હમણાં અહુ શિથિલ રહે છે અને ભાગ્યે જ કોઈને મળે છે અથવા બહારની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લઈ શકે છે. તેમને ૭૧મું વર્ષ બેઠું તેની અભિનંદનસભામાં પણ જાતે જઈ શક્યા નહોતા. માત્ર તેમના પ્રધાન શિષ્ય-

વર્ગને ઘર આગળ થોડી મધુર વાતચીતની તક મળી હતી. તેમાં શ્રી નંદ્યાયુ પણ હતા. એક મિત્રે એ પ્રસંગની બહુ નોંધપાત્ર વાત કહી.

વર્ષો પહેલાં થોડીક મજાકમાં શ્રી અવનીયાયુએ શ્રી નંદ્યાયુને કહ્યું, 'નંદ, તું મારી ગુરુદક્ષિણા તો આપ; હજુ તે મને કંઈ નથી આપ્યું. જો તું કંઈ આપવા માગતો હોય તો કાલીઘાટ પર સવારથી જઈને ત્યાં જોસી, ચિત્ર કરી જનતાને વેચી, એક દિવસમાં જે મળે તે મને આપ.' નંદ્યાયુ તો શ્રદ્ધાન્વિત ભક્ત શિષ્ય હતા; એટલે બીજે જ દિવસે એ વાતનો અમલ કર્યો. આખો દિવસ ઘાટ પર જોસી ચિત્રો કરી વેચ્યાં તેમાંથી પાંચસાત રૂપિયાની રકમ ઉપજી તે લઈ-આવ્યા અને ગુરુચરણે ધરી. એ રકમનું પડીકું વાળી અવનીયાયુએ કાંઈ એક ઠેકાણે સાચવી મૂકેલું. તે ઉપરના અવસરે જીડીને શોધી લાવ્યા અને નંદ્યાયુને યાદી આપી કહ્યું, 'લે ભાઈ,' તારી ગુરુદક્ષિણાનો સદુપયોગ કરવાનો આજે અવસર મળ્યો છે. આજે તારા વિદ્યાર્થીઓને આ રકમમાંથી મીઠાઈ અવગાવજો.'

શ્રી અવની-દ્રનાથ ઠાકુરની મુલાકાત

શ્રી અવનીયાયુના વિનોદ અને મૌલિકતાનું આ એક ઉદાહરણ છે. દરેક પ્રસંગે વ્યક્તિ કે કૃતિ પર તેમના મગજમાંથી કંઈ ને કંઈ નાવિન્ય પ્રગટે છે એવો તેમના પરિચયમાં આવેલા સર્વને અનુભવ થયો છે. પણ મને ઘણાઓએ કહ્યું કે હમણાંહમણાં તેમની તળિયતના કારણે ઘણી-વાર મામૂલી વાત પર પણ તે ખદા થઈ જાય છે, માટે મળવા જવા સારુ યોગ્ય સમય માગજો જ. મેં તો અગાઉથી જ પત્ર લખેલો. તેમના સ્વહસ્તે તેનો ટૂંકો પણ ભાવભર્યો પ્રત્યુત્તર મળ્યો, એટલે બીજે દિવસે સવારે નવ વાગ્યે અમે દ્વારકાનાથ લેઈને જવાની દ્રામ પકડી.

શ્રી અવનીયાયુ મારે મન કળાના એક અગ્રગામી ઋષિ હતા. તેમને ૭૦ વર્ષ પૂરાં થયાં તે નિમિત્તે મારે-અભિનંદન રૂપે ગુજરાત તરફથી કંઈક ભાવ પ્રદર્શિત કરવો જોઈએ એવું કર્તવ્યભાન થયું એટલે એક પુષ્પ-હાર લઈ અમે આડેક ફૂટ પહોળી દ્વારકાનાથ લેઈને પેહા. જૂની ઢાળનું

કલકત્તા હજી અહીં શ્રવંત છે. અંદર જરા દૂર ગયા પછી મોટો ચોક આવે છે. તેની આરે તરફ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વખતની ઢબની થાંભલાવાળી મોટી હવેલીઓ છે. જમણે હાથે પહેલું જ મકાન શ્રી અવનીઆયુનું છે ને સામેનું મકાન ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથનું છે.

પહેલાં

૧૯૨૦માં હું પૂર્વના પ્રવાસે ગયો ત્યારે આ ગલીમાં આવેલો, એ વખતે શ્રી અવનીન્દ્રનાથ કલકત્તા કળાશાળાના અધ્યાપકપદેથી તાજા નિવૃત્ત થયા હતા, પણ તેમણે સ્થાપેલી ઓરિએન્ટલ આર્ટ સોસાયેટી આગાદીની ટોચ પર હતી. સમવાય મેન્શનના એક વિશાળ માળ પર તેના અભ્યાસખંડો ખેંઠકો ને ગ્રન્થાલય જોઈ હું જીજ્ઞાસુ થઈ ગયો હતો. તેમના ઘરનો પણ આગળનો વૈભવ અને અલકાની છટા ઔર હતી. દેશદેશાવરના કળાકારો અને કલારસિકો તેમને ઘેર મહેમાન થતા યા મુલાકાતો લેતા, અને હિંદ તેમજ બહારના પત્રોમાં તેમના નિવાસનું તેમજ તેમની કલામય વિનોદી પ્રકૃતિનું અને તેમના બંધુ શ્રી ગગનઆયુનું રંગદર્શી વર્ણન પ્રસિદ્ધ થતું. ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં, દાદરના કઠેડાથી શરૂ કરી દીવાલો, ગોખ ને બારસાખો ઉપર તથા ખંડેખંડમાં તેમણે પૌરસ્થ કળાની પ્રતિમાઓ, ચિત્રો અને રચનાઓથી ઘરમાં કંઈક મુઘલાઈ, કંઈક રાજપૂત, કંઈક તિબેટન ને પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનું સંગીત ઊભું કર્યું હતું. પાછળની વિશાળ પરસાળમાં એ બંને કલાકાર ભાઈઓની નિરંતર ખેંઠક રહેતી અને થોડેથોડે અંતરે આરામ ખુરશીઓ પર ખેંઠા નવાળી હુક્કાની લાંબી નળીઓ મોંમાં રાખી પોતાનાં ચિત્રસર્જનો કર્યે જતા. અંદરના એક મોટા ખંડમાં વચ્ચેવચ્ચે જમીન પર નીચી બેસણીની પાટ પર મોટા ગાદીતકિયાની ખેંઠકો હતી અને બારીઓ તથા દીવાલો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સમયનાં ઊંચા અને મોટાં માપનાં હતાં, છતાં તેનું એ રૂપ ઢાંકવા અહીંતહીં મુઘલ વેલપત્તીઓ કે બારીઓમાં ગુપ્તકાળની છાંટવાળી લાકડાની રચનાઓ કરી હતી. ભીંત ઉપર અને ખૂણાઓમાં શ્રી અવનીઆયુએ તેમજ તેમના બાપાની કલાકાર અતિથિએ દોરેલાં નાનામોટાં

૨૧ વર્ષ પર ૧૯૨૦માં પહેલી મુલાકાત વખતે દોરેલો અવનીબાબુનો સ્કેચ.

ચિત્રો ઔચિત્યપૂર્વક ગોઠવ્યાં હતાં. એકેએક ખંડ નવી દૃષ્ટિ, અભ્યાસ અને સંશોધનના પરિપાકથી સર્વાંગ પૌરસ્ત્ય સ્વરૂપ અને સુગંધ અર્પિતો હતો. ઘણાનું અનુમાન હતું કે તેમણે એકઠી કરેલી એ કળાસમૃદ્ધિ એથી અઢીલાખ ઉપર પહોંચી હતી! આખા ઘરમાં દરેક ખંડ તરુણો, યાગકો ને યુવતીઓથી ભરેભર્યાં લાગતો હતો. શ્રી અવનીગામ્તુની સુદૃઢ ઊંચી કાયા અને તથિયતમર્યા રિમતવાળી આંખની ચમક ને હોકાની લહેર તેમને એક અનેક વ્યક્તિત્વ આપે છે. અનેક વિદ્વાનો, કલાકારો અને વિદ્યાર્થીઓ સાથેના એમના વાર્તાલાપો કદપનાતરંગ અને મૌલિકતાથી નોંધપાત્ર બન્યા છે. હિંદનાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલાને મોરચે રહેનાર આ ભવ્ય પુરુષને સર્વશ્રેષ્ઠ કલાનાયકની પદવી આપવામાં યુનિવર્સિટી ને સરકારે એકમતે સહકાર આપ્યો હતો.

દેશપરદેશમાં હિંદી કલાનો ધ્વજ ચડાવનાર અવનીગામ્તુ એક વખતે પાકા યૂરોપી ઢબની અદાથી ચિત્રો કરતા, પણ ૪૫ વર્ષની અવધે તેમણે એ અંગ્રજો દ્વારા દર્ઝ માતૃભૂમિના જર્ણુ કલામંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો અને આજે શિષ્યપરંપરાએ કંઈ નહિ તો ૨૦૦૦થી વધુ પૂજારીઓને એ મંદિરથી દીક્ષા મળી ચૂકી હશે. મેં પણ જૂના મોડર્ન રિવ્યૂમાંથી એમની કલાકૃતિઓને આદર્શ પાડો માની હતી.

આજ (૨૩-૬-૪૧)

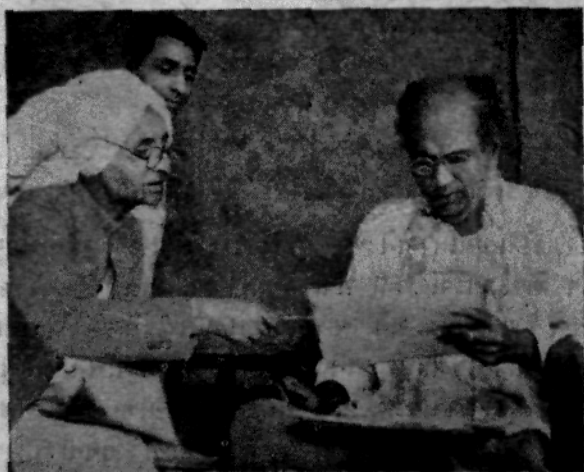
એમની ઉત્તરાવસ્થાએ એમના સદ્ગુણ જીવનને અભિનંદન આપવાનો બન્યો અવસર મને પ્રાપ્ત થયો છે એ વિચારથી હું મનમાં ભાવ ને પ્રસન્નતા ધારણ કરી એમનાં ઘરમાં પ્રવેશ્યો. જે બારણા આગળ એકબે ચમકતી મોટરો હતી, પાંચસાત દરવાનો હતા એ ઘરમાં આજે સ્તનકાર શાંતિ હતી. નવ વાગ્યા હતા છતાં અમે વહેલા પહોંચ્યા કે શું એવી શંકા થઈ. અંદરના પેલા જાણીતા દાદર પર ચડી ઉપલે માળે બારણા આગળ અવાજ કર્યો એટલે એક નોકર આવ્યો. તેને નામની ચિટ્ટી આપી. દરમિયાન ચોમેર નજર કરી તો મારું પૂર્વનું ચિત્ર બધું અક્ષોપ થયેલું લાગ્યું.

આ સાથે વર્ણવેલી મુલાકાતને દિવસે હોરેશો શ્રી અવનીબાબુનો સ્કેચ

દાદર, કોરો, ભોંત અને ખંડો, જાણે ઘર ખાલી કરી રહેનારાં આદ્યાં ગયાં હોય એવાં અડવાં બની ગયાં હતાં. ચિત્ર, મૂર્તિ, દર્નિયર કે કોઈ ચીજ ક્યાંયે દેખાઈ નહિ. મને ખચર મળ્યા હતા કે તેમણે પોતાનો સર્વ કલાસંગ્રહ વેચી નાખ્યો છે અને કોઈ કૌટુંબિક આર્થિકત્તને કારણે આ ઘરનો પણ ત્યાગ કરવાના છે. પણ આ રીતે ધર્મશાળા જેવું ખાલીખમ અને નિઃસ્તબ્ધ વાતાવરણ જોઈ મને બહુ ભીતિ લાગી કે તેમની તબિયતના શા હાલ હશે. નોકર થોડી વારે પાછો આવ્યો અને પાછો નીચે પાછળની મોટી પરસાળમાં લઈ ગયો. ત્યાં બીજે છંડે માત્ર બગીચામાં હોય એવા

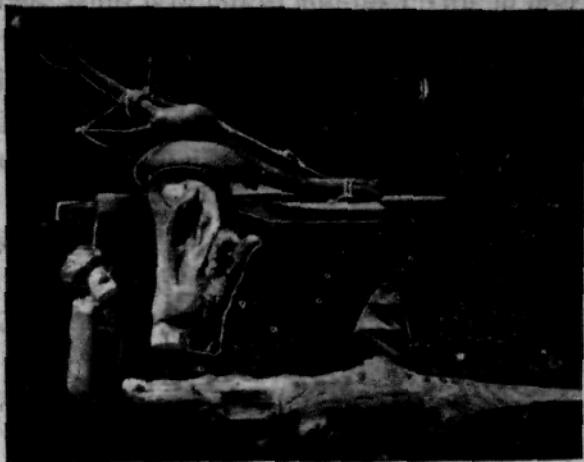
એક પાટ ઉપર એમની પલાંડી મારેલી મૂર્તિ દષ્ટિએ પડી અને મારી કલ્પનામાં ચે નહોતી એવી પરિચિત રીતે તેમની અસલ લહેરથી મને પાસે બોલાવ્યો: 'આવો આવો; પાસે બેસો. મારો એક પૌત્ર જીમાર હતો તેની સારવાર માટે રાત્રે ઉભાગરો થયેલો, એટલે હું હમણાં જ ઊઠ્યો છું. હવે નિરાંતે વાત કરો.' મેં પ્રથમ તો તેમને હાર પહેરાવી વંદન કર્યું. એથી તેમની પ્રસન્નતા વધી. ક્રોધ બોલિયા ફકીરની બેપરવાઈથી આદર્શાહી દબે તેમણે તો વાત ઉપાડી થોડી વારે નોકર તેમના માટે ચા અને ટોસ્ટ લઈ આવ્યો. અમને પૂછ્યું: 'તમે કંઈ લેશો?' પણ અમે બધું પતાવી આવેલા તે વાત કરી એટલે આગ્રહ લેવાવ્યો નહિ. મોટા પરિવાર ને સંપત્તિવાળા આ વૃદ્ધને શાંતિથી એક પ્યાલો ચા અને એક પતાવી ધીરેથી એક મોટું પાન ગાલમાં ચડાવી દેતા જોયા ત્યારે લાગ્યું કે એમને બહારના ભરતી ઓટની જરા ચે પરવા નથી. તે તો પોતાની કલ્પના અને કલાવૃત્તિની લહેરમાં સદા મગ્ન છે અને રહેવાના.

શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુર ગુજરાત કલાસંઘનાં ચિત્રો અવલોકે છે
ડાળી બાજુએ : રવિશંકર રાવળ અને તેમના ચિ. નરેન્દ્ર રાવળ

મેં પહેલાં તો ગુજરાત કલાસંઘનાં ચિત્રોની છાપો ગતાવી. શાંતિનિકે-
તનની વાત કરી. ગુજરાતનાં જૂનાં ચિત્રો ગતાવ્યાં. અધું જોધને કહે:
'આખું હિંદુસ્તાન એક જ છે. હિંદની પશ્ચિમની આબુએ ગુજરાતમાં રંગ
અને રેખાનું જેવું સર્જન છે તેવું જ અમારી અંગાળની ગ્રામ કળામાં છે,
પણ હવે તમારા વિદ્યાર્થીઓને કહો કે આલેખનની શક્તિ વધારે. અરે, હું
ચિત્રો જોતાં જ મત થઈ જઈ હતું અને આવડામાં સ્ફુરણ થાય છે. I feel
like an old war-horse hearing canon. I wish I were
young again. (તોપોનું ગર્જન સાંભળી ગર્દન ઉઠાવતા યુદ્ધના વૃદ્ધ અશ્વ
જેવું મને થાય છે. હું ફરીવાર તરણુ ગની જઈ તો કેવું સારું?) તમે જે
કામ કરો તે ભાવિ પ્રજાને પણ કામ લાગે એવું કરજો. દરેક વિષયનું જ્ઞાન
અને વિગતો ચિત્રમાં ઉતારજો: યાન, આસન, વસન, ભૂપણ, સ્વર્ગ, પૃથ્વી,
પાતાળ. (યાન એટલે અધાં વાહનો, પાત્રો વગેરે; આસન=શરીરની અધી
ચેષ્ટાઓ; વસન=અધાં વસ્ત્રો, આભૂષણ, અધી જાતના અલંકારો અને સાધનો;
સ્વર્ગ=આકાશના રંજો અને વાતાવરણ; પૃથ્વી=દરેક, વનસ્પતિ વગેરે.
પાતાળ=જમીનમાંથી નીકળતાં પદાર્થો અને પ્રાણીઓ.)

આ એમની વસ્તુનિરૂપણ કરવાની લાક્ષણિક દૃગ્ધ હતી. એક વાર તે
વાતના રસે ચડ્યા એટલે વખતનો પ્રશ્ન જ ન રહે. એમણે કહ્યું 'મેં ગુજ-
રાતી પણ શીખવા માંડ્યું હતું. હું ચિત્રો નીચેનાં નામ વાંચી શકું છું.
આપણે એકબીજાના પ્રાંતની ભાષા જાણતી જ જોઈએ. ગુજરાતી હું
કરુણાશંકર માસ્તર પામે શીખતો હતો. તેમની તળિયત કેવી છે?' એમની
સ્મૃતિ આગ અજગ્ય ઝળકારા મારે છે. છેવટે મેં કહ્યું: 'આપની હાલની
પ્રવૃત્તિ કંઈ હોય તો ગતાવશે?' એટલે, હસીને કહ્યું, 'જુઓ હવે હું વૃદ્ધ થયો
છું; અને વૃદ્ધાવસ્થા એ બીજી બાલ્યાવસ્થા છે, એટલે મને હમણાં રમકડાં
કરવામાં મજા પડે છે. મારા પૌત્રને ખુશ કરવા મેં રમકડાં બનાવ્યાં છે,
તે હું તમને ગતાવું.' એમ કહેવાંકને અમને ઉપાડ્યા. ખાત્રીપ્રમ મોટા
ઘોરડા પસાર કરી અમે ઉપરની પરસાળમાં તેમની અસહ્ય જગ્યા પર

શ્રી અવનીન્દ્રનાથે લાકડાના ટુકડા ને વાંસની ગાંઠો જેવી
મામૂલી વસ્તુઓમાંથી અનાવેલાં આજકોનાં નવતર રમકડાં

પહોંચ્યા. અધે જૂનાં ટેબલો, જૂની ખુરશીઓ અને નીચે દેખાતો ઉત્તર
બગીચો ! પણ તેમણે એક ખાનું ઉઘાડી કાઢ્યાં, શંખલા, પથરા અને
વાંસની ગાંઠોના ઢગલામાંથી થોડીક ચીજો કાઢી અતાવી તો સર્જકશક્તિનો
તદ્દન નવો જ પરિચય મળ્યો. એકાદ લાકડાના ટુકડાને આહીતહીં જરા
છોલી તે પર આંખ મૂકેલી અને મગરનું રૂપ કરી નાખેલું; એક વાંસની
ગાંઠમાંથી વાઢનું મોં હુપમાવેલું ! લાકડાના ટુકડામાંથી વહાણો અનાવેલાં
અને કેટલાકમાં તો દોરી અને કમાનની રચનાથી હિલચાલ થાય એવું
ગોઠવેલું. મામૂલી ચીજોમાંથી કલ્પના અને યોજના વડે આજકોને અપાર
આનંદ અને શિક્ષણ આપી શકાય છે તેનું સ્પષ્ટ દર્શન થયું. વાતોમાં ને
વાતોમાં ઘણો વખત વીતી ગયો.

લગભગ ચાર વાગવા આવ્યા હતા એટલે વાતો ટૂંકી કરી અમે એ
જૂદ કલાવીરની રમત લઈ નીકળ્યા. આઠ ભાઈ વનલાલને તો તેની આ

ફરીરીમાં પણ કાયમ રહેલી આદર્શાહી મુદ્રા જ યાદ રહી ગઈ છે. સમયનો શો પક્ષટો? છતાં ભારતીય કલાના સમુદ્ધારના મંત્રિહાસમાં તેમનું નામ અગ્રપદે જ રહેશે.

શ્રી મણીન્દ્રભૂપલ ગુપ્તા

કલકત્તા કળાશાળાના કલાકાર મિત્રોનાં આપાનનાં નોતરાં પણ મારે મન તો તે વ્યક્તિનો પરિચય અને તેમની કળાનો વિસ્તાર સમજવાને બહુ ઉપકારક બન્યાં હતાં. તેમાંના એક શ્રી મણિગાથુ તો અમદાવાદ બે

કલાકાર શ્રી મણીન્દ્રભૂપલ ગુપ્તને ઘેર: જમાણી બાબુ રવિશંકર રાવળની પાછળ શિવકુમાર જોષી અને વ્રજલાલ ત્રિવેદી

વર્ષ શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈને ત્યાં ચિત્રાચાર્ય તરીકે રહી ગયા હતા ત્યારનું અમારે ઓળખાણ હતું. એ ભાઈશ્રીએ હિંદુસ્તાનના ચારે ખૂણાના અનુભવ લીધા છે. પહેલાં એ શાંતિનિકેતન કળાશાળામાં દીક્ષા પામ્યા. વચ્ચે સીલોનની ચિત્રશાળામાં પણ જઈ આવ્યા અને છેવટે શાંતિનિકેતનમાં જઈ વિશ્રાન્તિ લીધી. ત્યારબાદ કલકત્તા કળાશાળાના સ્ટાફમાં જોડાઈ હવે કાયમની પાટે બેસી ગયા છે. તેમના પ્રવાસો, પરિભ્રમણો અને ઉદ્યોગની પ્રતીતિ રૂપે તેમની પાસેનાં સેંકડો ચિત્રો, રકેચ અને ઈચિંગ વગેરે જોઈ હું દિગ્ભય થયો. બધાં કામમાં તેમની ઉદ્યોગશીલતા અને લગનીની એક સરખી છાંય હતી. દરેક ચિત્રના વૃત્તાંત અનુસાર તેનાં સંશોધન, ગોઠવણ અને વિચારનિરૂપણમાં તેમણે કંઈ ખામી રાખી નહોતી; છતાં પણ કંઈક એવું તત્ત્વ આડે આવતું કે ચિત્રમાં પ્રસાદ રહી જતો. મને તેમનાં રંગકામો કરતાં લીનોકટ અને ઈચિંગ ગમ્યાં. સારા અધ્યાયક તરીકે તેમણે બેશક પૂણે તૈયારી કરી હતી. તેમણે મને એટલાં બધાં ચિત્રો બતાવ્યાં કે તેમની એકલાની જ કૃતિઓનું એક સારું પ્રદર્શન થાય. પણ આજે તો કલાકારો લોકજીવનમાં ઊતરી શક્યા નથી. તેમજ કોડો કલાકારોનો ઉપયોગ કરી જાણતા નથી.

શ્રી રમેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી

બીજે દિવસે રમેનગાયુનું ઘર શોધવા ભાઈ શિવકુમાર જોષીને લઈ જારેક માઇલ જેટલો દૂરમનો પ્રવાસ કરવો પડ્યો. માડુંગા-માહીમ જેવો નવો વસેલો એ લતો કંઈક મુંઝાઈનું સ્મરણ આપતો હતો. તેના એક નવા બંધાવેલા મકાનના દાદર પર પહેલે જ માળે રમેનગાયુનું પાટિયું વાંચી જારણું ખખડાવ્યું તો તેમણે જ આવીને ઉઘાડ્યું. ત્રણ ચાર ખંડવાળા એ ફ્લેટમાં તેમણે પોતાનો નિવાસ સમાવી દીધો હતો. સરળ, સંતોષપૂર્ણ હાસ્યભર્યું તેમનું તાલવાળું મુખ જોનારને એકદમ ગમી જાય છે. એ નાનકડા ખંડમાં બે જારી આગળ એક મોટી પાટ પર તેમની મુલાકાતની બેઠક હતી. બંગાળમાં લગભગ બધે આ શૈખ જોવામાં આવ્યો. આથી

સીરચ, રવરથ અને સરળ રમેનબાબુ (ફિટા. નરેન)
બાબુ : સુશાકાત વેળા કરેલા તોચના રહેવા (ર. ૨૫. ૨૫.)

સીરચના રમેનબાબુ
૨૪/૨/૬૬

ખુરશીઓની જરૂર લાગ્યે જ પડે છે અને પાટલૂન તેમજ ધોતીવાળા બધા સગવડથી તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. વાંચન, રમત, ચિત્રકામ, સંગીત બધું જ તેના ઉપર થઈ શકે ને કોઈને આડે પડ્યે લેટવું હોય તો પણ શકે.

રમેન્યાયુ શાંતિનિકેતનમાં મુખ્ય શ્રેણીના વિદ્યાર્થી હતા તે વખતે કનુભાઈ પણ ત્યાં હતા. એટલે તેમણે તેનું રમરણ આપ્યું. અમારા ઉભયના ગત્ર શ્રી વનવિકારી ધોષ અમદાવાદમાં છે તેનું પણ એમણે રમરણ કર્યું અને તરત પરિચયનો પુલ સંધાઈ ગયો. રમેન્યાયુની નિખાલસતા અને સરળતા બહુ લાક્ષણિક છે. શાંતિનિકેતનમાં પણ તેમણે નામ કાઢ્યું હતું. ‘કુમાર’ના ૯૧મા અંકમાં તેમના હાથનું, કમળ તલાવડીમાં હોડી હંકારતાં બાળકોનું એક રંગચિત્ર પ્રકટ થઈ ગયું છે, ‘મોડર્ન રિવ્યૂ’માં પણ તેમનાં ઘણાં ચિત્રો બહાર આવેલાં. કલકત્તા આર્ટ સ્કૂલના હેડમાસ્ટરની જગ્યા ખાલી પડતાં તેની કમિટી તરફથી માગવામાં આવેલી ઉમેદવારોની પચાસેક અરજીઓમાંથી રમેન્યાયુની પસંદગી થઈ. એ જ તેમના સંસ્કાર અને શક્તિનું માપ બતાવે છે. કંઈક વિશાળ અનુભવ અને શિક્ષણ માટે એ ચાર વર્ષ પહેલાં તે ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સની શાળાઓનો પરિચય પામવા તેમજ યુરોપનાં કળાસંપત્તિ નીરખવા ગએલા. તે વખતે ત્યાં તેમણે પોતાનાં વૂડકટ, લીનોકટ, ઇચિંગ, ઍકવાટિન્ટ, લીથોગ્રાફ અને હિંદી શૈલીનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો ભરેલાં અને તેની દેશમાં ખૂબ પ્રશંસા થએલી.

તેમનાં ચિત્રો માત્ર પ્રાચીન વિષયોમાં જ બંધાઈ નથી ગયાં, પણ સામાન્ય રોજિંદા પ્રસંગો અને ચિત્રોમાં પણ તે લાગણીની તીવ્રતા દર્શાવી શકે છે. એક થોડબંધ ચિત્રમાળા માત્ર પેન્સિલથી જ કરેલી તેમણે મને બતાવી ત્યારે પ્રામાણિક ને વિશુદ્ધ દૃશ્યાલેખનમાં તેમની બેડીમાં મુકાય એવો કોઈ કલાકાર મુંઝાઈ કે ગુજરાતમાં નહિ હોય એમ લાગ્યું. આપણા પ્રાંતમાં ઇચિંગ, લીથોગ્રાફ કે ઍકવાટિન્ટના હજુ રડચાખડચા નમૂના કે વાતો જ છે, ત્યારે આ તરુણ કલાકારે તેમાં યુરોપી નિષ્ણાતોની ભારે પ્રશંસા મેળવી છે. ઍકસપ્રેર્ડના પ્રમાણભૂત કલાકાર સર મૂરહેડ બોન

જેવાને તો કહેવું પડ્યું કે અંગ્રેજ કલાકારો પૈકી થોડાક જ તેમના જેટલી સૌંદર્યભાવના પકડી શક્યા છે. ઇંગ્લંડની રાયલ એકેડેમીના પ્રમુખ સર વિલયમ લેવેલીને તેમને માનાર્થ આપ્યો કે તેમણે પોતાની કૃતિઓમાં આધુનિક જીવનની આલોચના કરી છે, છતાં તે લાક્ષણિકતામાં તો હિંદી જ છે.

પણ આ બધી તો બહારની તારીફો છે, ખુદ કલકત્તામાં કલાકાર મંડળોમાં પણ તેમનું નામ આદરણીય બન્યું છે. કલકત્તાની ચિત્રશાળાના રટાફમાં તે એક સવિશેષ કલગીરૂપ છે. શોક તો એ જ થાય છે કે આવા શક્તિવંત કલાકારો હિંદમાં હોવા છતાં હિંદના રાજ્ય મહારાજાઓનાં કામો પરદેશોને જ સમૃદ્ધ બનાવે છે. રમેનબાબુએ હિંદી આલેખના જેવી જ સિદ્ધિ યુરોપીય ઇંગ્લિંચ અને લીથોગ્રાફમાં બતાવી છે. આવા કલાકારોનાં પ્રવાસી પ્રદર્શનો મામેગામ ગોઠવ્યાં હોય તો પ્રગતિના પ્રેરકાર અને આત્મ-વિશ્વાસને બહુ જ ઉત્તેજના આપી શકે.

એમના સમાગમમાં ત્રણ કલાક તો ચપટી વાગે એમ પૂરા થઈ ગયા. છેવટે એમણે મારો એક સ્કેચ બેચ્યો, અને મને પણ એ તક યાદ કરવા જેવી લાગી એટલે મારી સ્કેચબુકમાં પણ રમેનબાબુની મુદ્રા ઉતારી લીધી અને એ સુંદર યાદગીરી સાથે અમે રજા લીધી.

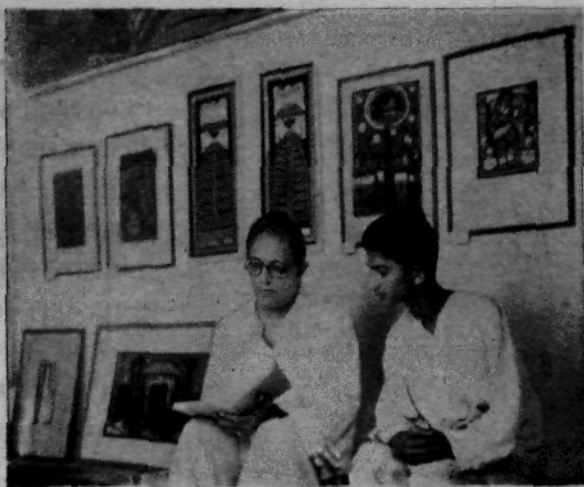
હિંદી કળાના આગેવાન વિવેચકોને જો પૂછો કે આજે હિંદી કળાની પ્રગતિના મોખરે નવીનતા કોણ સર્જી રહ્યું છે, તો મોટે ભાગે શ્રી યાગિની-કુમાર રાયનું નામ દેવાશે. ગ્રામજનતાનાં કલાસ્વરૂપો અને પ્રકારોને અપનાવી તેના વ્યાકરણ પર સાદા રંગ અને રૂપનાં જોડકણાં યોજનાર આ કલાકારનું નામ હમણાં જ કલાચર્ચોમાં દેખાવા લાગ્યું છે; પણ એની વીસ વર્ષની એકાંત તપશ્ચર્યાના પરિણામે એને જે સામાજિક પ્રતિષ્ઠા અને સમૃદ્ધિનો અધિકાર મળવો જોઈએ તેથી તે વંચિત જ રહ્યા છે. એમનું સરનામું મને શ્રી ગાંગુલીબાબુએ આપ્યું, એટલું જ નહિ પણ મારા વિષે તેમણે પાછળથી એક પરિચયપત્ર પણ પોસ્ટ કરી દીધો હતો.

કલાકાર જન્મન્યાયુ

આગળજારના છેવાડે નદીઘાટ આગળથી અમૃતપ્રજાર પત્રિકાની ઓફિસ સામે અમે પહોંચ્યા ત્યાં જૂનું અંગાળી ઇવન જોવા મળ્યું. નદી-કાંઠેથી રસ્તાઓ સુધી કાલિ માતાની પૂજનો સમારંભ ગોઠવાઈ રહ્યો હતો. ભણેલા તેમજ અભણ ધંધાર્થી અંગાળી નરનારીઓ ઘાટ પર સ્નાન કરી ગોરોના પૂજાવિધિના ઇંડકાળામાં ઉમેરો કરતાં જાણાવ કરી રહ્યાં હતાં. તેમને કોઈને પૂછતાં ચામિનીઆયુના ઘરનો પત્તો મળ્યો નહિ. એવામાં ખાખી લૂગડાંવાળો એક પોસ્ટમેન મળ્યો. તેને પૂછતાં ઉમંગથી તેણે કહ્યું: 'હાં હાં; ચલો મેરી સાથ; મેં આપકો જન્મન્યાયુકા ઘર પર લે જાઉં.'

તેની કામગીરીમાં સંગ આપતા અમે એકઠે વચલી ગલીઓ વટાવી પાછળના ગૃહસ્થ લક્ષ્યામાં પહોંચ્યા ત્યાં તેણે એક વંડીઅંધ નાનું ઘર બતાવ્યું ને કહ્યું: 'વો ખિડકો ખોલ દેના, જન્મન્યાયુ વહાં જૈડે હોંગે.'

ખડકી આગળ જઈ અવાજ કર્યો, એટલે તેમણે પોતે જ આવીને બારણું ઉઘાડ્યું અને અંદર નાના ચોકમાં અમને પ્રવેશ કરાવ્યો. નવાળી સમયથી અંગાળી ઘરોમાં સ્ત્રીઓનો પાકો મલાજો પેટેલો છે, એટલે મુલાકાતે આવનારને ઘરના સ્ત્રીવર્ગનું દર્શન દુર્લભ રહે એવી આ તરફનાં ઘરોની રચના હોય છે, તોપણ જન્મન્યાયુની કલાદૃષ્ટિએ એ ઘરને પણ નવીન રચનાથી એક સુંદર નાનું ચિત્રાલય બનાવી દીધું હતું. પ્રવેશના બારણા પર જ તેમના અનોખા પ્રકારનાં ચિત્રો ઉચિત રીતે ગોઠવેલાં હતાં તેની સચોટ છાપ પડી. પછી અંદર ગલી જેવી સાલમાં થઈ પોતાની બેઠકમાં તે અમને લઈ ગયા ત્યાં સુધી અને આજુની ભીંતો અનેક કૃતિઓથી ભરપૂર કરી મૂકી હતી; તેમના ૧૨'x૮'ના નાનકડા દીવાનખાનામાં અંગાળી રીત મુજબ પાટ અને તકિયાની રચના હતી. ભીંતો ચિત્રોથી ખીચેખીચ ભરી હતી, પણ ગોઠવણી ઠી ખૂબીથી તે દીપતી હતી અજંતાની કોઈ નાની ઓરડી હોય એમ જ માની લ્યો! માત્ર દલાના સ્વરૂપનો બેદ એ હતો કે પેલી કોઈ સુવર્ણયુગની સંસ્કારભરી ચમત્કારશરી ચિત્ર-

શ્રી યાગિનીબાણુ અને તેમનો દલાદાર પુત્ર—ચિત્રોત્થી
ભરચક બીંતોવાળા તેમના નાના સુંદર દિવાનખાનામાં

લાપા છે તો અહીં આમવાસીઓને પસંદ પડતા ઘેરા રંગો અને જાડી રેખાઓનાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં રંગમંડળોમાં વિવિધ વિધાનો રચેલાં હતાં. ખીન અને સારંગીની રાગરાગણીઓની સૂક્ષ્મતા અને વનરાઈમાંના વાયુમાં સૂર પૂરતી વાંસળી કે ગોપની મીત-સુગવટમાં ભેદ છે, છતાં એને કળાના જ પ્રકારો છે. એવો જ અનુભવ શ્રી યાગિની રાયની કળામાં થયો.

આવન જેટલી ઉમરના એ પીઠ પુરુષના મ્હાન હાર્યે અમને અંતરનો આવકાર આપ્યો. તેમણે કહ્યું કે, ‘પ્રથમ તો હું યુરોપી શૈલીનો જ ઉત્સાહ હતો. જે વખતે અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરની શૈલીની ખોલખાલા હતી તે વખતે હું શ્રી પર્તી આહિવના હાથ નીચે પશ્ચિમી દગ્ગના પોર્ટ્રેટ (તસ્વીરો) અને લેન્ડસ્કેપ (દૃશ્યચિત્રો) કરી રહ્યો હતો. પણ આજથી વીસ વર્ષ પહેલાં મને લાગ્યું કે આપણા પ્રાંતમાં અને ગામડામાં લોકો જે કળાથી પોતાની રસવૃત્તિનું પોપણુ મેળાવે છે તે હાથ ન કરી શકાય તો આપણી આ નવી

કળાના ગ્રાહકો કે પ્ર-
શંસકો નકલો શિક્ષિતો
સિવાય કાંઈ નહિ હોય.
ભારતના કોઠામાંથી જે
રંગ અને લાવણ્યરેખા-
ઓ ઉત્પન્ન થયાં છે
તેની ઊર્મિ અને ક્રિયા
સમગ્ર શકાય તો આ-
જે જે ભેદ નવીન શિ-
ક્ષિતો અને આમજન-
તાવચ્ચે પડ્યો છે તે દૂર
થાય અને રાષ્ટ્રીય સં-
સ્કૃતિ સમથળ બને;
પણ આ કળાને કોણ
અપનાવે? યુનિવર્સિ-
ટીઓ અને કળાશાળા-
ઓના વિરોધ અને
જે પરવાઈની હદ નથી.

ભારતના કોઠામાંથી ઉત્પન્ન થએલા રંગ અને
લાવણ્યરેખાઓમાં નવાં જ છંદ અને નવા જ
લય સાધતી યાગિનીબાબુની કલાકૃતિનો નમૂનો.
કલકત્તાનાં વર્તમાનપત્રોમાં મારા માટે સ્થાન નથી. કોઈ રડ્યાખડ્યા
કલાવિવેચકો કે વિદ્વાન યુરોપિયન પ્રવાસીઓ હિંદની મૌલિક કળા શોધતા
આ ગલીમાં આવે છે ત્યારે કોઈ કોઈ ચિત્રનું વેચાણ થાય છે. એ આવક-
ની મર્યાદામાં હું મારું જીવન ટકાવી રહ્યો છું. હું ખાતરીથી કહું છું કે આપણા
વિદ્યાર્થીઓ ભારતીય કલાપ્રકારો સઘ શીખી શકે છે. તેમણે પોતાના ૧૯
વર્ષના પુત્રનો પરિચય કરાવ્યો. પોતે તેને આર્ટ સ્કૂલમાં મોકલવા સાથે
પોતાનો વારસો પણ સોંપ્યો છે.

ગામડી લગ્નનાં તેમનાં ચિત્રો એકીસાથે જોયા પછી લાગે કે તેમણે

આમ જનતાના કલારવરૂપો અપનાવીને તેના વ્યાકરણ કપર ઘેરા રંગ અને બદી રેખાઓમાં સાદાં રૂપરંગનાં જોડકણાં યોજનાર યાગિનીબાણુની કળાનો નમૂનો પાછળ દ્રવ્ય તથા સમય વીતાવનારા ઘણા શૌખીનો મળે છે, તો આપણા જ દેશની આમ જનતામાં સહજ મૂળ પામેલી ચિત્રશૈલીને વ્યાપક રૂપ કાં ન મળે ? આ સાથે આપેલા નમૂનાથી કોઈ ન સમજતા કે એમની આ નવી કળા કોઈ શક્તિના આભાવે જન્મી છે. તેમણે એક નાના ખંડમાં રાખેલા પોતાના પૂર્વદાગનાં દશ્યચિત્રો અને તસ્વીરો બનાવ્યાં તે તેમને

તેમાં નવા છંદો અને લય સાધ્યા છે. તેની મૂળ સાહિત્યસામગ્રી મંદિરોનાં ચિત્રો, રમકડાં અને જૂનાં ઓળિયાં (પદ) કે ભરત-કામોમાંથી તેમણે એકઠી કરી છે. એક તરફ ટાગોર કુટુંબની વિદ્યા અને સંસ્કારસમૃદ્ધિએ પાંગરેલી અનંતા રજપૂત મુદ્રણ અને ચીન-જાપાનના અપાર વારસા-ભંડારમાંથી ઉપગ્રવેલી નૂતન-હિંદી ચિત્રશૈલી છે, તો બીજી તરફ આ એકલા કલાવીરે પણ જીવતી ગ્રામકળામાંથી સાદી છતાં જોરદાર લલકાર ચિત્રપીઠ જમાવી પરાક્રમ કર્યું છે એમાં શંકા નથી. હવે તો તેની પેઢી કેમ વિસ્તરે એ નવા કલાપિપાસુઓ ને હિંસાસકોનું જ કર્તવ્ય રહે છે.

યુરોપની ગાંડી ને ગરબડ ગોટાળિયા લાગતી પ્રયોગશૈલી-એને અપનાવનારા અને તેની પાછળ દ્રવ્ય તથા સમય વીતાવનારા ઘણા શૌખીનો મળે છે, તો આપણા જ દેશની આમ જનતામાં સહજ મૂળ પામેલી ચિત્રશૈલીને વ્યાપક રૂપ કાં ન મળે ? આ સાથે આપેલા નમૂનાથી કોઈ ન સમજતા કે એમની આ નવી કળા કોઈ શક્તિના આભાવે જન્મી છે. તેમણે એક નાના ખંડમાં રાખેલા પોતાના પૂર્વદાગનાં દશ્યચિત્રો અને તસ્વીરો બનાવ્યાં તે તેમને

આધુનિક પ્રકારોમાં ઉચ્ચ સ્થાન અપાવે એવા નમૂના હતા. આખલ પેઇન્ટિંગ અને વોટર કલરનાં તેમનાં ચિત્રસંયોજનો અનેકવિધ છે, પણ આજે તો ફોટોમાં કુલડીઓમાં ગુંદર સાથે સાદી રંગની ભૂકાઓ મિલાવી તેમાંથી ચિત્રો સરજી તેમણે કરોડો મનુષ્યો માટે કળાપ્રકાર સુલભ અને સરળ થાય એવો તોડ કાઢ્યો છે. એમનાં વચનોમાં નિશ્ચય અને શ્રદ્ધા ખૂબ ભર્યા હતાં; પણ એમના જીવનકાળમાં જગત એ સમજશે કે નહિ તેની જ્ઞાનિ અને નિરાશા પણ હતાં.

ભારી સાથેનાં તળપદી ગુજરાતી કળાનાં ચિત્રો જોવા એમણે ઇચ્છા બતાવી, તેથી બીજે દિવસે મેં તે જોવા મોકલ્યાં ત્યારે તેમણે ખૂબ હર્ષ બતાવ્યો અને જાણુચું કે ભાષા અને મુલકભેદ હોવા છતાં, અંતરના સંસ્કારોમાં તો આખું હિંદુસ્તાન એકનું એક જ છે. ભારતની કળાનો ઉદ્દગાર એક જ પ્રકારના રંગો ને લયમાં વ્યક્ત થઈ રહ્યો છે.

એમના ચિત્રસમૂહનું પ્રદર્શન હિંદનાં વિવિધ નગરોમાં થાય તો તરુણ પેઢીમાં નવી પ્રેરણા અને સંસ્કાર જન્યૂત થયા વિના રહેશે નહિ. જમન-બાપુનાં ત્યાગ અને સંસિદ્ધિ અમર છે.

ભવાનીપુર ગુજરાતી સંમેલની

શ્રી આંપશીભાઈએ અમારા પરસ્પર મિલન માટે ગુજરાતી સાહિત્ય સભાનો સમારંભ યોજ્યો તે વખતે ક્રેટલાક ભવાનીપુરવાસી ગુજરાતી સજ્જનો પણ ત્યાં હાજર હતા, જેઓ વેપારધંધામાં આગળ પડતા અગર તો વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જાંચા હોદ્દાઓ પર હતા. તેઓમાંના ઘણા કલકત્તાના એ દૂરના પરામાં રહે છે, તેમને શહેરના આ ભાગમાં કુટુંબ સહિત અવાર-નવાર આવવાજવાની મુશ્કેલી લાગવાથી તેમણે ભવાનીપુરમાં જ 'ગુજરાતી સંમેલની'ની એક જુદી સંસ્થા જમાવી છે ને ત્યાં વખતોવખત મુલાકાતો તથા સમારંભો યોજવામાં આવે છે. તેમનામાંના શ્રી દિવાનજી તથા શ્રી ધોળક્રિયાએ દરાવ્યું કે ત્યાંની યે મુલાકાતનો લાભ મારે લેવો. તે મુજબ ત્યાં પણ એક રાત્રે ગયો. તેમાં આવેલાં ગહેનો તથા ભાઈઓ અને

તરુણીની સારી હાજરીથી પરોણા માટેના તેમના સહભાવ ને આદર દેખાઈ આવતાં હતાં. હું તો કલાયાત્રાએ નીકળેલો, એટલે અહીં મળેલાં ગુજરાતી ભાઈબહેનોને શું કહું તેની મોટી વિમાસણમાં પડ્યો. શ્રી ગગન-વિહારી મહેતા અને શ્રી સૌદામિનીબહેન જેવાં સંસ્કારી અચ્છીઓ જે મંડળમાં હોય ત્યાં મારી વાત ઢિલ્કી જ પડી જાય તેની મને ખાતરી હતી; છતાં ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક સંસ્કૃતિ વિષે થોડુંક મેં કહ્યું અને તેમાંથી રસ-પ્રદ પ્રશ્નાવલિ ઊભી થઈ, તેથી વધુ રસ ગમ્યો ને ફીક વખત લીધો. સંગેલન તરફથી દર વરસે નાટ્યપ્રયોગો ગરબા વગેરેના ઉત્સવો પ્રમંગો-પાત થાય છે, તેમાં સ્ત્રીઓ પુરુષો ને આળકો સરખો જ ભાગ લે છે. થોડા વખત પહેલાં સાહિત્યસભા અને સંગેલનીના સભ્યો વચ્ચે ક્રિકેટ મેચ યોજાઈ હતી અને શ્રી ચાંપશીભાઈ જેવા પણ મેદાને પડ્યા હતા. એ વર્ગી અ.વાં મંડળોદ્ધાર ગુજરાતના પરોણાઓને સૌનો પરિચય કરાવી આપવાની સુંદર સેવા બનેલ છે અને પ્રાંતિક અસ્થિતાને પોષી જન્યત રાખે છે.

પ્રમોદકુમાર અદ્વૈપાધ્યાય

ભવાનીપુરમાં મારા ઘણા અંગત સ્નેહીઓ પણ હતા. શ્રી લક્ષ્મીશંકરભાઈ જોષી, શ્રી રામનારાયણભાઈ આચાર્ય, શ્રી મોહનભાઈ પુરોહિત વગેરે કલકત્તાના જૂના જોગી સમા છે; અને શ્રી ચાંપશીભાઈના ભાઈ શ્રી દારકાદાસ પણ ત્યાં જ વસે છે. આ બધાની સહાય ન હોત તો કલકત્તામાં જીદાંજીદાં રથજો શોધી કાઢવાં ને વખતસર શરીરચંત્રને પોષણ આપવું મુશ્કેલ પડે એમ હતું. ખાસ કરી કલાકાર પ્રમોદઆયુનું ઘર શોધતાં મને ખરેખરી વીતી. શ્રી રામનારાયણભાઈ આચાર્યના સુપુત્ર હરિભાઈ જે દિલ્લિ ડિરેક્ટર અંબુભાઈ આચાર્યના નાના ભાઈ થાય તે સાથે હતા. તેમને પણ કલકત્તાના પોતે જાણીતા છતાં, ખૂબ પ્રજ્વલિત કરવી પડી. કોઈ દૂરના અસલ બંગાળી પરામાં રેલવેનો દ્વાદર ઓળંગી અમે એમનું ઘર શોધી કાઢ્યું. નાગરિક કળાઓમાં ગુજરાતે જ વધુ વિકાસ કર્યો છે એમ એ લત્તો જોતાં મને લાગ્યું. શ્રી પ્રમોદઆયુ વડોદરા કલાભવનમાં બે વર્ષ ચિત્રવિદ્યાના

આચાર્ય તરીકે કામ કરી ગયા છે. ભાઈ સોમાલાલ શાહ ને કૃષ્ણલાલ ભટ્ટને તેમના પરિચયમાં મૂકવાનું પુણ્ય પણ મારે ભાગે જમા થયું છે અને તેમણે પણ એ અંતે ઉપર સારું ધ્યાન આપી તેમના વિકાસમાં સહાય કરી છે. એટલે તે સ્મરી તેમને મળવું મને આવશ્યક લાગ્યું; પણ કલકત્તામાં એવા મોટા કલાકારો કેટલાયે ખૂણેખૂણે ગર્ક થઈ ગયા છે. કુટુંબની જંગમજો, જ્ઞાતિના રિવાજો ને સમાજની બેપરવાઈએ પ્રમોદ્યામુની કળાને રૂંધી મારી છે. પ્રમોદ્યામુએ અમને બારીમાંથી હજમન કરતાંકરતાં જોઈ લીધા કે તરત નીચે આવ્યા. એમણે નીચેનો રૂમ એ લત્તાની એક શાળાને ભાડે આપેલો ત્યાં અમે થોડી વાર બેઠા એટલે તેમણે કપડાં પહેરી લીધાં અને કહ્યું, ‘આલો મારા રડુડિયોમાં.’ રડુડિયો નજીકમાં જ હશે એમ અમે ધારેલું, પણ એ તો બીજા એટલા જ અંતરે એક ત્રીજે ખૂણે નીકળ્યો ! દ્રામની લાંબી મુસાફરી કરી ત્યાં પહેચ્યા. લત્તેલત્તે દુર્ગાપૂજનો સમારંભ જામ્યો હતો. માતાજીની મોટીમોટી કલાત્મક મૂર્તિઓ મંડપમાં પધરાવી તેની શોભા અને પૂજામાં ગરીબો તેમજ શ્રીમંતો એકસરખાં ગુલ્લતાન હતાં. એવા એક લત્તાને છેડે તેમણે એક મકાનમાં અમને પ્રવેશ કરાવ્યો. ચાવીથી બારણું ઉઘાડ્યાં તો ચણતાં અધૂરું રહેલું, વરસાદના ચૂવા થયેલું, ફાટો પડેલી બાંતોવાળું એવું એક મકાન જણાયું. કળાકારને કોઈ વિચિત્ર ઈજનેર મળેલો તેણે ઉપર અને તેટલા લોખંડના પાટા ચડાવેલા. પરસાળમાં કાચની બારીઓ જડેલી તેના કાચ પણ ફૂટી ગયેલા. પણ વધુ ખરાબ દશા તો અંદરનાં ચિત્રોની હતી. ભેજ અને ઢૂંગ ચારે તરફ તેની પાંચમી કતારનું કામ કરી રહ્યાં હતાં. હિમાલયનો પ્રવાસ કરી આવેલા આ અવધૂન કલાકારને તે ઉપર પણ બેપરવાઈથી હસતા જોઈ નવાઈ લાગી તેમનાં ઘણાં સારાં ચિત્રો હજી પ્રકટ થયાં નથી. પેતાના મંત્રણે આગતેમ પડેલા તેમાંથી એમણે સ્વ. ગગનેન્દ્રનાથ ટાગોરે એમને ભેટ આપેલાં છ ક્યુબિસ્ટ ચિત્રો (અનેકખંડી કલા) બતાવ્યાં ત્યારે અમારો આંટો સફળ થયેલો લાગ્યો. આ ચિત્રો શ્રી ગગનેન્દ્યામુને દુનિયાના ઉચ્ચ દોની દારમાં મૂકે એવાં પ્રયત્ન ગુણવાળાં હતાં.

આનંદ ને શોકમિશ્રિત લાગણીઓ વચ્ચે અમારે જલદી આ અનાદરભર્યા વાતાવરણમાથી બિદ્યું પડ્યું. પોતાના કરતાં પોતાના શિષ્યો વધુ આરામ-સંપન્ન ને સ્વસ્થ છે એ જાણી પ્રમેદજ્વાળાએ સંતોષ માન્યો.

ફાઇન આર્ટ સેન્ટર

કલકત્તાની પ્રવૃત્તિઓનો અધો વિસ્તાર નીરખવાનું તો લગભગ અશક્ય હતું. યુરોપી બંને ચિત્રકળા કરી રહેલા સમર્થ ચિત્રકારો ત્યાં છે. કલકત્તાના નિવૃત્ત થએલા પ્રિન્સપલ શ્રી પર્સી બ્રાઉન વિક્ટોરિયા આર્ટ્સ ઓફિસમાં ક્યુરેટર છે. તેમના જ વખતના વાઇસ પ્રિન્સિપલ શ્રી ગમિનીપ્રસાદ ગાંગુલી પણ નિવૃત્ત થયા છતાં હિમાલય અને ગંગાનાં દૃશ્યો ચીતર્યા જ કરે છે. તેમનું શિષ્યવૃંદ પણ મોટું છે. એમાંના કેટલાકે 'ફાઇન આર્ટ સેન્ટર' કરીને એક મંડળ સ્થાપ્યું છે. તેનાં કલાકારોનો સંપર્ક, ચિત્રાલય, સ્કેચિંગ ક્લબ, શિક્ષણવર્ગો અને વ્યાખ્યાનોની યોજના છે. મેં આ કેન્દ્રની મુલાકાત લીધી તે વખતે કમનસીબે મુખ્ય વ્યક્તિઓ હાજર ન હતી, પણ કલાકાર દિલીપ દાસગુપ્તાએ ત્યાં મલાયાના પ્રવાસનાં પોતાનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન ભર્યું હતું તે જોવા મળ્યું. ચૌરંધી જેવા આલિશાન લક્ષ્યામાં આ સંસ્થા બે ત્રણ સારા વિશાળ ખંડ રોકે છે તે પરથી તેની વગનો ખ્યાલ આવશે. વિશેષ સમયના અભાવે કલકત્તા કૉર્પોરેશન મારફત ચિત્રપરિચય દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો કાર્યક્રમ રચનાર શ્રી અમલ હોમને પણ હું ન મળી શક્યો. પૂછના તહેવારે અનેક જણને વિક્રાન્તિ કે વિહાર માટે તેમના સ્થાન બહાર મોકલી દીધા હતા.

'મોડર્ન રિન્યુ' અને 'વિશાલ ભારત'

છતાં પત્રકારોને ભાગ્યે જ તહેવાર હોય છે. ટેલિફોન પર ખબર કાઢનાં 'વિશાલ ભારત'ના તંત્રી શ્રી શ્રીરામ શર્માનો ટહુકાભર્યો આવકાર મળ્યો. એટલે ત્યાં સવારી બિપડી! કલકત્તાનાં લાંબા અંતરે પર મુલાકાત બહુ આકરી તો પડે, પણ કોઈકોઈવાર ત્યાં વાહનોની સગવડ સારી મળે છે. ત્યાંની ટ્રામ કદમાં નાની છતાં પંખા ને ગાદીઓની સગવડવાળી હોઈ ગમે

તેટલા અંતરનો કંટાળો મટાડી દે એવી છે. પણ 'વિશાલ ભારત' જતી વેળા ભાઈ નરીન ગાંધી ગિરલા શેઠની મોટર ઝેંચી લાવેલા તેનો લાલ મળ્યો. પેટ્રોલની કડકાઈએ મારા ઘણા યજ્ઞમાનોને દુઃખી કર્યા હશે; પણ આજે તો ભારતના કુબેરરાજને ઘેર ઘસારો પહોંચાડવાનો હતો. 'વિશાલ ભારત'ની ઑફિસે આસાનીથી પહોંચી ગયા અને ત્યાં અસલ ભૈયા રવરૂપ, એડી બાંધણીના સફાઈદાર મસ્તક છતાં સીનાદાર મોં અને વળદાર મૂઠેલા આ શ્રી રામ શર્માનાં દર્શન થયાં.

શ્રી રામ શર્માજી

એમની સાથે પત્ર-પરિચય તો બહુ લાંબા વખતનો હતો, પણ આજે તેમને પ્રત્યક્ષ મળ્યા ત્યારે એ કેવા સરળ, સાદસાદ બોલનારા હિતમાહી નરવીર છે તેનો ખ્યાલ મળ્યો. એક મોટા ડામનિંગ ટ્રેનની ચારેપાસ તેઓ અને તેમનું મદદનીશ મંડળ એક જ ખંડમાં સાથે કામ કરે છે. તે બધાની તેમણે પિછાન કરાવી. જુરસાફરી ત્રીજી હિંદી પર તે પ્રભુત્વ ધરાવે છે. કોઈપણ પ્રસંગે યુક્તત્વ લાગે છે. મૂળ તો તે અવ્યક્ત નંખરના શિકારી છે. શિકારની તેમની જાતઅનુભવની વાતો ખૂબ પ્રસિદ્ધ થઈ છે અને 'કુમાર' ને પણ તેની ખૂબ પ્રસાદી મળી છે. આજના શરીર છતાં શિકારની કામગીરીમાં તેમને અનહદ રસ છે. સુસ્ત ખાદીધારી, નિયમિત કાંતનાર, પૂ આપુછના અનન્ય ભક્ત, કદી જીભથી આગિપ સ્વાદ નહિ લીધેલો એવા છતાં, કહેના હતા કે 'હાથમાં બંદૂક પકડતાં હું બદલાઈ જઈ છું.' એમની વાતોનો પાર જ ન આવે. દલીલો પર દલીલો કરી તેમનો મત ચલાવે રાખે. મારા પ્રવાસનો હેતુ તેમને સમજાવ્યો એટલે બહુ હિતસાહિત થઈ ગયા અને યુ. પી. માં મને બધે જીતવાની સગવડ છે યા નહિ તો પૂછી લીધું, બધે સગવડ હતી. અસાહ્યાવાદમાં પિછાન નહોતી, એટલે તેમણે કહ્યું કે હું ત્યાંની ગોઠવણ કરી આપીશ. અને મને પાછળથી તેમની ચિઠ્ઠીએ સરસ સગવડ કરી આપી. શ્રીરામ શર્માજી પંદર દિવસ જ કલકત્તામાં રહે છે. પંદર દિવસ તેમની આગ્રા સુધીની રખડપટ્ટી જ હોય છે. આગ્રામાં તેમનું ઘર છે, પણ

હિંદી ભાષાની સેવા ખાતર જ 'વિશાલ ભારત'નું તંત્રીપદ સંભાળે છે. તેમનું મિત્રમંડળ બહુ વિશાળ છે. ગામેગામ તેમનાં થાણાં છે. રાજદ્વારી વિષયમાં તેમનો જીરસો જીરો જ છે. યુ. પી. માં કૉંગ્રેસ કારભાર હતો ત્યારે તેઓ આમેદ્વાર વિભાગમાં અધિકારપદે હતા, પણ જરા સિદ્ધાન્તને પ્રતિ-
કૂળ કંઈ લાગ્યું કે છૂટા થઈ ગયા. તેમનું વાંચન વિશાળ છે. શૌખમાં શિકાર મદ્દલવિદ્યા, પશુસાંગોપન, ગ્રામસુધારા વગેરે છે. હમણા જ તેમણે પશુધન ઉપર બહુ વિગતપૂર્ણ લેખો 'વિશાલ ભારત'માં લખ્યા છે. પૂ. આપુલની નિકટમાં રહી તેમના દિનચર્યા ને સિદ્ધાન્તો ઉપર માર્ગિક વિવેચન કર્યું છે. શ્રી અમૃતલાલ વ. પંડ્યાનો 'સામનાથનાં ખંડેર' ઉપરનો એક લેખ 'મોડર્ન રિવ્યુ'માં પ્રકટ કરવાની ઇચ્છાથી હું લખી ગએલો. તેની મેં તેમને વાત કરી, એટલે કહે, 'ચાલોને, તમે જ કેદારબાપુને રૂબરૂ મળી વાત કરો. બાપુના જ ખંડમાં તેઓ બેસે છે.'

કેદારબાપુ

કેદારબાપુ શ્રી રામાનંદ ચૈટરજીના બીજા સુપુત્ર થાય. બંગાળની ઘણી પ્રવૃત્તિઓમાં તે અગ્રનાયક છે, છતાં 'મોડર્ન રિવ્યુ'નું સંચાલન સંભાળી રહ્યા છે. તેમને મળ્યા એટલે પ્રથમ તો મને કોઈ સામાજિક કે રાજદ્વારી પ્રતિ-
નિધિ સમજી બંગાળના ગામડાંના ધંધા કેમ તૂટી ગયા તેના પર મને ગરમ ચાલોચના સંભળાવી. મેં ધીરજ રાખી સાંભળ્યા પછી કહ્યું કે હું તો કલાનો એક સામાન્ય સેવક છું અને મારું પર્યટન જીદા આશય પર છે. સંપર્ક, સહ-
લાવ અને સંસ્કૃતિનો સમન્વય સાધવો એ જ મારું ધ્યેય હતું અને તે દ્વારા કેવી રીતે દેશના ખુણાઓ સુધી કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તારી શકાય તેની મેં ટૂંકી રૂપ-
રેખા તેમની આગળ રજૂ કરી ત્યારે તેમનું વલણ બદલાઈ ગયું અને સ્મિત-
પૂર્વક વાર્તાલાપ થવા લાગ્યો. પછી મેં ભાઈશ્રી પંડ્યાનો લેખ સોંપ્યો. એ ઘણા આદર અને વિસ્તારપૂર્વક તેમણે ગયા જાન્યુઆરીમાં જ પ્રગટ કરી પોતાની સહૃદયતાની ખાત્રી કરી આપી છે. એમની સાથે ટૂંકે પતાવી અમે બહાર નીકળ્યા ત્યાં બારણા પાસે જ ચિ. નરેન્દ્રે અમારી ત્રણેની જામી

ડાળી બાબુશી : શ્રી રવિશંકર રાવળ, 'વિશાલ ભારત'ના સંપાદક શ્રી શ્રીરામ શર્મા, 'મોડર્ન રિવ્યૂ'ના સંચાલક શ્રી રામાનંદ ચટ્ટોપાધ્યાયના બીજા પુત્ર શ્રી કેદારનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય

લીધી. તે જોઈ શર્માજી કહે, 'અરે, તમારી બેની વચ્ચે હું તો ભગ્નિયું (sandwiched) થઈ ગયો છું !'

શર્માજીના રૂમમાં પાછા આવ્યા ત્યાં તેમના શાગિર્દોએ અમારા માટે ઉપાહારની રકાળીઓ તૈયાર રાખેલી. અરે ભગવાન ! મહેમાનોને ઠારોઠાર રસગુલ્લાં ધરવામાં આવે એવી ગોઠવણ તો તેં કરી, પણ સાથે શુદ્ધ અને પાચનની બક્ષિસ જરા થ ન કરી. સારું હતું કે ભાઈ વ્રજલાલ ત્રિવેદી સાથે હતા તે વખતોવખત અમારી આબરૂ સાચવતા તેમજ યજ્ઞમાનોને નિરાશ ન થવા દેતા ! શર્માજી જરા બીમાર હતા છતાં એ બેત્રણ કલાકની ઝિજ્ઞાસી વાતચીત અને ઉમંગકો ન ભુલાય એવાં ગન્યા.

૬૧. અનંત પંડ્યા

અમે કલકત્તામાં ગયા તેના બીજા દિવસે સૂર્યગ્રહણ હતું. એવે દિવસે દરિયામાં અચાનક ભરતી ઉત્પન્ન થઈ એક મોટા ધસારા સાથે પાણીના ઊંચાં મોઝાં હૂંફલી નદીમાં પેસે છે ને એ દૃશ્ય કુદરતનો એક અબળ ચમત્કાર લાગે છે. અમને એ જતાવવાના લોકો શ્રી વ્રજલાલ ઉપાધ્યાય દ્રોષ મિત્ર પાસેથી પેટ્રોલની પૂરી ગોઠવણ કરી મોટર લાવેલા. બરોબર

નવ વાગ્યે સામે પાર બોટનિકલ ગાર્ડનના અમુક ઘાટ આગળ પહોંચવા માટે રોકાયા વિના ધસ્યા. તે દિવસે નદીસ્નાન કરવા ચાલી નીકળેલો માનવસમુદાય પણ મને ઓછો અમત્કારિક ન લાગ્યો. હાવરાનો પુલ એ જ મિનિટમાં પાર થઇ શકે ત્યાં અરધો કલાક લાગ્યો. સીયપૂરના એ બાગમાં પ્રવેશતાં જ એન્જિનીયરિંગ કોલેજનું પાટિયું વાંચ્યું અને તેના પ્રિન્સિપલ આપણા ડૉ. અન્તુભાઈ પંડ્યા છે એની સ્મૃતિ થઈ આવી; પણ અમને તો પૂરતા ઘોડા જોવાની તમન્ના હતી, એટલે રોકાયા વિના ઘાટ પર પહોંચ્યા. ઘણા લોકો એ દૃશ્ય જોવા ટાંપી બેઠા હતા. ‘હમણાં જોજોને, દરિયા તરફથી જોયાંજોયાં દીવાલ જેવડાં મોઝાં ચડશે. જુઓ જુઓ, હોડીઓ ને સ્ટીમરો કિનારા પાસે ભરાઈ ગઈ. જસ, ટાઇમ ભરાઈ ગયો છે.’ પણ જે ચાર હિલોળા મારી પાણી કેટલાંક પગથિયાં ચડી આવ્યું તે સિવાય કશું બન્યું નહિ અને અમે એક કલાકની હવા ખાઈ નિરાશ મને પાછા વળ્યા, તેમજ ડૉ. પંડ્યા સાથે એકાદ કલાક વધુ મળત તે પણ ગુમાવ્યો; છતાં તે સ્વજન જેવા હતા એ તેમના બંગલા પર ગયા. મારું વિજિટિંગ કાર્ડ મથું કે તરત તે દાદરે લેવા આવ્યા અને ચિરપરિચિત સાદે ‘રવિભાઈ, આવો આવો’ કરી સૌને મળ્યા. ડૉ. પંડ્યા ગુજરાતનું એક તેજસ્વી રત્ન છે. પોતાના આલ્પકાળમાં ‘કુમાર’ને હસ્તલિખિત માસિકનું રૂપ આપનાર ગુજરાતી કુમાર તે જ હતા, ને પછી પણ કેટલાક લેખો તથા વાર્તાઓ ને અમેરિકાથી લખેલા પત્રોનો સારો કાળો પણ તેમણે આપ્યો છે.

હિંદમાં મળતી નવી કેળવણી-પદ્ધતિનો તે પૂરો લાભ પામ્યા છે અને ભાવનગરને તેના જન્મસ્થાન તરીકે કીર્તિ અપાવી છે. બંગાળની કેટલીયે એન્જિનીયરિંગ કોલેજોના તે અધિષ્ઠાતા છે અને ગવર્નરથી લગભગ ખીમ નંજરનો જ અધિકાર તે ભોગવે છે. તેના પદની ઉપયોગિતા અને મહત્ત્વ એટલું બધું છે કે એ જગ્યાની લાયકાત ધરાવતી વ્યક્તિ હિંદમાં ન મળતાં લંડનની એક પેઢીમાં શ્રી અન્તુભાઈ હતા ત્યાંથી તેમને અહીં ખેંચી લાવવામાં આવ્યા છે અને પહેલી જ વાર એક હિંદી જન-એક ગુજરાતી

યુવાન એ પદને શોભાવે છે. કૉલેજમાં અનેક પીઠ એન્જિનીયરો શીખવા આવે છે. જે ચાર યુરોપિયન અધ્યાપકો તેમના હાથ નીચે છે અને તેમનાં શક્તિ તથા શિક્ષણ આજે બહુ પ્રશંસાપાત્ર બન્યાં છે. હમણાં જ વડોદરામાં અખિલહિંદ વિજ્ઞાન પરિષદ મળી ત્યારે તેના એન્જિનીયરિંગ વિભાગના તે પ્રમુખ ચુંટાયા હતા અને ઉદ્યોગમય કેળવણીના મુદ્દાઓ પર બહુ ઉપયુક્ત ભાષણ તેમણે આપ્યું હતું. પરિતાપ એટલો જ છે કે વડોદરાની એ

ડૉ. અનંત પંડ્યા પરિપદનો વ્યવહાર અંગ્રેજી ભાષામાં થયો હતો અને જે પ્રાંતમાં તે મળી તેનાં પ્રમાણનો તેના મહત્વથી અભાવ રહ્યો છે.

ડૉ. પંડ્યાએ એક બીજો દિવસ તેમની સાથે રહેવા આગ્રહ કર્યો તે મારાથી નકારાય એમ નહોતું. એમને પારણામાં જોએલા, મારા ઘરના પાટલા પર અને કુમાર કાર્યાલયના બાંકડા પર વાતો કરતા જોએલા; અને છેવટ આ ઉચ્ચ પદવી પર ચશસ્ત્રી કારકીર્દિ ભોગવતા જોઈ મેં આનંદ અનુભવ્યો. એમની સાથેનો સમાગમ મને ભૂતકાળમાંથી તાદશ ને સત્ય વર્તમાન કાળનું જ્ઞાન કરાવતો હતો. ભાવિના વિધાતાઓનું સ્થાન લેવા યોગ્ય તરુણો આપણે શોધીશું ત્યારે શ્રી અનુભાઈ જેવા ઉપર આપણી નજર જરૂર જશે. એ તરુણ અને સશક્ત, તેજસ્વી અને ઉદ્દામ છતાં અધિકાર પરત્વે વિચારગંભીર, યોજકવૃત્તિ અને અભ્યાસપરાયણ માનસ-વાળા સેવા કર્તવ્યતત્પર છે. ધર, અધિકાર, વ્યવહાર, રાજકારણ, ધર્મ, કેળવણી, દરેક વિષય પર તે પોતાના પ્રવાસના, અભ્યાસના અને અનુભવોના આધારે બહુ ચોક્કસ વિચારો ધરાવે છે. તેની દુરસદની એકેએક પળ કોઈ સદુદ્યોગમાં વીતાવે છે એટલે બહારની મિજલસો અને બેઠકોમાં તેની હાજરી જવદ્દે જ હોય છે. આથી કલકત્તાના સમાજમાં એનો પરિ-

ચય ઓછો છે, પણ એની ક્રિયાશક્તિ મહાન છે. એણે મને વાતવાતમાં એક હકાકત જણાવી તે હું વખતોવખત આપણા તરુણો આગળ મૂકવા ચાહું છું. તે એ કે આજકાલના વિદ્યાર્થીઓ વિનયરહિત કેમ હોય છે? યુરોપ કે અમેરિકામાં કોઈપણ તરુણ કે વિદ્યાર્થી વડીલ કે અધ્યાપકને મળતાં પહેલાં ટોપી ઉતારી વિનય બતાવે છે અને આપણા આ નકલિયા સુધારકો હિંદની જૂની રૂઢિ-નગરકાર કરવાની-પણ ભૂલી ગયા છે. આથી તેઓ કેવા તોછડા અને ઉછૂંખણ દેખાય છે! આવા સાદા વિનયમાત્રથી સમાજ શોભે છે; એટલું જ નહિ, પણ સાગસામાં રિમતથી સરળતાનું જે વાતાવરણ બંધાય છે તેને લીધે વ્યવહારમાં સુખ આવે છે. અમેરિકાની જોયામાં ઝંચી ઉઘ્રો અને હિંદનો અતિ ઉચ્ચ અધિકાર ભોગવતા એક તરુણના આ આભપ્રાયનો પ્રચાર કરવાનું મને પણ યોગ્ય લાગ્યું છે.

ગુજરાતી સમાજના નાટ્યપ્રયોગો

કલકત્તાનાં મારાં મંચરુણોનો લખ્યે પાર આવે તેમ નથી, પણ જતાં-જતાં છેલ્લે દિવસે ગુજરાત મંચલની તરફથી ઍમ્પેટર નાટ્યપ્રયોગોનું રીહર્સલ જોવાની તક મળી ન હોત તો ત્યાંના ગુજરાતી સમાજમાં જે ઝગકતા નાટ્યકલાધરો છે તેનો સાચો પરિચય વર્ણનથી ન જ પામત. મોટા હોદ્દા અને ધંધા ધરાવતા બુઝુર્ગો ને યુવાનોએ પૂર્ણ રસ લઈ ફેટલાક નાટ્યપ્રયોગો કર્યા હતા. બહેનોએ પણ મિસિસ ગાંધીની દેખરેખ નીચે ફેટલાક સંવાદો તૈયાર કર્યા હતા. એ જોઈ મારી ખાત્રી થઈ કે આપણો નારીસમાજ ગમે તે સ્થળે યોગ્ય તક મળતાં પોતાની શક્તિનો સુંદર પરચો આપી શકે છે. અભિનયોમાં તેમનાં સૂક્ષ્મ મનોવિશ્લેષણો અને ચેષ્ટાઓ કળાના નમૂના રૂપ હતાં.

પુરુષ પાત્રોમાં ચાંપશીભાઈના લઘુ અંધુ ભાઈશ્રી દ્વારકાદાસને પારસી પાત્ર અસલી ભાયા અને ધામધૂમથી ભજવતા જુઓ તો ખચર ન પડે કે તે જોખેલી ભાયા બોલે છે કે અચપણની ભાયા બોલે છે. બધી કાર્યવહી યાજળા ચાંપશીભાઈનું ડિરેક્શન ફેટલું કામ કરે છે તે પણ મેં પાસે બેસીને

પરખ્યું એકેએક જણ ચાંપશીભાઈના અભિપ્રાય પર છતેઝરીથી ધ્યાન આપતો ને પોતાનું કામ સુધારતો. ચાંપશીભાઈ દરેક પ્રયોગ ઉપર જે નોંધ અને દોષદર્શન કરાવતા તે તેમને એક નવા જ પ્રકારના કલાલક્ષ્મી તરીકે સિદ્ધ કરે એવાં હતાં. મને બહુ દિલ્લગીરી થઈ કે આવા ઉત્સુક સમાજનો વિશેષ ગાઢ સંપર્ક મેળવવાની તક હું ન લઈ શક્યો. પ્રત્યેક પ્રસંગે મેં સહભાવ અને આદરના ધ્રુવારા અનુભવ્યા.

શેઠ મહતલાલભાઈની મિલના મેનેજર શ્રીમાન માણેકલાલભાઈ વસા જેવાએ એક મિત્રના સહેજ પત્રસૂચનથી મારા પ્રતિ ન વિસરાય એવી કાળજી બતાવી અને શ્રી ગાંગુલીના ઘરની સામે જ આવેલા તેમના ઘેર હું શ્રી ગાંગુલી સાથે મિજમાન થયો. તે દિવસે શ્રી અને સરસ્વતીનો મિલાપ કરાવવાની મને સુંદર તક મળી. શ્રી ગાંગુલી પણ તેમના પરોણા પહેલી જ વાર બન્યા હતા. આ ઉપરાંત જુદેજુદે અનેક સ્થળે અને વિવિધ મંડળોમાં મુલાકાતો, વાર્તાલાપો અને પ્રશ્નોત્તરોની જેદકો થઈ હતી. બેન્ગાલ કંપનીવાળા રસિકભાઈ, રમણિક પંડ્યા, ખરવર કં. શેઠ ચીનુભાઈ ચુનીલાલની પેઢીના અમારા સંબંધીજન શ્રી દયાશંકરભાઈ, જાદવજીભાઈ મેવાવાળા અને મનસુખભાઈનું મિત્રમંડળ એ બધાના ઉપક્રમથી નાનાંનાનાં વિવિધ મંડળોમાં કલા તેમજ સંસ્કાર-પ્રચારને લગતા વાર્તાલાપો યોગ્યતા હતા. તેની સવિસ્તાર વિગતો તો સ્મૃતિ બહાર ગઈ છે; પણ બધે સ્થળે તરુણ દંપતીઓ, યુવાનો અને પ્રૌઢો બધા જ સાંસ્કૃતિક જીવનમાં ખૂબ રસ લેતા લાગ્યા. એ સમાગમમાં એ બધાએ બતાવેલી લાગણીએ મારા જેવા અદના પ્રવાસીને આભારવશ બનાવી મૂક્યો હતો. ગુજરાતી શાળાના સંચાલકો, શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ વતનના કલાકારને સન્માને એ પણ સુંદર અનુભવ હતો; અને શ્રી ચાંપશીભાઈનાં પત્નીની અધ્યાગ તકલોફની કદર તો કલમથી થઈ શકે તેમ નથી; એથી જ કલકત્તા તા. ૨૬મીએ છોડ્યું એ ઘણું વસમું લાગ્યું, —સૌથી વધુ તો હું અને ચાંપશીભાઈ છૂટા પડ્યા ત્યારે.

ઝરિયા

કલકતે જતા આવતા પ્રવાસીઓને લાગ્યે જ રાણીગંજ ને ઝરિયાની મુલાકાત લેવાનો ખ્યાલ આવે છે, પણ મારા પ્રવાસની ગઢેરાત થતાં જ મારા ચિરકાળના સ્નેહી શ્રી પ્રાણજીવન પંડ્યાનો પત્ર આવ્યો કે તમે પ્રવાસમાં અહીં મુકામ કરવાનું ભૂલતા નહિ. ધન્યાદ રેશન રસ્તામાં જ આવે છે અને ઝરિયા ત્યાંથી માત્ર પાંચ જ માઇલ છે.

ખપોરે ત્રણ વાગ્યે કલકત્તાથી હિપડતા તુફાન મેઘલમાં જગ્યા મેળવવા બે કલાક વહેલા હાજર થવું પડેલું; પણ તુફાન મેઘલના નામની સાર્થકતા તો સાંગે આઠ વાગ્યે અમે ધન્યાદ રેશને ઉતારાઓનો ધસારો જોયો ત્યારે જ સમગ્રાધ. એકેએક બારીમાંથી માણસો અને સામાનનું તોપખાનું ચાલુ થયું. તેમાંથી નીકળવાનો માર્ગ જ મળે નહિ. સાથીદારો સામાન એકઠું કરી સાચવતા બિલા એટલે મેં લામશ્રી પંડ્યા માટે નજર દોડાવવા માંડી. એમનું નાનપણનું હુલામણું નામ 'નાનાસાહેબ' અને મારી શબ્દે તો એ જ ગુંગતું હતું. એમના પિતાશ્રી સ્વ. હરજોવિંદદાસ પંડ્યા (મોટા-ભાઈ) દક્ષિણામૂર્તિના એક આદ્ય સ્થાપક અને સંચાલક તેમજ અમારા ખાસકાળના સંસ્કારસંવર્ધક પુરુષ હતા. કુટુંબ જોવા ઘાડો સંબંધ અને સ્નેહ એમના પુત્રો સાથે આજ સુધી ચાલુ હોવાથી હું તો તેમના પરિવારના મેળાપની ખાતર જ ધન્યાદ જિતર્યો હતો; પણ જોઈ ધું તો આઠ-દસ સંભાવિત ગૃહસ્થોનું ફૂલહારો સાથેનું મંડળદોરતા નાનાસાહેબ ડગ્યાઓ તપાસતા ચાલ્યા આવતા હતા. શાળા અને રમતના દિવસોમાંથી આજ હિંદના એક અગ્રણી ઉદ્યોગના એક કેન્દ્ર પર પ્રતિષ્ઠિત એન્જિનીયર અને એજન્ટ તરીકે દીપ્તિ રહેલા એ મિત્રને એમના કાર્યક્ષેત્રમાં જ મળતાં જીવનનો પરમ સંતોષ અનુભવ્યો.

એ હિપરાંત ગુજરાત આજે જે નવી રાષ્ટ્રભાવનાએ ધબકી રહ્યું છે તેનો પણ ત્યાં પરિચય થયો. ઝરિયા ગુજરાતી સમાજના પ્રમુખ શ્રી રા. ખ. દક્કર સમાજ તરફથી સ્વાગત કરવા રેશન સુધી પધાર્યા હતા એ

ઝરિયામાં પાંચ કોલીઅરીનું મેનેજમેન્ટ સંભાળતા ને ખાણગાલિકોના મંડળમાં
સારી પ્રતિષ્ઠા ને નૈતિક અસર જમાવનાર બાહોશ એન્જિનીઅર તેમજ એન્ટ-
મારા બાળપણના મિત્ર શ્રી પ્રાણજીવન પંડ્યા

પ્રસંગ મને સૂચક લાગ્યો. ઝરિયાના અગ્રણી ખાણ-માલિકોમાં મારા
જૂના સંબંધી શ્રી ગોવર્ધનદાસ ભટ્ટના સુપુત્ર કનુભાઈ પણ એ મંડળમાં
હતા. ઝરિયામાં પેટ્રોલઅંધી નરમ લાગી. બહાર ભેતણુ મોટરોમાં મંડળી
ગોફાઈ ગઈ અને ધનબાદ વચ્ચે થઈ ઝરિયા ઈન્ડસ્ટ્રી કોલીઅરીના

ઝરિયાના ખાણપ્રદેશનું દૃશ્ય (સ્કેચ : ર.ગ.રા.)

એન્ટના, નાની ઢાળ પડતી ટેકરી પર આવેલા વિશાળ ખંડલામાં પહોંચી ગયા. ત્યાં તેનું ખાણ મેડળ ઉત્સાહભરે જાગતું રાહ જોતું બેઠું હતું. કુટુંબ અને ઘરના વાતાવરણમાં પ્રવાસનો જાણે છંડો આવી ગયો એમ લાગ્યું. ચાંદની રાતને લીધે ચારે તરફની ટેકરીઓના વિસ્તારમાં ક્યાંક જૂંઘળાંઓ અને એન્જિનરૂમોનાં તથા મજૂરોનાં છાપરાં દેખાતાં હતાં; પણ આખા હિંદુસ્તાનનાં કારખાનાં, સ્ટીમરો અને ગેસ કંપનીઓનાં રાક્ષસી ઉદરો પૂરતારો કોલસાભંડાર અમારી નીચે જૂઝઘાંમાં કેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં છુપાયો હશે તેનો ખ્યાલ એ દૃશ્યમાંથી તો જરાયે ન મળે. અમે જે ખંડલામાં હતા તેની જ નીચે સો ફૂટને તળીએ કોલસાના મોટા-મોટા ખંડો ને માર્ગો પડી ગએલા છે એ જાણ્યું ત્યારે આશ્ચર્ય થયું; પણ નજરે જોવાથી વધારે સમજાશે, કહી યજમાનરાજાએ વાત ટૂંકી કરી અને નવરાત્રિ ચાલતી હતી, એટલે જમીને ઝરિયાની કચ્છ-કાઠિયાવાડની જનતાએ ગામમાં ગરબી માંડી હતી ત્યાં જવાનું હતું.

સજાગતી ખાણ

ઝરિયા વસાવવાનું માન કચ્છી કોન્ટ્રેક્ટરો અને કાઠિયાવાડના સાહસિક વેપારીઓને ફાળે જાય છે. ખાણોનો મોટા ભાગનો ઉદ્યોગ યુરોપિયનોના હાથમાં છે, પણ કુનેહ અને સિદ્ધતવાળા કચ્છ-કાઠિયાવાડના સાહસિકોએ

નવ ટકા જેટલો ધંધો હાથ કર્યો છે ને લગભગ તે બધાએ ત્યાં સારી એરોટેા જમાવી છે. ઝરિયામાં ગુજરાતી શાળા, મંદિરો વગેરે સ્થાપ્યાં છે અને સૌ એમાં એકદિલીથી સારો ભાગ લે છે. ટૂંકમાં ઝરિયાને ગુજરાતનું એક સંસ્થાન કહી શકાય એવું વાતાવરણ ત્યાં લાગ્યું.

શિવાલયમાં જતાં રસ્તામાં એક મોટા વિસ્તાર પર અમે આગો બળતી જોઈ. તેનો ખુલાસો એ મળ્યો કે એ વરસ પહેલાં કચ્છના એક કૉન્ટ્રેક્ટરની ખાણમાંના ટેકા ઉપરના ભારથી તૂટી પડતાં તે બેસી ગઈ અને અંદરના ઝેસ સળગી ગઈયા. આજ લગી હજુ પણ તે અંદર સળગે છે ને તેની જ્વાળાઓ ચિરાડોમાંથી નીકળ્યા કરે છે. એ જમીન પરનાં મકાનો બધાં તારાજ થયાં, પરંતુ એક પણ જનની હાનિ થઈ નથી એટલી ખીનાથી એ ત્રાસજનક પ્રસંગ હળવો બન્યો. ખાણ તો ગઈ. એને એલવવી કે ફરી ઉઘાડવી અશક્ય જ છે; રાતના અંધકારમાં એ સળગતી જ્વાળાઓ દોજખની કલ્પના સજીવ કરતી લાગતી હતી. ઉઘોગોની આબાદી અને વૈભવ પાછળ કેવા કારગા પ્રસંગો બન્યા કરે છે તેની કલ્પના દૂરના લોકોને મળવી મુશ્કેલ છે. વર્તમાનપત્રના એકાદ ફકરામાં એ બધાં વાંચી મનને કંઈ જ થતું નથી, પણ નજરે જોયેલું આ દૃશ્ય જીવનમાં ન ભુલાય.

અમે તરત પાછા મંદિરમાં આવ્યા ત્યાં ઉત્સાહી શ્રીમાનો અને ખાણના વહીવટી ખાતાના યુવાનો ગરબીઓ જમાવી રહ્યા હતા. એ સંસ્થાનવાસીઓને ધંધાનો સારો અનુભવ અને તાકાત મળી ગયાં હતાં એટલે કોઈએ ખાલી ડિગ્રીઓ પાછળ મહેનત લીધી નહોતી અને તેથી જ આવા તહેવારોનો ઉત્સવ ભાવપૂર્વક ઊજવી રહ્યા હતા. ત્યાં બેઠેલા લખપતિ ખાણમાલિકોની સાદાઈ અને વિવેકમાં જૂનવટનું ગાંભીર્ય હતું. ગરબી બરોબર જામતી નહોતી એ જોઈ અમારા સાથી ભાઈ વજલાલથી ન રહેવાયું, એટલે ઊભા થઈને ઢાંડિયા ઉઠાવ્યા ને સૌને પડકારો દીધા, તાલ ફરાવ્યો અને એક બે ગરબીઓ લેવડાવી; પણ અમારે તો થોડી

રાતમાં ઝાઝા વેશ કરવાના હતા, એટલે રોકાવું પાલવે એમ નહોતું; બીજા દિવસની આશા આપી વજલાલને છૂટા પાડ્યા અને આરામ ખાતર મુકામ બેગા થઈ ગયા.

વિદ્યાર્થીઓમાં

ઝરિયામાં એક જ દિવસ રોકાવાનું ધારેલું, પણ ત્રણ દિવસ થઈ ગયા. હિંદુસ્તાનમાં ભૂસ્તરનું જ્ઞાન મેળવવાની જરા ચેતમન્ના દેખાતી નથી; નહિ તો હજારો વિદ્યાર્થીઓ ઝરિયાની ખાણો જેવો કુદરતી અગ્નયજ્ઞીનો પ્રદેશ જોયા વિના ન રહ્યા હોત, શાળાઓ અને કોલેજોએ તેના વિષે ખૂબ પ્રચારકાર્ય કર્યું હોત, ખાણોના પ્રદેશોનાં ચિત્રો અને ખાણોની રચનાનાં નાનાં દૃશ્ય મોડેલો મ્યુઝિયમોમાં જોવા મળત અને શ્રીમંતો જે આજે માત્ર પોતાના દ્રવ્યલાભથી જ સંતોષ માની બેઠા છે, તેઓ ભવિષ્યના સાહસિકો અને નિષ્ણાતો તૈયાર કરવાને પણ એ કાર્યમાં સહકાર આપત. હિંદુસ્તાનના ઉદ્ધરમાંથી નીકળતા આ ઉદ્યોગવૈભવ પર યુરોપિયનોએ પહેલી તરાપ મારી ને જ્ઞાનના બળે જ તેનો મોટો હિરસો હાથ કયો છે ને હિંદી જનો પોતાની જ ભૂમિમાં અજ્ઞાનના કારણે દારિદ્ર્ય ભોગવે છે. વિજ્ઞાન અને યંત્રની શક્તિઓનો પરિચય તથા તેના વ્યાવહારિક પાડો આપણા શિક્ષણમાં કે શુવનમાં ઉતારવાનો સાચો પ્રયત્ન કદી જ થયો નથી અને ગોખાણિયા શાળાઓ દેશ પર ખર્ચનો જ બોજો વધારી રહી છે.

કોલસાની ખાણોના પ્રદેશમાં

રાણીગંજ અને ઝરિયાની ખાણો સાવ અકરમાતે જ હાથ ચડી હતી. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા રેલવે નાખવાની સડક બોદાતી હતી ત્યારે ત્યાંની ટેકરીઓ કાપતાં કોલસાના થરો નજરે પડ્યા. તરત યુરોપિયન એન્જિનીયરોએ ઇંગ્લંડની ખાણોના નિષ્ણાતો બોલાવી તપાસ કરાવી અને હિંદીઓને તેની બધું પણ થાય તે પહેલાં સારામાં સારી ખાણોવાળાં ક્ષેત્રોના સરકાર પાસે તાબડોતોય પટા કરાવી લીધા. બિહાર અને બંગાળના લોકોએ તો મજૂરી જ કરી. તે પછી, બાણુતરનો અક્ષરે ન બાણુનારા પણ ગણુતર

પાકું સમજેલા કચ્છના સાહસિક ડૉન્ટ્રેક્ટરોએ બ્યારે એ ધંધામાં હાથ નાખ્યો ત્યારથી યુરોપિયનોને તે કણી જેવા લાગ્યા હશે; પણ આજે તેમનું સંગઠન થઈ રહ્યું છે. શ્રી ગોવર્ધનદાસ ભટ્ટ જેવા એક શિક્ષક ગૃહસ્થે વર્ગો પહેલાં તેમાં જોડાઈ પોતાના કુટુંબનો ઉત્કર્ષ કર્યો; એટલું જ નહિ, પણ ભાઈશ્રી નાનાસાહેબ જેવા તરણોને* ત્યાં ખેંચી જઈ ધંધામાં પોતાના નિષ્ણાતો તૈયાર કર્યા. એક વખત યુરોપિયનો સિવાય ખાણનું મેનેજમેન્ટ કોઈ કરી શકે નહિ એવું ગણાતું અને શ્રી પંડ્યા(નાનાસાહેબ)ને સ્વિય-પુરની માઈનિંગ એન્જિનીયરિંગ કોલેજમાં દાખલ થવાની પણ મુશ્કેલી પડેલી. આજે તો ઘણી માઈનિંગ કોલેજો થઈ ગઈ છે અને એ યધીના સર્વશ્રેષ્ઠ અધિકારી એ જ શ્રી નાનાસાહેબના ભત્રીજા ડૉ. અનંત પંડ્યા છે, જેમનો પરિચય આપણે કરી ગયા. સમય અને સાનુકૂળતા હોય તો ભારતીય તરણો જગતની કોઈ પણ જવાબદારી સંભાળવા શક્તિવાન છે એ પુરવાર થતું જ જાય છે. આજે શ્રી નાનાસાહેબ પાંચ ખાણોનું મેનેજમેન્ટ સંભાળે છે. એટલું જ નહિ, પણ ખાણમાલિકોના મંડળમાં પણ તેમણે સારી પ્રતિષ્ઠા અને નૈતિક અસર મેળવી છે. ખાણમાલિકો સંસ્કાર અને કેળવણીમાં પ્રગતિ સાધવા ખૂબ જ ઇતેજર જણાય છે. શાળાનું સુંદર મકાન, સારા શિક્ષકો, સારું પુસ્તકાલય વગેરે સંવૃદ્ધ કરતા જાય છે. મારા પરિચયાર્થે શાળામાં અને પછી બીજાં એક અગાશીમાં શહેર સમસ્તના આગેવાન વેપારીઓ, વકીલો, ડૉક્ટરો અને અધિકારીઓના સમાગમના એ પ્રસંગો યોજાયા, તેમાં મારા પ્રવાસનો આશય, કળાનું જીવનમાં સ્થાન તથા તેની અસર વગેરે વિષયો પર મેં ભાંગીવૂટી હિંદીમાં જ વાર્તાલાપ ચલાવ્યો હતો; પણ એ ભાવિક શ્રોતામંડળે જે ઉત્સાહ અને સહૃદયતાથી તે વધાવી લીધો, તેની ખબર તો, તેનો લાંબો રિપોર્ટ બિહારના 'સર્ચલાઇટ' પત્રમાં આવ્યો ત્યારે મને પડી.

ઝરિયા મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો તેમજ કેટલાક સંભાવિત ગૃહસ્થો સાથે બીજાં એક મેળાપ-પ્રસંગ પણ યોજાયો હતો. મેં દરેક તકે યુજારાતી

ગૃહોમાં તળપદી સંસ્કૃતિનાં સ્વરૂપો અને સાહિત્ય વસાવવા વિનંતી કરી હતી, જેથી આગકો વતનના સૂરો ભૂલી ન જાય. ગુજરાતના વિદ્વાનો અને પ્રવાસીઓને મારી ભલામણ છે કે કલકત્તા જતાં આવતાં ઝરિયાનો સંપર્ક જરૂર મેળવે.

પટણા

પટણા બિહાર પ્રાંતનું પાટનગર હોવાથી ઝરિયાના વકીલો અને વેપારીઓની સગવડ માટે રાતની ગાડીમાં ઈન્ટર ક્લાસનો એક ડબ્બો ખાસ જોડવામાં આવે છે તેમાં અમે બિજાનાં લગાવ્યાં. પછી રાત્રે ક્યાંકયાં ગાડી બદલાઈ તેની ખબર પડો નહિ. સવારે દસ વાગ્યે પટણા જંકશન પહોંચી ગયા. પટણામાં પરિચિત વ્યક્તિ તરીકે મારા હોળડીવાળા મિત્ર ભાઈ વિશ્વચંદ્ર જનનીના પુત્ર ગુણવંત જનનીએ ફોટોસ્ટુડિયો નાખેલા છે તેને ખબર આપેલા એટલે તે ભાઈ રેશને હાજર રહેલા. આજીવિકા અને ધંધા માટે આવેલા આ પિતાપુત્રે બિહારમાં ફીક લોકપ્રિયતા મેળવી છે. સ્વાનુભવ અને સ્વાશ્રયના પાઠો કોઈ ને કોઈ માર્ગે કરવાની આવડત આપી રહે છે તે એમના દાખલામાં મેં સ્પષ્ટ જોયું. ગુજરાતના સંસ્કારી તરણો અને ગૃહસ્થો પર પ્રાંતોમાં સહેજ સારી છાપ અને આદર મેળવી શકે છે, કારણકે ચીવટ, ધંધાની શાખ ને મુદ્દાયામ પ્રકૃતિમાં ગુજરાત બીજા પ્રાંતો કરતાં કંઈક વિશેષતા ધરાવે છે. ભાઈ ગુણવંતે પટણાનાં સરકારી થાણાં, કોર્ટ ને કોલેજવાળા લક્ષમાં **Shadow** નામનો સ્ટુડિયો જમાવ્યો છે. બાળુમાં આવેલી કો-ઓપરેટિવ બેંકના મેનેજર તરીકે શ્રી વીનુભાઈ દાકોર સત્તર અઢાર વર્ષથી બિહાર પ્રાંતના નિવાસી બની ગયા છે તેમની મુલાકાત કરી; પણ પટણામાં શું જોવું ને કોને મળવું તે તરત નક્કી થઈ શક્યું નહોતું. શ્રી રાજેન્દ્રબાળુના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉપર ચિટ્ટી હતી તેમને બીજા દિવસે સવારે મળ્યા ત્યારે તેઓ બહારગામ જવાની તૈયારીમાં હતા; પણ પોતે સાબરમતી આશ્રમમાં આવી રહી ગએલા ત્યારથી મારા નામથી પરિચિત બન્યા હતા, એટલે તેમણે પટણાના એક બીજા અગ્રીરદાર રાય મધુરાપ્રસાદજી પર ચિટ્ટી આપી તથા પટણા આર્ટ સ્કૂલના

ત્રિ-સપલ ઉપર ભલામણ આપી. આ ઉપરાંત એક ચિટ્ટી હતી રાય બહાદુર રાધાકૃષ્ણ જલ્લાન ઉપર. ક્યાં કોની પાસે જવું અને શું જોવું તે નક્કી ન હતું, પણ પટણાનું વિખ્યાત મ્યુઝિયમ તો પહેલું જોઈ લેવું એ નક્કી કર્યું.

પટણા મ્યુઝિયમ

પટણા નદીકાંઠે પાંચડીપને બાર માઇલ લાંબુ પથરાયેલું છે ! મોટર-બસનું સાધન હોવા છતાં બીજે છેડે પહોંચવા અમારે એક કલાકનો હિસાબ ગણવો પડતો. સાધારણ અંતર કાપવા માટે તો સાઈકલ-રિક્ષાઓ અને ટાંગાઓ બહુ સસ્તા પડે છે.

પટણાનું મ્યુઝિયમ બહુ સારી રીતે રચાયેલું તથા ગોઠવાયેલું છે અને આપણા પ્રાચીન અવશેષોના ઉત્તમોત્તમ નમૂના ત્યાં ક્રમસર જોવા મળે છે. નાલંદાના બધા જ સારા નમૂના ત્યાં લાવીને રાખવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરાંત શ્રી રાહુલ સાંકૃત્યાયન હમણાં જ તિબેટમાંથી લામાઓના પોષાક, ચિતારાઓના રંગો, કેટલાંક ચિત્રપટો વગેરે લાવ્યા છે, તે પણ જોવા મળ્યાં. હજુ પણ કસબકામ, રંગકામ વગેરે માટે આ દેશ કેટલી સરસ તળપદી ચીજો ઉપજાવી શકે છે તે જોઈ આશ્ચર્ય થયું અને હિંદુસ્તાન જેવા વિશાળ અને સમગ્ર દેશમાં ગણીબૂઝીને આ ધંધાઓ પર દુર્લભ કરવામાં આવ્યું છે તે સ્પષ્ટ થયું. વસ્ત્રો, ચિત્રો અને મઠાનો રંગવા માટેના રંગોની વપરાશનો મોટો વેપાર દેશમાં ચાલતો હોવા છતાં તેની બનાવટોની કોઈ શક્યતા પર આપણે ત્યાં સરકાર, વેપારીઓ કે કેળવણી ખાતાંઓ આંગળી પણ હલાવતાં નથી. પટણા મ્યુઝિયમમાં બુદ્ધ સમયની જે મૂર્તિઓ જોઈ તેના સુંદર ફોટોગ્રાફો કે પ્લાસ્ટરની પ્રતિકૃતિઓ આજના કલાબ્યાસમાં રજૂ કરવામાં આવે તો યુરોપના વિદ્યાગુરુઓને હાથ ધસવા પડે; પણ એ તો મ્યુઝિયમનાં કળાટો ભરવાની જ સામગ્રી ગણાઈ છે. દેશની યુનિવર્સિટીઓ ને શાળાઓમાં એના સંસ્કારપાઠો ઝીલવા કોઈ નવઈ દેખાતું નથી. બિહાર, યુ. પી. (અવધના સંયુક્ત પ્રાંતો) અને સી. પી. (મધ્યપ્રાંતો)માં ચારચાર યુનિવર્સિટીઓ નજીકનજીક છે; બધા પ્રાંતોની સામાન્ય ભાષા હિંદી છે;

પટણા, અલ્લાહાબાદ, લખનૌ અને બનારસમાં વિદ્યાર્થીઓનાં કેન્દ્રો છે; પ્રાચીન કળાના બંડારો ભરેલા છે; ઉત્તમ ઇતિહાસકારો અને પ્રાચ્યવિદ્યા-વિશારદો પણ એ પ્રાંતોમાં ઓછા નથી; છતાં આ તરફના તરુણોમાં કલા-પરીક્ષણ અને કલાભિરુચિની ગંધ માત્ર પણ જણાતી નથી, કોઈ સાહસિક પુરુષ સારાં પ્રકાશનો માટે પણ પ્રયાસ કરતા નથી અને લોકોમાં પ્રચલિત ભદાં ચિત્રો તથા કદરૂપાં ધાર્મિક ચાડાં અને ચિત્રશૂન્ય નિશાળો, લાય-એરીઓ ને કૉલેજો કળાબુદ્ધિની વિકળતાની સાક્ષી પૂરે છે.

પટણા આર્ટ સ્કૂલ

તેના પ્રિન્સિપલ રાધેમોહનબાપુ મૂળે તે પટણાની હાઈકોર્ટના વકીલ હતા, પણ પટણામાં કળાભિરુચિનો અભાવ જોઈ તેમણે આ આર્ટ સ્કૂલ પોતાના જાતપ્રયાસથી સ્થાપી, ઘણી લાગવગ ચલાવી એક મોટું જૂનું સરકારી મકાન હાથ કર્યું છે. પોતે વારંવાર લેખો લખી, લાપણો કરી તેનું પ્રચારકાર્ય કર્યું છે; પણ શાળામાં કોઈ આદર્શો હજી રિચર થયા નથી. કલકત્તા, મુંબાઈ, લખનૌ, બનારસ, લાહોર વગેરે સ્થળે શું કાર્ય થઈ રહ્યું છે તેનો સંસ્પર્શ પણ નથી; પરંતુ તેમનો હિસાબ અદમ્ય હતો. તેમણે બહુ પ્રેમથી મારું સ્વાગત કર્યું એક મોટી હાઈસ્કૂલ થઈ શકે એવડું મોટું મકાન તેમના કબજામાં આવ્યું છે, એટલે ખંડેખંડે વિદ્યાર્થીઓના નમૂના ભરી કાઢ્યા છે. મેં થોડીક પ્રાથમિક સુધારણાની સૂચનાઓ કરી. ગિહારમાં છેલ્લી મહાસભા થઈ તે વખતે શ્રી રાજેનબાપુની સૂચનાથી ગિહાર પ્રાંતના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં કેટલાંક ચિત્રો મુંબાઈના કલાકાર ભાઈ ગોકુળદાસ કાપડિયા તથા ગિહારના તરુણ કલાકાર શ્રી હિયેન્દ્ર મહારથીએ કરે તે એ શાળાને સોંપાએલાં છે. એ ચિત્રો ખરેખર પ્રશંસનીય કૃતિઓ છે. ભાઈ કાપડિયાએ સિરાજુદ્દૌલાની તરવીર અને તેનું બંદૂકનું કારખાનું તેમજ બુદ્ધ સમયનાં એકબે ચિત્રોમાં બહુ સારી સંયોજનાશક્તિ બતાવી છે. ચિત્રો અતિશય આછી રેખાઓમાં હોવાથી તેનાં પ્રકાશનોમાં તે બહુ સારાં બિંદ્યાં નથી. શ્રી મહારથીએ 'મિથિલામાં સીતારવયંવર' ચિત્ર સારું

ખનાવ્યું હતું. એ ચિત્રો કોઈ જનોપયોગી મહાલયમાં ખરેખરા માનવ માટે ચીતરવાં ઘટે છે.

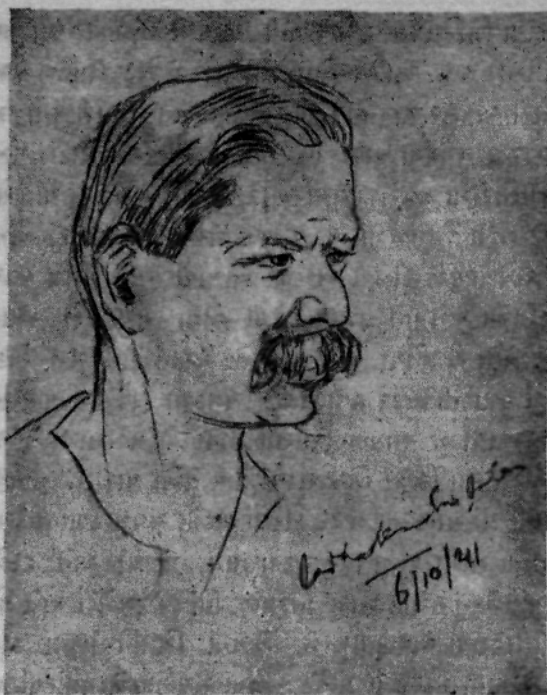
પ્રદાનક્ષ લાયઝેરી

પટણની નામચીન પ્રદાનક્ષ લાયઝેરી જોવાનો મનસૂખો હું ઘણાં વર્ષથી સેવી રહ્યો હતો. આર્ટ સ્કૂલની યાજ્ઞમાં જ તે આવેલી છે. ઘણા અભ્યાસીઓએ આ ગ્રંથાલયનું નામ ઇતિહાસ-પુસ્તકોની ગ્રંથસૂચિમાં વાંચ્યું હશે, પણ તેની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ તો જોનારને જ આવે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સમયમાં સરદાર પ્રદાનક્ષ પટણના એક જગીરદાર હતા ને મુઘલ સમયના ગ્રંથો એકઠા કરી રહ્યા હતા. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીમાં એક ખીજા અમલદારે પણ એવો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો હતો. એને ખગર પડી કે સરદાર પ્રદાનક્ષ પાસે યાદશાહ જહાંગીરના ફેટલાક સચિત્ર ગ્રંથો આવ્યા છે, એટલે તે જોવાને બહાને તેણે તે મંગાવ્યા અને પછી ઘણો વખત દાખી રાખ્યા. અંતે સરદાર પ્રદાનક્ષ તરફથી ઉધરાણી થઈ ત્યારે જણાવ્યું કે, ‘આવી ચીજો હાથમાં આવેલી કોઈ પાછી જવા દેતું હશે?’ એ આફ્રિકાની સત્તા આગળ કંઈ ઊપજો એવું નહોતું એટલે સરદારે મૌન રાખ્યું, પણ પોતાનો એક જાસુસ ખૂબીથી તેમની નોકરીમાં દાખલ કરી દીધો. તેણે સાહેબનું મન એટલું તો વશ કરી લીધું કે સાહેબને ઇંગ્લંડ જવાનું થયું ત્યારે સામાનની બધી વ્યવસ્થા સાહેબે તેને જ સોંપી. અમુક સામાન હરરાજ કરી દેવો અને અમુક સામાન વહાણમાં ચડાવવો એમ હતું. પેલાં પુસ્તકો, અલગત, વહાણમાં જ ચડવાનાં હતાં, પણ પેલા જાસુસે સિદ્ધનથી એ પુસ્તકો હરરાજના સામાનમાં ભેગવી દીધાં અને તરફાળથી સરદાર પ્રદાનક્ષને ઘેર પહોંચતાં કરી દીધાં. સાહેબને તો ઇંગ્લંડ ગયા બાદ ‘ચોરની મા કોઢીમાં મોં ઘાલીને રૂએ’ જેવું થયું હશે; પણ આ પુસ્તકોનું આમ અપહરણ થતું બચાવીને તથા તેનું જતન અને સંરક્ષણ કરીને મહુમ સરદાર પ્રદાનક્ષે હિંદની કળા અને સંસ્કૃતિની અમૂલ્ય સેવા કરી નામ અગર કર્યું છે.

આર્ટ સ્કૂલના પ્રિન્સિપલ રાધેઆયુની સહાયથી જ મારે આ લાય-
બ્રેરી જોવાની ચિઠ્ઠી હતી. આ આયુમોલ ગ્રંથભંડાર એક દરદીમંડળ સંભાળે
છે. તેમાં સરકારી અદસર પણ હોય છે. સાહિત્ય અને તવારીખના ગ્રંથો
ઉપરાંત જહાંગીરના સમયની મુઘલ ચિત્રકળાનાં અહીંનાં મોટાં પુસ્તકો
તો લોખંડની તીજેરીમાં જ રાખવામાં આવે છે અને વગદાર માણસો કે
પ્રવાસીઓ માટે જ તે ખોલવામાં આવે છે. ગ્રંથપાળને હજુર, જનાબ
વગેરે વાતોથી રાધેઆયુએ રીઝવી એ કજો ખોલાવી અને મુઘલ કલમની
સર્વોચ્ચ કલાકૃતિઓ પાનેપાને ઝળકાવી બેઠેલી જોવા મળી. બે કલાકમાં
અમે માત્ર ત્રણ ગ્રંથો જ જોયા. ખરું પૂછે તો એમાંનું કોઈ પણ એક જ
ચિત્ર જોવાને બે કલાકની જરૂર હતી. હિંદી ચિત્રકળા વિષે કંઈ પણ સાચું
જ્ઞાન નહિ પ્રસારવાથી જ આપણા સુશિક્ષિતોનો મોટો ભાગ તે પ્રતિ
બેદરકાર છે. જેઓ આ ચિત્રો જોઈ શક્યા હોય તેઓ પારીસ, જર્મની કે
ઘટાલીની કળાની પ્રશંસા કરતાં જરૂર કાટલાં બદલે. મુઘલ કળાના ચિત્રા-
રાઓમાં જનતાના સામાન્ય જીવનનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન, પદાર્થો અને દરેકની
ઝીણવટ, વનસ્પતિઓનું સચોટ સાચું નિરૂપણ, વિવિધ રંગબેદો અને ક્રિયા,
તેમજ ગતિની તાદ્રશ્યતા અવર્ણનીય છે. એમના ચિત્રનિર્માણના કાનૂનો
તથા રંગ અને રેખાની સ્વચ્છતા પ્રત્યેક કૃતિમાં સંપૂર્ણતાએ પહોંચ્યાં લાગે
છે. ગ્રંથોમાંના અક્ષરાલેખન અને વેદ્યબુદ્ધિઓની ભરણી તથા હાંસિયાની
કળા તો આજના સુશોભનકારોને પાઠ આપે એવી છે. યુરોપ અમેરિકા
પોતાની શિષ્ટ કૃતિઓને જે ચીવટ અને ચોકસાઈથી પ્રસિદ્ધિમાં મૂકી રહ્યાં
છે એવું આ કૃતિઓ માટે થઈ શકે તો દુનિયાના કળાવિશારદો ઉપરાંત
હિંદની જનતાને પણ નવીન રસપ્રવાહનો લાભ થાય.

રાયબહાદુર રાધાકૃષ્ણ જલ્લાન

એમનું નામ અને પરિચયપત્ર મને બાઈ નવીન ગાંધીએ શાંતિનિકે-
તનમાંથી આપેલાં. એ પહેલાં મને એમના વિષે કંઈ જ માહિતી નહોતી.
હદુસ્તાનમાં કળાપ્રેમીઓ ક્યાંકયાં વસે છે, તેમના સંગ્રહોમાં કેવીકેવી

રાયબહાદુર શ્રી રાધાકૃષ્ણ જ્ઞાન (રકેચ : ર.ગ.રા.)

વિશિષ્ટ સમૃદ્ધિઓ છે, એ જણાવનારું સાહિત્ય કોઇ પણ માસિક કે પત્રિકામાં યથોચિત રૂપમાં આવતું નથી. કલકત્તાના 'રૂપમ્' પત્રે એ કામ થોડે અંશે કર્યું; પણ તેનું પ્રકાશન ખર્ચાળ ને સાધારણ સ્થિતિને ન પોસાય એવું હોવાથી હિંદી કળા ચૂરોપિયન પ્રકાશનોની છાયામાં ભુલાઈ જ ગઈ છે.

રાયબહાદુર રાધાકૃષ્ણ જ્ઞાન એક મોટા સમૃદ્ધિવાન જાગીરદાર અને વેપારી છે. તેમની પાસે કળાકારીગરીની ખેમૂલ વસ્તુઓનો સંગ્રહ છે. દેશ-પરદેશના નામચીન કલાવિશારદો, મોટા પ્રવાસીઓ, ગવર્નરો અને વાઇસરૉયો તેમની મુલાકાત લઈ જાય છે; પણ અમને હજી તે જોવાની તક

મળી નથી' એટલી જ સામાન્ય માહિતી તમે પટણાના વકીલો કે બંકરો પાસેથી મેળવી શકો. મને પણ કંઈક આશંકાઓ હતી અને તેમાં એ હું એક સામાન્ય પ્રવાસી તરીકે તેમને ત્યાં જઈશ ત્યારે મારા માટે કેટલી તક જિંદગી તે વિશે હું સાંકડો હતો; પરંતુ પ્રત્યક્ષ અનુભવ મારી કલ્પનાની પર નીવડ્યો.

‘શેડો’ (Shadow) રહુડિયોથી લગભગ દસ માઈલ મોટરબસમાં ગયા પછી ગંગાને કાંઠે આવતો એમણે બંધાવેલો સુંદર મહાલય એમની કલાભિરુચિને એક નમૂનો છે. વિશાળ પટવાળી ગંગા નદીને કાંઠે રહેતા પટણાવાસીઓને હવાની લહેર અને અનેક ગામોના માલ તથા ઉતારો લઈ જતી નાનીમોટી હોડીઓનાં દરજો કુદરતી બક્ષિસ છે. ઋતુઋતુના આકાશના રંગો અને ગંગાનાં પાણીમાં પડતી છાયાઓ તથા અમૃતઝરતી ચાંદનીની મોહનીભરી લીલા એમને રહજ છે. પ્રાચીન પાટલીપુત્રના વૈભવો અને ઉત્સવોની વાતો એ પ્રદેશ જોયા પછી જરા એ ખોટી ન લાગે; પણ આજે તો હિંદનું શોષણ બધા પ્રાંતો પર સરખી અસર કરી રહ્યું છે. પટણાની બજાર વીંધીને અમે નીકળી ગયા, પણ ક્યાં એ માણસોનાં મોં પર હોશ જોયા નહિ. દુકાનોમાં માખીઓ બણબણતી, મજૂરો અને રિક્ષાવાળાઓ ઘરકોની રાહ જોતા જ જિભેલા, મોટર બસો ઉતારુ ભરાય તે માટે પા કલાકની મુસાફરી સારુ પણ કલાક રાહ જોતી. માત્ર કોઈક જ ઠેકાણે આકિસરો કે જાગીરદારોનાં ઘરોમાં આરામ ને સુખશાન્તિમય સગવડો જણાતી. મુંબાઈ, કલકત્તા કે દિલ્હી જેવાં શહેરો ગાદ કરો તો હિંદમાં અંધે આંધું જ છે.

જલાનગાળુનો હવા મહેલ એકદમ નવી જ લાત પાડે છે. તેનું સ્થાપત્ય જો કે હિંદી નથી, પણ નદીતટની શોભામાં ભળી જાય એવી ઇટાલિયન ધાટી પર કોઈ અંગ્રેજ નિષ્ણાને તેનું વિધાન કરેલું છે. અમે આવ્રતા તેના દરવાજામાં પેહા કે તરત અમારી પાછળથી એક મોટી મોટર આવીને આગળ જઈ પોર્ચમાં પહોંચી. તેમાંથી એક પંચાવન કે સાઠ વર્ષના કોટપાટલૂન અને યુ. પી. ઢળની ગોળ ટોપીમાં સજ્જ ગૃહસ્થ જિતરીને ઘરમાં દાખલ થયા.

એ જ રાયબહાદુર જ્ઞાનયાત્રુ હશે એમ તરત કહી શકાયું. અમે પણ વાંસોવાંસ પ્રવેશદ્વાર આગળ પહોંચ્યા અને જેવું મારું કાર્ડ મોકલ્યું તેવાજ તેઓ કપડાં ઉતારતા ઉતારતા બહાર આવ્યા અને ‘પદ્મારિયે મહારાજ’ કહી ભાવ ને સત્કારથી અમને અંદર લઈને બાજુના ગોળ ખંડમાં ગાદી-તકિયાની જમીન-એકક ઉપર બેસાડી પોતે કપડાં બદલવા અંદર ગયા. એ તકિયાઓની ચારે પાસ જૂની કાંસાની મૂર્તિઓ, કલા વિષે તેમના ચાલુ વાચનનાં પુસ્તકો, ટેલિફોન વગેરે પડ્યું હતું તે પરથી લાગ્યું કે તેમનો કળાનો રસ ઉપલકિયો નહિ, પણ વિશાળ વાચન અને અનુભવ તથા પ્રવાસોના આધારે જાહેરો હોતો. પોતે લખોપતિ હોવા છતાં કલાકારો અને વિદ્વાનોનો સત્કાર કરતાં જે વિનય અને નમ્રતા દાખવે છે તે આદર્શ અને દૃષ્ટાંત રૂપ છે.

કળાનું આશ્રયસ્થાન

થોડીવારે તેઓ ધૈતિયું અને પહેરણ પહેરી આવ્યા અને નોકર પાસેથી કુંચીઓ મંગાવી દ્વારપ્રવેશની વચલી ગેલેરીમાંના કળાટોમાં બહુ જતનથી જોડવેલી પોતાની અણુમોલ કલાકૃતિઓ જાતે જ બતાવવા લાગ્યા. થોડી વાર તેમણે અમારી પરીક્ષા પણ કરી કે આગંતુકો બતાવેલી વસ્તુઓમાં કેટલો રસ લઈ શકે એવા છે. એમની કલાભિરચિએ માત્ર હિંદની જ નહિ, પણ ચીન, જાપાન, ઇટલી, ફ્રાન્સ, હૉલેન્ડ વગેરે દેશોની પણ અપ્રતિમ અને બેમૂલ ચીજોનો આદર કર્યો છે. દુનિયાના કોઈકોઈ ખૂણેથી હાથીદાંત, અકીક, જેઠું, હીરા, પત્તા, પોર્સીલેન, લાખ આદિની બનાવટો, ચિત્રકૃતિઓ અને સામગ્રીઓ સ્પર્ધા કરાવે એવા ગુણોવાળી એમણે મેળવી છે અને તે દરેકની બારીકી તેમણે પૂરી પિછાની છે. હિંદનું હાથીદાંતકામ બતાવી તે સાથે જર્મનીની પણ અજબ દાંતકૃતિ બતાવી ત્યારે લાગ્યું કે કુશળ આંગળીઓ બધે ડેકાણે સર્જનોની હરીદાર્શ કરી શકે છે. લાલ માણેકમાં કરેલી દેવીમૂર્તિ, ચીનાઈ જેઠુંના આકારો, એ પથ્થરમાં કુદરતે ઉતારેલા રંગના રેલાનો માનવકળાએ કરેલો સાર્થ ઉપયોગ વગેરે મને નવા જ પ્રકારો જોવાના મળ્યા. ફ્રાન્સના રાજ્ય સોળમા લૂઈની ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ રાણી મેરી આન્તવા-

નેત જે જખરી કલારસિકા હતી તેના મહેલની પાંચ ખુરશીઓ તેમને ત્યાં જોવાની મળી ત્યારે કથાલેખકોનાં વર્ણન પાછાં પડતાં લાગ્યાં. જાપાનમાં મેં સાતસુમા સમયનાં વાસણોની પ્રશંસા સાંભળી હતી. તેનું એક પણ પાત્ર ખમ્બરમાં ઉપલબ્ધ નથી, એટલે એ કેવાં હશે તે જાણવાનું મન રહી ગયેલું. જલ્લાનળાખુએ એક કળાટ જોલી સાતસુમા સમયનો એક મોટો ફૂળે ખતાવ્યો ત્યારે મેં રોમાંચ અનુભવ્યો. તેની ઉપર હાથ ફેરવ્યો. તેની મોહક હંડી ચળાકા ઉપર નજરે દરાવી અને અસંખ્ય ચીનાઈ પ્યાસારકાળી કરતાં તેની કિંમત કેમ વધી છે તે અનુભવ્યું.

ધરનો એકેએક ખંડ અનેરી વસ્તુઓથી હાંસીને જોડેલો હતો. એ કલાક થવા આવ્યા છતાં ઘણું જલદી પતાવતાં એ તેમનાં ચિત્રો અને ગ્રંથોનો ખંડ તો બાકી જ રહ્યો. તેમની વાતોમાં રસ, પ્રેમ અને આદર હતાં; સાથે

જલ્લાનળાખુએ કળાટ જોલીને જાપાનના સાતસુમા સમયનો
જેમૂલ ફૂળે કાઢીને મને બતાવ્યો.

વાર્ધક્યનું વાત્સલ્ય પણ વરસતું હતું. બહાર બીજા પરોણા આવી પહોંચ્યા હતા, છતાં અમને વિદાય આપવાની જરા યે એટલા તેમણે ન કરી. જલ અને ઉપાહાર મંગાવ્યાં અને ગંગાને કિનારે ઝૂલતી અગાશીમાંથી પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર રૂપું રેલાવી રહ્યો હતો ત્યાં એમના એ આતિથ્યે અમને આહાર અને આશ્વર્યની સીમા ભુલાવી દીધી. વાતવાતમાં તેમણે મારી પાસેનાં ચિત્રો જોવા પ્રયત્ન બતાવી અને તે નિમિત્તે બીજા દિવસ માટે અમને સર્વને જમવા નોતર્યા. અહ્ય પરિચયે એ આમંત્રણ સ્વીકારવું કે નહિ તેનો ક્ષેત્ર હું અનુભવી રહ્યો હતો ત્યાં એમણે કહ્યું કે ‘આપ જરૂર પધારિયે; આપકા જૂઠા (એક) મેરા ઘરકો પાવન કરેગા.’ વિનયવાક્યની હદ થઈ ગઈ અને અમારાથી એ આમંત્રણનો અસ્વીકાર ન થયો.

વિશેષ પરિચય

બીજો દિવસે સાંજે અમે સમયસર ગયા ત્યારે એમણે કેટલાક ગ્રંથો કાઢી રાખ્યા હતા. ઉપરાંત મુધલ સમયનાં વસ્ત્રો, છીંટો, રૂમાલો આદિ જોયાં ત્યારે અમારી ખાત્રી થઈ કે એ સમયનાં ચિત્રોમાં કે ચિત્રોનાં પાત્રો પર ચિતારા-ઓએ ક્યાંયે ખોટું સોતું કે કસબ દેખાડ્યાં નથી. બેગમોના તંબૂની કનાતનો એક જ ટુકડો જોયો તો તે આખો સોનેરી ભરત પર ગુલાબના બુદ્ધાથી ભરેલો હતો. એવા તંબૂની એક આખી છત તેમના એક ખંડમાં છતની જ-આએ જડાવેલી હતી અને સાથે જ ભોંત પર એક ચિત્ર હતું તેમાં એ જ રંગ અને ભાતવાળી છત બનાવેલી હતી. આમ એમણે છૂટક મળેલા પદાર્થો અને કૃતિઓને તેમના મૂળ પ્રસંગો કે સ્થાન સમેત સમજવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હતો, જે અદળક ધનસાધન વગર અશક્ય જ અને. એક ખંડમાં શ્રી આવતી-બાબુએ પોતાના પૂર્વ કાળમાં અંગ્રેજી બેઝેકરહું એક આઈલ પેન્ટિંગ પણ જોયું.

તેમણે મારી પાસેના ગુજરાતના ચિત્રપટો (એ ગિયા) જોયા એટલે પોતાના સંગ્રહમાંથી નેપાળનો એક સુંદર ચિત્રપટ બતાવ્યો, જેમાં કોઈ રાજકુમારનો જીવનવૃત્તાંત આલેખેલો હતો.

જમવાના ખંડમાં એમણે બધી બાજઠો આરસની કરાવેલી હતી. ત્યાં કેટલાંક શસ્ત્રો પણ ભેંયાં. એક દ્વાર ઉપર હૉલેન્ડેમાં બહુ વિરલ ગણાતા ચીની ચોરસાં બહુ ઉચિતરીતે જડાએલાં હતાં. પોતે સાથે જેસી પોતાના અનેક અનુભવો કહ્યા, જેમાં પોતે યુરોપ આખો ઘૂમી આગ્યાની વાત કરી; પણ ત્યાં હૉટેલમાંથી પાણીનો ઝાંટો ચે લીધો નથી એ હકીકત કહી. આવા સદા-અહ્યુસ્ત પણ મહા શ્રીમંત કલાભક્તનો પરિચય અને મેળાપ મને જીવનની ધન્ય પળ લાગી. રાતના દસ વાગ્યે વિદાય લેતાંલેતાં તેમના ભાવનો છેલ્લો શબ્દ એ હતો કે, ‘મહારાજ, પુનઃ પટણામેં આનેકા હો તો મેરે હી મકાન પર ઠહરના પડેગા.’

નાલંદાનું પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ

પટણાની પ્રાચીન ઇતિહાસગાથા તો અપૂર્વ અને અથાગ છે. તે સમજવાને અથવા તેની કંઈક જાંખી કરવાને ઇતિહાસગ્રંથો અને સંગ્રહા-એલા અદ્ભુત અવશેષોનો અભ્યાસ થવો જોઈએ; પરંતુ પટણાની તદ્દન નજીક જ બખ્ત્યારપુર નામના બીજા એક રોશનથી બદલાતી નાની ગાડીમાં નાલંદા રોશને પહોંચાય છે અને તે મઘીનું રોશન રાજગૃહીનું છે, બ્યાંનાં વનોમાં યુદ્ધ લગવાને નિવાસ કર્યો હતો અને ઉપદેશ આપ્યો હતો. પ્રાચીનતા-પ્રેમી પ્રવાસીઓ આ જે સ્થાનોની પ્રાચીનતા અને પવિત્રતાનાં વર્ણનો કરતાં થાકતા નથી. એમની વાણી પર કોઈ કલ્પનાનો આરોપ મૂકી શંકા કરે તો તેનું નિવારણ કરવા માટે પણ પ્રત્યેક સંસ્કારી હિંદીએ આ તરફના પ્રવાસમાં તેનું દર્શન કરવા નિશ્ચય કરવો જોઈએ. રાજગૃહી અને નાલંદા બંને એક જ દિવસે જોવાનો પ્રયત્ન ઘણા કરે છે; પણ અવલોકન અને ચિંતન માટે તો એ દોડધામ નકામી જ બની જાય. મારે વખતના અભાવે રાજગૃહીની મુલાકાત જતી કરવી પડી. ત્યાંની વનશ્રી અને પહાડી સૌંદર્ય વચ્ચે આવેલાં પુરાણા ઇતિ-હાસથી ભરચક અનેક પ્રાચીન ધામોનાં ખંડેરોવાળાં ચિત્રો જોયેલાં એટલે તે જતું કરતાં બહુ વસમું લાગ્યું; પણ શિષ્ય ને સંસ્કારસામગ્રી જોવાનું

નાલંદામાં વધારે હતું.

હાથમાં અક્કેકા થેલી ને ઉપાહારનો ડોશ લઈ, સવારમાં જ વાગ્યે પટણાથી નીકળી, આઠ વાગ્યે અખત્યારપુરમાં ગાડી બદલી, દસ વાગ્યે અમે નાલંદા સ્ટેશને ઊતર્યા. અહીં ક્યાંયે સારા ઉપાહારગૃહની ગોઠવણ નથી. વળી અહીંથી પ્રાચીન સ્થાન તો ત્રણ માઈલ દૂર છે ને ત્યાં જવાની સડક હજી હવે આંધવા માંડી છે, એટલે મોટરબસ કે રિક્ષા જઈ શકે એમ નહોતું. અમે પગપાળા જ ઝુકાવ્યું અને સપાટાગંધ ત્યાં પહોંચી ગયા. ગરમી જણાતી હતી એટલે પહેલાં પૂરું ક્ષેત્રદર્શન કરી પછી આરામ લેવાનું ઠરાવ્યું. દૂરથી નાની ટેકરી જેવા દેખાતા ઢગલાઓ પાસે જતાં પંદર કે વીસ ફૂટ જિંડા ખોદાણમાં મંળી આવેલા મોટા માર્ગો, કમાનો અને નિવાસગૃહોના વિશાળ પાયા ભૂતકાળની એ મહાન નગરીનું સ્વપ્ન ખડું કરે છે; પણ એ નગરી અનોખી જ હતી. એમાં નહોતો ધીકતો વેપારવણજ કે નહોતી વ્યાપારી વણઝારોની ગરદી. એ તો સાક્ષાત્ સરસ્વતીનું મહાધામ હતું. એ સમયની દુનિયાને ખૂણેખૂણેથી આવેલા દસેક હજાર પંડિતો પ્રતિ-વર્ષ ત્યાં વિદ્યાર્થી બનીને બહુ રહેતા. દરેક વિદ્યાનું ઉત્તમોત્તમ યદ ત્યાં મેળવે ત્યારે જ જીવનની સિદ્ધિ મનાતી. મહારાજ્યો અને શ્રીમંતોએ એ વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાધામના નિર્વાહ માટે ગામોનાં ગામ દાન કરી દીધાં હતાં. જગતનાં આત્મોર્કષમાં સહાય થાય એવી પ્રત્યેક વિદ્યા ત્યાં શીખવાતી. ચીન, કમ્બોજ, ગવા, સુમાત્રા ને મલાયાના આચાર્યો ત્યાં દીક્ષા લેવા આવી જતા. આજે બનારસમાં હિંદુ યુનિવર્સિટી ૫૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓનો વિદ્યાભ્યાસ સંભાળતાં કેવી કઠણ નાણાંબીડ ભોગવે છે તેનો વિચાર કરીએ તો અગિયારમા સૈકા સુધી જાહેજલાલીના શિખરે પહોંચેલી એ નાલંદાની વિદ્યાપીઠના સંસ્કારનું ઋણ ભારત પર કેટલું હશે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. એનો ઇતિહાસ અને એનાં અવશેષ ચિત્રો પણ આપણા અનેક પ્રણામને પાત્ર બને છે. એનો વિસ્તૃત પરિચય આપનારું વિપુલ સાહિત્ય સુપ્રાપ્ય છે એટલે તેનો વિસ્તાર અહિં અસ્થાને છે.

અમે વિશાળ નિવાસગૃહો જોયાં. વ્યવસ્થિત માર્ગો જોયા, મકાનોની પીઠ પરનું વિવિધતામય ભાસ્કર્ય જોયું, સ્તૂપો અને ખુદ્ધમૂર્તિઓ જોઈ. અહીંના એકેએક ભાગ ઉપર સરકારી આર્કીઓલૉજી (પુરાતત્ત્વ) ખાતાની ખારીક નજર છે અને જતાવનાર ભોમિયાની મદદથી ક્રમસર જોઈ શકાય છે. અહીંના ખોદકામમાંથી મળેલા પદાર્થો અને મૂર્તિઓ સુરક્ષિત રીતે નજીકના મ્યુઝિયમમાં રાખવામાં આવ્યાં છે અને ત્યાં એક અધિકારી પણ રહે છે. કેટલીક સરસ કૃતિઓ તો પટણા મ્યુઝિયમમાં છે. એકાદ કલાકમાં અમે ક્ષેત્રનિરીક્ષણ પૂરું કરી મ્યુઝિયમ તરફ ગયા. આંગાની ઘટ્ટાઓ વચ્ચે મીઠા પાણીનો કૂવો અને થોડા બંગલા સુસાદરને થોડી વાર આરામ અને તાજગી આપે છે. કૂવાનું પાણી તો એટલું મધુર હતું કે મારા આખા પ્રવાસમાં તેનો સ્વાદ યાદ રહી ગયો. નાલંદાના સ્થાપકોએ સંપૂર્ણ વિચાર-પૂર્વકની યોજના કરીને જ રચના કરી હશે. આસપાસની ખેતી પણ બહુ સરસ અને દ્રશ્યદાયી જણાઈ.

વૃક્ષછાયા નીચે એક જમાની અમે ઉપાહારનો ડબ્બો ખાલી કર્યો,— કૂવાનું પાણી બધું જ હજમ કરી આપશે એવી ખાત્રી સાથે—અને પછી મ્યુઝિયમ જોવા ઊપડ્યા. મ્યુઝિયમ એક નાના મકાનમાં જ છે. ત્યાંના ક્યુરેટર શ્રી સેનને મારું કાર્ડ પહોંચતાં પોતાના નિવાસગૃહમાંથી ખાસ મળવા આવ્યા. તે ઘણાં વર્ષો સુધી મુંબાઈની ધારાપુરી(એલીફન્ટા)ની શુદ્ધાના ક્યુરેટર તરીકે અધિકાર ભોગવી ગયા હતા, એટલે મારા નામને તેમણે સત્કાર્ય અને સામાન્ય માણસની નજર બહાર સહેજે જાય એવી મૂર્તિઓ, છાપો ને ધાતુપ્રતિમાઓ જતાવી. આપણા સુવર્ણકારો, શિલ્પકારો અને ચિત્રકારોનાં પાઠ્ય સાધનો તરીકે આ વસ્તુઓ મળે તો તેઓ જરૂર અજબ પ્રતિભાનું દર્શન અને પ્રસાદ પામે.

રાત ત્યાં રહેવાય એવી કોઈ સોઈ નહોતી અને સાંજે પાછી વગતી ટ્રેન અમારે પકડવાની જ હતી, એટલે બાળકને મીઠાઈનો ભર્યો થાળ મૂકી ઊઠી જવું પડે એવી લાગણી સાથે અમે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને

સાંજે તો પાછા પટણામાં હાજર થઈ શક્યા.

પુરાણપ્રસિદ્ધ કાશી

પ્રવાસમાં ધાર્યા કરતાં વધુ રોકાણ થયા લાગ્યું અને બનારસ પહોંચવાની તારીખોમાં મોટો ફેર પડી ગયો. હિંદુ યુનિવર્સિટી અંધ થઈ ગઈ હશે, મિત્રો બહારગામ ચાલ્યા ગયા હશે, એ બધા ભય સામે અમારી મોટી આશા અને આશ્વાસન કાશીનું 'ભારત કલા ભવન' જોવાનાં હતાં. યુનિવર્સિટી તો અંધ થઈ જ ગઈ હતી, પરંતુ તેની આયુર્વેદિક કોલેજના પ્રિન્સિપલ, આપણા જાણીતા ગુજરાતી શ્રી બાલકૃષ્ણ અમરજી પાંડે મારી રાહ જોઈ જોઈ અંતે નછુટકે અગત્યની કામગીરીએ બનારસ છોડેલું; છતાં પોતાને ઘેર અમારા આતિથ્યની પૂરી સૂચનાઓ અને વ્યવસ્થા મૂકતા ગયા હતા. માત્ર અમને એમના સૌજન્યપૂર્ણ સમાગમનો લાભ ન મળ્યો. મહામના પંડિત માલવીયજીનું દર્શન પણ ન થઈ શક્યું. બાકી રહેલા પ્રાધ્યાપકોમાં પંડિત શ્રી સુખલાલજીની ટૂંકી મુલાકાતનો ક્ષણિક લાભ પામી અમે અમારું મથક કાશીમાં જ શ્રી રેવાનાર્ધ ધર્મશાળામાં ફેરવી નાખ્યું અને પહેલી જ તકે 'ભારત કલા ભવન'ના સંસ્થાપક, હિંદી સાહિત્યના અભિન્નત ઉપાસક અને સર્ગક રાય શ્રી કૃષ્ણદાસજીની શોધ કરી. રાત્રે તેમને બેઠા મળતાં જ માણસ સાથે કહાવ્યું કે સવારમાં તેઓ પોતે જ અમારા મુકામે આવશે.

રાય શ્રી કૃષ્ણદાસજી

એમનું નામ આજે હિંદી સંસ્કાર-મંડળોમાં અત્ર શ્રેણીમાં છે. કાશીના એક પુરાણા જ્ઞાનદાનના તેવંશજ છે. તેમનું વિશાળ મકાન બરોબર ઘાટ ઉપર બંધાવેલું છે. ફેટલીયે ગલીકૂચીઓ વીંધી ત્યાં પહોંચતાં પ્રથમ તો અકળામણ જ થાય; પણ એમના ઘરના ઝંડા અને અગાશીમાંથી ગંગાજીના ઘાટનું ઉપર જે દર્શન થાય છે તે તિથિએ તિથિએ નવીનતાઓની અમૂલ્ય લહાણી કરે છે. પોતે આજે ૫૦ વર્ષ ઉપરની વયે પહોંચ્યા હશે. બચપણથી જ કવિઓ, વિદ્વાનો અને કલાકારોના સહવાસમાં જિજ્ઞાસુ છે. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને હિંદી

દાશીના સાહિત્યકલા-રસિક સંગ્રહન અને યુક્તપ્રાંતોના
અગ્રગણ્ય કલાગર્ભજ્ઞ રાય શ્રી કૃષ્ણદાસજી (રેકૃત: ર. ગ. રા.)

સાહિત્યના મર્મજ્ઞ છે. એમના ચારિત્ર્ય અને વિકૃત્તાની સુવાસ ચારે તરફ
એકસરખી પમરી રહી છે. એમનું ગદ્ય એક અનોખી પ્રતિભા ધરાવે છે.
એમનું ચિત્રમંડળ વિશાળ છે. ઈ. ૧૯૧૮માં હું કલકત્તાના પ્રવાસે પ્રથમ

નીકળેલો ત્યારે તેઓ 'હેરિટાજ હાઉસ' નામના બનારસ કંન્ટોનમેન્ટના એક મકાનમાં રહેતા હતા અને કક્ષારસિક પુરુષ તરીકે એ સમયે પણ મિત્રોમાં એમની ખ્યાતિ હતી. ૨૯. મોતીભાઈ અમીન પણ એ પ્રવાસમાં હતા. તેમના રનેહી આસિ. કલેક્ટર શ્રી છોટુભાઈ દેસાઈએ અમને તેમની મુલાકાત કરાવી હતી. તે વખતે તેમના ઘરમાં પુરાણી ચિત્રકળાનું મહાભારત જોયું હતું. એ મુલાકાત પછીના આ બધા સમય દરમિયાન તેમણે એ શોખનો એવો તો ઉત્તમ પરિપાક કર્યો છે કે તેઓ આજે યુ. પી.(યુક્ત પ્રાંતો)ના એકલા અને અગ્રગણ્ય કલામર્મજ ગણાય છે. એમના જીવનસંગરતના પ્રવાસથી 'નાગરી પ્રચારિણી સભા' ના આશ્રયે કાશીમાં જ તેઓ એક સરસ ચિત્રાલય અને શિલ્પસંગ્રહ જમાવી શક્યા છે. આજે પણ પોતાનો બધો સમય અને શક્તિ તેઓ માત્ર એ સંસ્થાના જ સંવર્ધનમાં ખર્ચી રહ્યા છે. અમારા ખબર મળતાં જ, પોતે એક નવા સંશોધન માટે પટણા જવાનું ખારેલું તે તેમણે જેત્રણ દિવસ આધું ઠેલ્યું.

સવારે નવ વાગ્યે તો એમની મૃદુ હાસ્યમય સૌમ્ય મુદ્રાનું, ધર્મશાળાની ઓરડીના બારણામાં જ દર્શન થયું. વર્ષોનું અંતર વીત્યા છતાં ચિરસંબંધીની જેમ તેઓ બેટીને મળ્યા. પોતાનું મકાન છોડી અહીં કેમ રહ્યા તે બાબત નરમ ઠપકો આપ્યો, મારા પ્રવાસનો આશય ટૂંકામાં સમજી લીધો અને સમયની કિંમત પિછાનવાવાળા તેમણે પહેલી સૂચના એ કરી કે અમારે ગરમી વધે તે પહેલાં સારનાથનું ચક્કર લગાવી આવવું; અને પોતે ભારત કલા ભવનમાં જ અમારી રાહ જોતા આખો દિવસ રોકાશે એમ નક્કી કયું.

સારનાથ જવાને અમે છકડો કરી લીધો. કાશીમાં બાડાની ગાડીના 'છકડો' અને 'ટાંગો' એવા બે પ્રકાર છે. ટાંગો મોટી પહોળા નીચી ડાંગકાર્ટ જેવો હોય છે. તેમાં ઘોડા તરફ પીઠ રાખી, પાછળ પગ રાખી બેસવાની સગવડ હોય છે. છકડો તો નાનકડી દેરી જેવો. બેસનારા એકબીજાની પીઠ આડાડી અંદર બેસે, હાથ વડે ખણ્ણાની દાંડીઓ પકડી રાખે અને પગ બહાર

લટકાવી દેવાના ! એ છકડા પાસેપાસેથી પસાર થાય ત્યારે પગનું જોખમ ખરું જ; પણ કાશીની ગલીઓમાં તો એ જ વાહન રસ્તો કરી શકે, કાશીની પ્રમ્ન પણ એ જ પસંદ કરે. ટાંગો તો સાહેબ લોકોની સગવડ માટે નિર્માયો છે. તેનું ભાડું પણ વધારે. છકડાવાળા તો કેમ કરી નિર્વાહ કરી શકતા હશે તેનો ચે વિચાર થાય. અમને સારનાથની દસથી પાર માઈલની મુસાફરી સારુ ત્રણ જણ માટે માત્ર સવા રૂપિયામાં છકડો મળ્યો, તેમાં વળતી વખત ભારત માતાનું મંદિર પણ જોવાનો દરાવ હતો. છકડામાં બેસવું શકે તો લહેર તો આવે છે જ; જાણે આપણે જ રસ્તા પર દોડતા જતા હોઈએ એમ છૂટ્ટી આસપાસનું જીવન નીરખવાનું મળે. સારનાથ પહોંચતાં સુધીનો અમારો રસ્તો નગરના લોકજીવનના થરો જોતાંજોતાં સહેજમાં પસાર થઈ ગયો.

સારનાથ

આ એ જ સ્થાન, ત્યાં લગવાન બુદ્ધે પ્રથમ ધર્મપ્રવચન કર્યું હતું તેના સ્મરણમાં અહીં મૂલ ગન્ધકૂટિ વિહાર નામનો મહા ઝંઘારો હતો, એક અતિ ઉચ્ચ ક્ષાતિનો કલામય સ્તૂપ હતો, વિહારો હતા; એક વિશાળ વન હતું, તેમાં હરણોનો પાર નહોતો. તે પરથી ત્યાંની યૌદ્ધ મૂર્તિને લોકો 'સારંગનાથ' કહેતા, જેનું રૂપાંતર આજે 'સારનાથ' થયું છે.

આ સ્થાનના ખોદકામમાંથી અતિ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું શિલ્પ અને પ્રતિમાઓ મળી આવ્યાં છે, તેનું સંગ્રહસ્થાન જાબુમાં જ છે. તેને લગતી મુસ્લિમ પણ ત્યાં મળે છે. એટલે પ્રવાસીને ઘણી સરળતા થાય છે. આ સંગ્રહ જોવાનો નિયત સમય છે. જુદાજુદા દિવસે જુદાજુદા સમય છે, તેથી તેનું જ્ઞાન પામ્યા વિના કોઈ જાય તો ઘણો ખોટીપો થાય અથવા ફેરો અફળ જાય. અમે પહોંચ્યા ત્યારે એક જ કલાક ખુલ્લું રહેવાને બાકી હતો, એટલે તેનો પૂરતો લાભ લીધા પછી જ અમે ત્યાં થએલા ખોદકામનો વિસ્તાર જોયો. તેમાં એક મોટા સ્તૂપનું ખંડિયેર પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે. એક વખત તેની ઉપરથી તે નીચે સુધી પુણે, હરણ અને હાથીઓના વેલ-કંદોરા ભર્યા

સારનાથનો પ્રાચીન બૌદ્ધ સ્તૂપ (ફિટા. પંચાણુભાઈવારા, જનનગર) : સારનાથના બૌદ્ધકારમાંથી મળી આવેલી બાંગ્યાના બુદ્ધની અપ્રતિમ શિલ્પમૂર્તિ-ને એના સૌન્દર્ય તેમજ પ્રસન્ન અને સાત્ત્વિક ભાવ માટે વિખ્યાત છે.

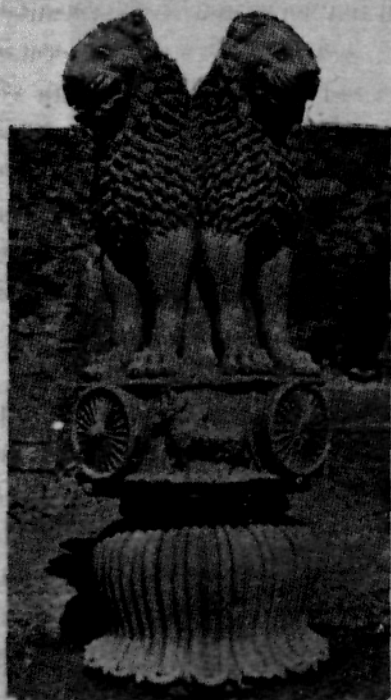
હશે. આજે તો બહુ જ થોડા ભાગમાં તેની નિશાનીઓ છે, જે ઉત્તમ કલા-વિધાનની પ્રતીતિ આપે છે. બાજુમાં વિહારો, રસ્તાઓ અને ઘરોના પાયા સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ સ્થાનમાંથી મળેલા જે નમૂના સંગ્રહસ્થાનમાં છે તે પરથી અતિ ઉત્કૃષ્ટ કોટિની સંસ્કૃતિનું તે ધામ હશે એમાં શંકા રહેતી નથી. ભારતીય શિલ્પ માત્ર બમ્બર હેતુઓ પર પાંગર્યું નહોતું. જીવનને ઘાટ આપનારાં અનેક તરવોની પ્રેરણાથી ભારતની કળા પણ ભારતના વેદાંત કે કાવ્યસાહિત્ય જેવી જ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી હતી. નૃત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર અને સાહિત્યમાં એ કળાઓના પ્રણેતાઓએ યોગ, તપ અને અભ્યાસથી જે સંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી તેનો આદર સરખો કરવાની યુદ્ધિ પણ આપણામાં પ્રકટી નથી એ શોચનીય છે. હિંદમાં ઐશ્વર્ય ધર્મના હાસ પછી તેની ઉપગ્રવેલી સંસ્કૃતિનું મૂલ્ય આ દેશને નહોતું તેથી અનેકગણું ચીન, જાપા, સીધાન, લિગેટ આદિ દેશોમાં સચવાયું હતું; અને ત્યાંના ઉપાસકો તથા પંડિતોએ આ ભૂમિને તીર્થ સમજી ફરીવાર આજે તેના સંશોધન અને સમુદ્ધારના જે પ્રયત્નો કર્યા છે એટલે દરજ્જે હિંદી સરકાર પણ કરી શકી નથી.

સારનાથ નામ કેવી રીતે પડ્યું

યુદ્ધ ભગવાન પૂર્વાવતારમાં હરણોના એક ટોળાના રાજા જન્મ્યા હતા. કાશીના રાજાને શિકારનો શોખ હતો તેથી તે અનેક હરણોનો નાશ કરવા લાગ્યો. તે જોઈ હરણુ યોધિસત્ત્વે રાજા એક હરણુ તેના ભોજન માટે મોકલવાનું કહી શિકાર બંધ કરાવ્યો. કાશીરાજે પણ તે વાત કબૂલ રાખી. એ રીતે રાજા એક હરણુ અપાતું. એકવાર એક હરણુનો વારો આવ્યો. તેણે પોતાના મુખી હરણુ યોધિસત્ત્વને જણાવ્યું કે તેની સાથે તેના ગર્ભમાં રહેલા હરણુની પણ હત્યા થાય એ અન્યાય ગણાશે. હરણુરાજાને દયા બોલી એટલે તેના બદલે પોતે વારો ભરી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને કાશી-રાજા પાસે જઈ બધી વાત સમજાવી પોતાની ડોક ધરી. કાશીરાજા એ સાંભળી મહા પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા અને કહ્યું: 'ખરેખર મનુષ્યરૂપે હું મૃગ છું અને મૃગરૂપે તું દેવ છે.' તે પછી તેણે હરણુનો ઘાત સદંતર બંધ

કર્ચો. ત્યારથી એ વનનું નામ સારંગનાથ પડ્યું; પણ તેને ખરેખરી પ્રસિદ્ધિ તો ભગવાન ખુદે ત્યાં રહી ધર્મચક્ર ગતિમાન કર્યું (ધર્મોપદેશ કર્યો) ત્યારથી થઈ છે. એ સમયના ખાસ અવશેષો કંઈ મળ્યા નથી.

એ સ્થાનની પ્રતિષ્ઠા અર્થે સમ્રાટ અશોકે એક ઊંચો પીળા આરસનો સ્તંભ ઊભો કર્યો હતો. તેના આજે મળી આવેલા ખંડો શિલ્પનો એક

સારનાથની પ્રતિષ્ઠા અર્થે અશોકે ઊભા કરેલા પીળા આરસના ઊંચા સિંહસ્તંભનો મથાળાનો આ ભાગ એ કળાના શિલ્પકૌશલનો ઉમદા નમૂનો ગણાય છે.

આશ્ચર્ય પ્રકાર છે. તેનો મથાળાનો ભાગ અહીંના સંગ્રહસ્થાનમાં છે. એવો કદાચ પથ્થર ઘડીને તેના પર જે એક પ્રકારનો ઓપ લાવવામાં આવ્યો છે તેની કિયામી માહિતી હજી સુધી કોઈ આપી શકતું નથી. એવા આઠેક સ્તંભો ખુદના અવશેષોવાળા સ્તૂપોની જોડે અશોક મહારાજે બંધાવ્યા હતા તેના પરનું સાંપ્રદાયિક શિલ્પકામ કોઈ વિદ્વાન ખુદ આચાર્યની નજર તળે થયું હશે, કારણ કે તે પર દર્શાવેલાં ચિહ્નો ગ્રંથોના આધાર પ્રમાણે જ છે. ગુપ્ત રાજ્યકાળમાં બ્રાહ્મણધર્મ અને કળાઓનો સુવર્ણયુગ હતો, છતાં બૌદ્ધોને કોઈ પ્રકારની હરકત નહોતી થતી.

૧૧ માં સિકા સુધી સરનાથનું ધામ જીવનું નગરું હતું. ૧૨ મા

સૈકામાં પરદેશી યવનોનાં આક્રમણોએ તેનો ધ્વંસ કરી નાખ્યો. ૧૮૩૬માં હિંદના આર્કીઓલોજી ખાતાના વડા જનરલ કનિંગહામે તેનું ઉત્ખનન (ખોદ-કામ) કરી તે પર પ્રકાશ પાડ્યો તે પહેલાં ત્યાંના કેટલા યે પથ્થરો ને ચાલીસેક મૂર્તિઓ વારણા નદીનો પુલ બાંધવામાં નદીમાં ખસકાર્જ ગયાં હતાં. કનિંગહામ પછી લગભગ સો વર્ષ સુધી સારનાથનું નામ કોઇએ લીધું નહિ. ૧૯૦૬-૭ માં સરકારી ખાતાના વિદ્વાનોએ તેના ક્ષેત્રો, શિથ્પ ને સમારકામ ઉપર ધ્યાન આપ્યું.

મૂલ ગન્ધકૂટિ વિહાર

જે ભકિત અને ઉપાસનાએ સારનાથનો સંસ્કારદેહ ઘડ્યો હતો તે તો હવે કોણ જાણે પાછાં ક્યારે જન્મશે; પણ સીલોનના ગૌહ સાધુ શ્રી અના-ગરિક ધર્મપાલે એ સ્થાનની પુનઃપ્રતિષ્ઠા માટે સંકલ્પ કરીને અમેરિકા આદિ દેશોમાં ભ્રમણ કરી, દ્રવ્ય એકઠું કરી, અસલ સ્થાનનો નિર્ણય કરી, ત્યાં એક ચૈત્ય મંદિર અને વિહાર બાંધ્યાં છે. એ મંદિર બાંધાયું ત્યારે મોટો ઉત્સવ થયો હતો અને નવા ચૈત્યમાં બુદ્ધ ભગવાનના ખરા અવશેષો, જે સરકારી ખાતાને ગાંધારના સ્તૂપોમાંથી મળેલા, તે એક સુવર્ણ-મંજૂષામાં મૂકી, હાથી ઉપર પધરાવી, સરકારી અમલદાર શ્રી દયારામ સહા ગીએ ત્યાં અર્પ્યા હતા.

૧૯૧૩માં શ્રી અના-ગરિક ધર્મપાલના પ્રયત્નથી સારનાથ વિહારનો જીર્ણોદ્ધાર કરીને જેની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી તે 'મૂલ ગન્ધકૂટિ વિહાર'.

પણ એ સ્થાનની વિશેષતા તો એ ચૈત્યમંદિરની અંદરની વિશાળ ભીંત પર આસેમેલાં ખુદ્દ-જીવનનાં ચિત્રો છે. અજન્તાની શૈલીનો આધાર લઈ જાપાની કલાકાર નોસુએ પૂર્ણકાય માનવપાત્રો દોરીને ખુદ્દકથા પુનઃ ત્યાં સજીવ કરી છે. એ કલાકારે ધર્મપ્રીતિથી જ એ કામ કર્યું છે, એટલે એ ચિત્રો દ્વારા જે વાતાવરણનો અનુભવ થાય છે તે પાવનકારી નિર્ભેળ આનંદ આપી શકે છે અને કળાને પ્રેરનારા આદર્શો હિચ્ચ હોય તો કેવું પરિણામ આવે તેનો સુંદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. આ ચિત્રકામ જોવાને હું ઘણાં વર્ષોથી ઇતેન્નર હતો, એટલે અગારી કંઈક કસોટી કરવાને દૈવઘટના એવી બની કે બીજું જોવાના તાનમાં વિહાર ખુદ્દો હોવાનો સમય ધ્યાનમાં રહી નહિ અને રખવાળ કુંચીઓ લઈ ક્યાંક જતો રહેલો. સુભાગ્યે ભાર્મિ વ્રજલાલે શાંતિનિકેતનમાં આવી ગએલા એક તિબેટી બૌદ્ધ સાધુને નિવાસગૃહમાંથી શોધી કાઢ્યા અને એકાદ કલાકની હડફડ કર્યા બાદ કુંચીવાળા નોકરનો પત્તો મેળવ્યો. અહીંના વિહારના એ સાધુઓનો પરિચય પણ બહુ આહ્-લાદક અને સુવાસમય બને છે. કેવા તેજસ્વી, નમ્ર અને તરણ સાધુઓ સ્મિતભર્યા વદને એ વિહારની સેવામાં અને બૌદ્ધ સાહિત્યના પ્રચારના કાર્યમાં અવિરત પડ્યાપાથર્યા રહ્યા છે એ જોઈએ ત્યારે આપણાં છીછરાં સેવામંડળો અને સહાયકદળોના માનસ પર અનુકંપાં જીવજે. આજે પણ જો એ ધર્મને આવા સેવાશાવી અને ત્યાગી માનવો મળી રહે છે, તો પછી ખુદ ભગવાન તથાગતના પાવક પરિચય અને સમાગમથી સર્વાર્પણ કરનારા દૈવી જીવોની વાત શી કરવી? અનેક વિચારોથી ઘેરાતા અમે તે સ્થાન છોડ્યું ત્યારે જ ખ્યાલ આવ્યો કે સવારથી અત્યાર સુધી પેટમાં જરાયે ટેકો મળ્યો નથી.

ભારત માતા મંદિર

મુકામ પર પહોંચવાની ઉતાવળ છતાંયે કાશીનું આ બહુ પ્રસિદ્ધિ પામેલું સ્થાન બતાવવા રસ્તો ફેરવી ગાડીવાળાએ ચક્રર વધાર્યું આ સ્થાનનું

મહત્વ એ છે કે તેના શ્રીમાન દાતાએ એક વિશાળ મહાત્મ્ય બંધાવી, તેના મધ્યમાં ચોકડું પાડી તેમાં ભારતભૂમિનો એક સપ્રમાણ આરસનો નકશો, અડજિતર સપાટીઓ સાચવી તૈયાર કરાવ્યો છે, તેમજ આસપાસ જોવાની સચવડ માટે લોયરોં રાખ્યાં છે. તેમાં જિતરી જોઈએ ત્યારે હિમાલયની ચિરિમાળાનું એકેએક શિખર સમુદ્રસપાટીથી સાચા પ્રમાણમાં દેખાય છે. ચારે તરફની ભીંતો પર જુદાજુદા યુગોના ઐતિહાસિક નકશાઓ છે. આમ, ભારત વિષે જ્ઞાન આપવાની સુંદર યોજના કરી શ્રીમંતોએ દ્રવ્યનો સદુપ-યોગ કરી બતાવ્યો છે; પરંતુ આ નકશાઓ આપણા વિશાળ નિરક્ષર આમ વર્ણના મનમાં કેવી રીતે પ્રકાશ પાડી શકે તેની મને વિમાસણ થઈ. નકશા જોવાનું કાર્ય શાળાઓ પણ હજુ રસમય કરી શકતી નથી, તો માનવ પાત્રો કે નૈમર્ગિક દૃશ્યો વિના, માત્ર માપણીપ્રધાન (ગાયાત્રીગેટિકલ) પ્રદર્શન કેટલો પ્રભાવ પાડી શકે? ત્યાં એક મુક્તાકાતવહી (વિજિટ્યુક)-મુક્તાક. તે આવનારની નોંધનો ચોપડો રહે છે તેમાં બધા મુક્તાકાતીઓ પોતાનો અભિપ્રાય લખી આપે છે, એટલે મેં પણ એમાં ઉપરનો મારો મત દર્શાવ્યો.

નાગરભાઈ

છકડાવાળાએ પણ અમારી સાથે ચારેક કલાકમાં નાતો બાંધી દીધો હતો. ગરીબી અને લાચારી ગાતો છતાં તેને પ્રસન્નતાપૂર્વક હસવું જ દામ લેવા તૈયાર થએલો જોઈ, જરા વધુ આપતાં તેની લાગણી રિમતમય અનેલી નિહાળી. ધર્મશાળામાં આવી, રૂમ ઉઘાડી જરા બેઠા ત્યાં એક નાના કદના પણ હાસ્ય અને આનંદની રેખાભર્યા મુખવાળા તરુણ મૃદસ્થે પ્રવેશ કર્યો અને હિંદીની છાંટવાળી ગુજરાતી વાણીમાં બોલ્યા: 'રાવભાઈ, હું તો ક્યારેનો પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો છું. બે વાર આવી ગયો'. આટલી પરિચિતરીતે મને બોલાવનાર આ કોણુ હશે એનો હું વિચાર કરતો હતો ત્યાં તેણે જ ખુલાસો કર્યો: 'તમે મને ઓળખતા નથી. જનદવભાઈ (કલાકાર જનનલાલ જનદવ) મને સારીરીતે પિછાને છે. લખનૌ આર્ટ સ્કૂલમાં અમે સાથે હતા. તમે અહીં આવીને મને બીજર પણ ન આપો તેનું મને દુઃખ થાય છે. મને તો

હમણાં કલાભવનમાં રાય કૃષ્ણદાસજીએ કહ્યું ત્યારે ખચર પડી. છગનભાઈએ તમારી બહુ વાતો કરી છે. ચાલો હવે, રાયસાહેબ ખાસ તમારા માટે રોકાઈ રહ્યા છે.’ હવે મને ખચર પડી કે આ તો નાગરભાઈ, મારા વિદ્યાર્થીમિત્ર છગનલાલ જાદવના સહાધ્યાયી. તેઓ કાશીમાં વર્ષોથી વસેલા ગુજરાતી વૈષ્ણવ નાગરવાણિયા ગૃહસ્થ છે. તેમના સંબંધો ગુજરાતમાં ચાલુ છે. આખું કુટુંબ વેપારથી સુખી છે અને ભાઈને કલાનો પૂરો નાદ છે, એટલે સંગીત ચિત્ર આદિની ઉપાસના કરી હાલ કાશીમાં જ એક ફોટો આર્ટ સ્ટુડિયો જમાવ્યો છે. બીજા કલાકાર મિત્રોને પણ તે આશ્રય અને સહકાર આપે છે.

એમણે મારી સાથે આમ પૂર્વસંબંધ બતાવ્યો ત્યારે પહેલી વાત તો અમારા પેટની સગવડ કેમ કરવી તે જ એમને પૂછી. એ વેળા લાજ તો બંધ હોય અને હલવાઈઓની પૂરીઓ પણ ઠંડી થઈ ગઈ હોય: એટલે તેમનો સ્ટુડિયો પાસે જ હતો ત્યાં લઈ જઈ તેમણે અદ્વાદારની ગોઠવણ કરી અને પછી અમને રાયશ્રી કૃષ્ણદાસજી પાસે લઈ ચાલ્યા.

ભારત કલાભવન

કાશીના ટાઉન હોલની બાજુમાં જ ‘નાગરી પ્રચારિણી સભા’નું મકાન આવેલું છે. તેની ઉપરના ભાગમાં રાયશ્રી કૃષ્ણદાસજીએ પોતાનું જીવનકાર્ય સમાવી દીધું હોય એમ લાગે છે. એક મોટા ખંડમાં તેમણે ભેગાં કરેલાં પ્રાચીન હિંદી ચિત્રો તથા પુસ્તકો ભીંતો ઉપર તેમજ કાચનાં ટેબલોમાં બહુ સુવ્યવસ્થિત અને સુરુચિપૂર્વક ગોઠવી દીધાં છે. વધારામાં તેમણે આધુનિક જીવંત કલાકારોની પણ એક ચિત્રાવલિ જમાવી છે. મને આશ્ચર્ય થાય એમ, તેમણે તેના પ્રારંભમાં જ મેં ‘દિવેદી અભિનદન ગ્રંથ’ માટે આપેલું ‘પ્રકૃતિ અને પુરુષ’નું મૂળ ચિત્ર, સરસ રીતે ફ્રેમ કરેલું મને બતાવ્યું. આ ચિત્રમાળામાં તેમને બધા કલાકારોનાં સર્વોત્તમ ચિત્રો નથી મળી શક્યાં, પણ જે કંઈ છે તે ઘણો રસપ્રદ સંગ્રહ છે. કૃષ્ણદાસજીએ પોતે પણ શ્રી રામપ્રસાદજી કરીને એક જૂની રૂઢિના જાણકાર કલાકારને પાસે રાખી હિંદી ચિત્રકળાનું સક્રિય

જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તેમજ એ વૃદ્ધ કલાકારને હજી સુખી આશ્રય અને સહાય આપી રહ્યા છે.

રાય શ્રી કૃષ્ણદાસજી પાસેનો પ્રાચીન ચિત્રોનો અણમોઝ સંગ્રહ ઇતિહાસના અંકોડા પુરવામાં પણ બહુ ઉપયોગી છે. ચિત્રો અને ચિત્રોના પરિધાન-સમય વિષે તેઓ બહુ જાણુ જ્ઞાન ધરાવે છે. ચિત્રના રંગો, સાધનો અને તે પર લખેલી ત્રિપિઓ વિષે પણ તેમનું જ્ઞાન પ્રમાણભૂત ગણાય એવું છે. ચિત્રકામ સાથે જ તેમણે કાશીની આસપાસથી બહુ ઉત્તમ પુરાણું

રાય શ્રી કૃષ્ણદાસજી તથા શ્રી વિજયકૃષ્ણજી

શિષ્ય એકઠું કરી તે સંગ્રહ પણ વિશાળ કરી દીધો છે. સારનાથમાં જૌહ સંગ્રહાયનું જોટલું શિષ્ય છે તેટલા જ પ્રમાણમાં બ્રાહ્મણ સંગ્રહાયનું શિષ્ય કાશીની આસપાસથી મળી આવ્યું છે. આથી સમગ્રાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં આ જે ધર્મસંસ્કૃતિઓ વિરોધ વિના પણ એકસાથે હયાતી ભોગવતી હશે; કારણ કે શિષ્યના પ્રકારો જોતાં ઘણા એક જ સમયના કારીગરોના હાથે ઉત્પન્ન થએલાં જણાય છે. શિષ્યની આટલી બધી પ્રગતિ અને ઉત્કર્ષ એ પ્રાંતોમાં થયાં તેનું કારણ પણ સમગ્રાય છે ગંગાના કાદવમાંથી હજારો જાણુને પોતાની આંગળીઓનું કૌશલ કેળવવાની તક મળતી. એકાદ માટીનો લયકો લઈ તેમાં ચહેરા, મૂર્તિઓ કે આકૃતિઓ કરવાનું જાણુ સર્વસાધારણ

હોય તેમ એવી કૃતિઓના પકવેલા અસંખ્ય નમૂના સ્ટેશન પાસે નવી લાઈન ખોદતાં ટોપલા ભરીને નીકળી આવ્યા છે. તે બધા કૃષ્ણદાસજીએ મહેનત અને ખર્ચ કરી આ સંગ્રહ માટે મેળવી લીધા છે. માટીના એ ટુકડાઓમાં પૂર્વકાળના ચહેરા, અંગમરોડ, અલંકારો ને મુદ્રાઓની તદ્દુપ પ્રતિમાઓ આપણને મળે છે. કેટલાકે કેશકલાપો એમાં એવા છે કે આજની ફેશન પણ પાછળ પડેલી લાગે. રાયશ્રી કૃષ્ણદાસજીને એ બધા સંગ્રહ માટે નાગરી પ્રચારિણી સભાનું મકાન હવે નાનું પડવા માંડ્યું છે અને ઘણી ઓળખે બહાર મૂકવી પડી છે; છતાં રોજનો બધો સમય આખી તેમણે ખૂબ વ્યવસ્થાપૂર્વકની રચના તેમજ તવારીખી નોંધો તૈયાર કરી છે અને તે બધાની દેખરેખ પોતાના સંબંધી શ્રી વિજયકૃષ્ણજીને સોંપી છે.

રાયશ્રી કૃષ્ણદાસજી સંગ્રહ કરીને જ એસી રહ્યા નથી. આ બધા અનુભવો અને સંગ્રહ દ્વારા તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી સૌંદર્યબુદ્ધિનું જ્ઞાન પ્રચારવા તેમણે અતિ શ્રમપૂર્વક કલા ઉપર એવાં બે પ્રકાશનો કર્યા છે કે જે દ્વારા કોઈપણ નૂતન અભ્યાસીને ભારતીય કળાનો પ્રાથમિક પરિચય મળે અને વિશેષ આનંદ તથા અભ્યાસનો તે અધિકારી બની શકે. એ પુસ્તકો હિંદી બાળતા પ્રત્યેક જણને વસાવી લેવા મારી સર્વ શુભેચ્છાપૂર્વક ભલામણ કરું છું :
 ભારતીય ચિત્રકલા—રાય કૃષ્ણદાસ; ભારતીય મૂર્તિકલા—રાય કૃષ્ણદાસ; પ્રકાશક :
 નાગરી પ્રચારિણી સભા, કાશી, સુલભ સંસ્કરણ રૂ. ૧, વિશિષ્ટ સંસ્કરણ રૂ. ૧૧
 (પ્રત્યેકનો)

ગોવર્ધનધારી

ભારત કલાભવન સ્થાપનામાં રાય કૃષ્ણદાસજીને નાગરી પ્રચારિણી સભાએ પોતાનું બહુ પીઠગળ આપ્યું છે. હિંદી ચિત્રકળાનો તેનો સંગ્રહ ગોદવાઈ ગયો એવામાં એક બીજો પ્રસંગ બન્યો. જૂના કાશી પાસે રેલવે લાઈન માટે કેટલાક ટેકરા ખોદવામાં આવતાં તેમાંથી મકાનોના પાયા અને ઢગલાઅંધ પકવેલાં માટીનાં રમકડાં નીકળી આવ્યાં; તે સાથે બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયનું કેટલુંક શિલ્પ મળી આવ્યું. આ બબર રાય સાહેબને પડતાં જ

તેમણે મન્નૂરને જોટલી ચીજો તેઓ ખચાવી લાવે તેનો બદલો આપવા માંગ્યો, એટલે એક મોટો શિલ્પસંગ્રહ તેમને મળી ગયો. આથી સરકારી રાતત્વખાતા સાથે એમને થોડો સંઘર્ષ પણ થયો, કારણ કે મન્નૂરેએ માત્ર શિલ્પ અને પદાર્થો લાઈ કરવામાં એ સ્થાનના ખરા અવશેષ રૂપ પાયાઓ

ગોવર્ધનધારી : અસલ શિલ્પ તથા તેનાં ખૂટતાં
અંગ પૂરીને બાંધેલા મૂળના અંગ નો સ્કેચ.

અને ભીંતડાંઓ પણ ખોદી નાખ્યાં ! પ્રાચીન સ્થાન ખોદવામાં પણ ચોક્કસ જ્ઞાન અને પદ્ધતિની જરૂર છે અને તે ન હોય તો નુકસાન થાય છે.

સારનાથમાં જેવો બૌદ્ધ સમયનો શિલ્પસંગ્રહ થયો છે તેવો જ સગ-કાલીન બ્રાહ્મણ શિલ્પનો સંગ્રહ ભારત કલાભવન પાસે આવ્યો છે. એ જોતાં જનશ્રેણી એમ જ લાગે છે કે એક જ સમયે એ બે સંપ્રદાયો પોતપોતાની શિલ્પસમૃદ્ધિની સ્પર્ધા કરતા હશે અથવા પ્રતિમાકારોનાં જૂથ એકનાં એક હશે. પ્રાચીન કાશીના આ અવશેષોમાં બહુ ઉપયોગી અને ધ્યાન ખેંચતી મૂર્તિ શ્રી ગોવર્ધનધારીની છે. આ સ્વરૂપ બહુ જ વિરલ છે, તે સાથે તેનું કલાકીશલ પણ બહુ છાપ પાડે એવું છે. ખરેખર માનવમાપની આ મૂર્તિનાં અંગબંધ લાવણ્ય ને તરુણાર્ધનું ઓજસ તેને પ્રતિભાવાન શિલ્પશ્રેણીમાં મુકાવે એવાં છે. તેની મુખાકૃતિ છેદી નાખવામાં આવી હોવા છતાં ભમરો, નાકનું પ્રમાણ અને હોઠ પરનું સ્મિત સમગ્ર શકાય એવાં છે. પાછળ મેં તેના ખૂટતા હાથો પૂરી અસલ મૂર્તિ કેવી હશે તેનો અંદાજ જોડે બાંધી બતાવ્યો છે.

કલાકાર રામપ્રસાદ

રાય કૃષ્ણદાસજીને બચપણમાં કલાનો શોખ લગાડનાર કલાકાર રામ-પ્રસાદને તેઓ હજી પોતાના સમાગમમાં સાચવી રહ્યા છે. બીજે દિવસે સવારે હું તેમના ગંગાઘાટ પરના મકાને ગયો ત્યારે તેમણે બહુ ઈતેજ્ઞરીથી એમને ત્યાં બોલાવી હાજર રાખ્યા હતા. આ પુરાણા કારીગરનું આજની બજારમાં જરાયે સ્થાન નહોતું, પણ તે એક જ એવો આનુવંશિક કારીગર છે જે જૂની માટીના રંગો, પીંછીઓ અને ચિત્રકામ નભાવી રહ્યો છે. તેનાં ઠરેલ આંગળાં એક બાલની રેખાથી કહો તેવી ત્રીણી આકૃતિ દોરી શકે છે; હાથીદાંત પર સુંદર તસવીરો કરી શકે છે ! તેનાં એકબે ચિત્રો ભારત કલા-ભવનમાં જોયાં હતાં. ઘેર પણ કૃષ્ણદાસજીએ તેનું દક્ષતર સાચવી રાખ્યું હતું તે બતાવ્યું. આ કલાકારે હમેશાં માનસિક પ્રતિભાઓ કરેલી; તે સાથે તસવીરકામ પણ સારું કરેલું. આજે વૃદ્ધાવસ્થાએ આંખ અને હાથની શક્તિ શિથિલ કરી નાખી છે, પણ રાય કૃષ્ણદાસજીની ઉદારતાએ તેને જીવન-

વિગ્રહમાં ફિક્કેટો આપ્યો છે. આ કલાકારનો ઉલ્લેખ શ્રી નાનાલાલ મહેતાએ તેમના *Studies in Indian Painting* માં કરેલો છે. મેં તેની રેખા-છબિ ઉતારી એ પુરાણી કલાકારને પ્રણામ કર્યા ત્યારે તેની આંખો ભાવભીની બની ગઈ. બધો કૃપાપ્રસાદ કૃષ્ણદાસજીનો છે એ વાત તેણે પુનઃ કહી. પોતાના તરુણ પુત્રનો પણ પરિચય કરાવ્યો અને કાઠ વાર મારી પાસે તવી કળા શીખવા આવે તો રાખવા ભલામણ કરી.

કલાકાર રામપ્રસાદ

હિંદુસ્તાનમાં હિંદુસ્તાનમાં હિંદુસ્તાનમાં હિંદુસ્તાનમાં હિંદુસ્તાનમાં

અમીર હમ્ઝાની પરાક્રમગાથા એ કંઈક વિક્રમકથાઓ જેવી એક સાહસ દંતકથા છે. તેમાં અનેક કિસ્સાઓ છે. પંદર વરસ સુધી ચિત્રકારોને પાસે રાખી અકબર આદેશાહે તેનાં મોટાં લગભગ ૨૦x૩૦ ઇંચનાં ૧૪૦૦ ચિત્રો કરાવેલાં, જેમાંથી આજે હિંદુસ્તાનમાં માત્ર બેએક છે અને તે પૈકી એક રાય કૃષ્ણદાસજીએ પ્રાપ્ત કર્યું છે. બાકીનાં યુરોપમાં છે, પણ એક સાહસિક જર્મને બુદાપેસ્ટ સંગ્રહોમાંથી ૧૦૦ જેટલાં પ્રાપ્ત કરી તેની રંગીન પ્લેટો સાથે મોટું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે. એ પુસ્તક પણ અહીં જોવા મળ્યું. એ ચિત્રોમાં રાક્ષસો, પરીઓ, અનેક નગરો, દેખાવો, માનવીઓ તથા જીવનવ્યવહારોનું એ સમયની કદપના પ્રમાણેનું જંગી દ્રશ્ય છે. એ એકલા પુસ્તકની જ કિંમત રૂ. ૩. એ હમ્મર ગણાય છે ! હિંદના એ ગૌરવ-ભર્યા વારસાની હકીકત જાળવવા પણ કેટલાં પુસ્તકાલયો કે સંગ્રાહકોએ પ્રયત્ન કર્યો હશે ?

પૂરન લેયા

નાગરભાઈનું પિછાન થયા પછી તો કાશીની અમારી સગવડોની જવાબદારી તેમણે જ ઉઠાવી લીધી. રેવાભાઈ ધર્મશાળાની બાજુમાં જ તેમનો મોડર્ન આર્ટ સ્ટુડિયો હતો, એટલે ગમે ત્યારે ત્યાં મળી શકાતું. વરસાદ ન હોત તો તેમની ઘરની હોડીમાં ગંગાનો આખો કિનારો ધૂમત; પણ મારા સાર્થીઓને તેનો તેમણે પૂરો લહાવ આપ્યો. આ ગુજરાતી જ્ઞાન-દાન ઘર વેપારરોજગારથી સુખી છે ને નાગરભાઈને કલાની ઉપાસના માટે પૂરી તક અને સગવડ છે. કલાકારોનું આદર અને સ્વાગત કરવા તેઓ હમેશાં તત્પર રહે છે અને પોતાના સહધર્મીઓને પોતાના સ્ટુડિયોમાં અને તેટલી સહાય અને હૂંફ આપે છે. ત્યાં જ એક બીજા મસ્ત કલાકાર પૂરન લેયા મળી ગયા. જીવનમાં પ્રયોગો ઉપર ઝુકાવનારા તરુણો કેવા હોય તેનો એ અચ્છો નમૂનો હતો. લાગણીના પૂર ઉપર જિંદગીનું નાવ છોડી સમય-સમયની લહરીઓ કે ઝંઝાવાતને આધીન થનારા મરજવા જેવા પૂરન

પુરન ભૈયા

નાગરભાઈ

ભૈયાનાં જીવન અને અનુભવો કથાયોગ્ય હતાં. તેનાં ચિત્રોમાં પણ અગમ્યવાદ અને કલ્પનાનાં પૂર દેખાતાં હતાં. પોતે સરસ લેખક પણ છે. આ ચમત્કારિક વ્યક્તિ નાગરભાઈની પ્રેમભરી છાયામાં નિશ્ચિંત અને સુરિચર બની કલાસર્જનો કરે તો જ તેનું જીવન સાર્થક થાય.

લખનૌ તરફ

લખનૌના ભૂતપૂર્વ કમિશ્નર મારા મિત્ર સ્વ. શિવજીલાલભાઈનાં પુત્રી શ્રી કુસુમબેન પાસે મને તારથી જણાવ્યું હતું કે લખનૌની ચિત્રશાળા રમ્મજોના કારણે અંધ થાય તે પહેલાં ત્યાં પહોંચવું, એટલે ઝટપટ તૈયારી કરી બનારસથી લખનૌ જતી સાંજે છ વાગે જીપડની એક ટ્રેન પસંદ કરી. નાગરભાઈ અને પુરન ભૈયાએ સ્ટેશન સુધી બધી જોડવાણ પાર ઉતારી આપી, પણ જે ટ્રેન છ વાગે આવનાર હતી તે રાત્રે બાર વાગે આવી. ત્યાં સુધી એ મંડળીએ પણ અમારી સાથે સહન કર્યું. ભાઈ વ્રજલાલ પણ અહીંથી કલકત્તા પાછા જવા છૂટા પડ્યા. વાદળાં ઘેરાવા માંડ્યાં હતાં. તબિયત સાચવી લેવાનો પણ પ્રશ્ન હતો; પણ એ ટ્રેનની વાત તો અજબ

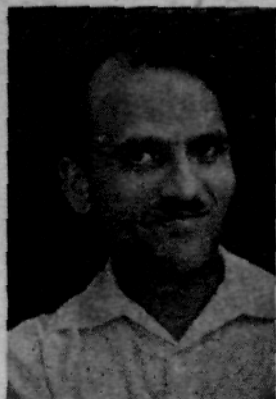
નીકળી. લખનૌ સવારે છ વાગે પહોંચ્યાગવાને બદલે તેણે અમને ચારખાગ રેશને દસ વાગે ઉતાર્યા.

લખનૌ

પાર્સલ ટ્રેન મનસ્વીપણે લખનૌના ચારખાગ રેશનમાં આવી પહોંચી ત્યારે રેશને અમને લેવા કોઈપણ હાજર હોય તેવા સંભવ નહોતો. શ્રી કૃષ્ણવલ્લભ દ્વિવેદીજીને એક કાર્ડ લખ્યું હતું, પણ તેમાં અમે ટ્રેનનો સમય લખી શક્યા નહોતા. તેઓ રેશનની પાસે જ રહે છે એવી માહિતી અના-રસથી મેળવી લીધી હતી. લખનૌનું ચારખાગ રેશન આખા હિંદુસ્તાનમાં તેની સુંદર ધમારતને લીધે પ્રખ્યાત છે. મુંબાઈના સેન્ટ્રલ રેશન જોટલું જ વિશાળ એ રેશન મુસાફરની આંખ દારે છે. મજૂરો પાસે સામાન ઉપ-ડાવી અમે નિશાની પ્રમાણે અવધ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ પાસે પહોંચ્યા, ત્યાં દરવાજાના ઓટલા ઉપર જ એ પ્રેસના સુઘ મૈનેજર બેઠા હતા. દ્વિવેદીજીનું નામ પડતાં જ કહે: ‘ચાલો, હું તમારી સાથે આવું છું.’ પ્રેસની સામેની ગલીમાં મકાનોના નવા પ્લૉક પાડેલા છે, ત્યાં લખનૌના મધ્યમ વર્ગના પરદેશી સરકારી નોકરો અને સંસ્કારી વર્ગનાં કુટુંબો વસેલાં છે. એક નાની ગલીને છેડે જઈ અમે અટક્યા અને અમારા પથદર્શકે અવાજ દીધો એટલે કૃષ્ણવલ્લભજીએ પોતે જ દ્વાર ઉઘાડ્યું.

કૃષ્ણવલ્લભ દ્વિવેદી

‘વિશ્વભારતી’ નામનો હિંદી જ્ઞાનકોષ એમની દેખરેખ અને સંપાદન નીચે ચાલુ પ્રકાશન રૂપે અવધ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ તરફથી નિયમિતપણે બહાર પડે છે. આ કામથી યુ. પી.(યુક્ત પ્રાંતો)માં તો તેમનું નામ જાણીતું છે; પરંતુ મારી સાથેનો તેમનો સંબંધ તો મુંબાઈમાં જાણીતા (હાલ સીનેમા-ખ્યાત) હિંદી કવિ પ્રદીપજી(રામચંદ્ર દ્વિવેદી)ને લઈને છે. એઓ કવિના મોટા ભાઈ થાય. માળવાના રહીશ છતાં અભ્યાસ માટે અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટી કૉલેજમાં ભણવા આવેલા. ત્યારથી યુ. પી.ના વિદ્વાનો, પ્રૌદ્-સરો વગેરેના ગાઢ સંસર્ગમાં આવ્યા અને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ત્યાં જ ખૂંચી

લખનૌના અમારા યજમાન,
હિંદી સાહિત્ય તથા સંસ્કાર-
ગંડળોમાં લબ્ધપ્રતિષ્ઠ, હિંદી
જ્ઞાનકોષ 'વિશ્વભારતી'ના
સંપાદક, અને સીનેગાખ્યાત
કવિ 'પ્રદીપત્'ના મોટાભાઈ

શ્રી કૃષ્ણવલ્લભ દ્વિવેદી

દ્વારે ઉપર, મે મજૂરો પર ગિરતરાસામાન લઈ આવી બિભેલા અતિથિઓને
જોઈને તે જરા વાર તો અચંપો પામ્યા; પણ નામ દીધું કે તુરત ઉમંગમાં
આવી બેટી પડ્યા. પહેલાં ખજર આપેલી તે વાયદાર્થી દસપાર દિવસ અમે
મોડા પડ્યા, એટલે તે તો આશા છોડી બેઠા હતા અને બનારસનું પતું પહોંચ્યું
નહોતું. અમે તો જાણે ધરની હૂંફમાં આવી પહોંચ્યા હોઈએ એમ જ લાગ્યું.
મારે શું કરવું, કેમ કરવું, ક્યાં જવું, કેને મળવું, તેની ચર્ચા હું કરતો હતો ત્યાં
તેમણે કહ્યું, 'અળ એ સળ ઝંઝટ આપ છોડ દીજીયે; મેરેકો હી આપકા પંડા
સમજ લો.' અમને યા, સ્નાન વગેરેમાં રોકી તેઓ એક કલાકનો આજો
બહાર કાઢી આવ્યા. એટલા વખતમાં એમણે શહેરના મિત્રોને ચિઠ્ઠીઓ
લખી નાખી, ટેલિફોન કરી દીધા અને જે ગૃહસ્થોને હું મળવાનો હતો

ગયા. એમના જ છાયાછત્રનીચે કવિપ્રદીપનું
શિક્ષણ વિકસ્યું અને હિંદી સાહિત્યના ઊંચા
સંસ્કાર એને મળ્યા એમ કહીએ તો ખોટું
નથી. અલ્લાહાબાદ અને લખનૌ વિદ્યાપી-
ઠાના પીઠ વિદ્વાનોનો આઠ સંસર્ગ સાધી
કૃષ્ણવલ્લભજી પોતાના સાહિત્યપ્રેમને અખંડ
સરસ્વતી-ઉપાસનાથી જગત્ર નાખી શક્યા
છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ 'વિશ્વભારતી' જ્ઞાન-
કોષ દ્વારા તેને વધુ આપક ક્ષેત્રમાં વહેવડાવ્યો
છે. એઓ ધારત તો ધંધો કરીને કે મિત્ર-
પ્રાઈસરોની સહાયથી જીવનમાં એક સરસ
અને સુખપૂર્ણ સ્થાન મેળવી શક્યા હોત;
પણ સ્વતંત્રતા અને સિદ્ધાંતોનો ભોગ આપવો
પડે એવું કશું નહિ કરવાનું દૃઢ મત લઈ
પોતાનાં કાર્યક્ષેત્રમાં એકાન્ત ધૂન પર એ
મસ્ત રહ્યા છે. પોતાના નાનકડા ખર્ચાકના

તેમને મળવાના સમય નક્કી કરી નાખ્યા. લખનૌમાં કળા, વિજ્ઞાન, પુરાતત્ત્વ વગેરે વિષયોના નિષ્ણાત જગપ્રસિદ્ધ પુરુષો વસેલા છે. વનસ્પતિ-શાસ્ત્રના નિષ્ણાત પ્રો. શહાની, પુરાતત્ત્વના અગ્રિહોત્રી જેવા શ્રી વાસુદેવ-શરણ અગ્રવાલ અને યુનિવર્સિટીની અનેક શાખાઓના જાણીતા વિદ્વાનોની નાગાવલી તેઓ ભેલી ગયા. જન્મવાનું તૈયાર થાય એટલામાં અમે લખનૌનું મ્યુઝિયમ જેવાનું અને સરકારી આર્ટ સ્કૂલની મુલાકાત પતાવી દેવાનું ઇરાજ્યું. કલાકના હિસાબે એક ટાંગો ઉપાડ્યો. લખનૌની વસ્તી થોડી છે, પણ વસાહતનો વિસ્તાર બહુ મોટો છે. ત્યાંના રસ્તાઓની સફાઈ અને મકાનોની શોભા આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ છે.

લખનૌ મ્યુઝિયમ

લખનૌ મ્યુઝિયમમાં સંઘરાએલું પ્રાચીન શિલ્પ મથુરાથી ખીજે નંખરે આવે એવું છે. જૂનાં નવાળી મકાનોના ઉપયોગ મ્યુઝિયમ માટે બંધાયેલો થયો છે. આજે તો મ્યુઝિયમનો સંગ્રહ એટલો વધ્યો છે કે તેની બે શાખાઓ કરવી પડી છે. તેના પ્રધાન અધિકારી શ્રી વાસુદેવશરણ અગ્રવાલજી પ્રથમ મથુરા મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર હતા અને મથુરાનું હાલનું પ્રખ્યાત મ્યુઝિયમ તેમના જ હાથે ગોઠવાયું છે, શિલ્પ ઉપરાંત પુરાણા સિક્કાઓનું જ્ઞાન ધરાવતા વિરલ પુરુષોમાંના તેઓ એક છે; પરંતુ એમનાં જ્ઞાન અને શક્તિને વધારે દીપાવનાર તો તેમનું પરમ સાત્ત્વિક શીલ છે. એ શાંત, સ્થિર નેત્રવાળી દૂબળી-પાતળી મૂર્તિને ક્યાંક એકલા મળે તો ખબરે ન પડે કે તેઓ અધિકારી હશે; પણ જ્યારે તેમનો વાર્તાપ્રવાહ શરૂ થાય ત્યારે થોડી જ વારમાં શુંબલાબદ્ધ વિવિધ માહિતીઓના કથારસથી તમને મંત્રમુગ્ધ કરી દે. અત્રત્યક્ષ રૂપે અમે એકબીજાને પિછાનતા હતા. મથુરાનિવાસી મારા સ્નેહી શ્રી રાધેશ્યામજી દ્વિવેદીએ મને તેમની બધી વાતો કરેલી. તેમણે મારા અજંતાના પુસ્તક ઉપર ખૂબ આશીર્વાદ વરસાવેલા. આજે તેમને મળવાની ધન્ય ક્ષણ પ્રાપ્ત થતાં હું પ્રવાસની સાર્થકતા અનુભવતો હતો. મ્યુઝિયમમાં જતાં આવતાં ટોળાંને વીંધી અમે તેમના ખંડનું ચારણું ઉઘાડી દાખલ થયા તે વખતે

તેઓ નવા આવેલા સિક્કાઓ તપાસવામાં મશગૂલ હતા; પણ કૃષ્ણવદ્સ-
ભજ્જે પાસે જઈ ધીરેથી કંઠક કહ્યું, એટલે તુરત કામ પડતું મૂકી ભાવાવેશ-
માં આગળ વધી દેશી રીતે મળ્યા. એવા પંડિતજન અતિથિ માટે વિવેક-
વાક્યો કહે તે તેમને માટે સ્વાભાવિક ગણાય; પણ તેની યોગ્યતા મારામાં
સિદ્ધ કરવાની મને શંકા હતી. થોડી પળો પૂર્વરમરણોમાં ને મારા પ્રવાસની
હકીકતમાં ગાળી તેમણે મને શિષ્યવિભાગ જોવાનું કહ્યું; અને તેમના હાથ
નીચે ત્યાં રહેલા અધિકારી શ્રી ઉપાધ્યાય વિષે પ્રશંસાપૂર્વક કહ્યું કે એ શિ-
ષ્યવિભાગ એમની સોગતમાં જોશે ત્યારે જ મળ્ય પડશે. ફરી રોજ તેમના
ઘર પર મળવાનું ફરાવી છૂટા પડ્યા અને નજીક પીગન મકાનમાં શિષ્યમંડલ
હતો ત્યાં ગયા. લખનૌનો આ મંડલ સંભાળનાર શ્રી ઉપાધ્યાય તામ્બ જ
આ ખાતામાં જોડાએલા છે. પોતે એમ. એ. થએલા છે અને આ વિષયમાં
ઓતપ્રોત બનેલા એક ઉચ્ચ શ્રેણીના સાહિત્યકાર પણ છે. તેમણે પ્રાચીન,
સુપ્રસિદ્ધ મૂર્તિઓના કલાવિધાનની યોગ્ય કદર અને દર્શન આપતી કેટલીક
કથાઓ લખી છે, જે ત્રણેક ભાગમાં પ્રકટ થએલી છે. મ્યૂઝિયમમાં આજે
કોઈ ખૂણે પડેલી એ કલાકૃતિઓ જે સમયમાં નિર્માણ પામી તે વખતે તેના
સર્વક કલાકારને તે કેવો સંતોષપ્રદ હર્ષ આપતી હશે, લોકોને તે જોતાં કેવો
આનંદ થતો હશે, એ કલાકારના આશ્રયકારો તેને કેમ વધાવતાં હશે, તેનાં
તત્કાલીન કાદંબનિક કથાનકો, તે સમયનું ખાતાવરણ ખડું કરતા મનોહર
ટૂંક પ્રસંગો રચીને તેમણે તેમાં આરખ્યા છે. એવા સુસંપન્ન અને સુયોગ્ય
પુરુષના સંગમાં લખનૌની શિષ્યપ્રતિભાઓ જોતાં વખતનો શુભાર બુદ્ધાર્થ
જવા લાગ્યો. આ મૂર્તિઓનું સ્થાન દેશની કળાશાળાઓમાં હોવું ઘટે. તેના
યોગ્ય ફોટોગ્રાફ કે પ્રતિકૃતિઓ દ્વારા તેનું નવપ્રતિષ્ઠાપન કરવું જોઈએ,
એવાએવા વિચારો હું કરતો હતો ત્યાં યજમાને યાદ આપું કે હજી તો
સરકારી કળાશાળા જોવી બાકી છે અને પાઠશાળામાં મોડું ન થવું જોઈએ!

લખનૌની આર્ટ સ્કૂલ

લખનૌની જાણીતી 'સ્કૂલ ઓવ આર્ટ્સ એન્ડ ફાક્ટ્સ'ની સ્થાપનામાં

ગુજરાતના એત્રણ વિદ્વાનોનો અત્ર ભાગ છે. સ્વ. વિનાયક નંદશંકર મહેતા, સ્વ. શિવલાલ પાનાચંદ શાહ અને શ્રી નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા જેવા ગુજરાતી સિવિલિયનોના પ્રયાસથી આ કળાશાળા અસ્તિત્વમાં આવી છે અને પ્રથમથી જ તેનું નિયમન હિંદી અધિકારીને હાથ હોવાથી તેના પહેલા પ્રિન્સિપલ શ્રી અસીતકુમાર હલધર નિમાયા છે. શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરે હિંદી કલાનું જે અભ્યુત્થાન કર્યું તેની પ્રબળ સાક્ષીરૂપ એ શાળા બની રહી છે અને ત્યાંથી ઘણા સુપ્રસિદ્ધ કલાકારો બહાર પડ્યા છે. એ શાળાના અધ્યાપકો પણ નિપજ્ઞાત અને પ્રસિદ્ધ કલાકારો છે. એક જ શાળામાં વિશેષ વ્યક્તિત્વત્રાળા ઘણા માણસો જે ક્યાં ચે હોય તો તે લખનૌ આર્ટ સ્કૂલમાં છે. એ શાળાના હેડમાસ્તર શ્રી વીરેશ્વર સેન પ્રખર કલાવિદ અને નિર્માતા છે. શ્રી એલ. એમ. સેન ચિત્રવિભાગમાં પાશ્ચિમાત્ય તાલીમ પામેલા નિપજ્ઞાત છે. એ જ પ્રમાણે શિલ્પવિભાગમાં પણ યુરોપની કલાપીઠમાં પાર જિતરેલા વિશારદો છે. પેઢીઓથી ત્યાં જન્મિતસેલા ગુજરાતી નાગર કુટુંબના શ્રી હરિહરલાલ મેઠ પણ એ શાળામાં લાક્ષ (લાખ) -ચિત્રકળાના વિશેષ જ્ઞાતા તરીકે અધ્યાપક છે. લખનૌ કળાશાળામાં પહોંચતાં પહેલાં મેં કંઈક ખ્યાલો કરેલા. ત્યાંના પ્રિન્સિપલ અસીતકુમાર હલધર, શ્રી વીરેશ્વર સેન વગેરેને મારા વિષે પત્રથી માહિતી હતી; મને તેમની દૂરની માહિતી હતી. કલાક્ષેત્રમાં અને કળાના અધ્યાપનમાં જીવનભરનો અનુભવ પામેલા એ પુરુષોને મળતાં ઘણા ખુલાસા અને નિર્ણયો મળશે એવી આશા મેં યાંધી હતી; પરંતુ શાળાના દરવાજા પાસે પહોંચતાં જ ખખર મળ્યા કે શ્રી હલધરને આયાનક સ્ટેશન પર જવું પડ્યું છે. શ્રી વીરેશ્વર સેન, જેને વિદ્યાર્થીઓ ગુરુજી કહે છે, તેઓને આગલે દિવસે એક તાર મળેલો એટલે તે અદ્વાડાગાદ ગએલા; પણ મારા જૂના મિત્ર શ્રી હરિહરલાલ મેઠ હસતે વદને અમારું સ્વાગત કરવા આગળ આવ્યા ને બડા સાહેબોનો ચાર્જ પોતે સંભાળી લેશે એવી ખાત્રી આપી.

શ્રી મેઠ એક સંસ્કારી તરણ કલાકાર છે. શ્રી કૃ. ગુવલ્લભજી જેવા

સાહિત્યપ્રેમી સાથે તેમને ઘાડો મુંઝવેલો તેથી મને આનંદ થયો. તેમને આ શાળા તરફથી ખાસ શિષ્યવૃત્તિ આપીને સરકારે બ્રહ્મદેશમાંથી લાક્ષરસનાં ચિત્રો કરવાનું શીખવા મોકલેલા અને તે કળા હાલ તેઓ ત્યાં શીખવે પણ છે. એમની સાથે ચિત્રશાળાના વર્ગો નિરાંતે જોવાને મળ્યા. લખનૌ કળા-શાળાનું મકાન અને બીજાં વિસ્તાર બહુ મોટાં છે. કલકત્તા કે મુંબાઈ તેની આગળ ઓછાં લાગે; પરંતુ તેના પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓનો સમુદાય નહોતો. ચિત્ર અને શિલ્પમાં સારા અધ્યાપકો છે. લખનૌનું ડિઝાઇનિંગ વખણાય છે. ધંધાર્થી ચિત્રકામ (કમર્શિયલ આર્ટ) ત્યાં સક્રિય શીખવાનાં વિપુલ સાધનો છે. લીથોગ્રાફી સંપૂર્ણપણે શીખવાનો સરંજામ અને અધ્યાપકો ત્યાં છે; એટલે પોસ્ટરો, ચિત્રો ને રંગીન કામ છાપવાની સક્રિય અને પ્રત્યક્ષ તાલીમ ત્યાં મળે છે. આ જરૂરની વિદ્યા હિંદની બીજી કોઈ આર્ટ સ્કૂલમાં શીખવાતી મેં જોઈ નથી. લીથોગ્રાફીની સાથે લાઈન તથા હાઈડ્રોન બ્લૉક્સ, રંગીન બ્લૉક્સ અને તેનું છાપકામ પણ ત્યાં શીખવાય છે. તે બંને માટે સરસમાં સરસ સામાન સામગ્રી અને ગોઠવણ ત્યાં જોવામાં આવી.

લખનૌ આર્ટસ્કૂલની બીજી વિશેષતા પકવેલી માટીની મૂર્તિઓ ને પાત્રો કરવાની કળા છે. તળ લખનૌની એ તો ગૂની કળા છે, પણ શાળામાં મંદકાર પામી આજના કળાકારોની કાન્દમય મૂર્તિઓ સસ્તામાં ત્યાં તૈયાર થવા લાગી છે. એ શુદ્ધ હિંદી કળા છે. તેમાં વિશેષતા અને પ્રચૂરતા લાવવા આચાર્ય શ્રી હલધરે હમણું શ્રી મહાપાત્ર જેવા પુરાણી શૈલીના ઉસ્તાદ કલાકારને અપનાવી લીધા છે. એ શ્રી મહાપાત્રની હકીકતો ‘કુમાર’ માસિકના વાચકો જાણે છે. એમને ત્યાં મળવાની મને ઓક્કસ આશા હતી, પરંતુ તે પણ તે દિવસે બીમાર હોવાથી ન આવી શકવાના અગર મળ્યા. બીજી તરફ અમારો વખત તોળીતોળીને વાપરવાનો હતો એટલે એ મુલાકાત પણ નિરૂપાયે ન થઈ શકી.

લખનૌ કળાશાળાને લગતી વર્કશોપ હાલ યુદ્ધ ઉપયોગી સામગ્રી બનાવવામાં રોકાયેલી છે. શાળાના પ્રવેશદ્વાર પાસે એક મોટા પાર્ટિયા પર

આજસુધીમાં એ શાળામાંથી ઉત્તમ પદક (distinction) પામેલા વિદ્યાર્થી-
ઓની નામાવલિ આપેલી છે. એ નામોએ શાળાને ઘણી નામના અપાવેલી
છે. તે પૈકીના શ્રી પી. રૉય. શ્રી જિજ્ઞાસુ વજેરે લખનૌમાં જ વસ્યા
છે; પણ હું માત્ર શ્રી પી. રૉયને જ મળી શક્યો. એમને પણ મારા આવ્યાના
સમાચાર મળ્યા હતા અને અમે બહાર નીકળ્યા તે પહેલાં મળી ગયા હતા,
એટલે પાછા વળતાં એમને એમના મુકામે-લખનૌની પ્રસિદ્ધ એમ્પાયર
હોટેલમાં-જઈ મળ્યા. આ એકલપંથી કલાકારની કૃતિઓ એટલી તો લોક-
પ્રિય બની છે કે એમની પાસે ભાગ્યે જ ત્રણ કે ચારથી વધુ ચિત્રો સંગ્રહમાં
હોય છે.

ળીજી મળવા જેવા કલાકારો શહેરમાં નહોતા. મને સૌથી વધુ ખેદ તો
એ થયો કે ગુજરાતના કલાકોવિદ શ્રી નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા (I.C.S.)
પણ ન મળી શક્યા. તેઓ અદમોડા શ્રી ઉદયશંકરના નવરાત્રના ઉત્સવમાં
ગએલા હતા. એમની ગેરહાજરીની જિણપ ખરેખર મને સાલી. ળીજી બંધી
રીતે શ્રી કૃષ્ણવલ્લભજીએ ત્યાંના સંસ્કારી મંડળમાં જે પ્રચારકામ કર્યું તેનો
હું સરસ લાભ પામ્યો.

લગભગ એ વાગ્યા સુધી શ્રીમતી દિવેદીજીને રાહ જોવડાવી અમે એ
નાનકડી પાકશાળાનો પ્રસાદ પામ્યા. એ નાના નમણા મકાનમાં આ બાવ-
ભર્યા દંપતીના આશ્રમે અમને ઘર જેવું સ્વાસ્થ્ય મળ્યું. જમીને રાતની
બિંધની ખોટ પૂરી કરી, ત્યાં સાંજ પડી. હવે એક અગત્યની મુલાકાત પાર
પાડવાની હતી. અમદાવાદના કલાપ્રેમી શેઠ ગિરિજનપ્રસાદ ચીનુભાઈનાં નાનાં
બેન સૌ. સૌદામિનીબેન લખનૌના આગેવાન ગૃહસ્થ ડૉ. વ્યાસના સુપુત્ર
શ્રી ડૉ. નિરંજન વ્યાસનાં સૌભાગ્યભાગી છે. સર ચીનુભાઈના કુટુંબ સાથે
મારો અંગત નાતો હોવાથી ત્યાં મારે પહેલું જવું જોઈતું હતું; પણ લખનૌનાં
લાંબાં અંતરે જોતાં અમારો મુકામ યોગ્ય સ્થળે થયો લાગ્યો. ડૉ. શ્રી નિ-
રંજન વ્યાસને મળતાં તેમણે ળીજે દિવસે ખોતાને ત્યાં કેટલાક કલાકારો

સાથે મળવાનો ધરાદો જણાવ્યો; પણ સમય અને તબિયતના કારણે તેમને હું સંમતિ આપી શક્યો નહિ.

ત્યાંથી રજા લઈ આપણા બીજા ગુજરાતી સિવિલિયન સ્વ. શિવલાલ-લાલનાં મુપુત્રી શ્રીમતી કુસુમબેન પાલને અમે મળવા ગયા. એ જાહેનમાં તેમના પિતાનું સૌજન્ય અને વિદ્વાનો વારસો ઊતરેલાં જોયાં. તેમણે સ્વ. શિવલાલલાલના રમરણમાં એક વિદ્વાતાને કલાપૂર્ણ રમારકગ્રંથ બહાર પાડ્યો છે, જેમાં હિંદી, અંગ્રાજી ને ગુજરાતી વિદ્વાનો તેમજ કલાકારોએ સરસ ફાળો આપ્યો છે. એમનું મકાન પણ ક્યાંનું ક્યાં દૂરતા પસમાં હતું. એમને મળી લઈ થાકતાથાકતા રાત્રે મુકામ બેગા થયા અને બીજા દિવસે નીકળી જવાનો સંકલ્પ કર્યો.

બીજો દિવસ

પણ શ્રી દિવેદીજીના મનમાં તો કંઈ ઓર જ તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. બીજો દિવસે સવારમાં નાહીધોઈ સાયકલ લેતાક ને કહે કે ‘હું બે કલાકમાં આવું છું. ફેટલાક ખાસ મિત્રો સાથે આપનો મેલાપ ગોઠવેલો છે; નહિ તો તેઓ મને અપરાધી દરાવશે.’ એ ગયા તે ગયા. લગભગ એક વાગ્યે થાક્યાપાક્યા આવ્યા, પણ મોં પર ખૂબ હિલ્લાસ હતો. ‘સાંજે બહુ સરસ મેળાવડો કાન્યકુબ્જ કૉલેજમાં થશે. તેના પ્રિન્સિપલ મારા મિત્ર છે. બીજા કવિઓ અને કલાકારો ત્યાં મળશે અને થોડા કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ હશે.’ મારે તો જલ્દી નીકળી જવું હતું, પણ તેમણે બંધન નાંખ્યું. અવાસમાં અમે અલ્લાહાબાદ છોડી દીધું હતું, પણ અલ્લેથી ત્યાંનું મ્યુઝિયમ જોવાનો એકસરખો આગ્રહ થયો, એટલે નક્કી કર્યું કે મોડા થયા છીએ તો એ તીર્થ પણ કરી લેવું; પણ અલ્લાહાબાદમાં કાંઈ મિજન નહોતી. કલકત્તાથી ‘વિશાલ ભારત’ના ડ્રી રામ શર્માએ એક મિત્રનું સરનામું આપેલું; પરંતુ કનપુરમાં ઘણા ગુજરાતીઓનું સંસ્થાન છે અને મારા નિકટના સ્નેહીઓ પણ ત્યાં સારી સ્થિતિમાં ધંધા ચલાવે છે તેથી,

તેમજ ઝરિયાથી પણ આગ્રહ થએલો કે મારે તે બધાને ગળ્યા વિના જવું યોગ્ય નથી તેથી, ઝરિયામાં ખાણોના ધંધામાં અત્ર ભાગ લેનાર રનેહી મુ. જોરધનદાસભાઈના સુપુત્ર મુકુટલાલને કાનપુર તાર કરી દીધો. આમ, ત્રીજા દિવસે સવારે તો કાનપુર માટે નીકળી જવાનું નિશ્ચિત જ થઈ ગયું હતું.

કા.ચકુજી કૉલેજમાં

આગલા દિવસના થાકની અસરને લઈને આખો દિવસ ક્યાંય પણ જઈ શકાયું નહિ મનની અને શરીરની શક્તિઓ વિશ્રાન્તિ માગી રહી હતી, એટલે સાંજ પૂરતો મોરચો સંભાળવા અમે મુકામ બહાર પગ જ મૂક્યો નહિ. સાંજે છ વાગ્યે દિવેદીજીએ ઉપાડયા કાન્યકુજી કૉલેજ તરફ. લખનૌની એ સુપ્રસિદ્ધ કૉલેજ છે. અમે પહોંચ્યા ત્યારે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રાઈસરો ત્યાં રહ જતા હતા. અહીં શી રીતે અમારો વિચાર-વિનિમય થશે તેનો કોઈ જ અંદાજ નહોતો; પણ પ્રસંગને કંઈક રૂપ આપવા મેં મારી પાસેનાં ચિત્રો અને ચિત્રપટો એ મોટાં લાયબ્રેરી-ટેબલો ભેગાં કરી તે પર પાથરી દીધાં અને તે વિષે અવિધિસર વાતો અને ખુલાસા આપવા માંડયા, એટલામાં તો કવિમંડળ, પ્રાઈસરમંડળ અને શ્રી વાસુદેવશરણ અગ્રવાલજી આવી પહોંચ્યા. તેમણે પણ એમાં ખૂબ રસ લીધો. થોડી વારે પ્રિન્સિપલ મહાશયે દરખાસ્ત મૂકી કે આપણે કંઈક વિધિસર વાર્તાલાપ અને પરિચય કરીએ. એમ કહી સભાનું અધ્યક્ષસ્થાન લેવા શ્રી અગ્રવાલજીને વિનંતિ કરી. મારી પિછાન આપવાને દિવેદીજીએ કંઈકંઈ પૂર્વતૈયારી કરી હતી, - 'વિશાલ ભારત'ના અંકમાંથી ને 'કલાકલાપ'માંથી; પણ પ્રમુખશ્રીએ પોતાના અરધા કલાકના પ્રારંભિક વ્યાખ્યાનમાં મારા વિષે એટલી બધી માહિતી અને કલાત્મક ભૂમિકા આપી દીધી કે તેમને જોડવાનું રહ્યું જ નહિ; પણ મારા માટે પછી વિમાસણ થઈ કે એટલા ત્રિદ્વિતાપ્રચૂર ભાષણ પછી મારે કઈ રીતે સભાનું રસરંજન કરવું. વળી સ્ત્રી આગળ હિંદીમાં જોડવાનું હતું. પ્રસસના આગળના અનુભવો

યાદ કરી મારા વક્તવ્યમાં સરળતા અને ગિખાલસતા બંધાવી જે કંઈ અનુભવસિદ્ધ હતું તે જ મેં કહ્યું. પોણા કલાક પછી કોલેજના પ્રિન્સિપલ આભારદર્શન માટે ઊભા થયા ત્યારે જ સમજી શક્યો કે ધંધરે મને કસોટીમાંથી પાર ઉતાર્યો હતો. એમણે તો ખીજે દિવસે કોલેજની મોટી સભા દરાવી મને રોકી પાડવાનો અનુરોધ કર્યો, પણ તે મારા માટે તદ્દન અશક્ય હતું. રાત્રે મુકામ પર આવ્યા ત્યારે દિવેદીજીએ જણાવ્યું કે એ લોકોએ એમના પર ખડુ દળાણુ દ્યું છે કે મારે અહીં વધારે માણસોને મળવું; પણ તેમણે જ મારી તળિયતમાં ફેર પડેલો બોલ્યો હતો, એટલે તેકો ન આપ્યો.

સભાજી દિવેદી દંપતીથી રજા લેતાં કુટુંબ વિખૂટું પડતું હોય એવી લાગણી થઈ. કોઈ સાધનસંપત્તિ યજમાન કરતાં થે વધુ સેવા અને સ્વાસ્થ્ય તેમને ત્યાં અમને મળ્યાં હતાં. સવારે કાનપુર જતી ટ્રેનમાં અમે દસામને અડી ગયા ત્યાં સુધી દિવેદીજીનાં શ્રમ ને કાળજીનો પાર નહોતો. એ કલાકની જ મુસાફરી હતી. દસ વાગ્યે તો કાનપુરના વિસ્તારવંત નંકશનમાં મુસાફરોની ભરપૂર ગિરદીમાં અમે ઊતર્યા.

કાનપુર

ઝરિયા જેવું જ ગુજરાતનું ખીજું મોટું ઓંચાન કાનપુર ગણી શકાય. અમારા રોહીગંઢથી અને સાહસિક ઉલ્લાસિનીના શ્રી ગોવર્ધનદાસ ભટ્ટ તથા તેમના સુપુત્રો અને હાથવદવાળા હિંગતલાઈ એમ ચારવાંચ જણાએ ટ્રેનના ડગાએ પર છૂટીછૂટી નજર રાખી હતી. સ્વદેશી મહેમાનોને હાથ કરતાં તેમને ચાર લાગી જ નહિ. દાદર પાસે વ્રદ્ધ એ. વર્ધનદાસદાદા ઊભા હતા અમને બેઠું તેમનું મન ખડુ પ્રસન્ન અને ઊર્મિલ બનેલું લાગ્યું.

ધેર પહોંચ્યા પછી સમગ્રમયું કે અહીંના બંધુઓના પ્રેમપાશથી સહજ-માં છૂટા થવાય એવું નથી કાનપુરમાં એ સૌને મળવા સિવાય કંઈ પ્રયોગન નહોતું, એટલે ત્યાં મુકામ રાખી એક દિવસ અહલાહાયાદ માત્ર હાથથેલી

લઘુ જઘ આવવું અને અહીં જ સૌની સાથે વધુ વખતનો લાભ લેવો એમ ઠરાવ્યું. અલ્લાહાબાદના અજ્ઞાત મિત્રોને પણ ઓછામાં ઓછી તકલીફ થશે એ વિચાર પણ યોગ્ય લાગ્યો. કાનપુરમાં કળાવિષયક સંશોધન કે પરિચયો કરવાના હતા નહિ; પણ કાનપુરનો વ્યાપારઉદ્યોગ-વિસ્તાર જોવા જવો લાગ્યો. ગુજરાતી બંધુઓએ ત્યાં સારી પ્રગતિ કરી છે અને હવે ઉદ્યોગો સ્થાપવાના મનસૂબા પણ કરી રહ્યા છે. મિલ-રોર્સ સમ્પ્રદાયનું બજાર તો તેમના જ હાથમાં છે, એટલે શ્રી ગોવર્ધનદાસ ભટ્ટના સુપુત્ર મુકુટલાલે ‘પીપલ આયર્ન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ’ સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ હાથ કરી છે. ધંધાની સાથે ગુજરાતી બંધુઓએ વેપારી તરીકે સારી શાખ પાડી છે. તેમનો શુદ્ધ વ્યવહાર, ચીવટ અને નિયમિતતા વખણાય છે. કાનપુર ઉદ્યોગનું કેન્દ્ર હોવાથી ત્યાં એક સારી ટેકનોલોજિકલ સ્કૂલ છે. તેના ગુજરાતી પ્રિન્સિપલ શ્રી શ્રીદ્વ લોકપ્રિય વ્યક્તિ છે. તેમના જ સ્ટાફમાં શ્રી હરિલાલ મૂળાણી સાયન્સના પ્રોફેસર છે. બીજા સુપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી ડૉ. લાભશંકર ભટ્ટ હું જ્યો તે પહેલાં થોડા જ વખતે દિલ્હીમાં સરકારી ઍમ્બ્યુનિશન ખાતામાં ઈચ્છા હોદ્દા પર બદલી થવાથી ગએલા. ડૉ. ભટ્ટે કાનપુરમાં ગુજરાતી સમાજની સેવા બહુ કરી છે અને તેથી સૌ તેમને યાદ કરે છે. તેમના પ્રયાસથી કાનપુરની ગુજરાતી શાળાનું ત્રણ મજલાનું સુંદર મકાન બંધાયું છે અને કાનપુરની તે એક નમૂનેદાર શાળા ગણાય છે. આ મકાનમાં ગુજરાતી મંડળે મારા જવાના પ્રસંગને એક મેળવણી રૂપે વધાવ્યો. વિદ્યાર્થીઓ, તરણો ને ગૃહસ્થોની મોટી હાજરી ત્યાં થઈ હતી. ગુજરાતી સમાજના પ્રાણસંચાલક શ્રીયુત ચંદ્રારાણ્યએ તે પ્રસંગે સુંદર પ્રવચન કર્યું હતું અને મંડળે મારા પ્રવાસની હકીકત બહુ રસપૂર્વક સાંભળી હતી. કાનપુરનું ગુજરાતી યુવક મંડળ બહુ આશ્ચર્યદાયક નું બનેલું છે. તે બધાની શુભ પ્રવૃત્તિ અને વિચારો પ્રકટ કરતું એક હસ્તલિખિત માસિકપત્ર જોઈ મને બહુ આનંદ થયો. કાનપુરમાં વળી મારા એક પુરાણા મિત્ર લક્ષ્મીદાસભાઈ ઠાકર મળી આવ્યા. તે ઍમ્બ્યુએટ થએલા છે, છતાં ધંધામાં સાહસિક હોઈ કાનપુરમાં

‘હાકર બોર્ડિંગ હાઉસ’ ઉઘાડ્યું છે. તેમનો આશય એ છે કે વેપાર રાજગાર માટે આવતા ભાઈઓને ઘર જેવી ખાનપાનની સગવડ મળે તો પરદેશમાં તેમનાં શરીર સારાં રહે અને પ્રગતિ સાધી શકે. વાત તો ખરી છે કે ગુજરાતી રસોડાની લિબ્જલ ઇતર પ્રાંતોની બનર ગોઠવણમાં લગભગ સ્વપ્નવત્ છે. શ્રી હાકરના ભોજનાલયમાં ઘરની જેમ જ દાણા ઝાટકા સાફસૂદ કરી સંઘરવામાં આવે છે અને શાકપાત્ર પણ ગૃહસ્થની રસવૃત્તિ અનુસાર તાજાં મેળવે છે. એમનો સંકલ્પ છે કે એવી આંતરિક સ્વચ્છતા અને પ્રામાણિકતા ન જળવાય ત્યારે એ ધંધો બંધ કરવો. કાનપુરનાં ઉદ્યોગકેન્દ્રો અને સંસ્થાઓ જોવાને તો બહુ દિવસો જોઈએ, એટલે મેં મિત્રમેળાપથી સંતોષ માની અલ્લાહાબાદ જવાનું વચગાળે સાધી લીધું.

અલ્લાહાબાદ

શ્રી રામ શર્માએ અલ્લાહાબાદ લીડર પ્રેસમાં શ્રી વાયરપતિ પાઠકજીનું સરનામું આપેલું ત્યાં મેં આગલા દિવસે કાર્ડથી ખબર આપેલા. એક અજાત મિત્રને મોડી રાત્રે તકલીફ રૂપ ન થવાના વિચારે રાત્રે દસ વાગ્યે ટ્રેનમાંથી જિતરી અમે વેપર્ટિંગ રૂમમાં સવાર પાડી દેવા ધારેલું; પણ એ અમળી દુનિયામાં જે મને આંગળાથી શોધી આપનાર એક ભોમિયો લર્ધ પાઠકજીએ આવી નમસ્કાર કર્યા! જે ભાઈએ મને ઓળખાવ્યો તેમને તો હું ન ઓળખી શક્યો. તે સાબરમતી આશ્રમમાં કોમળી જોડે આવ્યા હશે અને મને જોયો હશે. તે પાઠકજીને ત્યાં જિતરેલા અને બીજી ટ્રેનમાં જવાના હતા, તેથી અમારી પિછાન કરાવી આવતા થઈ ગયા. અમે તો સ્ટેશનમાં રહેવાનો ઇશિદો બાહર કર્યો, પણ પાઠકજી તો કાંઈ જુદી જ માયા હતા. શ્રી રામ શર્માની ચિટ્ઠી મળે પછી કંઈ કહેવાનું હોય જ નહિ. ‘આપ પ્રથમ મેરે મકાનયે ચલીએ. બહુત દૂર નહિ હૈ.’ રાતના દસ વાગ્યે આંધળાને દોરનાર લાકડી મળે એવી તેમની હાજરી અમને પ્રિય થઈ પડી. લીડર પ્રેસના કોમ્પાઉન્ડમાં ઘોડાગાડી પહોંચી ત્યાં સુધીના રસ્તામાં કંઈ જ સૂઝ નહોતી પડતી. લીડર પ્રેસના આલિશાન મકાનની બારીઓ ઝગમગતી હતી અને સવારની પ્રતનો ધમધમાટ કરતાં

અહલાહાળાદમાં 'લીડર' પત્રની હિંદી આવૃત્તિના 'પુસ્તક પરિચય' કાર, અને લીડર પ્રેસ તરફથી પ્રકટ થતાં પુસ્તકોના વ્યવસ્થાપક શ્રી વાચસ્પતિ પાઠકજી અમારા યજમાન હતા. સાહિત્ય અને કલાના શિક્ષક આ વિદ્વાનનું ચિત્રગંડળ બહુ બહોળું અને દેશની જુદીજુદી પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળા મેં હું હતું.

અહવાહારની તૈયારી રાખી હતી. એમણે અને ચિ. નરેન્દ્રે જોઈતો જવાબ કરી લીધો. બિજાનાં તૈયાર હતાં, પણ આવા વિદ્વાન યજમાનનો પરિચય કરવાની ઇચ્છાએ ઊંધ ન આવી, એટલે વાર્તાલાપે ચડ્યા. એવામાં 'લીડર'ના રાત્રિના મેનેજર આવી ચડ્યા, તેમને પાછો પરિચય આપ્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે સવારની પ્રતમાં મારા આવ્યાના સમાચાર અને મળવાનો સમય બીજામાં જોડવાઈ ગયાં! શ્રી પાઠકજી 'લીડર' પત્રની

મશીનો ગાજતાં હતાં. પાછળના ભાગમાં સ્ટાફને રહેવાના ખંડ હતા. તેમાંના એકનું આ છું પંડિતજીએ ખખડાવ્યું. આગળનો નાનો ખંડ એક મોટી પાટથી રોકાઈ ગયો હતો. તે પર ચોપડીઓના ઢગલા પડ્યા હતા અને ભોંત પર હિંદી કલાકારોનાં નાનાં મોટાં ચિત્રો ચોડેલાં હતાં. તેમાં મેં આકાશે કમળદૂંબો લઈ જતા હંસોવાળુ મારું 'મેઘદૂત'નું ચિત્ર જોયું. ચોંધાને કહે: 'આપકા અપ્રત્યક્ષ પરિચય તો પૂર્વસે હી હો ગયા હય. આજ આપકે સ્વયં પધારનેસે મેં ચૌર ધન્ય હુવા.' એ પાટ, બેઠક, બિજાનું અને મેલાપની જગ્યા હતી. હું ત્યાં જોડવાયો. પંડિતજીએ દરેક કલાકારનું હસ્તકૃત અસલ ચિત્ર પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ તેમનો ખાસ નાદ હતો.

મેં પત્રમાં સ્પષ્ટ લખ્યું હતું કે રાત્રે અમે કશું બોજન લઈશું નહિ, છતાં તેમણે પોતે કંઈ ખાધું નહોતું અને

હિંદી આવૃત્તિના 'પુસ્તકપરિચય'કાર અને પ્રેસ તરફથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકોના વ્યવસ્થાપક હતા. યુ. પી.ના વિદ્વાનો થોડી અને સાદી સામગ્રી પર ધર ચલાવી શકે છે; પણ અભ્યાસનાં પુસ્તકો અને સંગ્રહ પર બહુ પ્રેમ રાખે છે. શ્રી વાયરપતિજીનું મિત્રમંડળ બહુ બહોળું અને દેશની જુદીજુદી પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાએલું હતું. કળા ઉપર તેમણે કેટલીયે વાતો ધગશપૂર્વક કરી. તેમણે મારો બીજા દિવસનો પ્રોગ્રામ જોઈવી કાઢ્યો. સવારમાં પ્રયાગ-સંગમ જઈ આવવું બપોરે મિલાપનો સમય રાખવો, સાંજે મ્યુઝિયમ જોવું. અલ્લાહાબાદ મ્યુઝિયમમાં મહાપ રોરીકે ફેટલાંક ચિત્રો લોન તરીકે આપેલાં હતાં તે હું જાણતો હતો. મ્યુઝિયમમાં તેની જોઈવણ, મનવટ

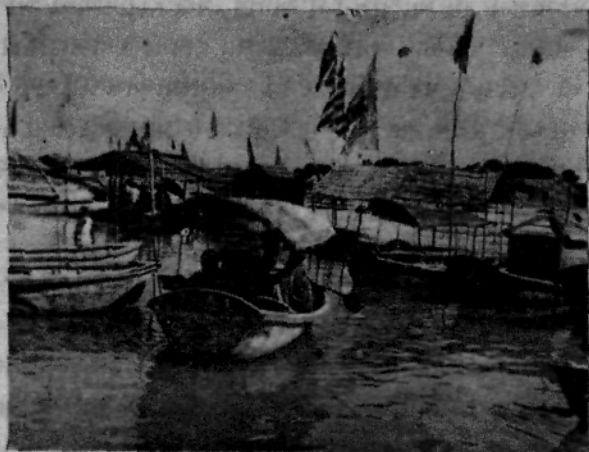
અલ્લાહાબાદના મ્યુઝિયમની જોઈવણ,
મનવટ અને પ્રચાર કરનાર કલાપ્રિય
સગજન શ્રી રામચન્દ્રજી ટંડન

અને પ્રચાર કરનારા કલાપ્રિય સગજન શ્રી રામચન્દ્ર ટંડનને મારે મળવું છે એ વાત મેં પાઠકજીને લખેલી, એટલે સવારમાં પ્રાતઃ વિધિથી પરવારી બેઠા કે તુરત એક કાશ્મીરી તરુણ કાળી ટોપી, લાંબો કાળો અચકન ને પહોળી ખાંચના લેંઘામાં પોતાની સાઈકલ બારણા આગળ ખડી કરી અંદર આવ્યા. 'યે ટંડન સાહબ આ ગયે.' પ્રેમપૂર્વક નમસ્તે થયા. તેમના હાથમાં લીડરની સવારની પ્રત હતી, તેમાં અમારો પ્રોગ્રામ છપાએલો બતાવ્યો. તે વાંચી તેઓ તરત ખચર કાઢવા આવ્યા હતા કે તેમને નીરાંતથી મળવા કયો સમય મળશે. મારી ઇચ્છા

પ્રમાણે પાદકુળે વિદાય થવાને સાંજની ટ્રેનનો ટાગ્મ પણ બહાર પાડી દીધો હતો, એટલે ટંકનળને ચિંતા થએલી; પણ અમે ટૂંકમાં જણાવ્યું કે અલ્લાહાબાદમાં તેમને જ મળવાનું અને શેરીક ચિત્રાલય તથા મ્યુઝિયમ જોવાનું જ માત્ર કામ હતું. અલ્લાહાબાદ મ્યુઝિયમના પ્રસ્તાવક શ્રી વ્યાસજી પ્રવાસમાં હતા, એટલે તેમની ખોટ તો ભોગવવાની જ. ટંકનળના ગયા પછી એક છકડો ભાડે કરી અમે પ્રયાગતીર્થ તરફ હંકારી ગયા. અલ્લાહાબાદ શહેરનો સરિયામ રસ્તો વીંધીને લગભગ ચાર માઇલ સુધી અમને લોકજીવન નીરખતાં જતાં વખત લાંબો લાગ્યો નહિ, પણ લગભગ સવા કલાકે ત્યાં પહોંચ્યા.

પ્રયાગ સંગમ

પ્રયાગ સંગમ આગળ અંતે મહાનદીઓના પટ શહેરની સપાટીથી ઘણા નીચા-લગભગ વીસ ફીટ જેટલા-ઊંચે ગએલા છે, પણ યુગોથી નદીનાં પૂરોએ તેનો વિસ્તાર એટલો બધો વધારી દીધો છે કે જે નદી મળે છે તેની વચ્ચેના રેતાળ પ્રદેશમાં ચાર વર્ષે ભરાતો કુંભ મેળો તેમાં સમાઈ જાય છે. લગભગ વીસ લાખ માણસોની મેદની ત્યાં જામે છે અને આખા હિંદુસ્તાનના ધર્મ-સંપ્રદાયોનાં ભાવિક નરનારીઓ, વેરાગીઓ, વેપારીઓ અને રખડુઓનો ત્યાં સંપર્ક જામે છે. એનો બહોળસ્ત રાખવા ખાસ પોલીસ, ખાસ મ્યુનિસિપાલિટી તથા અનેક સેવાસંઘોનો પ્રયત્ન થાય છે. આ મેળો જગતનો મહામેળો ગણાય છે, કારણ કે આ મેળાની સંખ્યા જેટલી બીજા કોઈ મેળાની સંખ્યાપરંપરા થતી નથી. આખા આર્યાવર્તની એકતા સાધવા પ્રાચીન મહર્ષિઓ અને સંત મહાત્માઓએ આ સ્થાનનું માહાત્મ્ય કેવી રીતે જમાવી દીધું છે તે વિચારીએ તો આશ્ચર્યકારક પ્રકાર લાગે છે. ગઈ સાલ કુંભમેળો થયો હતો, પણ યુદ્ધના પ્રયંગોએ નવા આવનાર પર અંકુશો મૂકી દીધા હતા. અમે ગયા ત્યારે તો એ પ્રદેશ સાવ ખાલી હતો. માત્ર પંડાઓની કુટિરો અહીંતહીં નામો અને ચિહ્નોવાળા ધનગરા ફરકાવી રહી હતી. અમે નદીના પટમાં ઊતર્યા કે તરત

અહલાહાળાદમાં પ્રયાગ સંગમ આગળ યાત્રાળુઓની હોડીઓ

પંડાઓએ અમારો પીછો પકડેલો, પણ અમે જાત્રાળુ નથી, જ્ઞાનપ્રવાસીઓ જ છીએ એવો ખુલાસો પાઠકજી સ્થાનિક દબો આપી દેતા એટલે ચૂપ થઈ જતા. આ પંડાઓ જાત્રાળુઓને પોતાની કુટિરમાં મુકામ આપે, તેમનાં કપડાં જોડા વગેરે સાચવે, વિધિપૂર્વક સ્નાન કરાવે અને શ્રદ્ધા પ્રમાણે દાન ઉત્તરે રાવે છે. અમારે કોઈનું કામ નહોતું, છતાં એક પંડો જિદ્દ કરીને પણ અમે સંગમ આગળ જવા એક હોડી કરી તેમાં ચડી બેઠો. એને આશા હતી કે સ્નાન કરતી વેળા તો તેને તક મળશે. હોડી સંગમમાં યમુનાના પ્રવાહમાં જ ઊભી રહે છે. ગંગાનો પ્રવાહ બહુ વેગવંત હોવાથી કોઈ તે બાજુ નહાવા જતું નથી. સંગમ—ત્રિકોણ આગળ લાકડાનો એક લાંબો ડકો આંધેલો છે, તેને વળગી લોકો સ્નાન કરી લે છે. વળી ત્યાં યમુનાના કાચગાનું પણ બહુ જોર છે. ઘણી વાર તે માણસોને બચકાં ભરી જાય છે. કપડાં ધોવાનું સાધન તો ત્યાં હોય જ શાનું ? બીને કપડે હોડીમાં ચડી કોરાં બદલી લેવાનાં. અમે ઉપરની ચેતવણી અને સાવચેતીઓ પાળી સ્નાન કરી લીધું અને હોડી પાછી ફેરવી.

પેલા પંડ્યાજીને કંઈ આશ્વાસન ન આપાયું, પણ હોડીવાળાને એક આનો વધારે આપ્યો. પંડ્યાજીનું જોર એટલું બધું હોય છે કે તેઓ હોડી દરાવી આપે તો હોડીવાળા પર તેમનો હક ચડે ! અમરથા એસવા દેવાની તો કોઈ પંડાને નાજ ન પડાય. આ પંડ્યાજી મુસાદરોની પ્રામાણિક સેવા કરે અને સંસ્કૃતિના આ દાનપ્રદાનના કાર્યમાં પ્રયાસ કરે તો આખા ભારતવર્ષને ઉપકાર કરી શકે. જોરોજર એક વાગ્યે અમે મુકામ પર પહોંચ્યા અને યાત્રાના તપથી ક્ષુધાદેવી પ્રસન્ન થયાં હતાં તેમને પાંદકજીની અન્નકુટિરમાં વધાવી લીધાં. તે પછી થાકે પણ થોડો હક કરી આંખ મીંચાવી દીધી.

કલાકાર સુખવીરસિંહજી સન્યાસ

પંદરેક મિનિટ બાદ જાગ્યો તો કોઈ યુવાન સાથે પાંદકજીને વાર્તાલાપમાં ઝૂંકેલા સોંભળ્યા. લીડરની સવારની જાહેરાત વાંચી એ ભાઈ આવી પહોંચેલા. લખનૌ આર્ટ સ્કૂલમાં કલાવિભાગમાં ડિપ્લોમા લઈ આવેલા એ યુવાન કલાકાર સુખવીરસિંહ સન્યાસે ભાઈ જગનલાલ જાદવ પાસેથી મારો પરિચય મેળવેલો, એટલે આકર્ષાઈ સંપર્ક સાધવા ધાર્યું હતું. એ ભાઈએ પોતાની કળાશાળા ઉઘાડી છે અને યુનિવર્સિટીના આશ્રયે એક કળાવર્ગ ચલાવે છે. તેમણે આગ્રહ કર્યો કે મારે તેમની શાળા જોવી. સમયની ખેંચ હતી, પણ નિરૂપાયે તેમને વશ થવું પડ્યું. શ્રી પાંદકજીએ જે મિત્રોને બોલાવી, બીજા મુલાકાતીઓને ચાર વાગ્યે મ્યુઝિયમનો વાયદો આપવો દરાવી, અમારાં જિસ્તરા પોટલાં સાથે ટાંગો ઉપાડ્યો. સામાન પ્રથમ વેઈટિંગ રૂમમાં મૂકી દીધો અને પછી આગળ ચાલ્યા અંતર બહુ લાંબું જણાયું, પણ તેથી અણાહાબાદની એક બીજાજાગુ જોવા મળી. માર્ગમાં નહેરુના આનંદભવનનાં દર્શન કર્યાં. સુખવીરસિંહજીની શાળા એક બંગલાના નીચલા તળમાં હતી. પ્રકાશની કે બેડકની ગોદવાણુ જોરોજર નહોતી, પણ તેણે તેની સગવડ બહુ સુંદર કરી હતી. લખનૌ આર્ટ સ્કૂલમાંથી તેણે રંગ અને રેખાની હથોટીમાં સારી પ્રવીણતા મેળવી હતી. ચિત્રના વિષયો મોટેભાગે રાધાકૃષ્ણ કે પુરાણોના હતા. અત્રતન જીવનની વિચારસરણિ તેમાં પ્રવેશી નહોતી, તેમ શિક્ષણની

કોઈ સ્થિતિ પ્રાપ્તિનો ખ્યાલ હજી મળ્યો નહોતો; પણ તેનો ઉત્સાહ ઘણો હતો. તે જો દેશના શિક્ષણવિધાયકો તથા ઘડતી રાષ્ટ્રીય શિક્ષા તરફ નજર રાખી પોતાના પ્રયાગો કરે તો તેને કાર્ય કરવાને મોટું ક્ષેત્ર હાથ લાગ્યું હતું ને તેમાં સફળ થાય એમ હતું. વિદ્યાર્થીઓને તો હું નજ મળી શક્યો, પણ ત્યાં આવવા જવામાં જે વખત ગયો તેના પ્રમાણમાં હું ત્યાં વખત ગાળી શકું એમ નહોતું, એટલે જલદી વિદાય લઈ ચાર વાગ્યે મ્યુઝિયમમાં ટંડનજી પાસે હાજરી આપવા ઉતાવળ કરી. માર્ગમાં મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી દર વર્ષે ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન ભરાય છે તેની તૈયારીઓ જોઈ. મ્યુનિસિપાલિટીએ ચોક્કસ જગ્યા નક્કી કરી રાખી છે, ત્યાં દર વર્ષે દુકાનો બાંધી આપે છે અને તેમાં સ્વદેશી માલની જ દુકાનોનું પ્રદર્શન ભરે છે. સાથે તમાશા ગમ્મત અને રંજનનાં સાધનો અને સંસ્થાઓ પણ હોય છે. મોટાં શહેરોએ આ દાખલો લેવા જેવો ખરો.

અહ્મદાબાદ મ્યુઝિયમ

અમે જે કૉમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થયા ત્યાં મ્યુ. ઝાડુવાળાઓની મોટી મેદનીએ યોગાન રોકા લીધું હતું. તેનો ખુલાસો પૂછતાં જણાવું કે અહ્મદાબાદના મ્યુઝિયમને પોતીકું મકાન નથી, એટલે મ્યુનિસિપાલિટીએ આંદ્રિસોના મકાનમાં નીચેના ભાગમાં થોડા ઓરડા કાઢી આપ્યા છે. તેમાં એબ્સ્યુકેશનલ આર્ટિસ્ટ શ્રી વ્યાસજીના પ્રયાસથી તેનો પ્રારંભ થયો છે; અને આજે નોકરોનો પગારનો દિવસ હોવાથી જ નોકરોની ત્યાં ગિરદી દેખાતી હતી.

મકાનના પાછળના ભાગમાં જતાં જ ચારે તરફ ખંડેરામાંથી આણેલી આખીપાખી મૂર્તિઓ તથા સ્થંભોના ઢગલા ને ઢગલા દેખાયા. અત્યંત મહત્વની મૂર્તિઓ જ મકાનમાં મૂકવાની જગ્યા મળી હતી. મકાનના દરવાજે ટંડન સાહેબ અમારી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા. હાથ પરની ઘડિયાળ જોઈ તુરંત કહે: 'મારે આપનો વખત વિચારવો પડશે. વ્યાસજી પોતે અહીં હોત તો આપને આમ જવા ન દેત. આ મ્યુઝિયમ જોવાને કમતીમાં કમતી ત્રણ દિવસ તમને રોકી શકે એટલું તેમને દરેક વસ્તુ મારે કહેવાનું હોય છે. બોલો,

ક્યાંથી શરૂ કરીશું ? રોરીક ભવન પહેલું જોઈએ.' ત્યાં એક જ ખંડમાં વીસેક ગ્રેટલાં અસલ રોરીક-ચિત્રોનો સમાવેશ સુંદરરીતે કરેલો હતો. મકાનની ગોદવણ જોઈએ તેવી નહોતી, એટલે પ્રકાશ માટે વીજળીક રોશની ગોઠવેલી હતી. ખંડો નાના હોવાથી રોરીક-ચિત્રોને ઊચિત રચના તો નહોતી થઈ શકી, પણ તેમણે શક્ય એટલું કરી નાખ્યું હતું. ભીંત પર તેમનાં છપા-એલાં ચિત્રોની પ્લેટો મૂકી હતી. ઉપરાંત તેમના પરિચય સાથે ચિત્રો ઉપર વિવેચના કરતું એક કૅટલગ પણ છપાવી નાખ્યું હતું. શ્રી રોરીકનું દષ્ટાંત લઈ લખનૌના કલાધ્યક્ષ શ્રી અસીન હલ્લધરે પણ પોતાનો કેટલોક ચિત્રસંગ્રહ ત્યાં આપી દીધો છે. તેને હલ્લધર ભવન નામ આપેલું છે. અહીં મને એ કલાકારનાં કેટલાંક નાનાં સુંદર કાવ્યચિત્રો જોવાનાં મળ્યાં. તેમનાં મોટાં ચિત્રો કરતાં એમાં તેમણે વિશેષ ગીતપ્રતિભા બતાવી છે. તેઓ સારા કવિ પણ છે એ મેં અહીં જાણ્યું.

ત્રીજા કલાકાર શ્રી અનાગરિક ગોવિંદનાં સુંદર ધાર્મિક ભાવનાવાળાં ચિત્રોનો એક ખંડ ત્યાં જોયો. આ કલાકાર જન્મે યુરોપીઅન અને ધર્માતરથી જૌદ્ધ થયેલા છે અને હિંદમાં કાયમ માટે વસ્યા છે. જન્મથી જ આધ્યાત્મિક ભાવનાવાળા હોઈ એ મહાપંડિત, કવિ અને જળપરા પ્રવાસી છે. એમની કળામાં ચિંતન, સર્જકતા તથા શાંત આધ્યાત્મિક સૌંદર્યભાવ પ્રવર્તે છે. રંગ અને ચિત્રવિધાનમાં તે પૂર્ણ કુશળતા દાખવે છે. એમણે પોતાનો વિશાળ ચિત્રસંગ્રહ અને પુષ્કળ રસ્ય-ખૂંદો અહીં અર્પણ કર્યા છે અને સંગ્રાહકોએ પણ બહુ કાળજીપૂર્વક તેનું પ્રદર્શન ગોઠવ્યું છે. તેમના વિષે અંગ્રેજીમાં શ્રી રામચંદ્ર ટંડોને લખેલું પુસ્તક કિતાબિસ્તાને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. અહીંનું કિતાબિસ્તાન આખા હિંદમાં ઉત્તમ અને સુંદર પુસ્તકો પ્રકટ કરનાર સંસ્થા તરીકે જાણીતું છે.

આવા ભેટના સંગ્રહો ઉપરાંત શ્રી જવાહરલાલજીએ પોતાને દેશેદેશમાંથી મળેલાં માનપત્રો અને ભેટપદાર્થો પણ અહીં આપી દીધા છે, તેથી તેનો આખો

એક ઓરડો ભરતક બનેલો છે. તેમાં અમદાવાદની જાણીવાળું માનપત્ર પણ ધ્યાન ખેંચતું હતું.

પ્રાચીન કૌશામ્બીના અવશેષો

અલ્લાહાબાદ મ્યુઝિયમનું ખાસ આકર્ષણ તો ૨૭૦૦ વર્ષ પૂર્વે મહોજ-લાલી ભોગવી ગએલી પ્રાચીન કૌશામ્બી નગરીમાંથી જથ્થાબંધ મળી આવેલી મૃણુમૂર્તિઓ છે ને તેનું માન મ્યુનિસિપલ વિદ્યાધિકારી શ્રી વ્યાસજીને ભાગે જાય છે. વિદ્યા અને કળાના એ મહા વિદ્વાન સેવકનાં દર્શન તો મને ન થઈ શક્યાં, પણ તેમના સહધર્મીઓ તેમની વાત કરતાં થાકતા ન હતા આ કામ પાછળ વ્યાસજીએ નથી જોયાં રાત કે દહાડો. નોકરી ઉપરાંતની આવી સંસ્કૃતિસેવા જન્મવનારા અધિકારીઓ વિરલ હોય છે. અલ્લાહાબાદથી આળીસ ગામલ ઉપર જંગલમાંનાં ખંડેરો ખોદીખોદી તેમણે હજારો માટી-મૂર્તિઓ અને શિલ્પમૂર્તિઓ ગાડાંમાં નાખી અહીં ભેગી કરી છે. સરકારી પુરાતત્ત્વના વડા પાસેથી પણ મથુરા, સાંચી, મોહે-જો-ડેરો વગેરે સ્થળોના અવશેષોમાંથી ભાગ મેળવ્યો છે. જગ્યાનો અભાવ હોવાથી કેટલાંક તો બહાર પતરાંની છત્રીઓ ને છાપરાં કરી ખડકી દીધાં છે. હવે મ્યુઝિયમની કિંમત બહારની ગણતરીમાં આવી છે, એટલે મ્યુનિસિપાલિટીએ પણ એક અલાયદું મંડાન બાંધવા તજવીજ આદરી છે. હાલ તો એક કારકુન અને થોડા નોકરોથી કામ નભે છે. વાર્ષિક માત્ર રૂ. ૨૦૦૦ જેટલા જૂજ ખર્ચમાં આ મહાન ઉપયોગી જનકાર્ય ચાલે છે. તેનો યશ શ્રી વ્યાસ જેવા સેવાલાવી સજ્જન ને શ્રી રામચંદ્ર ટંકન જેવા તેમના સહધર્મીઓને ઘટે છે. કૌશામ્બીની માટીપ્રતિમાઓમાં કેટલીક બાળકોએ કરેલી લાગે તો કેટલીકમાં ઉરતાદી હાથોએ લાવલાવણ્ય ને મુદ્રાની પરિપૂર્ણતા દાખવેલાં લાગે. આપણને એમ જ લાગે કે ઘેરેઘેર આ કળા હસ્તગત કરવાની રીતિ પડી હશે. મૂડી કે ખોળામાં સમાય એવડી આ પૂતળીઓમાંથી એ કાળનાં હજારો નરનારીઓનાં મોં, વસ્ત્રપરિધાન, કેશગુંદન, ચહેરાની દાઢી, મૂંછો કે વાળની ઢળો વગેરે સ્પષ્ટ સમજતાં વાર લાગતી નથી. એ ખંડેરોમાંથી કેટલીક માળાઓ

ને મણુકા નીકળ્યાં છે, તેના આધારે મૂર્તિઓના આકાર પ્રમાણે એમણે રથાનિક કલાકાર પાસે સંપૂર્ણ મોટાં ચિત્રો કરાવ્યાં છે, તે જોતાં આજની વસ્ત્રરૂપની સગવડ ઝાંખી પડે છે. આ વસ્તુઓનાં સુંદર ચિત્રો વિના તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે અને એ કાર્ય તો ઘણા કુશળ કલાકારોનો સહકાર માગે છે. મ્યુઝિયમમાં મુઘલ અને રાજપુત યુગનાં અસલ ચિત્રોનો પણ સારો મંત્રણ જોયો. શ્રી ટંડનજીએ મને બતાવવા યોગ્ય તસવીરો અને ચીત્રો આગળથી બહાર કઢાવી મૂકી હતી, એટલે એ ટૂંક વખતમાં પણ કલાવૈભવના સામ્રાજ્યમાં હું ડૂબી ગઈ શક્યો અને પેંગડેપગનો બ્રહ્મોદ્દેશ લઈ બહાર નીકળ્યો. બહારના કોમ્પાઉન્ડમાં પણ કોઈકોઈ ચીજો મારી આંખ ખેંચી પકડતી હતી. હિંદુ કલાશિક્ષણ અને સાંદર્યભાવના પ્રકટાવવાને આટલાટલો વિપુલ ભંડાર તૈયાર હોવા છતાં તેનો પ્રયોગ કેમ નથી થઈ શક્યો તે જ વિગત મને થઈ.

મ્યુઝિયમ રોશનની નજીકમાં જ છે, એટલે છેલ્લી ઘડી સુધી જોવાય તેટલું જોયું. પા કલાક રહ્યો એટલે ટંડનજીએ ઘડિયાળની સાક્ષી પૂરી અને રોશન તરફ સૌ ચાલી નીકળ્યા. આ પરિચયસમય દરમિયાન અમારે વચ્ચેમાં ઘણી વાતો થઈ. એકજ ભાવનાવાળા સગજનો થોડા સમયમાં પણ ચિરસંબંધી બની શકે છે તેનો અનુભવ થયો. ભવિષ્યમાં કલાસમુદ્ધારની કોઈ યોજના થઈ શકે તો તેમાં સંપૂર્ણ સહાય અને સહકારની તેમણે આત્રી આપી. ટ્રેન આવતાં પહેલાં તેમણે રોશન ઉપર પોતાની સાથે ઉપાહાર લેવાનો લ્હાવ અમને આપ્યો. તેમણે ઘણી ઇચ્છા કરી કે વધુ રોકાઈ બેસીએ અને મળવા સભા કરવી, પણ હું હવે વધુ રોકાવા તૈયાર નહોતો. ટ્રેન ઊપડી ત્યાં સુધી શ્રી વાયરપતિ પાઠકજીની પણ હૃદયોર્મિઓ ઊછળતી જ જોઈ. સુજનતા તથા મિતતાનો પમરાટ મારા હૃદયપટ પર છવાઈ ગયો.

દિલ્હી

અસ્લાહાબાદથી આવ્યા પછી કાનપુરમાં એકાદ દિવસ રોકાઈ અમે સાંજે દિલ્હી જતી ગાડી સાધી. કાનપુરમાં તો નાનું ગુજરાત માણી

લીધું અને રેશનમાંથી ગાડી જીપડી ત્યાં સુધી સીતા હૃદયનું ભારે ખેંચાણુ અનુભવ્યું. એ જ વખતે અમારા તાર ને પરળીડિયું મળતાં જણાયું કે ભાઈશ્રી યશવંત પંડ્યા રાખેતા મુજબ દિલ્હી રેશને અમને લેવા આવવાનો પ્રોત્સાહ કરી ચૂક્યા હતા. દિલ્હીનાં ગિરમંડળો અને ગુજરાતી સમાજના મંત્રીઓને ખબર આપી, તેમણે અમને રાત્રે આઠ વાગ્યે રેશન પરથી સહીસલામત કોનૉટ સર્કસમાંની ઓમ્મે લાઇફની ધમારતમાં આવેલા પોતાના બ્લૉક્સ પર ઉતારી લીધા. અમે જાણે ગુજરાતને જાંપે આવી પહોંચ્યા.

તેમણે તો તુરત ટેલિફોન પર ગુજરાતી સમાજના મંત્રી જોડે મને બેટાડી દીધો. વાત એ કે ગુજરાતી સમાજ એક મેળાવડો કરી મારા પ્રવાસનો પરિચય મેળાવે; પરંતુ તેની જાહેરાત વગેરે કરતાં બે દિવસ અમારે રોકાવું પડે તેમ હતું. કોઈ પણ પ્રવાસી ધનતેરશે તો ધરબેગો થઈ જવા ઇતેખર હોય જ; એટલે એમની અતિ પ્રેમભરી લાગણીને મારે નકારવી પડી ને બધા જ પ્રોત્સાહો અમે માંડી વાળ્યા.

દેવદાસ ગાંધી

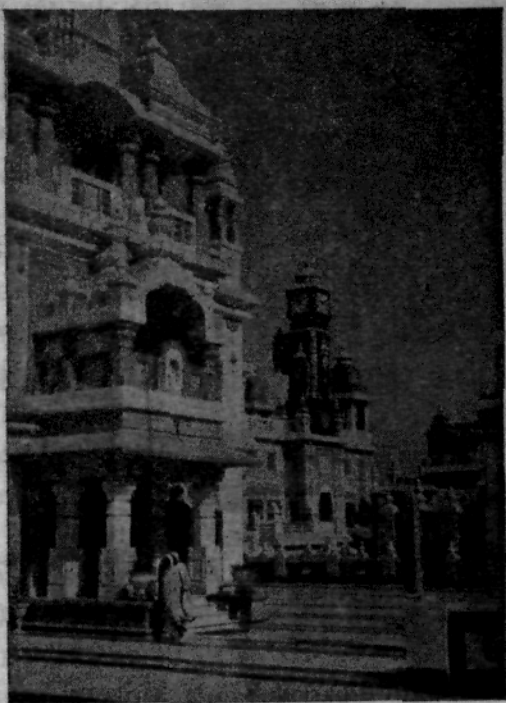
ઓમ્મે લાઇફ ઍક્શ્યોનરન્સ કંપનીની ધમારત(જેમાં અમારો ઉતારો હતો)ના એક ભાગમાં દિલ્હીના દેશવિખ્યાત રાષ્ટ્રીય અંગ્રેજી દૈનિક 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ'નું આખું પ્રેસ સમાઈ જવા ઉપરાંત કેટલીક ઑફિસો પણ આવેલી છે; અને ઉપરના મજલાઓમાં કેટલાંક કુટુંબોનો વાસ છે. શ્રી યશવંત પંડ્યા રહે છે તે-અમરા ઉતારાવાળા-માળ પર જ દાદરની સામી બાજુએ શ્રી દેવદાસ ગાંધી (હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સના તેત્રી અને મેનેજિંગ ડિરેક્ટર) કુટુંબ સાથે રહે છે. મારી દિલ્હીની મુલાકાત દરમિયાન દર વખતે તેમને મળવાની તક હું જવા દેતો ન હતો. આવ્યો તે રાત્રે મળાયું નહિ, એટલે સવારે જાહતાવેંત તેમના બારણા પર દક્રારા કર્યા. લાગલા જ તે અને મહાદેવભાઈ સાથે જ બહાર આવ્યા. દેવદાસભાઈ પર, 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ'માં આવેલા એક અહેવાલથી

ન્યાયાધીશનું અપમાન કર્યાનો પેલો સુપ્રસિદ્ધ કેસ અલ્લાહાબાદમાં ચાલવાનો હતો તે માટે તેઓ સ્ટેશને જતા હતા, એટલે તેઓ બંનેની ટૂંકી મુલાકાત જ થઈ. કોણ જાણતું હતું કે મહાદેવભાઈનું મનો થયેલું એ દર્શન છેલ્લું જ હતું?

થોડીવાર પછી 'કુમાર'ના જૂના મિત્ર, ફોટો આર્ટિસ્ટ શ્રી ભારદ્વાજને તેમના નંબર ઉપર ફોન કરતાં અગ્નયણી વચ્ચે તેમણે જણાવ્યું કે તેઓ નજીકના મકાનમાં જ હતા; અને થોડી વારમાં તો તે હાજર થઈ ગયા. તેમણે પહેલી રાહત એ આપી કે પ્રવાસમાં ભાઈ નરેને પાડેલી બંધી દિલ્લો તરત તેમણે પોતાના રડુડિયોમાં લઈ જઈ ત્રિધિસર ડેવેલપ કરાવી આપી અને પછી પોતે પરવારતા બની અમારી સાથે નીકળ્યા. શ્રી યશવંત પંડ્યાએ પોતાની મોટરનું પેટ્રોલ માપી ગિરલા મંદિર જોવાનું કરાવ્યું.

ગિરલા મંદિર

આ મંદિર વિષે મેં ઘણું સાંભળ્યું હતું. લાખો રૂપિયાનો તે પર ખર્ચ થયો છે અને તેમાં સર્વ હિંદુ દેવતાઓની એકીસાથે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. આખો દિવસ લાહિડ રીપીકરથી લજનો અને કથાની ધૂન ચારે પાસ જારી રહે છે; પરંતુ એ સ્થળ નજરે જોયા પછી તે વિષેની મારી સર્વ છોતેજરી ફરી ગઈ. માત્ર ધાર્મિકતાને પ્રધાન સ્થાન આપી આ મંદિર કરેલું હોવાથી તેમાં આરસની કોતરણી વગેરે પર પુષ્કળ ખર્ચ થયો હોવા છતાં અનેક સ્થાપત્યસ્વરૂપોને સમરસ કરવાની કળા એમાં નિષ્ફળ બની છે. ભીંતો પર વેદ, પુરાણ, ગીતા વગેરેનાં સુવાક્યો મોટાં ચિત્રો સાથે કોતરવામાં આવ્યાં છે; પણ તેમાં જે ઇતિહાસદષ્ટિએ સ્થળ, કાળ પરિધાન વગેરે પર સુદૃઢ વિચાર કર્યો હોય એમ ન લાગ્યું તેમજ ભાવોદ્દીપન કરે એવું માર્મિક કળાકૌશલ જોવાનું પણ મળ્યું નહિ. ત્યાં દ્રવ્ય તો પાણીનાં પૂર પેઠે રેલાયું છે, પણ શાસ્ત્રીય મૂલ્યાંકન વિના જ. હવેની પ્રજા ન્યારે કળા, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના સાચા પાઠો દ્વારા તૈયાર થશે ત્યારે આ મંદિરનો ખૂણેખૂણો ટીકાપાત્ર

અઢળક ધન ખર્ચાને ખાંધવામાં આવેલા દિલ્હીના ધિરલામંદિરનો એક ભાગ થશે. ઉત્તર હિંદમાં વિશાળ અને સુરમ્ય સ્થાપત્યરચનાના અનેકાનેક નમૂનાઓ છતાં આ મંદિરની રચના મંજૂર જ કેમ થવા પામી તે એક આશ્ચર્ય રહેશે. નિરાશાનો સ્વર ધૂંટતા અમે ત્યાંથી નીકળી ગયા.

કાટૂનિસ્ટ સંકર

શ્રી પંડ્યા રસ્તામાં પોતાના એક સંબંધીની ખબર કાઢવા ઇસ્પિ-તાલમાં રોકાયા એટલે અમે પગે ચાલતા જ શહેર જોતાજોતા મુકામ તરફ વળ્યા; પણ ઘેર પહોંચતાં તો અમે તેમને અમારી આગળ આવી

પોતાનાં કલાક્ષયિત્રો વડે ભારતગયાતથએલા,

દિલ્હીના 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ' પત્રના

કાર્ટૂનિસ્ટ શ્રી શંકર પિલાઈ

જઈને દાદરા પાસે કોઈની સાથે વાતોમાં રોકાએલા બેયા. આળીસ વર્ષની આસ-પાસના એક ગૃહસ્થ સ્વચ્છ પાટલૂન અને હાફ શર્ટમાં તેમની સાથે ખૂબ લટકાં અને મુખમુદ્રાના ત્વરિત ફેરફારો કરનાવિચિત્ર અદ્યતીતપાકા મારી રહ્યા હતા. અમને જોતાં શ્રી પંડ્યાએ કહ્યું: 'આ મિ. શંકર, હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સના પ્રખ્યાત કાર્ટૂનિસ્ટ. મિ. શંકર, આ મારા મિત્ર રાવળ, ગુજરાતના આર્ટિસ્ટ. એ તમને મળવાને બહુ ઈતેમ્નર છે.'

'અહો બહુ ખુશીથી. હું આજ

બપોરે મારી ઑફિસમાં નવરો જ છું. આજે શીતળા-દાકતરે મારા આખા ઘરને શીતળા ટાંકી કામ અંધ કરાવ્યું છે. જુઓ, સામે જ મારો સ્ટુડિયો છે.'

તેમની વાતો બહુ મજેદાર હતી. મેં ટૂંકામાં વિવિધ આર્ટિસ્ટોનો પ્રવાસ-માં પરિચય કર્યોતી વાત કહી ત્યારે જરા ઊંઘળી પડ્યા: 'અરે ભાઈ, આર્ટિસ્ટો છે જ ક્યાં? કોઈને કેડ ઉપર ઘોતિયું કેમ પહેરાવવું એ જ આવડતું નથી. અરેઅર, કેડ પરના વળની ઘેડો ચીતરવી કઠણ છે. હું પોતાને આર્ટિસ્ટ માનતો નથી; પણ તેમની ટીકા તો જરૂર કરીશ. કેટલાયે આર્ટિસ્ટોને શરીરનાં પ્રમાણોનું ચ ભાન હોતું નથી. હાથનાં આંગળાં ને પગની રચનામાં ઠેકાણું જ નથી. હું તો ભાઈ, દેવદેવતા કરતાં ભૂમિ પર પગ ઠરાવી ચાલતાં ખરાં માનવી જોવાની ઇચ્છા રાખું છું. આગ ને તેમ વળ ખાતાં

હિન્દીચિત્રો જોઈ મને તો કંટાળો આવે છે.' એમ કહેતાં પોતે કેટલીક પોઝના હાસ્યકારક અભિનય કરી બતાવ્યા.

શ્રી શંકર પોતાને 'સુપર ક્રિટિક' ગણાવે છે. માનવી જે કંઈ અવળચંદુ કરતાં હોય તેનું તેમને લાન થાય એવી રીતે તેમના વર્તન પર તે બહુ સચોટ-પણે કટાક્ષચિત્રો દોરી બતાવે છે; તેથી તો આજે તે હિંદુસ્તાનના અગ્રગણ્ય કાર્ટૂનિસ્ટ ગણાઈ ચૂક્યા છે. 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ' હાથમાં આવતાં જ વાઈસ-રોયથી માંડીને શાળાના વિદ્યાર્થી સુધીનું પ્રત્યેક જણ પહેલાં 'આજે શંકરનું કાર્ટૂન શું છે' તે જોવા તલપાપડ હોય છે. શ્રી શંકર જિંદગીમાં કારકિર્દી માટે અનેક આડઅવળાં કાંકાં ભારીને છેવટે પોતાની લાયકાત મુજબ ઉચિત સ્થાને સિદ્ધ થઈ બેઠા છે. તે એલએલ. બી. થયા છે, આર્ટ સ્કૂલમાં થોડો અભ્યાસ કર્યો છે અને 'ઓમ્ને કૉનિકલ'ના કાર્ટૂનિસ્ટ થઈને બહાર પડ્યા પછી અહીં સુધી પેચાઈ આવ્યા છે. તેમને લગભગ પાંચસો રૂપિયા પગાર મળે છે અને 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ'માં તેમની ખાસ ઓફિસ છે. આ રસપ્રદ વ્યક્તિ જોડે બેચાર કલાક ગાળવા મારી બહુ ઇચ્છા હતી; પણ બપોરે અમે જુદે જ સ્થળે રોકાઈ પડ્યા અને એ મુરાદ જરૂર ન આવી.

રાવબહાદુર દીક્ષિત

બપોરે સરકારી પુરાતત્ત્વખાતાના સર્વોચ્ચ વડા રાવબહાદુર કે. એન. દીક્ષિતની સાથે એક બહુ ઝડપી મુલાકાત થઈ. તેમની સાથે મારા પ્રવાસની મેં ચર્ચા કરી તે માગણી કરી કે યથોચિત સમયે મ્યુઝિયમોમાં પડેલી આદર્શ શિલ્પપ્રતિમાઓના રુચિકર ફોટોગ્રાફો તેમજ પ્લારટરની પ્રતિમૂર્તિઓ કરવાની રજૂ મળે તો ભારતવર્ષની કળાના અભ્યાસમાં નવો પ્રકાશ અને માર્ગદર્શન મળે એમ છે. એમણે એ વાત સ્વીકારી ખરી, પણ તે સાથે ચેતવણી આપી કે ધણીખરા પરદેશીઓએ તો તેમાંથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધ્યો છે અને ખાતાને વગોવ્યું છે. કેટલાકે અસલ ભીંતો કે મૂર્તિઓ પર પોતાની સગવડ ખાતર વાર્નિશ કે પાણી લગાડી વધુ ખરાબી કરી છે. આ બિના ખરેખર શોચનીય છે; પણ એકંદર ધૂળ ખાતા નમૂનાઓ પ્રગ્નમાં સૌંદર્ય અને

હિંદુસ્તાનભરનાં પ્રાચીન શિલ્પ-સ્થાપત્યનાં સંશોધન ને સંરક્ષણનો ભાર વહેતા, એક વખતના સરકારી પુરાતત્ત્વ ખાતાના સર્વોચ્ચ વડા સ્વ. રાવળહાદુર કે. એન. દીક્ષિત તે એમના જ ખાતામાં પાપાણુયુગના જ્ઞાતા તરીકે સેવા આપવા પૂના ગયા છે.)

સાંજે શ્રી યશવંત પંડ્યા પણ જુદાં રોકાણમાં સપડાયા અને અમે લખઝઘકે ટ્રેન પર જવાની તૈયારી કરી. વરસાદ ટપકવા માંડ્યો, પણ પેટ્રોલનાં માપ સંભાળતાંસંભાળતાં પણ અમારા યજમાને ખૂબ રાહતથી અમદાવાદની ગાડીમાં અમારા ગિસ્તરા જોડાવી આપ્યા અને દસ વાગ્યે છેલ્લી સભાગીનો વિનિમય કરી અમે છૂટા પડ્યા.

ટ્રેનમાં પડ્યા એટલે અમદાવાદના પ્લેટફોર્મને જ જોવાની વાર છે એમ

સુશિક્ષા આપવાને ઉપયોગી થાય તો તેમણે સહાય કરવા પ્રાર્થુ તત્પરતા ખતાવી. તેઓ એ વખતે મધ્ય એશિયામાંથી સર આરેલ્ સ્ટીને આણેલાં ફ્રેસ્કોનું પુસ્તક તયાર કરાવવા મહેનત કરતા હતા. તે માટે તેમણે રંગીન ફોટો-ગ્રાફીનો ઉપયોગ કરેલો તેના નમૂના ખતાવ્યા. મને ખાતરી હતી કે આ નવી કળા અસલિયત ઉપજાવવામાં બહુ મદદ કરશે. આખા હિંદુસ્તાનનાં પ્રાચીન શિલ્પસંશોધન અને રક્ષણનો ભાર વહેતા આ સંજ્ઞને અમારી અચાનક મુલાકાતને પણ અરધો પોણો કલાક નિભાવી તે ખાતર આભારમાની અમે રજા લીધી. (ત્યાર પછી તો રા. બ. દીક્ષિત-જીએ ગુજરાતમાં પૅલિયોલિથ માનવના અવશેષો શોધવા મંડળી તૈયાર કરી. તેમાં ‘ભૂતકાળની શોધમાં’વાળી લેખમાળાથી ‘કુમાર’ને સુપરિચિત શ્રી અમૃતલાલ વ.

પંડ્યાને તેમણે અપનાવી લીધા છે ને હાલ તેમણે તે એમના જ ખાતામાં પાપાણુયુગના જ્ઞાતા તરીકે સેવા આપવા પૂના ગયા છે.)

લાગ્યું; પણ આખી ચે મુસાફરીમાં પ્રભુદાસી એક પણ પ્રસંગે તળિયતે દગો દીધો નહોતો, તેણે પોતાનાં ચંત્રા એકદમ ઢીઘાં કરી નાખ્યાં અને ઘેર પહોંચતાં મને પાકો દહીં અનાવી દીધો. પરિણામે મુસાફરીનું છેવટ તો આવ્યું—‘ગિછાનામાં લાંગો આરામ’.

કુલુનો પ્રવાસ

પ્રો. નિદ્રોલા રોરીક વિશે 'કુમાર'માં ઘણું લખાઈ ગયું છે. એઓ એકવાર રશિયાની એક મહાન કલાશાળાના આચાર્ય હતા. ત્રણ હજાર વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે શીખતા. આર તેમના વાર્તાલાપો એકાંતે સાંભળતા. તેમણે મોરકોનાં નાટ્યગૃહોના રૂપાંતરમાં મોટો દિરસો આપ્યો છે. સ્વ. મેક્સિમ ગોર્કીએ જગતની કલાપરિષદ બરી તેના પ્રમુખપદે પ્રો. રોરીક હતા. ઉપરાંત તેમણે જગતના સાંસ્કૃતિક વિષયોમાં બહુ જગજ્જર અન્વેષણો અને વિવેચનો કર્યા છે. એમણે પોતે આજ સુધીમાં પાંચ હજાર જેટલાં ચિત્રો કર્યા છે. અમેરિકામાં તેમનો ખૂબ આદર થતાં તેઓ ત્યાંના વતની બન્યા ને ત્યાં જ પોતાના ધ્યેય પ્રમાણે રોરીક મ્યુઝિયમ અને ફોરેના મંડી નામનું કલા, સંગીત અને સ્થાપત્યનું વિદ્યાલયન સ્થાપ્યું ત્યાર પછી સંસ્કૃતિઓનાં મૂળ શોધતા તે હિંદ આવ્યા અને હિમાલયમાં દસ હજાર માઇલનો પ્રવાસ કર્યો જે Altai Himalayas નામના ગ્રંથ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયો છે. હિમાલયના અનેક પુરાણપ્રસિદ્ધ પર્વતો, તીર્થો ને મહોની તેમણે મુલાકાત લીધી છે અને તેનાં લગભગ ૪૦૦ જેટલાં ચિત્રો કર્યાં છે. તેમના આ પ્રવાસ વિશે એવું કહેવાય છે કે જો તે ન થયો હોત તો બીજાં ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી હિમાલય વિશે આટલું મર્મરપર્ણી જ્ઞાન અને દર્શન આપનાર બીજા કોઈ પુરુષની રાહ જોવી પડત. એમની કલા પ્રદર્શન કે વૈભવનો તમાશો નથી, પણ કુદરતમાં પ્રતિબિંબિત થતી દિવ્યતાનું નિરૂપણ છે. પ્રાગજ્યોત્તી સૌંદર્યદષ્ટિ ઉઘડે અને ઉન્નત બને એવા હેતુથી એ ચિત્રો તેમણે જગતમાં પચાસ કરતાં વધારે સ્થળે, માત્ર સંરક્ષણની શરતે ખીંચ્યાં છે. આજે તેઓ પંદર વર્ષથી હિમાલયને પોતાનું વતન બતાવી સીમલાની ઉત્તરે કુલુની બીણમાં નગર નામના સ્થળે આશ્રમ બનાવી રહ્યા છે.

આવા ઋષિ સમા કલાકારનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાને મેં ઘણા દિવસોથી ધારણા રાખી હતી. એ સફળ થવાનો સુંદર યોગ મને સહજ જ પ્રાપ્ત

થયો અને મેં તે વધારી લીધો. પ્રસિદ્ધ થીઓસોફિસ્ટ તત્ત્વચિંતક, કવિ અને કલાપ્રચારક ડૉ. જેમ્સ કઝિન્સે આ હિનાળામાં પ્રો. રોરીક પાસે જવાનો પોતાનો કાર્યક્રમ એક પત્રમાં મને જણાવ્યો, એટલે મેં પહેલી તકે મારો દાખી રાખેલો મનોભાવ તેમની આગળ રજૂ કર્યો. એમણે નગર પકોચીને

દિલ્હીને ગાર્ગે: આખું નજીકના ગામડાં અને પ્રવૃત્તપ્રદેશનાં જો દર્શયો

(રકેચ: ર. ગ. રા.)

મારી વાત પ્રેરેરીકને કહી સાધારણ રીતેતો એ સ્વકાર્યમાં નિમગ્ન રહે છે અને જેમતેમ મુલાકાતો આપતા નથી. પણ મારા માટે તેમણે ડૉ. કઝિન્સને જે કહ્યું તે તેમણે મને લખી જણાવ્યું: *He is not a casual; he is a colleague* (એ કાંઈ ફાલતુ નથી, પણ સહધર્મી છે.) આટલા વાક્યે આ પ્રવાસ ખેડવાની મને હામ અને પ્રેરણા આપી અને મને જે કાંઈ જાણવા-જાણવાનું મળ્યું તે આપની પાસે રજૂ કરી રહ્યો છું

પાત્રોલા

૧૭મી જૂનની સવારે દિલ્હી પહોંચ્યા પછી સાંજ સુધીનો વખત ફીક પસાર થયો. સાંજે કંઈ ખાસ કામ નહોતું એટલે હું અને ભાઈ યશવંત પંડ્યા ત્યાં આવી વસેલા આર્કિટેક્ટ ભાઈ કોહરીને ઘેર ગયા એણે દિલ્હીનું એક થીએટર બાંધવા લીધું છે. તેનાં સુશોભનોની વાત નીકળતાં કલાકાર શોભાસિંગનું નામ નીકળ્યું. એ નજીકમાં જ છે એમ ત્યાં ખેડેલા મિ. મૂળગજ કરીને તેમના મિત્રે જ કહ્યું એટલે અમે તેમને ત્યાં ગયા તેમનો રુટિયો જોયો તેમને એક કુશળ કારીગર કહી શકાય પીંછીમાં ચમત્કાર લાગે, પણ ભાવ કે બર્ગિમાં શ્રમ દાકુરસિદની શૈલીએ વુરોપિયન ચિત્રોની એથે કામ કરી જાય.

પટાલપોટની રેલવેમાંથી એ પ્રદેશનું એક દ્રશ્ય

રાત્રે જ અમૃતસર જવાનું ઠરાવ્યું હતું એટલે વહેલા વાળુ કરી શ્રી પંડ્યાની કારમાં રેશન ભેગા થઈ ગયા. ફ્રન્ટીઅર મેઇલમાં ગિરદી ગાહુ હતી, પણ એક ડગ્ગામાં મુંઝામટથી આવતો એક મિત્ર હતો તેણે જગ્યા કરી આપી. એટલે મારું યિજ્ઞાનું થઈ ગયું ને અમૃતસર સુધી ઊંઘમાં જ મુસાફરી પૂરી કરી. પાપ્રોલા-વૈજનાથ-પઢાણકોટની ગાડી આઠ વાગ્યે જ મળતી હતી, એટલે શહેરમાં ન ગયો. પઢાણકોટની ગાડીમાં ગિરદી મુદ્દલ નહોતી. મારા ડગ્ગામાં હું એકલો જ હતો. જે આજુનાં પંજાબી ગામડાં, નહેરો ને સાદા ભોળાં ગામડિયાં જોતાં સાચું હિંદુસ્તાન ક્રેવું હોય તેનો ખ્યાલ મળતો હતો. પઢાણકોટ સુધી કોઇ વાત કરનારે મળ્યું નહિ. પઢાણકોટથી નાની ગાડીમાં ગદ્દયું. એના ડગ્ગા આપણી અમદાવાદની યસ જેવડા જ, એટલે ગિસ્તર પણ પથરાય નહિ. માંગના સાડા સાત સુધી એમાં બેસી જ રહેવાનું હતું.

રસ્તામાં કોઇ કુલુ જવાની માહિતી આપે નહિ. પ્રો. રોરીક વિષે કોઇ જાણે નહિ. આ ઉપરથી સુપ્રસિદ્ધ શબ્દની વ્યાખ્યા વિચારવી ઘટે. પાપ્રોલા-વૈજનાથથી કુલુનગર ૧૦૦ માઇલ થાય છે. મેં ૧૦ માઇલ વાંચેલા, એટલે સાંજે પાપ્રોલા ઊતરીને હતો મજૂરને લખને યસ-સ્ટેન્ડ તરફ જવા ચાલ્યો;

પઢાડીબગિની નાની પાપ્રોલા રેલવે (સ્કેચ: ર. ગ. રા.)

પણ વચમાં કોઈએ બૂલ ભાંગીને કહ્યું કે આત્યારે કોઈ જસ જતી નથી અને રાત અહીં રોકાવું જ પડશે. ક્યાં રોકાવું, તો કહે આ હોટલમાં. હોટલ એટલે એક ઝાડ નીચે છાપડું; તેની ઓસરીમાં બે ચૂલા અને અભરાઈ ઉપર

મધનંગલમાં રસ્તાકાંઠે પાંચોલાની હોટલ

થાળીઓ; માથે મેડો. આ પંજાબી હોટલમાં રાત રહેવું પડશે એ મને નક્કી દેખાયું. સામાન મૂકાવી દૂધ ગરમ કરાવ્યું, તે પીને બેઠો. એક સીંખ મીસ્ત્રી ત્યાં જમતો હતો તેની સાથે વાતો કાઢી. તે પણ ત્યાં સૂનારો હતો. તેણે મને સમજાવ્યું કે કેઈ તકલીફ નહિ પડે. પહેલાં તો મનમાં ઘણી ઘડભાંગ થઈ કે આ નંગલમાં આપણી સલામતી શી? પણ પહાડીઓની નમ્રતા અને સુજનતા અપાર છે. કોઈ ભાગ્યે જ ચોરી કરે છે. રાત્રે બિંધ સરસ આવી ગઈ અને સવારમાં બારીમાંથી બેઠે છું તો આખી ખીણમાં સોનેરી કેસરી રંગ બિભરાતો હતો. પેલો સીંખ કહે છે કે આવું તો બારે ગાસ બેવાનું મળે છે. પણ બિચારા પહાડીઓ! એમનાં પેલાં ચીથરાંની ચીવટમાં આ કુદરતનાં ચિત્રો કે ગીતો ક્યાંથી કરે? આવા પ્રદેશમાં કળાશ્રયણ હોય તો દરેક જાણુ સહેજે કલા-કાર બની જાય. રફોટલંડનાં નિમ્નર્ગદસ્થોની વાતો અને નિબંધો વાંચવા કરતાં અહીં જ પ્રવાસધામો થવાં જોઈએ. અધુ સરતું લાગે છે, સુંદર લાગે છે;

સંસ્કાર ને કેળવણી માત્ર નથી. પાત્રોલા ૩૦૦૦ શીટ ગિયું છે, કુલ ૫૦૦૦ શીટ કહેવાય છે. હવે દસ વાગ્યે મોટરખસ ચાલશે ત્યારે ગિપડવાનું છે. શું કરવું તે નહિ સૂજવાથી આટલી નોંધ લખી નાખી ને હળમત કરી લીધી. હોટલવાળો છોકરો ગિડ્યો. તેણે પેલા શીખ માટે થોડી રોટલી ને શાક કરી નાખ્યાં. મને ગરમ પાણી કરી આપ્યું અને હવે ‘ચહાકા ધનતેજમ હો રહા હૈં!’ અહીં ટોપી પહેરીને જ બધાં કામ કરવાનાં હોય છે. ભાગા શુદ્ધ હિન્દી કોઇ બોલતું કે સમજતું નથી. મુસાફરી ‘રોમાન્સ’ તો લાગે છે. ડૉ. કઝિન્સ મારી કેવી રાહ જોતા હશે તે તો મળ્યા પછી જણાય. તેમનો આ મુસાફરીનો અનુભવ પણ જાણવા જેવો જ હશે; પરંતુ એક વાત ખરી છે કે હિમાલયને હિંદુસ્તાન પૂજે છે, પણ ઉપાસી જાણતું નથી નૈનીતાલ, મસૂરી વગેરે કરતાં અહીં ઘણું જુદું છે.

કુલુ

સવારે હું માનતો હતો કે સાંજે તો ડૉ. રોરીક કાં ડૉ. કઝિન્સનું મોં જોઈશ, પણ મારો ‘રોમાન્સ’નો શોખ પૂરો થવાનો હશે ! સવારે વીશી-વાળો જાગ્યો તે દરમિયાન મેં તપાસ કરી લીધી હતી કે કુલુ જનારી મોટર ક્યારે ગિપડે છે; એટલે પહેલાં આ કરવાનું કહ્યું. એ એક ખાસો પેટમાં નાખી પાત્રોલા ગામ જોઈ આવ્યો. ગામ તો રસ્તાને બેને કાંઠે ઉપરવાસ હતું. અહીં બધું જ મળે છે, પણ સ્વદેશીનું તો નામ જ નથી. નદીઓ વહી જતી હોય છે, છતાં લોકોએ લૂગડાં ન જ ધોવાં એમ દસાવ્યું લાગે છે ! કદાચ તેમને પાણી ને પથરા મળે છે એટલો સાચુ સસ્તો નાહ પડતો હોય. મેં નં. ૫૦૧નો સાચુ લીધો અને ધોનિયું-દુવાલ લાઈ પાસે જ નદીમાં ગયો. કપડાં ધોયાં અને નાહી એટલે કંઈક ઉત્સાહ અને જાગૃતિ આવ્યાં કુલુની મોટર તૈયાર થઈ રહી હતી તેમાં સામાન મૂકી જગ્યા રીઝર્વ કરી. પેલા હોટલવાળાને ત્યાં હું એકલો જ ઘરાક હતો તેણે તો ટેબલ પર થાળી વાટકો મૂકી જમવાનું પીરસ્યું: રોટલી, રીંગણાનું શાક અને અરદની દાળ. રાત્રે ખાધું નહોતું એટલે કંઈક રુચિ હતી, પણ આ બધું જોઈ તે હંડી

થવા જાગી, એટલે પૈસાનું દહીં મંગાવ્યું અને જે રોટલી ખાઈ ઓડકારી લીધું. હોટલવાળા પાસે આંકડો માગ્યો તો રાત્રે રહેવા ખાવાપીવાનું 'પધું' મળી માંડ ચાર આના જણાવ્યા; પણ તેણે મારી દરકાર બહુ જાળવી હતી એટલે જરા વધારે આપી મોટરમાં બેઠો.

હિમાલયની ખીણમાં આટલો લાંબો પ્રવાસ પહેલી જ વારનો હતો. મસૂરી, નૈનીતાલ કે દાર્જિલિંગમાં ટ્રેન સપાટાબંધ આરામથી લઈ જતી. અહીં તો ખીણનાં ગામેમાં પેદા એટલે હિમાલયનું પેટ ચીરી જોતા હોઈએ એવું લાગે. હજારો શીટના ઊભા પહાડો વચ્ચે વહેતી પહાડી નદીને કાંઠે-કાંઠે જ રસ્તો શેષનાગની જેમ વણી જાય છે. મોટરખસ ચત્રાવનારા ભડના બેટા છે. વળાંકો જ મારતા ચાળીસ માઈલની ઝડપે તગડાવે છે. જરાક હાથ ચૂકે તો થઈ રહ્યું. તેમને ટપાલનો વખત સાચવવાનો, એટલે ક્યાંયે જરા પણ રોકાય નહિ. પહાડો પરનાં ગામડાં વચ્ચે થઈ મોટર મંડી નગર-માં આવી એટલે બદલવી પડી અને બ્રિટિશ મોટરમાં ખડકાયા. બરોબર દસ વાગ્યાથી સાત વાગ્યા સુધી, એકું માર્યા વગર કે વખત કાઢવાના સાધન વગરની મુસાફરી; પણ જે દૃશ્યો જોવાનાં મળે છે તેમાં પૈસા અને શ્રમ બુલાઈ જાય છે અને અંતે જેમને મારે ઉતારો તૈયાર હોય છે તેમને તો બધું જ બુલાઈ જાય. રોરીકનાં ચિત્રોમાંના લૅન્ડસ્કેપ (નિસર્ગદૃશ્યો) તો અહીં સેંકડો છે. કોઈ નવરો કલાકાર અહીં પડાવ નાખે તો લૅન્ડસ્કેપોથી દુનિયાને છક કરે તો નવાઈ નહિ.

સાત વાગ્યે ગાડી કુલુની પોસ્ટ ઓફિસે આવી. હું અને એક ખીજો એમ બે પેસેન્જરો બાકી હતા. મેં દાઢીવાળા પોસ્ટમાસ્ટરને રોરીકનું સરનામું પૂછ્યું ત્યારે પહેલવહેલો એ માણસ મળ્યો કે જેણે મને રોરીક વિષે ખરી માહિતી આપી. કુલુથી પણ દૂર દસ માઈલ ઉપર નગર છે ત્યાં મારે જવું પડશે. સાંજ પડી ગઈ છે, અંધારું છે. સવારમાં સાત વાગ્યે મોટર ત્યાં જાય છે, એટલે મોટર-ડ્રાઈવરને પૂછી એક પંખળી હોટલ આગળ જોતરી

કુલુના ચોસ્ટગાસ્તરે ગને ખરી માહિતી આપી.

પડ્યો. દુકાન જેવું છે. એક બાજુ દાળભાત શાકનાં તપેલાં છે. ચોરણી-પહેરણવાળા પંડિતજી સૌને પીરસે છે. ખૂણામાં મારો સામાન નાખ્યો છે. કાલે તો હું જંગલમાં એકલો હતો, પણ આજે અહીં ખમ્મર વચ્ચે છું.

કુલુની પંચળી 'વેપ્પુવ હિંદુ હોટલ' (સ્કેચ: ર. મ. રા.)

વખત જલદી ખૂટતો નથી. અગ્નિથી રથને રાત્રે રખડવું પણ ક્યાં ? એટલે પંડિતજીને જલદી થાળી તૈયાર કરવા કહ્યું. જરાતરા હોયો. આખા દિવસનો મોટરનો થાક આંખ ઘેરી રહી હતો, એટલે પંડિતજીના મોડા પર ગિસ્તરો ચડાવી એક ખાટલા પર ગિઝાવ્યો. અહીં મોડા દરેક ઠેકાણે નીચેની જમીન જેટલા જ વિશાળ, પણ ઊંચા નહિ. પહાડોમાં જે પ્રકારે આરામ અને શાંતિ મળે તેવા તો અરા જ. ગરીબીને લીધે શળુગારેલા કે ભીંત ઘોળેલા નહિ, પણ બહારની હવા તોફાન ને ટાઢથી સારું રક્ષણ આપે અને ઘોલકડી જેવા લાગે, એટલે ઊંઘને પણ પોષક થાય. એકંદરે મને તો ધાર્યા કરતાં વધુ સગવડ અને આરામ મળતાં લાગ્યાં. આટલી સોમ્મ હોય તો અહીં રહેવાનું મુશ્કેલ ન લાગે. આખી રાત જાણે છાપરા પર વરસાદની ધારાઓ ચાલુ હોય તેમ પાસેની નદીનો કલરવ ચાલુ જ હતો. કલાખીએ જેલમના અવાજ વિષે ક્યાંક લખ્યું છે કે આ અવાજ માતાનાં હાલરડાં જેવો લાગે છે. મને પણ એવું જ લાગ્યું અને દિવસની અકળામણુ જૂલી ઊઘી ગયો.

સવારમાં હું તો ગિસ્તરો ખાંધી તૈયાર થઈ ગયો. અહીં પહાડમાં સવારનું કામ મોટું શરૂ થાય છે, કારણ કે ગામડામાં દૂધ અને શાક આપે ત્યારે જ કામ શરૂ થાય. હિપરાંત પ્રકાશ પણ મોડો ઊઘડે. ચારે તરફ પહાડોની ગગનચુંગી દીવાલો હોય ત્યાં એમ જ અને. પંડિતજીએ ચા ખતાવી. મેં તેની આગળ એક રૂપિયો મૂક્યો. તેણે માત્ર ચાર આના રાખી બધું પાછું આપ્યું. હવે તો ઊલટું એમ લાગ્યું કે આવા ઠેકાણે બેચાર દિવસ રહી જવું. અહીં મ્યુનિસિપાલિટીનું નામ દેખાતું નથી. જેને જ્યાં કાષે ત્યાં ખૂણે ખાંચરે કચરો નાખી દે છે. ચોમાસાનાં પૂર એકવાર બધું સાફ કરી નાંખે છે. થોડીવારે નગર તરફ જતી મોટર આવી. પંડિતજીને બધી સ્વાગતાના કુલ પાંચ આના આપ્યા એટલે સંતુષ્ટ થયા. આ મોટરમાં ગુણોની જેમ માણસો ખડક્યા હતા. મેં પણ લપાળને બેઠક મેળવી. જવાનું હતું માત્ર દસ માઇલ. વરચેનાં ગામડાંના અનેક વેપારીઓ પોતાના માલ લઈ

હસ્યા હતા. એક નવી માહિતી હવે મળી કે નગર પણ મોટરના રસ્તાથી ચાર માઇલ ઊંચાઈ પર છે. ત્યાં ટટ્ટુ અથવા પગનો જ રસ્તો છે એટલે કટરાઈ નામનું ગામ આપ્યું ત્યાં ઊતરી જવું પડ્યું. વળી એક દુકાનદારને પૂછ્યું. એણે મેં ચાર મજૂરોનાં ઘર બતાવ્યાં. તેમાંથી એક હિંદી જાણતો મજૂર બહાર આવ્યો. તે અમેરિકન કોઠી તેમ જ તેના સાહેબ(રેરીક)ને જાણતો હતો. આઠઆઠ આંના દરાવી એ જાણતો માથે સામાન મૂકી સવારી પાયદળ ચાલી. વચમાં મજૂરો વળી એક જૂંપડીમાં ખાવા રોકાયા, પરંતુ મારા મનને રોકનાર વિષયો બહુ જ મળતા રહ્યા. જૂંપડામાંથી કોઈ સ્ત્રી નીકળે છે, કોઈ જીવાન જોડું ચાલ્યું જાય છે, પોઠો લઈ જનારાં ખચ્ચ-રોના ઘંટ વાગતા સાંભળું છું, સામેના પહાડ ઉપર પ્રકાશના પટા ફરતા જાય છે. મજૂરો આવી ગયા અને ગાળી ઊતર્યા ત્યાં બીઆસ નદીને વન-રાજીમાં રમતી જોઈ. બેચાર પોલ વૃક્ષ નીચે નાનાંનાનાં ઝરણો વહેતાં જોઈ શકુન્તલા આવાં જ વનોમાં રમી હશે એવું લાગે. આપણા કોલેજના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ પ્રાચીન કવિવરોનાં વર્ણનો અને શબ્દોનો સાચો ભાર સમજવાને અહીં થોડું આવી જતા હોય તો ? કવિના શબ્દો પણ ઓછા પડે એટલી વનશ્રી અહીં ઊછળી રહી છે. યુરોપના ફોટોગ્રાફો ને જર્મનીના બ્લેક ફોરેસ્ટનાં ચિત્રો મને તો સામાન્ય લાગ્યાં. હિમાલયની સાચી પૂજા આર્યો જાણતા તેવી આજની હિંદી પ્રજા જાણતી નથી. નહિ તો અહીં શું નથી ? ચેતના, પ્રેરણા, ભૂમિની સમૃદ્ધિ અને પ્રકૃતિ-સૌંદર્યની તાજગી એ બધું એકસાથે છે; તેમજ અભ્યાસ, શોધખોળ અને ચિંતનનું વાતાવરણ સતત જળવાયે રાખે એવું હવામાન છે. એક મોટી હિમાલયન યુનિવર્સિટી આ પ્રદેશમાં હોય તો હમરો યુવક-યુવતીઓ સંસ્કૃતિની સમર્થ દીક્ષા પામી દેશમાં તેનો પ્રચાર કરી શકે.

બીઆસ વટાવીને સામે તો પહાડ ચડવાનો હતો, એટલે મારા વિચારો ચંભાવી હું ચડવા લાગ્યો. પહેલાં શંકા અને ભય હતાં કે ચડતાંચડતાં શું થશે, પણ પહેલી વારનો થાક ચંભાવી ઉપર ચડ્યો એટલે હવાથી જ થાક

ઓગળી જતો લાગ્યો. મજૂરો સાથે અમેરિકન કોડી સુધી જવાનું હરાવ્યું હતું, પણ માર્ગમાં એક સ્વચ્છ કપડાંવાળો પટાવાળો આવતો દેખાયો. તે કંઈક કુતૂલથી મારા તરફ જોતો આવતો હતો અને મને પણ લાગ્યું કે આ માણસને મારા આવવા સાથે કંઈક સંબંધ છે. તેણે નજીક આવતાં તુરત પૂછ્યું: ‘આપ કહાંસે તશરીફ લા રહે હૈ?’

જવાબમાં ‘એડમદાવાદસે’ એટલું સાંભળતાં તેણે કહ્યું: ‘આપ અમેરિકન સાળકે મહમાન હો ! આપકે લીએ નીચે એક આદમી બેળ ગયા હય વો આપકો નહીં મિલા ! આપ તો ડાકડી મોટરમેં જારા જાને આને વાલે થે ન?’

‘હાં, પર મેં સુજહ કી મોટર મેં ચલા આયા.’

‘ફિર આપકે લિએ સામનેકા ડાક બંગલા મેં જોદોખસ્ત કીયા હય. મેં કુલીકુ જતા દેતા હું. આપ વહાં ફરરીએ.’

અસ, મારાં થાક અને શંકાઓનો પર આવી ગયો. મોટા મકાન પર ‘નગર કેસલ’ લખ્યું હતું. કોઈ વાર્તામાં લાગે એવું જ મકાન. તેના ઉપર નેપાળી આધકારમી અસર હતી. કુલુ સુધી દેખેલાં મકાનો કરતાં નિરાળું જ લાગતું હતું. કેસલમાં કોઈ દેખાતું નહોતું. કુલી અંદર હાક મારતો ગયો: ‘ચોકીદાર સાળ !’ જેતણે અવાજે એક યુર્ગ માણસ બહાર આવ્યો ચોકીદારે જરા વાર લગાડી મગજ ફેરાવ્યું કે અમેરિકન સાહેબ(મિ. રૌરીક)નો મહેમાન હું જ હતો. ડાક બંગલાની ગોડવણો અંત્રેજી દળે હતી. મેં પહેલાં ચાની વરદી આપી એવામાં મારા માટે રોકેલો જુવાન આવી પહોંચ્યો.

નગરનિવાસ

ડાક બંગલામાં મારી તહેનાલ અર્થે રૌરીક સાહેબે રામનાથ નામે એક હિંદુ જુવાન નીમી દીધો હતો, એટલે વૃદ્ધ ચોકીદારજીને મારે તરફી આપવાની રહી નહિ. વળી તેમનું કાનપર ઉજ્જડ, એટલે સાંભળતા થ ઓછું. તેને તો ‘ઇન્તેજમ (સગવડ) અચ્છા હૈ, આપ આરામ કરો’ કહી છૂટા રાખ્યા. રામનાથને પુરીશાક બનાવવાનું કહી આરામ કરતો પડ્યો અને થોડી ઊંઘ પણ ખેંચી લીધી. આ તંદ્રાલોક જ છે એમ મને લાગ્યું, તે ખરું

છે. જીવન અહીં અર્ધસત્ય અર્ધનિર્દિત લાગે છે. સતત વહેતી નદીનું ગાન, પહાડોના ખોળામાં પડેલાં રમકડાં જેવાં ગામડાં અને તેમાં ચાલી રહેલી ગ્રામ પ્રવૃત્તિ, જાણે એકબીજામાંથી જ જન્મ્યાં હોય એવાં લાગે છે. એમાં દૂર દેશનું કશુંય તત્ત્વ નથી. અધાં ભૂમિમાંથી પ્રગટેલાં સ્વરૂપો લાગે છે. કોઈ આધુનિક કાળનો સ્થપતિ અહીં આવે તો તેમાંથી કશું શીખી શકે તો નહિ, પણ બિલગે આ પ્રદેશની શકલ અગાડી મૂકે. આ લોકોની સાદાઈ અને ભોળાઈનો કોઈ લાભ લઈ જાય નહિ કે તેમને હેરાન કરી શકે નહિ એટલો રાજ્યઅંદાજસ્ત હોય તો આ પ્રદેશ સુખમય રહે.

અહીંની હવામાં દિવારવચ્ચે જાણે આપણી સાથે જ રહેતાં લાગે છે. રામનાથની રસોઇ થઈ એટલે તે ડાક યંગલાના રકાખીપ્યાલામાં પીરસીને

લાવ્યો. કીટલીમાં પાણી ભરી લાવ્યો. આરામખુરશીની સામે બીજી ખુરશી નાખી જમવાનું ટેબલ બનાવી લીધું. યંગલામાં બીજા દણા ઓરડા છે અને તેમાં ફર્નિચરે ઘણું છે, પણ મને તો ખૂણાનો એક ઓરડો ગમ્યો છે

અને તેમાં જે હોય તેથી ચલાવવું પસંદ કર્યું છે. રામનાથે મને ફેરવી ફેરવીને પૂછ્યું કે હિંદુ ખાણા માટે છતાં વગેરે કંઈ જોમશો કે નહિ? એને માંડમાંડ સમજાવ્યું કે હું જુદી જાતનો હિંદુ છું!

જમીને આંટા મારતો હતો એવામાં મને તળેટીએ લેવા મોકલેલો માણસ આવ્યો. તેણે હું ડાક(ટપાલ)વાળી મોટરમાં આવીશ એમ ધારેલું, એટલે મોડો થયો. બે ઘોડા અને બે કુત્રીને તેણે તૈયાર રાખ્યા હતા. ડૉ. કઝિન્સની ચીવટ અને પ્રો. રોરીક(હું રોરીશ કહેતો તે જોડું)ની અતિથિપરાયણતા પર મુગ્ધ થયો. મને તુરત સમજાયું કે મારે જ હવે તેમને મારા ખર્ચ પહોંચાડવા જોઈએ. એટલે ચિટ્ટી લખી હું કેવી રીતે આવ્યો તે જણાવતો તથા

ગોડવણો સરસ થઈ છે તે માટે આભાર માનતો અને ક્યારે મળવું તે પૂછતો. પત્ર લખી રામનાથ જોડે મોકલો આપ્યો; અને હજી તો જવાબની રાહ જોઈ હતું ત્યાં બહારથી કોઈએ ઝીણા સાદે મને 'રાવલ' 'રાવલ' કરી બોલાવ્યો.

અમકીને કોટ પહેરી બહારના ખંડમાં ગઈ હતું તો ડૉ. કઝિન્સ અને મેડમ માર્ગારેટ કઝિન્સ મને જ મળવા આવી પહોંચેલાં. કેવાં હેતાળ દંપતી! છોકરાં વિનાનાં છતાં બેઉ પરસ્પરની સોજત માણતાં; જગતની સેવાઓ કરતાં છતાં સાદાઈ અને સરળતાથી વાતસહ્ય ઉભારાવતાં. હું ભાવથી તેમને નમન કરી રહ્યો. એમની ખુશાલી ખૂબ જ હતી. મારી સાથે જ આ પીવાનો નિશ્ચય કરી આવેલાં એટલે યાછળ જ નોકર ચાલે અથવા સામાન લઈને આવતો હતો. તેને માટે પહેલાં તો કચે ડેકાણે આ પીણું તે નક્કી કરવા અથવા

ઝોરડામાં દોડી વળ્યાં. મારો ઝોરડો પણ જોયો. ગોડવણ પસંદ કરી. ફરતાંફરતાં તેમણે મકાનની આંધળી પર મારું ધ્યાન ખેંચ્યું કે ધરતીકંપથી બચાવવાને તેમાં આડાંઘિલાં લાકડાનાં બીમ કેવાં ભરેલાં છે! જે મકાનમાં ડાકબંગલો કર્યો છે તે

પહેલા કોઈ રાતના દરબાર હતા, એ તો તેના બહારના આકારથી અને આરણ્યની નકશો પૃથ્વી જ જણાતું હતું. તેમાં અધે તિમેટ અને નેપાળની છાયા સ્પષ્ટ છે.

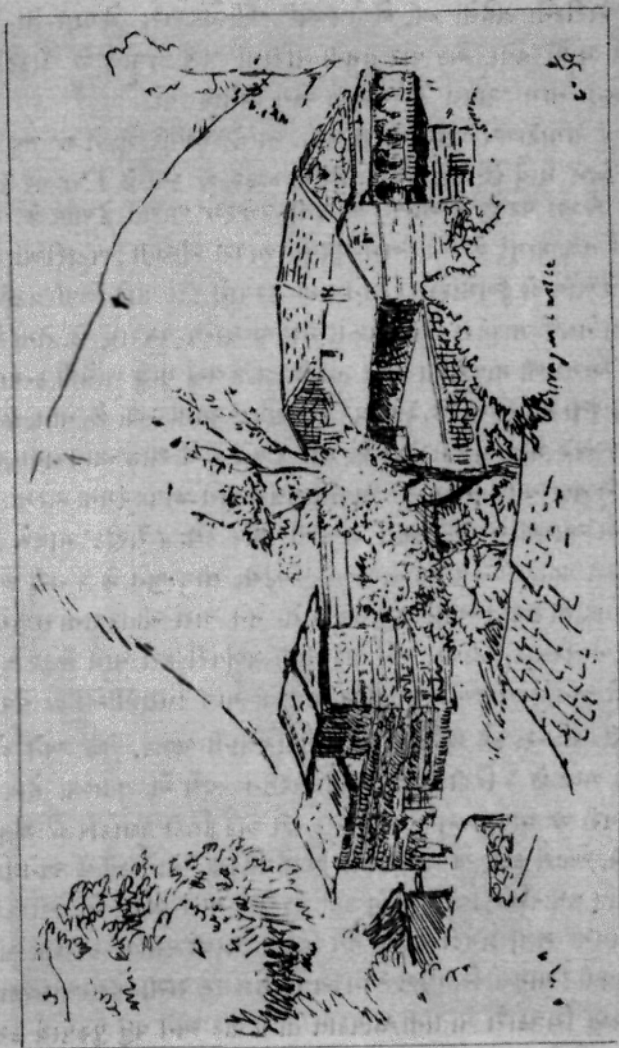
આ પાતાંપીતાં કઝિન્સ સાહેબે ઘણી વાતો કરી. હું કેટલા દિવસ રહીશ તે જાણી લીધું. આવતા કાલે પોતાના નિવાસ પર ફેરીક કુટુંબ સાથે ત્રણ

વાગ્યે ચા પીવાનું નોતરું આપ્યું. મેંડમ માર્ગારેટે મારી ઉમર પૂછી, કુટુંબની હકીકત પૂછી; મારી શાળાની, 'કુમાર'ની, ન્યૂ દિલ્હીની એમ ઘણી વાતો નીકળી. પછી પોતે જ અહીં આસપાસ મને જુદેજુદે ડેકાણે ફરવા લઈ જશે એમ જણાવી હું ચાલવાને કાયર તો નથીને તે પૂછ્યું. આજ સવારે અહીં ચઢી આવ્યો છું એટલું સર્ટિફિકેટ બસ માન્યું. બંને જણાં કુદરતની ખૂબીઓ, માનવસંસ્કારો અને કળાના પ્રસાદો માણવામાં એકા છે. દરિયાપારનાં આ માનવીઓને હિંદની પ્રકૃતિવદ્ધમી પર જેવાં ભાવ અને ઊલટ છે એવાં હિંદ-વાસી માત્રમાં ક્યારે પ્રગટે ?

ચા પતાવી મને કહે કે અમારી સાથે આવીને રસ્તો જોઈ જાઓ. હું મદ્રાસી પેઢે ધોતિયું વીંટી સાથે જ ચાલ્યો. રસ્તામાં મેંડમે એક જૂનું દંડેરુ બતાવ્યું. ડોક્ટર તો એના પથ્થરે પથ્થર આનંદથી જુએ. અધા આકારોની લીલા નાના આગક જેવા આનંદથી જુએ. મેંડમ વળી દૂરથી બંગલા ઓળખાવે. 'નગ્ગર કેસલ'ને પાછા વળી જુદાજુદા ચઢાણોથી જુએ. એમ કરતાં 'રેરીક હોલ' છોડી, ઉપરના ભાગમાં તેમને 'રેરીક ઇન્સ્ટીટ્યુટ'માં જ્યાં જગ્યા

આપેલી ત્યાં અમે ગયા. બે ઘોડા બાંધેલા તે બતાવી ડોક્ટર કહે: 'પેલો સફેદ તારા મારે મોકલ્યો હતો, શુકન તરીકે.' હું ઘોડાને પંખાળવા ગયો, પણ તેણે દાંત બતાવ્યા ! હસતા, રમૂજો કરતા, સફર-જનોથી નમી રહેલી ડાળીઓ નીચેથી તેમના ધરને આંગણે મૂકી હું પાછો ફર્યો. આવતી કાલે એ જ ડેકાણે ત્રણ વાગ્યે મારે ચાલેવાનું નિમંત્રણ હતું.

દેવિની ખીણમાં આવેલા નગર ગારાનો ડાક બંગલો 'નગર ફેસલ'

પ્રો. રોરીકનો પહેલો ત્યાં મેળાપ થશે. બીજો ખરો મેળાપ તો વળતે દહાડે ધાર્યો હતો. એક વાર તેમની પાર્ટીમાં પણ જવાનું છે. ડોક્ટરે એ દિવસનું નામ ‘રાવલ ડે’ ગણાશે એમ વિનોદ કર્યો.

હું સપાટામંથ પાછો આવી ગયો. આજે બાણી જોમને જ બહુ ફરવું નહિ એમ ધાર્યું છે; પણ ફરવા જવાની જરૂર જ ક્યાં છે ? ‘નગર કેસલ’ એવી જગ્યા પર છે કે આખી ખાણતી રજેરજ આગત દેખાય છે. મારી નજર તો ગામડું છે તેનાં અચરખીઆં છાપરાં નીચેની અટારીઓ, ચોક બધું દેખાય છે. અમેરિકન સિનેમાનાં દશ્યોને હંડાં પાડે એવા પ્રકારે ને પ્રસંગો નજરે ભાળું છું. કોઈ ઘરના ચોકમાં ધાન્ય પથરાયું છે. તેમાં ચાર-પાંચ રેશમકાળી ગાવડીઓ ખૂંદી રહી છે. લાલ વસ્ત્રે માથું ઝાંધેલી કન્યા તેને ચારેકોરથી સંકારી રહી છે. કોઈ ઘર પાસે સૂપડાં ચાલી રહ્યાં છે નાનાં છોકરાં ઝીણા સ્વરે ગીત લલકાર કરે છે. આ વખતે હું એ ચીજ લાવવાની ભૂલી ગયો તે યાદ આવે છે: મારું બાયનોક્યુલર અને જાયા રંગનાં ચશ્માં. ડૉ. કઝિન્સ આગળ મેં મારી ભૂલ જણાવી ત્યારે કહે: ‘રોરીક સાહેબ પણ કહે છે કે પહાડો પર વાદળોનો ઉગ્મસ એટલો તીવ્ર બને છે કે નરી આંખે પૂરું નિહાળી શકાતું નથી.’ વધુ બાણપ તો મને મારાં ચીતરવાનાં સાધનોની લાગી. મેં વરસાદ, ઝાપટાં અને તોફાનોની ગણતરી કરી માત્ર જરૂર પૂરતી ચોપડી અને રંગની પેટી આણી છે. હવે તો માત્ર નિશાનીઓ જ લેવાશે.

ડૉ. કઝિન્સ કહે છે, પ્રો. રોરીકનાં ચિત્રોની ભલક, તેજ અને જોમ એટલાં બધાં છે કે દિંદી કલાકારોનાં પ્રદર્શન સાથે એ બતાવ્યાં હોય તો બધાં મરી જ જાય; છતાં પ્રો. રોરીક હવે એક દિંદી કલાકાર જ ગણાવા જોઈએ, એટલું કામ એમણે હિંદના વિપયે હિંદમાં રહીને કર્યું છે અને હિંદની કીર્તિ વધારી છે-હિંદની પૂજન કરી છે; પણ મારી દલીલ એ હતી કે જો હિમાલયમાં ગંગા પ્રગટી છે તો તેને હિંદની ધરતી રસાળ કરવામાં કાં ન વહેવડાવવી ? મામૂલી ચિત્રપૂંજી અને ચિત્રકૌશલ પર રાચી રહેલા આજકાલના તરુણ ચિત્રકારો પોતાની લાયકાત તોળી શકે અને વધુ પુરુષાર્થ કરવા

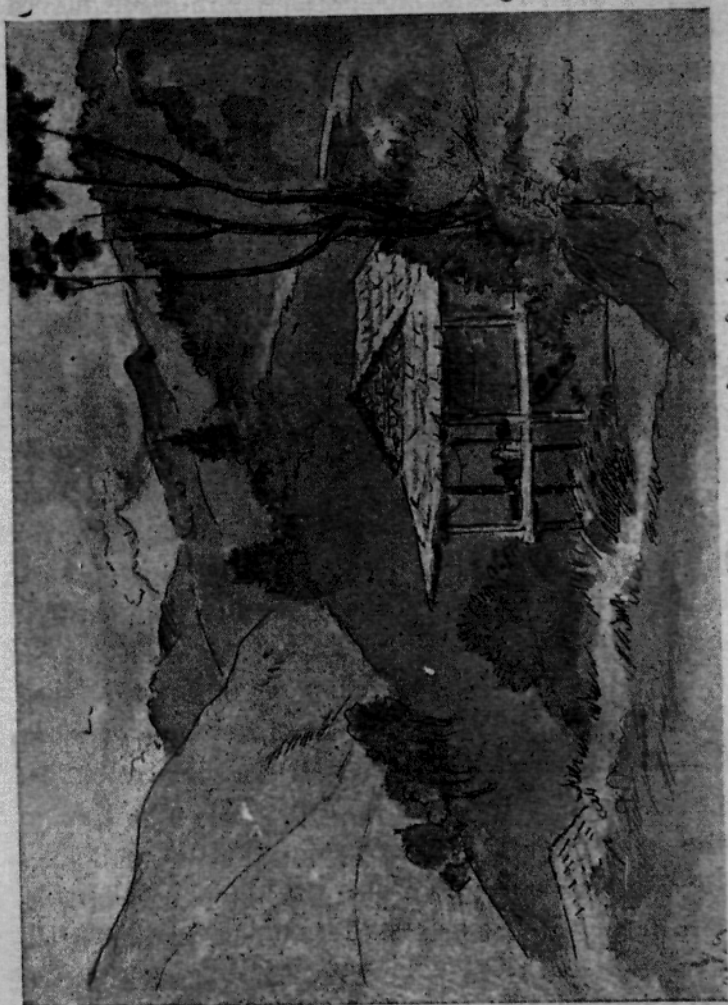
નગરની ખીણ-જેની વચ્ચે મધ્યસ્થાને 'દેરીક હોલ' નજરે પડે છે.

પ્રેરાય તો એમનાં ચિત્રોનું દર્શન અને પ્રદર્શન સફળ ગણાય. એમ ચિત્રોને એથે રાખી જોવાથી ચિત્રકારનાં ચિત્રો શ્રેષ્ઠ ખતી જવાનાં નથી. યુગનાં આવરણો ભેદી આકર્ષણ ટકાવી શકે તેવાં ચિત્રો કેટલાં થયાં? પ્રો. રૌરીકનાં અસલ ચિત્રો જોવાનું લાગ્યું આવડે કેટલાં જે વર્ષો પછી પાસે આવ્યું છે તેથી હું તો સફળતા અનુભવું છું, પણ હજારોને જોવા મળે તો કળા વિષેની જૂની કલ્પનાઓ ઓસરી જાય ને નવી પ્રગલ્ભ સમજ દૃષ્ટિ તેઓ પ્રાપ્ત કરે.

નહાવાનું પાણી આવ્યું એટલે વિચારો બંધ રહ્યા. ગરમ પાણીથી નાહ્યા પછી થાકે છેતર્યો લાગ્યો; પણ હવા કે પાણીની ગમે તે અસરથી એકાએક ધ્રુમ્મરી આવી ગઈ; ધારણ ન જ સમજાયું અને એમ લાગ્યું કે કદાચ થાકે હશે એટલે પથારીમાં પડ્યો. રાત્રે માત્ર ગરમ દૂધ પીધું અને આ વિશાળ મકાનને ખૂણે એકલો જ સૂઈ ગયો; પણ ઊંઘની જમાવટની આશા રાખેલી તે નિષ્ફળ ગઈ. સરસ મકાન, સરસ સગવડ, છતાં જેવી ઊંઘ પાત્રાલા અને કુલુની હોટલમાં આવી હતી તેના અરધા હિસ્સાની પણ ન ટકી. રાત્રે જાગી જાયો. ઊંઘ કેમ જિડી ગઈ તે સમજાયું. માથું ગરમ થઈ ગયું હતું. શરીરમાં જરા તાવ હતો. સવાર સુધી તરફડીઆં મારતાં વખત કાઢ્યો.

સવારે જિદ્યો ત્યારે તબિયત ગઈ કાલના હિસાબે ઘણી પાછી ગએલી લાગી. ગઈ કાલે મોટરની મુસાફરી કરેલી, પહાડ ચડી આવેલો, ફરેલો, છતાં આજે તો સવારમાં શરીર પૂરું મંડાતું નહોતું. રામનાથે રાતનું દૂધ રાખી મૂકેલું એટલે સુમાગ્યે આ વહેલી મળી; નહિ તો પહાડોમાં દૂધ આઠ વાગ્યા પછી આવે, એટલે રોજ આ પીનારાને તો કશું કામ ફાવે જ નહિ. પછી કંમેરા અને રફેયબૂક લઈ બહાર નીકળ્યો. થોડી વાર ખીમારી વિસરાતી લાગી. એકઠે રફેય અને દૃશ્યો લીધાં ખરાં, પણ ગોહણ ડગવા લાગ્યાં, એટલે પાછો આવી પથારીમાં પડ્યો. રામનાથે આણેલી કિવનાઈનની ટીકડી ચડાવી.

જમવાનું તૈયાર થયું ત્યાં સુધી તાવની ખુમારી લાગતી હતી પછી ગમે તેમ કરી પેટમાં કંઈક નાખવું જ કરી ખીજી બે ગ્રેઈન કિવનાઈન લઈ

પહાડી ઘરોની બાંધણી દર્શાવતું નગર ગામ પાસેની ખીણનું એક દૃશ્ય

મગ ભાત રોટલી થથેચ્છ લઈ લીધાં. જરા ફીક લાગ્યું. ઊંઘનો ભાર પણ જણાયો, એટલે ત્રણ વાગ્યે જગાડવાનું કહી પથારીમાં પડ્યો. ખરેખર સારી ઊંઘ આવી ગઈ. દોઢેક વાગ્યે હશે ત્યાં રામનાથે જગાડ્યો. ડૉ. કઝિન્સની ચિટ્ટી હતી કે મારે આજે આ માટે તેમના નિવાસ પર નહિ, પણ રોરીક હોલ પર જ ચાર વાગ્યે જવું. સવારે માત્ર વખત વીતાવવા બેટનાં ચિત્રો પર સફેદ અક્ષરે નામો લખી તૈયાર કર્યાં હતાં એટલે અત્યારે તે વિષે નિશ્ચિંત રહ્યો.

રોરીક હોલનો મહેમાન

ચાર વાગ્યે, ગુજરાતની કળાપ્રસાદી લઈ હું પ્રો. રોરીકના ગંગલા પર ગયો. ઘડીઆળ પાસે નહોતી એટલે કંઈક વહેલો પહોંચ્યો. દરવાખના

થાંભલા પર તેમણે બેચાર જૂની મૂર્તિઓ ચડાવી છે અને એક હિંદુ પાસે રોજ પૂજા કરાવે છે. મેં માણસને તપાસ કરવા મોકલ્યો કે ડૉ. કઝિન્સ આવી ગયા છે કે નહિ, પણ તેને અદલે રોરીક સાહેબનો જ નોકર મને તેડવા આવ્યો. હિમાલયની હવામાં ખીલવેલા અગીયા વચ્ચે બેસેલો રોરીક હોલ સાદામનો નમૂનો છે. આરણ્ય આગળ જ ચિત્રમાં જોએલી ઋષિમૂર્તિ સામી આવતી દેખાઈ. હું પળવાર શાંતિથી નગરકાર કરી બેસી રહ્યો. તેમણે હાથ પકડી લઈ મને

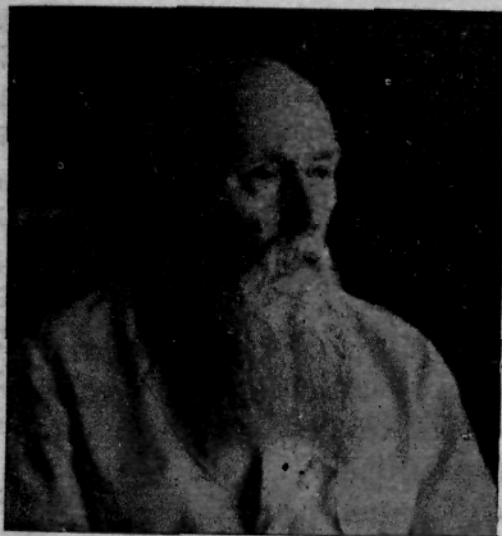
અંદર ખેંચ્યો. પાછળ જુવાન ક્રાઈસ્ટ જેવા નિર્ભળ અહેરાના તેમના યુવાન પુત્ર સ્વેતોરલાવ સાથે પરિચય કરાવ્યો અને ઉપરના માળે લઈ ગયા. હું વહેલો જ થયો હતો. ડૉ. કઝિન્સ આવ્યા ન હતા, પણ મને તો તેમણે ઘડીવારમાં સંક્ષોભરહિત કરી દીધો પોતે મહાન પુરુષ ન હોય, પણ વાતસલ્યભર્યા સગામુરખી હોય તેમ પાસે બેસાડ્યો અને કહ્યું: 'We were

known by spiritual relations but unknown materially.'

આ હિમાલય મનુષ્યમાત્રને લાજગી આપનાર સ્થાન છે; કૌરવો અને પાંડવોના અહીં વાસ છે; સામેના શિખરે અર્જુનની જગ્યા છે એમ લોકો માને છે; હિંદના લોકો કેમ હિમાલયને વીસરી ગયા ? કળાને ગદ્ય છે છળ અને નાદ વધ્યાં છે; કળા તદ્દન સાદી, જનમાત્રને માટે સરજાવી ઘટે; simple થવા પ્રયત્ન કરો; સાચી કળાનો પ્રસાદ સર્વત્ર ફેલાવો તો લોકોનાં દિલને રાહત અને આશ્વાસન મળશે; વગેરે ઘણું છૂટુંછૂટું તેમને મોંઝે સાંભળ્યું. એવામાં ડૉ. કઝિન્સ આવ્યા. અમને વાતો કરતા જોઈ, - જાણીને જ નીચે રોકાઈ પડ્યા. પાછળથી માર્ગારેટ માછજી આવ્યાં. એ તો ખરેખર દુનિયાને પહોંચી વળે એવાં છે. ડૉ. કઝિન્સની આસપાસ તેની વ્યવસ્થા, ચીવટ અને ગણતરીનો કિલ્લો એ બાંધી રાખે છે. રસોઈ, ચા, ઘરની ગોઠવણ, દીવાખતી અને પત્રવ્યવહાર સુધીનું નિયંત્રણ તે જ ચલાવે છે.

બધાં આવી ગયાં એટલે અમે ચાના રૂમમાં આવ્યાં. બીજા એકબે મહેમાન પણ હતા; પણ મૅડમ રૉરીકનું ભયુભયુ હાસ્ય અને મીઠી મહેમાની સૌને સરખા મળતી હતી. મને પ્રો. રૉરીકે પાસે બેસાડી તજવીજ રાખવા માંડી તો ડૉ. કઝિન્સ મૅડમ રૉરીક પાસે હતા. એ આખા ચે રૂમની દીવાલો ને કબાટો તિબેટનાં ધર્મચિત્રો, ગ્રંથો, પૂતળાં વગેરેથી ભરચક છતાં વ્યવસ્થાથી આઢીદક હતાં.

ચા પૂરી થતાં સૌ ઊઠ્યા, કારણકે બીજા મહેમાનો જવાના હતા. એમને વળાવી ડૉ. કઝિન્સે જણાવ્યું કે રાવળ તમારા માટે ભેટની ચીજો લાવેલ છે તે જોવા અંદર જઈએ. મૅડમ રૉરીકને કાઠીઆવાડી ભરતની કોથળામાં ગુજરાતનાં ચિત્રો મૂકીને ભેટ ધરી. રૉરીક સાહેબને આપણી જૂની પિત્તળ-કારીગરીની એક ગરુડની મૂર્તિ આપી અને કનુ દેસાઈનાં પ્રકાશનો તેમજ ચિત્રકલાપ આપ્યો. બહુ જ ખુશ થએલા જણાયા. એમાંનાં ચિત્રોની નકલો એમના Flama નામના માસિક માટે છપાવી હોય તો શો ખર્ચ આવે તે પૂછ્યું. ચિત્રોના વિષયો જોઈ બહુ જ ખુશ થએલા જણાયા.

પ્રો. નીકોલા રૌરીક

મારે ડૉ. કઝિન્સ સાથે સાંજે શાકાહાર લેવાનો હતો, એટલે હું તેમની સાથે તેમના ઉપરના મકાને ગયો. માર્ગારેટ માથાએ બહુ જ સારું, પણ સ્વાદિષ્ટ ખાવાનું ડરી રાખ્યું હતું. થોડીક વાર હતી એટલે પાસેની ખીણમાંથી ગિયાસ નદીનો સ્વર આવતો

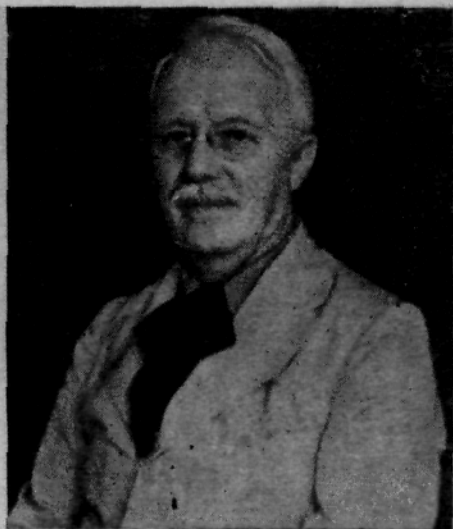
હતો તે તરફ અમે જોઈં. ડૉ. કઝિન્સે વાત કરતાં તેમનાં કામે ગણાવ્યાં તો હું અજબ થયો કે આટલી ઉંમરે તેમની તબિયત નાના બાળકની જેમ સાચવી રાખવી પડે એવી છે છતાં કેટલું ગંભીર અને ચિંતનમયું કામ તે કરી રહ્યા છે.

જન્મવાની વેળા થઈ એટલે અંદરના ખંડમાં ટેબલ તૈયાર કરાવ્યું. અહીં વીજળી આવી નથી, એટલે ટેબલ પર જે મીણુખત્તી જોડવી અને ધૂપસળી સળગાવી. વાતો કરતાં જન્મવાનો બહુ જ આનંદ આવ્યો. સ્વચ્છ, સાદું, સ્વાદિષ્ટ ભોજન. પહાડી પંડિતોની કાળી મેથ જેવી રસોઇ મેં રસ્તે ખાધી હતી, તેથી રુચિ મરી જવા આવી હતી તે તાજી થઈ.

જમીને તુરત હું મારા ડાક અંગલે આવ્યો અને રામનાથને ઘેર જવા રગ્ન આપી. પરમ દિવસે નીકળવાનો વિચાર ડૉ. કઝિન્સ આગળ મેં મૂકી દીધો છે. દાસનો દિવસ કામથી ભરચક છે. કાલે ગપોરે પ્રો. રૌરીકને ત્યાં

જમવાનું છે અને ગપોરે
ચા ડૉ. કઝિન્સને ત્યાં છે.

નીકળવાનો સમય
નક્કી કર્યા પછી મને વ-
ખત થોડો થોડો લાગવા
માંડ્યો. પ્રો. રોરીકને
ત્યાં અગિયાર વાગ્યે જ-
વાનું હતું, છતાં સવારમાં
વહેલા બિડી હામમત વ-
ગેરે પતાવી ચા પી લીધી.
બહાર પણ કુદરત અનુ-
કૂળ દેખાતી હતી. એકે-
એક પર્વત સ્પષ્ટ દેખાતો
હતો; પાછળની ગરફ
છવાએલાં શિખરોની

ડૉ. જેમ્સ કઝિન્સ

ચગક પણ નજરે પડતી હતી; એટલે પહેલાં તો ઉપરના ભાગે શિખર પર
જણાતું મંદિર જોવા ચડ્યો. ચડતાંચડતાં હવા સ્વચ્છ થવાથી એ ત્રણ
ફોટોગ્રાફ લઈ શક્યો.

મંદિરની છત્તી લેવાઈ ન લેવાઈ ત્યાં તો વાદળોએ દૃશ્યો ઘેરી લીધાં
અને હું જિભો હતો ત્યાં પણ હંડો પવન આવવા માંડ્યો. પહાડી હવાની
આ વિચિત્રતા. ઘડીમાં કંઈનું કંઈ બની જાય. હું ઝપાટાબંધ નીચે આવ્યો.
ડૉ. કઝિન્સે હું નિયમિત રહી શકું માટે પોતાનું રિસ્ટ વૉચમને આપેલું હતું.
મને પણ ફીક શિખામણ મળી કે આવા સ્થાનમાં ઘડીઆળ વગર ફરવું નહિ
જોઈએ. રામનાથે પાણી ગરમ રાખ્યું હતું એટલે નાહી લીધું. તેણે ખજર
આપ્યા કે જે ડૉક્ટરે કાલે કિવનામનની ગોળીઓ આપી હતી તેણે મારું નામ
માગ્યું છે, એટલે મેં આભારપ્રદર્શન સાથે માફ કાર્ડ મોકલી આપ્યું ડૉ.

પ્રો. શેરીફના પુત્ર સ્વેતોસ્લાવ શેરીફ

થી જાણવા મળે; પણ એ મુલાકાત અને એવું હતું નહિ, એટલે ૧૧ વાગ્યા પહેલાં જરા વહેલો નીકળ્યા અને રસ્તામાં ડૉ. સાથે માત્ર હાથ મિલાવી આગળ ચાલ્યો.

જરા ચંદાણ પછી શેરીફ હોલને દરવાજો પહોંચ્યો. તોપણ ત્રણ મિનિટ બાકી હતી, એટલે દરવાજો ડૉ. કઝિન્સની રાહ જોતો બેસી રહ્યો. ત્યાં શેરીફ હોલનો પટાવાળો આવ્યો. તે કહે, અંદર આવીને જ બેસો. અંદર ગયો ત્યાં શેરીફ ઋષિ પોતે જ આગળ આવ્યા અને મને હાથ પકડી ઢિપર લઇ ગયા. તેમના પુત્ર સ્વેતોસ્લાવ પણ ઉત્તમ પ્રકારના આર્ટિસ્ટ છે. તે પણ હાજર હતા. ડૉ. કઝિન્સના આવવાની રાહ જોયા વિના તેમણે તો સામે ઇંગલ (ચિત્રપીઠ) ગોઠવી અને 'Father, shall I begin?' કહી ડોસાની હા મગતાં નોકરની મદદથી એક ચિત્ર લાવી મૂક્યું. શેરીફનાં ચિત્રોની ખૂબી

શર્માનો જવાબ આવ્યો કે પોતે મને જોરે મળવા આવશે. આવે કેકાણે સુશિક્ષિત માણસોની સોજત મગવી દુર્લભ એટલે તેને પણ એવી તક મળે. મને પણ તેની વહેલી ખબર પડી હોત તો હું મળી આવ્યો હોત, કારણ કે ઘણી વાતો એવાના સમાગમ-

એ છે કે તેનાં તેજ અને પ્રભાવ આગળ બધું ઝાંખું થઈ જાય છે અને સ્થળ તેમજ કાળથી આપણને તે છૂટા કરી શકે છે. ચાર કે પાંચ ફીટનાં આ ચિત્રોની ખૂબી ચોપડીમાં છાપેલાં ચિત્રો હજારમા ભાગે પણ રજૂ કરી શક્યાં નથી, તો પછી વર્ણનથી તેનો ખ્યાલ આપવો અશક્ય જ છે. લગભગ ૨૮ નવાં ચિત્રો મેં જોયાં. હિમાલય અને તિબેટનું મહાકાવ્ય અહીં રચાતું જોયું. પ્રો. રોરીકે કંઈ નહિ તો ય એવાં ૫૦૦૦ ચિત્રો કરી નાખ્યાં છે! તેની યાદી અને વ્યવસ્થા તેમના સેક્રેટરી અને Flamania હિંદી પ્રતિનિધિ મિ. શુભુચેવ સંભાળે છે.

ડૉ. કઝિન્સ થોડી મિનિટો મોડા આવ્યા અને કાર્ય શરૂ થઈ ગયેલું જોઈ મને કહ્યું કે તેં તો અમેરિકન ઝડપે કામ ઉપાડ્યું છે! પણ બીજું શું થાય? દિવસો સુધી એકએક ચિત્ર ચિંતન અને ઉબ્મા આપે એવું હોય છે. પ્રો. રોરીકનાં ચિત્રો પૂરાં થયાં એટલે સ્વેતોરલાવે પોતાનાં ચિત્રો રજૂ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી કામ શરૂ કર્યું. ૩૫ વર્ષનો આ તરુણ તેના સ્વચ્છ, કુમળા અને સુઘટિત ચહેરામાં વિનય અને જ્ઞાનથી વધેલો તરુણ કાઠસ્થ જેવો છે. તેનાં ચિત્રો એક પ્રખર કળાકારની ઝાંખી કરાવે છે. રોરીક હાઉસની પરંપરાની અચૂક પ્રતીતિ તે કરાવે છે, છતાં તેના પિતાનું અનુકરણ કરતો નથી. તેણે પણ હિમાલયનાં અને તિબેટનાં ચિત્રો કર્યાં છે. તેની વિશિષ્ટતા તો પોર્ટ્રેટ (છબિચિત્રો) કરવામાં જ છે. તેના પિતાનાં અને પોતાનાં ચિત્રો તેણે વિવિધ રીતે કરી જગત પરનાં જુદાંજુદાં મ્યુઝિયમોમાં મોકલ્યાં છે. રશિયા, ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને અમેરિકાના ઉસ્તાદ કલાકારોને તેણે સેવ્યા છે અને પ્રથમ પંક્તિનું માન પામેલા છે; છતાં તેના વિષે હિંદમાં આપણે કંઈ ન જાણી શક્યા એ નવાઈ. આપણી મોટીમોટી ચિત્રશાળાઓ અને યુનિવર્સિટીઓ તેને આમંત્રણ આપીતે આંગણે આવેલી એ ગંગાનો લાભ લઈ શકત. તેનામાં જરા યે અભિમાન નથી. તેને હિંદ પર બહુ ભાવ છે અને ચાર કે પંદર વર્ષથી હિંદને ઘર બનાવ્યું છે. બીજા યુરોપીયનોની જેમ હિંદી સ્વરૂપો અને સંસ્કૃતિની સૂઝ નથી, પણ સન્માન અને પ્રેમ છે. મને

તેના પારીસના અભ્યાસનાં ચિત્રો બતાવ્યાં. હિંદના પેન્સિલ-સ્કેચ બતાવ્યા. ચિત્રના પ્રાથમિક રંગાલેખો બતાવ્યા. એની બરોબરની કળાઓનું જ્ઞાન હિંદની કળાશાળાના કોઈ પ્રિન્સિપલમાં પણ લાગ્યે જ હશે. ચિત્રો ઉપરાંત તેનો શોખ વનૌપધિઓ ઉપર બહુ છે. સ્થાપત્ય પણ સારું જાણે છે. યુરોપ અમેરિકાની કેટલીયે કળાજ્ઞાનની સંસ્થાના તે સદસ્ય છે. અમેરિકાના રોરીક મ્યુઝિયમના તે ઉપપ્રમુખ છે.

વખત તો ક્ષણમાત્ર બની ગયો. જન્મવાના વખતની નિશાનીઓ બેત્રણ વખત આવી. છેવટે મેં મારા કેમેરાથી રંગદિદ્યમ ઉપર બેત્રણ ચિત્રો લેવાનું કહ્યું તે પણ તેમણે સ્વીકાર્યું. ડૉ. કઝિન્સનું એક મોટું અધૂરું પોર્ટ્રેટ સ્વેતો-સ્તંભે કરેલું જોયું. તેની સાથે આર્ટિસ્ટની જીપી લીધી. બીજાં ઘણાં સ્મરણ-ચિત્રો પાડ્યાં હતાં, પણ જન્મવાનો સમય મોડો થવા ન દેવો જોઈએ એ યુરોપીઅન ઘરોનો દૃઢ નિયમ હોય છે, એટલે બધો લોભ મૂકી જન્મવાના ટેબલ પર આવ્યા. દરેક જણ આનંદમય હતું. મારે જમણે હાથે પ્રો. રોરીકના બીજા દોકરા પ્રો. જ્યોર્જ રોરીક હતા. તે ઇતિહાસના અંગે જ્ઞાતા છે. તેણે તિબેટી ડિફ્ફનેરી રચી છે અને તિબેટની ઘણી ઉપભાષાઓ બોલી જાણે છે. આમ આ એક જ કુટુંબ મહાશાળા જેવું છે. મૅડમ હેલન રોરીકને પણ એશિયા પર બહુ પ્રેમ છે અને તે વિષે ઘણું જ્ઞાન ધરાવે છે. આ કુટુંબ પરંપરા પ્રમાણે એક રાજવંશથી ઊતરી આવેલું છે. પોતાના ઊછળતા હાસ્ય અને ભરપૂર કામથી સૌને પ્રકુલિત રાખતા તેમના સેક્રેટરી શુભુચેવ બહુ ઓછું બોલતા, પણ મારી પર તેમણે બહુ ભાવ દર્શાવ્યો. જન્મતાં પહેલાં થોડી મિનિટો મને એક બાળુ લઈ જઈ એમના માસિક 'Flama' માટે 'કુમાર'માં છપાયેલાં બે ચિત્રો અને ફલેમા માટે મારો એક લેખ માગી લીધાં. ઘરની બહારનાં કામોની તજવીજ એઓ જ રાખે છે. મારા માટે સવારમાં કુલીઓ મોકલી આપવાનું તેમણે માથે લીધું હતું.

જન્મવામાં સુંદર શાકો તથા મહાઈ અને દૂધની વાનીઓનું સાદું સ્વાદિષ્ટ ભોજન મારા માટે ખાસ તૈયાર કરાવ્યું હતું. ધ્યાનહારી ભોજનમાં

પણ રશિયન જાનુએ કમાલ કરી જતાવી હતી. સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા તો આપણને ઘોઘપાઠ આપે એવાં હતાં. પહાડી નોકરોને તાલીમ આપીને તેમણે એવા પ્રવીણ બનાવ્યા હતા કે તેમનાં અદ્ય અને સ્વચ્છતા જોઈ તેમના જ બીજા પહાડી બંધુઓને હિસાબે તેમનો દેવલોકમાં પ્રવેશ થયો ગણાય.

જમતાંજમતાં અનેક પ્રકારની વાતો નીકળી. ઇષ્ટોપાસના, કુલદેવતા અને ઇષ્ટદેવતા પર વાતો આવી. કેમ અને જાતિ વચ્ચે એકતા અને જળ-સંગઠન માટે આવાં સ્વરૂપો યોગ્યએલાં અને તેમનામાં માનવીની શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાથી કાર્યસિદ્ધિ પણ જન્મેલી. મેં કેટલાક મારા જાણીતા દાખલા આપ્યા. એમાં સૌને બહુ રસ પડ્યો જણાયો. મારી આંખમાં ડૉ. જ્યૉર્જ રૉરીકે હતા. તેમણે ગુજરાત વિષે વધુ જાણવા જિજ્ઞાસા જતાવી. મિસિસ કઝિન્સે વળી મારા અનુભવો લખી બહાર પાડવા કહ્યું.

કઝિન્સ દંપતી

બરાબર જે વાગ્યે અમે ટેબલ પરથી ઊઠ્યા પડ્યા. મારો વિચાર બીજો દિવસે નીકળવાનો હતો. એ વાત જાહેર કરી એટલે સૌએ ઘણાઘણા ભાવપૂર્વક વિદાય આપી. કેઠ દરવાજા સુધી આવી પ્રે. રૉરીકે આશીર્વાદ રૂપે એક હાથ જિઓ કરી જિભા રહ્યા. મૅડમ હેલન રૉરીકે તો કાઠીઆવાડી ભરતની જે કોથળી મેં ભેટ કરેલી તે ઉમળકાભેર હાથમાં જ પકડી રાખી હતી. ઊઠ્યા પડ્યા પછી ડૉ. કઝિન્સ અને મૅડમ કઝિન્સ મને પ્રેમપૂર્વક પોતાના ધામમાં ખેંચી ગયાં. મિસિસ કઝિન્સે વર્ણમાં મને એક ખાટલો અને કેટલાંક આશીર્વાદ તથા ચોપડીઓ વગેરે આપી આરામ લેવા કહ્યું અને તેઓ આરામ લેવા પોતાના ખંડમાં ગયાં. હું તો દિવસ આખાને સ્વપ્નસમ જોતો તંદ્રામગ્ન પડ્યો રહ્યો. ‘અગ્નિયોગ’ નામનું એક પુસ્તક પ્રે. રૉરીકે રશિયન ભાષામાં લખેલું છે તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ મળેલો તે થોડો વાંચ્યો. એમણે જીવનનાં પરમ સત્યો ઉપર ખૂબ જ જ્ઞાન અને સાક્ષાત્કાર મેળવ્યાં જણાયાં.

આરેક વાગ્યે મૅડમ કઝિન્સે આ ઉપર બોલાવ્યો. આ પ્રવાસમાં મૅડમ કઝિન્સનો જે પ્રથમ અને નિઃકટ પરિચય થયો એ બૂલાય એમ નથી. મારી

દરેકે દરેક આગતની ચીવટ અને કાળજી તે જ લેતાં. ડૉ. કઝિન્સ પર અવસ્થાની અસર છે, એટલે પહેલાં એટલા સ્ફૂર્તિમાન તે નથી લાગતા; પણ મિસિસ કઝિન્સના પગમાં તો કોઈ શાળાની વિદ્યાર્થિનીને પણ પાછી પાડે એવાં જોમ ને ઉત્સાહ છે. આ પીને મને કહે આત્ર તને હું સામી ખીણમાંનું મારું ગામ બતાવું. બહાર વાદળાં ઘેરનાં હતાં. ડૉ. કઝિન્સે શંકા બતાવી કે કદાચ ઝાપટું તૂટી પડશે; પણ મિસિસ કઝિન્સના સ્વભાવની એ વખતે જ ખચર પડી કે એ તો આદતને આવકારે એવાં છે. આવરકોટ એક નોકરને સોંપી અમે વાતો કરતાં ચાલ્યાં અને અરધા કલાકે એક પહાડી ગામમાં પહોંચ્યાં. હિમાલયમાં જે દિવસે લોકો વરષાં તે દિવસે જે રીતે વસ્ત્રો થતાં હશે કે ઘર બંધાતાં હશે તેનો સંપૂર્ણ નમૂનો આ ગામડું હતું. દરેક ઘરમાં શિયાળાનાં અરફ સામે ટકવાની, ચોમાસાના પાણીથી બચવાની, જંગલી જનાવરોથી બચવાની, પાક ગંધરવાની, એ સ્થાન પ્રમાણે પૂરી જોગવાઈ જંગલનાં જ સાધનો વડે કરેલી હતી. દરેક ઘરની આગળ એકએક શાળ હતી. બિન સિવાય તો ત્યાં વસ્ત્રો જ ન મળે અને પહાડ પર મોટી ગોળાકાર પગથી-ઓ ને પાળો ભરીને ખેતરો ઉગાડેલાં તેની શોભા તો ઓર જ હતી.

પણ આ લોકને નહાવાઘોવાની આધા. રોગ કે તાવથી હેરાન થતાં હોય તો પણ દવા ન કરે; દેવતાઓની આધા અને પૂજારીઓની કળા પર જ આધાર રાખે. કોઈ કાળે એમણે કદખેલી યે નહિ એવી રાજવ્યવસ્થાએ તેમની પાસેથી કર લીધા છે, તેમની જાતવાળાઓને કોર્ટે ચડાવ્યા છે. કેટલાકને તો દારૂની લત પણ લાગી છે. આમ આ પહાડી જાતિ પર નવી સંસ્કૃતિના લાભોને બદલે ઝેર ચોંટ્યું છે. એમને પોતાના દેશવાસીઓ ગણી એમની ભેર તાણે કે એમને બચાવે એવો કોઈ ખીજો શિષ્ટ સમાજ નથી. પંચગતના વક્રીસો કુલુની કોર્ટમાં તેમને ખેંચી મંગાવે છે અને અંદરઅંદર લડાવે છે; સરકારી માણસો તેમની વેદ અને માત્રનો અયોગ્ય ત્રાભ લે છે; એમના કામળા અને પટુઓ, વેપારીઓ કાપડ કરતાં યે સસ્તે ખેંચી બચ છે; એમનાં ખેતરોને કાંકે બિગેલાં આલુ અને શેગ લોકો એચાર આનાની ટોપલીના ભાવે લઈ જઈ

હદનાં શહેરમાં રૂપિયાના ભાવો ઉપખવે છે. મિસિસ કજિન્સે માંદી ડોશીઓને 'સલામ સલામ' કરી બોલાવી; મેલાંધેલાં છોકરાંઓને પોતાની કાથળી પરનાં ઝંખકતાં આભલાં બનાવી હસાવ્યાં; મને ઉપર નીચે ખેતરોમાં આડે ફેડે તગડાવ્યો. થાક ચડ્યો ત્યાં સુધી ફરીને પાછાં વળ્યાં. મિસિસ કજિન્સ આ ઉમરે પણ સ્ત્રીમતિની પ્રતિબાંધેલી છે.

હિન્દી નારીઓનાં નિગેહબાન

વરસાદ તો પડ્યો જ નહિ અને ઉઘાડ આવી ગયો એટલે અમે એક ખીણમાં અટારી પેડે ધાર પડતી એક ટેકરીને છેડે મોટી શિલા પર જરા વિશ્રાંતિ લેવા અને દૃશ્યની મગ્ન લેવા રોકાયાં. નોકરને વહેલા જવા મના આપી દીધી મેંડમ કજિન્સને મેં વાતવાતમાં કહ્યું: 'તમે તો હિન્દી નારી જગતને જાણત કરી દીધું છે અને હવે પ્રાંતપ્રાંતે જ્યોત જાગી છે.' એ સાંભળી તેમણે એક જોડો નિસાસો નાખી કહ્યું: 'ખરેખર? કહે, નવા યુગની નારીની તમારે ત્યાં શી દશા છે?' મેં એટલું જ કહ્યું: 'હું એ પ્રશ્નમાં બહુ જોડો જિતરી શક્યો નથી, પણ હમ્મરો દંપતી જોયા પછી પણ દાંપત્યનો આદર્શ સિદ્ધ થએલો કવચિત જૂજ જણાયો છે. નારીસ્વાતંત્ર્ય પુરુષને હવે પંચાળી શકે એમ તો નથી, તોપણ સમોવડ થવાની તાકાત બહુ દૂર દેખાય છે. હજી હમ્મરો આપઘાતો, ત્રાસો અને યોગ્ય પતિના અભાવે ગમે ત્યાં આપરમાં હોમાતી કન્યાઓના કિસ્સા તથા આકંદ કોઈ સુખી સ્ત્રીની

આગાહી આપતાં નથી. નારીગતિનાં તેજ અને સંસ્કાર પુરુષદળને ઝાંખાં દેખાડે છે એ ખરું, પણ તેની કદર અને ઉદાર સમાગમની આડે કંઈક બાધાઓ છે.' મને લાગ્યું કે હું આશરપદ ચિત્ર આપી શક્યો નથી; અને ખરેખર મેંડમ કઝિન્સે બીજો નિસાસો નાખ્યો: 'પ્રભુ! ક્યાં સુધી, ક્યાં સુધી મારી પુત્રીઓ સમી અનેક કન્યાઓને હું ઝૂંમતી બેસા કરીશ? તેમને આત્મ-બળની જરૂર છે. જીવનની નિરાશાઓ એકલાં ખમી લેવાની તાકાત તેમને જોઈએ છે.' તેમણે એકબે જાણપિછાનનાં દષ્ટાંતો કહ્યાં તેમાં એ જ કથા હતી. સુધરેલા સમાજનો પુરુષ પોતાનો યોગ્ય સાથી નહિ અને એવું જોઈને એક બહાદુર પુત્રી જનત બાંધી દેવા કરતાં એકલી જનસેવાના કાર્યમાં વરુણ બની બેઠી તેની વાત કહી. સંસાર હીક ન પડે તો ફેટલી કન્યાઓ એકલી ચાલવાને તૈયાર છે તેના પર પુરુષોની સુધારણા અવલંબશે. એમના મનમાં હિંદની ભાવિ નારીનું ચિત્ર કેવું દશે એ હું સંપૂર્ણપણે સમજી શક્યો નહિ, પણ મારી ખાતરી થઈ ગઈ કે તેમણે હિંદી નારીના ઉદ્ધાર માટે હૃદયને ખૂણેખૂણે અનુભવ, વ્યથા અને પરિશ્રમના કણો ભરી દીધા છે.

વિચારો અને વિદ્યાયના ભારે મૂંઝોમૂંઝો હું તેમના આવાસ પર આચ્યો. મારે કંઈ જ ખાવું નહોતું, પણ તેમના પ્રેમાળ આગ્રહને વશ થઈ ટેબલ પર નોંતો ધ્રુવો મેરો થોડું દંડુ દૂધ લીધું એથી એમને સંતોષ થયો, છતાં ય વત્સલ ભાવે માર્ગારેટ માણ્યો કહ્યું: 'Boy, you are starving yourself' (છોરા તું ખોટી ભૂખ ખેંચે છે). જમી લીધા પછી ડૉ. કઝિન્સે મંડીમાં રોકાવાને બે પિ ગનપત્રો લખી આપ્યા.

૧ કઝિન્સ દંપતીનો સ્વભાવમેળ પણ અજળ છે. એકબીજાની કદર કરે છે, એકબીજાની શક્તિઓ પિછાને છે. વ્યવસ્થા અને ચીવટ બેઉના પ્રધાન ગુણ છે. ડૉ. કઝિન્સના ક્ષેત્રની ટાઈપ કરેલી કૉપીઓ મિસિસ કઝિન્સ ઉતારે છે. મિસિસ કઝિન્સ વાંચતાં હોય ત્યારે ડૉ. કઝિન્સ તેના પગ ઉપર કપડું ઢાંકી માખીઓ દૂર કરે છે. જાણે નાનાં બાળસાથીઓ હોય તેમ એકબીજાને આવા સાદા ગેલથી જીવનની તાઝગી અર્પે છે અને સતત

અર્ધદષ્ટિ રહે છે. જન્મે ગૌદિક અને આધ્યાત્મિક જીવનનાં વિહારી છે. માનવજાતિ પર અપાર પ્રેમ કરનારાં છે. નથી તેમનામાં યુરોપીય છીટ કે નથી વિદ્વાનો આહંભાવ. એમના સમાગમમાં આવતાં તેઓ વધુ ને વધુ મહાન ભાસે છે. એમની સાથે મેં ગાળેલો બધો સમય અને એ પ્રસંગો ધન્ય રહ્યાં છે. એની મીઠાશ અને સુખદ રમરણો મન પર જડીને હું જવા નીકળ્યો ત્યારે પણ નીચેના ઢાળ સુધી તેઓ મૂકી ગયાં. હું એ જ વખતે જાણે ચાલી નીકળ્યો એમ લાગ્યું. અંધારે ડાક જંગલમાં પહોંચ્યો. ત્યાં પણ લાગ્યું કે યાત્રા પૂરી થઈ, અસગાળ ઉદાવલો જોઈએ. રામનાથને સવારની વરદી આપી દીધી. સામાન ભેગો કરી લીધો અને જાણે ટ્રેનમાં જ બિઠાનું નાખ્યું છે એમ માની સૂતો.

વિદાય

સવારમાં છ વાગ્યે તો મજૂરો આવી ગયાના ખચર સાથે રામનાથે મને જગાડ્યો. આ પહાડી આદ્મજીમાં ખૂબ નમ્રતા અને અધીનતા હતી. દોંગાઈ બિલકુલ નહોતી. માત્ર ગરીબોને લીધે આશામગ્ન હતો. મને દેવદેવીમાં કાંઈ શ્રદ્ધા છે કે નહિ એવું પૂછવા લાગ્યો. મેં કહ્યું: ‘તું આદ્મજી છે, એટલા માટે હું તારા પ્રતિ લાગણીથી કહું છું કે હવે એ રીતનું આદ્મજીપણું નહિ નભે. દેવદેવીના પ્રતાપ કરતાં તારી પોતાની તપસ્યા અને સિદ્ધિ જ તને સહાય કરશે. આ પહાડો પર ફળોના બગીચાની ખેતી કરો, થોડું ભણો, બીજા પ્રાંતમાં માલ મોકલતાં શીખો અને માગવા કરતાં આપવાની ઇચ્છા રાખો.’ મારો ઉદ્દેશ તેને ગળે ઉતારવાનું કહણ હતું. તેના ગામમાં જોઈએ તેવી શાળા નહોતી. અંગ્રેજી ભણવા કુલુ જવું પડે તે પરવડતું નહોતું અને વિવાદના ડોડ તો પહાડોમાં પણ આખા હિંદુસ્તાન જેવા જ, એટલે કોઈ સાહસ કે પુરુષાર્થ કરવા પામે જ નહિ. એની ચારપાંચ દિવસની શુશ્રૂષાનો વિચાર કરી મેં તેને બક્ષિસથી રાજી કર્યો. પછી પણ એ ભાવપૂર્વક એકાદ મામલ સુધી મને વળાવી પાછો ફર્યો. નગર છોડ્યું. ઊતરતાં વખતે તો જાણે કંઈ જ થાક કે સમય ન લાગ્યો, બધું જાણીતું અને પ્રવાસ બિલકાવતું લાગ્યું.

છતાં નગર ઉપર દેખાતા ધોળા ધાયા સમા રોરીક હોલમાં કંઈક આંતરિક આધ્યાત્મિક લેણદેણનો હિસાબ મૂકવા આવ્યો.

શ્રીકંઠ હલવાઈની દુકાને

કુલીને વિદાય આપી કટરાઈ ગામના મોટર રસ્તે એક પંખળી દરજ્જની દુકાનમાં સામાન મૂકી મોટરની રાહ જોતા કલાક બેસવું પડ્યું. અહીં કટરાઈમાં જ નદી-કાંઠે મીઠા પાણીની મચ્છીઓનું ઉછેર-પ્રયોગ ખાતું છે. તેમાં દેશદેશની મીઠા પાણીની માછલીઓ ઢાવી નવી જાતનો ઉછેર આ દેશમાં કેટલો શક્ય છે તેની તપાસ સરકાર ચલાવે છે. લગભગ દસ વાગ્યે મનાલીથી કુલુ જતી મોટરમાં ચડી બેઠો. સાડા અગિયારના શુભારે કુલુ પહોંચતાં મંડી જવાના આંખે અધા પેસેન્જરો ખાલી થઈ ગયા એટલે મેં પણ વસતીમાં જવાનો વિચાર માંડી વાળી એક હલવાઈની દુકાને સામાન ઉતારી નાખ્યો. તપાસ કરતાં ખચર મળ્યા કે જયોરે ત્રણ વાગ્યે મંડી જવાની મોટર મળે છે. વખત ઠીક મળ્યો એટલે હલવાઈને સામાનની ખચર રાખવાનું કહી, નાચે વહેંતી નદી પર જઈ રનાન વગેરે પતાવી હું પાછો આવ્યો અને હલવાઈની દુકાનનો પ્રસાદ લીધો.

આ હલવાઈનું નામ શ્રીકંઠ હતું. ખરીદી કરનારા કે ખટાવનારા માટે એ કંઠમાંથી ભાતભાતનાં મોતા ખરતાં, પણ નોકર, માગણ કે તેના સુપુત્ર હુપિકેશને મંજોરતી કે ધમકાવતી વખતે એ કંઠમાં કાંકરો ભરાતો. આ પ્રદેશમાં હલવાઈને ત્યાંથી કંઈ લેવાનું હરાવો એટલે તમારા ઉતારાનો ખર્ચ મોટો જ નાહ. મેં માત્ર બેત્રણ આનાનો જ તેના ગડલામાં વધારો કર્યો, તેનાથી ચે તે પ્રસન્ન દેખાયો. એનાં પોતાનાં કામ પણ ટાઈમટેઅસની માફક તે ઉકેલતો. એક તાવડો ચાસણીનો ઉતારો એટલે તેની પાછળ ખુંદી, જલેળી, મોહનથાળ એમ ચાર પાંચ ચાસણીની વાનીઓ કરી નાખી. થડા ઉપર બેઠેલા નોકરને ટોકતો જાય, વળી તપેલાં ઊંચકતો જાય પ્યાલા દ્રાઈ ધરાક પીએ કે તુરત માટીથી હિટકાય અને ધોવાય, પણ જે પાણીથી તે હિટકાતાં મેં જોયાં તે પાણી જુઓ તો તમને હાથ લગાડવાનું ચે મન

થાય નહિ. રસ્તાની ઉપરવાસથી પહોંચી નાનકડું ઝરણું વહેતુંવહેતું દરેક દુકાનના આગલા પગથીઆ નીચેથી કચરો, થૂંક, એટલા વગેરે ખેંચતું આવતું. એ ગંગાજળ અંધી દુકાનનાં વાસણો અને એકા હાથ સાફ કરવાનું સરળ સાધન હતું ! એટલે મારે મારે જ ખાસ કાઢવાની તકલીફ લેવી પડી.

એક વાગ્યો એટલે શ્રીકંઠ શેઠ ચૂકા પાસેથી છૂટા થયા અને રૂખી (હાથિકેશ)ને જરા દુકાન પર ખેસવાનું કહી ખીંટીએથી મેશ જેવું પલાળિયું લઈ નદી પર નહાવા ઉપડ્યા. રૂખી નિશાળની અપોરતી રમ્મને લીધે ઘેર આવ્યો હતો. તેણે થડા પર વેપાર કરતાંકરતાં દરેક વાની ચાખી જોઈ પણ સામે એક વર્ગ-ગોડીઓ ખેડો હતો તેને એક ગોડીઓ પણ ધર્યો નહિ. કેટલીક વાર ટગરટગર તે જોઈ રહ્યો. આખરે ખીસામાંથી એક પૈસો કાઢી રૂખીને નાની પૂરી આપવા કહ્યું. રૂખીએ દુકાનમાં ધરાડી વધારી તેનો હાથ માણતા ખરા વેપારીની જેમ તેને શાકપૂરી આપ્યાં. ધરતી તાલીમ કોઈ એક હોય છે. નિશાળના ખીમ્મ ખેતાર ગોડીઆ આવ્યા, તેમણે પણ કંઈક કંઈક વકરો કરાવ્યો. આ અધા યજોકરાઓમાં કોઈ અસલ વતની નહોતો. કોઈ પંચખી, કોઈ યુ. પી. નો, કોઈ શીખ, એમ નોકરીધંધા કરનારાનાં જોકરાં માટે જ કુલુની શાળા કે હાઈસ્કૂલ નિર્માઈ હતી. થોડી વારે કોર્ટોમાં રીસેસ પડી એટલે ત્રણચાર સુટ-ફેટાવાળા જુવાન, આધેડ, વૃદ્ધ એવા વકીલો આવ્યા. શ્રીકંઠની જૂનીપાની પાટલી તેમને એક વિનોદનું સાધન લાગ્યું. દરમિયાન શ્રીકંઠ પણ રનાન કરીને આવી ગયો. સારા ધરાકો દુકાન પર ખેડેલા જોઈ રૂખીને ખસેડી પોતે થડા ઉપર ખેડો અને વકીલ સાહેબોને સમાચારો પ્રગટાં સૂચવતો ગયો કે, 'સાખ, આજ તાજી જિંદગી અનામ્મ હય, યે બુંદી ભી અભી અનામ્મ' વગેરે; પણ વકીલો કોઈ જ નીકળ્યા. એક ખામનને કહે: 'કયો સાખ, કુજ લેઓગે ?' ખીજે કહે: 'મેરેકુ વો પસંદ નહિ.' ત્રીજે કહે: 'કુજ તો લેઓજી.' ચોથો કહે: 'મને દો જી, આજ તાજિયત અચ્છી નહિ.' એમ કરતાં કોર્ટનો સમય થતાં અધા ચાલતા થયા

અને શ્રીકંઠના કંઠમાંથી તેઓ ન સાંભળે એવા સ્વરે થોડાં સ્વરિત (!) વાક્યો મેં સાંભળી લીધાં.

ઘરાકોએ પોતાની વાનીઓનો અનાદર કર્યો તેની દાઝ ટાળવા કે પોતાના પેટમાં જગ્યા જણાવાથી તેણે દરેક થાળમાંથી મૂકી મૂકી તેમાં ઓરી દીધી. એટલામાં રૂખીને વીલે મોંએ ઊભેલો જોઈ તડક્યો: ‘ક્યોં, બદમાશ, ઇસ્કોલ કા ટાઈમ તો કળ સે હો ગયા.’ રૂખી એ જ બાપનો બેટો હતો; તે કહે: ‘જી, જી, પેટમેં કુછ હોતા હય, નદી પર જા કે આતા હું.’ ‘હં, હં, બચ્ચાજી ! જૂઠ બોલ કે છૂટી પાને મંગતા હો ?’ રૂખી ખસે જ શાનો ? પાતળો ઝીણી આંખવાળો રૂખી પડછંદ બાપના રૂપને ઓળખતો હતો. શ્રીકંઠને ઘરાકોમાં વિરાગ લાગ્યો એટલે નોકરને બેસવાનું કહી દુકાનની બાજુ ખાટલો ઢાળી સૂતો અને ઊંઘ પણ ઝટ આવી ગઈ. રૂખી પેલું સુકાતું પલાળિયું લઈ નોકરને આંખ મારી સીધો નદીએ ગયો.

વચમાં વચમાં પોલિસો આવીને બેસતા, બાજુના મંદિરમાં પહાડી-ઓ તેમના ઝગડા પર સંવાદ કરતા, એ બધાં નાટકોના પ્રવેશો

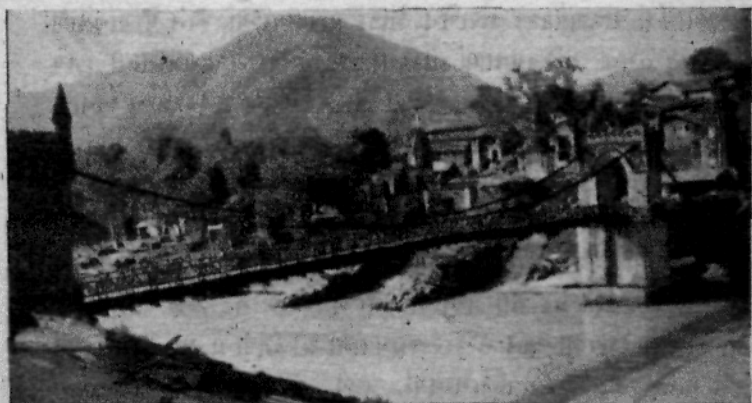

પંચળમાં અમૃતસર થઈ પઠ જુકોટને રસ્તે બૈજનાથ પાત્રોલા, મંડી, કુલુ ને નગરનો માર્ગ દર્શાવતો નકશો. કાળી લીટીવાળો ભાગ હિમાલયનો પહાડી પ્રદેશ બતાવે છે.

ભજવાયે જતા હતા એટલે મારો વખત વીતાવતાં મુશ્કેલી જણાઈ નહિ. ત્રણ વાગ્યે મંડી જનારી યસ ઉતાડ્યોને લઈ ગામમાંથી આવી. તેમાં મેં જગ્યા મેળવી અને ફરી વાર બીઆસની ખોણના ચકાવા વીંધતો સાંજે અંધાઈ થવાની વેળાએ મંડી પહોંચ્યો.

મંડીનાં જોષી દપતી

મંડીની હાઈરફૂલના હેડમાસ્તર શ્રીયુત હરિશ્ચન્દ્ર જોષી ઉપર ડૉ. કઝિન્સે ચિકિત્સા આપી હતી. એક મજૂર લઈને તેમના ઘર તરફ ચાલી નીકળ્યો. મંડી પહોંચ્યાં એક સુંદર શહેર છે; મંડી રાજ્યનું પાટનગર છે; ડામરની સડક ને વીજળીની રોશનીથી સ્વચ્છ લાગે છે. શ્રી જોષીનાં પત્ની શ્રીમતી તારાબેન જોષી પણ મંડીની કન્યા હાઈરફૂલનાં પ્રિન્સિપલ છે. ઉભય પતિપત્ની યુ. પી.નાં મહારાષ્ટ્રીય છે. તેમનું ઘર મંડીમાં પેસવાના જૂઠતા પૂલ પાસે એક આગળપડતા ટેકરા ઉપર જ હતું. સુંદર ફૂલોની ક્યારીઓથી શોભતો તેમનો નાનકડો બગીચો મેં જતી વખતે જોએલો, પણ મને ખ્યાલ નહોતો કે ત્યાં મને આતિથ્ય, આદર અને સુંદર મૈત્રીનો અવસર મળશે. હું પહોંચ્યો તે વખતે શ્રીમતી તારાબેન જોષી બગીચામાં નદીના

બીઆસ નદી ઓળંગી સામે તીરે મંડીમાં પ્રવેશ કરવાનો એક જ માર્ગ આ જૂઠતો પૂલ છે

પટ સામે ખુરશી નાખી એકલાં કંઈકિ વાંચતાં હતાં. મેં નમસ્કાર કરી ડૉ. કઝિન્સની ચિકી તેગના હાથમાં મૂકી. તે તેગણે વાંચી અને પોતાના નોકરને બોલાવી મારો સામાન એક ખંડમાં મુકાવ્યો. મિ. જોષી કલ્પમાં ગયા હતા તે થોડી વારમાં આવશે એમ જણાવી મારા માટે ચા અને સ્નાનની ગોઠવણ કરી. મિ. જોષી આવ્યા તે પહેલાં હું કપડાં બદલી હળવો થઈ બહાર આવ્યો. મિ. જોષીએ સરળતાપૂર્વક મારી પિછાન કરી લીધી. તેમની જે નાની દીકરીઓ શીત્રા અને લીલા પણ આ સુશિક્ષિત દંપતીના સુમેળની લહરીઓ જેવી હતી. સાદા અને કરકસરભર્યાં સંસારમાં પણ જીવનની કેટલીક મગ્ન તેમણે સાચવી હતી. પહાડોમાં વીજળી સુલભ થઈ છે. તેનો લાભ લઈ તેઓ રેડીઓ દ્વારા લાહેર, દિલ્હી, મુંબાઈ, કલકત્તા વગેરે સાથે રોજનો સંબંધ બાંધી સંસ્કારનો આનંદ મેળવતાં હતાં. તેમણે પહેલાં જ દિલ્હી પર કાંટો મૂકી સંગીત ચાલુ કર્યું. જમવા માટે ટેબલ ગોઠવ્યું. નોકર થાળીઓ મૂકી ગયો એટલે શ્રીમતી જોષી, મિ. જોષી અને હું એ સાદી સ્વાસ્થ્યપ્રદ રસોઈ જમતાં, વાતો કરતાં વધારે પરિચય પામ્યાં. મુંબાઈની કેટલીક ઓળખાણો કાઢી. તારાબેન જોષીના નામ પરથી (સ્વ. ગિજુભાઈનાં સહકાર્યકર) તારાબેન મોડક યાદ આવ્યાં અને યોગાનુયોગે તેઓ પણ તેમનાં પરિચયવાળાં તીકળ્યાં. અગ્નિયા પરદેશવાસીની છાપ ભુંસાડી હું જૂનો મિત્ર હોઉં એમ થોડી વારમાં તેમણે મને સ્વસ્થ બનાવી દીધો. સવારે મારો વિચાર મંડી જોઈ લેવાનો અને થોડા ફોટોગ્રાફો લેવાનો છે એમ જણાવ્યું, એટલે તેમણે આખા દિવસમાં ક્યારે અને ક્યાં જવું તે ગોઠવી આપ્યું. સવારમાં મેં તેમની સ્કૂલની પ્રાર્થના અને ડ્રિંગ જોઈ. પહાડ-માં કેળવણીની કેટલી જે સરળતા અને સગવડો છતાં રાખ્ય. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓમાં એક પ્રકારની જ્ઞાન તરફની બેપરવાઈ સદૃશ છે. તેને હાવી નવી દૃષ્ટિથી કેળવણી અને સંસ્કાર આપવાના શ્રી જોષીના પ્રયત્નોમાં તેમનું ઉચ્ચ માનસ અને કવિત્વ સમજાયાં. પછી મને પણ બળર પડી કે તે ઉત્તમ પ્રકારના લેખક અને કવિ પણ છે; સારા ચિત્રકાર પણ છે. એમ.એ.

થએલા, ઇંગ્લંડથી શિક્ષણની ડિગ્રી મેળવી આવેલા આવા તરુણને આ ખૂણે પીંજરાએલા જોઈ હું બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો. તેમની સ્કાઉટિંગની પ્રવૃત્તિમાં તેમણે પહાડોનો પરિચય અને અભ્યાસ વિદ્યાર્થીઓમાં વધાર્યો હતો. પહાડોના નકશા, મોડેલો વગેરે કરાવ્યાં હતાં. પહાડોનાં પ્રાણી, પશુ, ખનીજ, વનસ્પતિ વગેરેની નોંધો કરાવી હતી. એમ પહેલાં સ્વભૂમિને ઓળખી જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરવાનું ધોરણ અમલમાં મૂકતા મેં તેમને જોયા. સાંજે વિદ્યાર્થીઓ આગળ પ્રો. રૌરીક વિષે બોલવાનું કહી મેં મંડી જોવા માંડ્યું.

મંડી

મંડીનાં દેવજો જોતાં તે હિપર ભુવનેશ્વરના મંદિરની છાયા સ્પષ્ટ લાગી. પછીથી તેનો ઇતિહાસ જાણતાં તે બાબત અચૂક ખાતરી થઈ કે બિહારના સેન રાજાઓ ૧૪મા સૈકામાં અહીં આવ્યા અને રાજ્ય સ્થાપ્યું તે વખતના એ અવશેષો છે. આજે એ જ રાજવંશ ચાલુ છે અને રાજાઓના નામને છોડે સેન શબ્દ આવે છે. એ વખતથી મંડીમાં ફેટલાંક દેવાલયો તીર્થની પ્રતિષ્ઠા પામેલાં છે. ફેટલુંક મૂર્તિનિર્માણ પણ સુંદર છે. આખા કુલુ પ્રાંતમાં એક જ પ્રકારનું મંદિરસ્થાપત્ય છે. તેમાં આ રાજ્ય-વિસ્તાર જ કારણભૂત છે. મંડી રાજ્યમાં બીજાસ નદી અનેક ફેંકાણે ઝીંચેથી પછાડ ખાતી આવે છે, એટલે પાણીની સપાટી થણે ફેંકાણે સેંકડો ફીટ ઝીંચી રહે છે. એવે દરેક ફેંકાણે પ્રવાહને ઢાળમાં લઈ આંધેલાં જળચક્કીઓનાં થાણાં ને થાણાં નદીમાં દબાયા છે; પણ હવે પંચગ્ય સરકારે મંડી તાળેના જોગેન્દ્રનગરમાં વીજળી ઉત્પન્ન કરવા એક મોટામાં મોટું મથક આંધ્યું છે અને એટલો જળપ્રવાહ આંધ્યો છે કે તેના બળથી આખા પંચગ્ય પ્રાંત માટે વીજળીક બળ ઉત્પન્ન કરી શકાશે. આથી જોગેન્દ્રનગર એક અજબ સંસ્થાન બન્યું છે. ઇંગ્લેન્ડ, કામદારો અને પહીવટદારો માટે સુંદર બંગલા, રસ્તા અને વાહનની જે વીજળીક સગવડો ત્યાં કરેલી છે એવી જગતમાં થોડીક જ જગ્યાએ હશે એમ કહેવાય છે. આ યોજનાનો લાભ આખા પંચગ્યને હજી પહોંચી શક્યો નથી, પણ તે પોતાના રાજ્યમાં કરવાની અનુકૂળતા આપવા મદદ

ડાળી બાબુ: મંડીનાં શિવમંદિરના નંદી આપણે ત્યાંની પેઠે મેઠલા નહિ પણ ઊભા હોય છે. તેના પગ વચ્ચે શિવનો પ્રિય સર્પ છે. પાછળ પૃછડે સ્પર્શ કરીને ભક્ત ઊભેલો છે. જગાળી બાબુ: મંડી શહેરની મધ્યમાં આવેલો, નેપાળી બાંધકામની ઢળનો ટાવર.

મંડી રાજ્યને વીજળીક જળ મદત મળે છે; એથી પ્રજાને પણ ખુલ્લું સરતામાં વીજળીપ્રવાહ મળે છે.

આખો દિવસ મંડી જોવામાં ગાળ્યો. ફોટોગ્રાફો, ગોંધો વગેરે કરી સાંજે ખૂબ થાકેલો, છતાં હાઇસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ આગળ પ્રો. રૌરીક અને તેમની કળા ઉપર હિંદી(!)માં વાર્તાલાપ આપ્યો; પણ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને આ જોલનાર પોતાની જ પ્રતિભા અને દેશનો માનવી છે એનો અનુદય થતો હતો. શ્રી રૌરીક તેમના જ પ્રદેશમાં વસ્યા છે, છતાં તેમની કળા કે વ્યક્તિત્વ વિષે તેમને પહેલો પ્રકાશ આપનાર હું હતો તેનો સર્ગવ આનંદ મને પણ થયો. રાત્રે મારાં યજમાનોની રજા લઈ લીધી.

અમૃતસરને માર્ગે

સવારના ચાર વાગ્યે નોકરને જગાડી મોટર સ્ટેન્ડ પર જઈ જગ્યા મેળવી અને પહાડો વટાવવા માંડ્યા. નવ વાગ્યે પાપ્રોક્ષા તરફ આવતાં મોટરમાં હું એકલો જ પેસેન્જર હતો એ જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું. ડ્રાઇવરને પૂછ્યું કે ટ્રેનમાં જનારા આ વખતે કેમ ખીજા ઉતારે નથી? તેણે કહ્યું કે અત્યારે ટ્રેન જતી જ નથી! એકદમ માફ મન ખમચી ગયું. મેં અને મિ. જોષીએ ટ્રેન મળશે એવી ગણતરી બાંધેલી અને હવે સાંજ સુધી પાપ્રોક્ષામાં રહેવું તો અસંભવ બને! ડ્રાઇવરનું મેં પહેલાં તો માન્યું નહિ, પણ તેણે ધીરજ રાખી મોટરને રોશન પાસેથી લીધી અને મારી ખાતરી કરી આપી; છતાં તેણે તુરત પહાણુકોટ જતી એક મોટર ઊભી રખાવી મારો સામાન તેમાં મુકાવી દેવા કહ્યું. હું કંઈ સમજ્યો નહિ, એટલે તેણે કહ્યું કે ટ્રેન તમને સાંજે મળશે અને આ બસ હમણાં જ બંધ છે. તેનું ભાડું પણ ઓછું છે અને ચાર કલાકમાં તમે પહાણુકોટ પહોંચશો. ત્યાંથી અમૃતસરની મોટરો જોઈએ એટલી મળશે તેના કહેવા પર વિશ્વાસ મુકવા જેવું લાગ્યું એટલે મેં મોટર બદલી. ખરેખર આ આકસ્મિક ભૂલ હતી, છતાં નવો અનુભવ વધારે સુખકર અને સગવડવાળો નીવડ્યો. હવેનો રસ્તો પહાડી નહોતો, બધી સડક સપાટ

ડામરબંધ હતી અને મોટર ટ્રેન કરતા થે વધારે વેગે ઊપડી. વચમાંનાં ગામોએ ટ્રેનની પેઠે જ એક બે મિનિટ તે રોકાતી. ચાર વાગ્યે તો મને પદાણુકોટ ઉતારી દીધો.

હું હજી જિતરું છું ત્યાં તો અમૃતસર જનારી એક મોટી પેંસેન્જર બસ ચાલવાની તૈયારીમાં પેંસેન્જરોને સાદ કરી રહી હતી. પદાણુકોટથી અમૃતસર માત્ર દસ ચાના. 'મોટર પણ પહોળી, સ્પ્રિંગની ગાદીવાળી, વીમ બત્રીસ માણુસો લઈ જનારી હતી. સરસરાટ મુગાફરી આગળ ચાલી. વચ્ચે એક ગામ આવ્યું ત્યાં જરા વધુ રોકાઈ, કારણકે હૈદરાબાદ(દક્ષિણ)ના સત્યાગ્રહમાં જનારા એક જુવાન ભાઈને વિદાય કરવા સરખસ આવું મોટર-સ્ટેશન પર ઊભું હતું. ઝૂની ધમઓ, ભજનોની રમઝટ અને છેવટે એ તરુણ ભાઈએ હારોની હાંસડીમાંથી પાતળું ડોકું બહાર કાઢી મોટરના દરવાજામાં ઊભાંઊભાં જે એક ભાપણુ કર્યું તેમાંની આર્યસમાજ વાફજટા, ત્યાગનો મહિમા, વિદાયની ઘડી એ બધાં સ્થાનિકો અને મોટરવાળાનાં દિલ ઉપર ઊર્મિઓ ઉઠાળી રહ્યાં હતાં. ઘણી 'જે' બોલાઈ ગઈ એટલે મોટરનું એંજન ધમધમ્યું અને ચાલે છે ત્યાં એક જણુ વિદાય થતા વીરને માટે પડીકામાં દસપંદર પાન બાંધી લાવ્યો અને તેણે તે સાચવીને લઈ લીધાં. એ દુબળી પાતળી કાયના વીરગર્જના કરતા જુવાનને એક ગલોટું પાનથી ભરી મૂક્યા વિના રસ પડતો નથી એમ જણાઈ ગયું. મોટરમાં તો શીખો, મુસલમાનો બધા હતા. દરેક જણે મઝહબ, સરકાર, કૉંગ્રેસ બધા ઉપર ક્રાંતિ તેમ અભિપ્રાયો અને પ્રહારો કરવા માંડ્યા. આપણો વીર તો દરેક પળે વાગ્યુદ્ધમાં જિતરવા તત્પર જ હતો. પાંચ વાગ્યે અમૃતસરના ગિરદીભર્યા નાન્ય-માર્ગોમાંથી મોટર રસ્તો વીંધવા લાગી. ગામગામની હાનરો મોટરે તા અડા ત્યાં દેખાયા. અહીંની મોટરોની સરખામણીમાં એકાદ રમકડાંવાળાને ત્યાં પણ રમકડાંની મોટરો ઝાંટી લાગે. અહીં તો જનણે ભરવાડનાં ઘેટાંનાં ધણુની જેમ મોટરોનાં ધણુ દેખાતાં હતાં. હું પાંચ વાગ્યે પહોંચીશ એવી ગણતરી મારા પ્રેમાત્મમાં નહોતી. મેં તો મારા રોહી શ્રી. મણિભાઈને

કુલુનો પ્રવાસ

રાત્રે આઠ વાગ્યે ટ્રેમન ઉપર આવવા લાગ્યું હતું. એટલે આહી મોટરના અડામાં મને કોણ લેવા બિલું હોય ? પણ મજૂરી અને ગાડી આહી સરતા છે અને ચાર આનામાં તો ઘણે દૂર જવાની ગાડી પણ ગળા રહે છે એ હું સમજ્યો હતો, એટલે એક ટાંગાવાળાને ‘કટરા હરિસિંહ જલું છું’ કહી ખેડો; પણ મારો આવો શુદ્ધ ઉચ્ચાર એ સમજ્યો નહિ કે શું, પણ મને એક બે ચક્કર મારી પૂછવા લાગ્યો કે ‘જનાળ, આપકો કહાં ઉતરના હય?’ ને કમળામ્ની! ફરી ‘કટરા હરિસિંહ’ કહ્યું, પણ તે સમજ્યો જ નહિ. એક કેળવા-એલા લાગતા સીખને મેં બોલાવી મુસ્કેલી સમજાવી એટલે તેણે ગાડી-વાળાને દપકો આપ્યો કે, ‘બેવટૂફ! કટડા હરિસિંગઅ તુમકો માલૂમ નહીં હૈ?’ ‘હાં હાં હાં ચલીએ જનાળ’ કહેતાં એ સીધો થઈ ગયો. આ દેશમાં છેવટે ભાર દધને ‘અ’ બોલાવો જોઈએ! આપણે બોલીએ ‘લાહોર,’ તેઓ ‘લાહોરઅ’ કહેશે. એમ જ ‘અમૃતસરઅ.’ અંતે ‘કટડા હરિસિંગઅ’ પહોંચ્યો ને મારા રનેહી જરીવાળા જયંતીલાલ મણિસંકરનું મકાન શોધી કાઢ્યું.

અમૃતસર

અમૃતસરમાં લોકજીવનના અનેક પ્રકારો મને જોવા-જાણવાના મળ્યા. સીખ પ્રજાનું એ કેન્દ્ર એટલે ઊંચા પડછંદ બાંધાના શિખામંથ જીવાનો, જેત દાદી ચમકાવતા છતાં સશક્ત અને ગહેલા વૃદ્ધ સીખ સરદારો જોઈ પ્રાચીન આર્યજાતિ પંચનદમાં આવી ત્યારે કેવી કદાવર હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. મને ત્યાંની ઇમારતોમાં કળાપૂર્ણ પણે એકધારી સામાન્યતા લાગી. એકાદ સારી જગ્યા જોઈ લ્યો એટલે તેના નમૂને વધુ મોટી કે નાની પણ એવી જ રચના બંધે જણાય. મેં મારી અમૃતસરની મુલાકાતમાં માત્ર સુવર્ણમંદિર જોઈ લેવાનો લોભ રાખ્યો હતા, એટલે બીજો દિવસે સવારે પહેલાં ત્યાં જવા નીકળ્યો. આ મંદિરના મહત્ત્વને લીધે તેની આસપાસનો બધો ભાગ ગીચ વસતિથી ભરેલો છે. બે ગાડી લાગ્યે જ સાથે ચાલી શકે એવી ગલીઓ પણ ગિરદીથી ભરચક જણાઈ. સાધારણ દિવસે પણ ત્યારે એકદમ નીકળી જઈ ન શકાય તો ઉત્સવના પ્રસંગે શી દશા થતી હશે?

અમલસે માણસ એ ગલી-
ઓમાં અટવાઈ જાય. દરેક
ગલીને કોઈ પ્રસિદ્ધ સીખ સ-
રદારનું નામ આપેલું છે.

હું તો મારા યજમાન
મણિભાઈનો હાથ પકડી
સુવર્ણમંદિર આગળ પહોંચ્યો.
ચિત્રોથી તેનો યથાસ્થિત વિ-
સ્તાર કે દેખાવ ગળતો નથી
એની ખાતરી થઈ. ચોરસ
હોજ-સરોવરની વચ્ચે સુવર્ણ-
મંદિર એક નાનકડા રમકડા
જેવું લાગે છે. બહુ ઊંચું કે
વિસ્તારવાળું પણ નથી. યાત્રા
કે મેળાના પ્રસંગે માણસોએ
ચાલુ કમથી ચક્કર લેતાં ની-
કળી આવવું જ પડે. એ મ-
દિરનાં ચિત્રો એટલાં બધાં
પ્રગટ થયાં છે કે તેનું સ્વરૂપ
કોઈને પણ યાદ રહી જાય.
તળાવના ફરતા ચોપાટ ઉપર
જતાં પહેલાં પાળને કાંઠે દરેક
જણે જોડા કિતારી નાખવા જ
પડે. એમાં કોઈનો અપવાદ
થતો નથી; પણ તેની ગોઠ-
વણ સરસ છે. અમૃતસરના
કેટલાક મોઝીઓ તોડા

સાચવવાનો ધંધો કરે છે. તેઓ બેઠાબેઠા દરેક જણના બેડાના સમૂહો જુદા રાખે છે અને કોઈ ખોટા ઘરાક બતી લઈ ન જાય તે માટે સાવધ રહે છે. દર્શનાર્થી પાછા વળે ત્યારે એકાદ પૈસો તેમને આપે છે. મંદિરમાં જવાના પૂલના દરવાજામાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં છત્રી કેમેરા વગેરે રોકનાર ખાતું મંદિર તરફથી છે. ત્યાં આપણો સામાન એક ખાનામાં રાખી તેનો નંબરી સિક્કો આપે છે. એ દરવાજા બહાર કેમેરાનો ગમે તેટલો હિપયોગ થાય, પણ અંદર સખત મનાઈ છે. અમે પણ અમારી એ મત્તાનો થોડીવાર ત્યાગ કર્યો. પુલ પરથી મંદિર તરફ પવિત્ર ભાવે જનારની કલ્પના સહેજે ચગે એવી ત્યાં રચના છે. ચોપાસના સ્વચ્છ પાણી વચ્ચે સૂર્યમાં ઝબારા મારતું એ સુવર્ણમંદિર સીખ પ્રજાની ઇષ્ટાર્પણની કલ્પનાનું પ્રતીક છે. સીખો મૂર્તિની પૂજા કરતા નથી, પણ પવિત્ર વાણીના ગ્રંથોનાં દર્શન-પૂજન કોઈપણ હિંદુ સંપ્રદાય જેટલા જ વિધિનિષેધો અને આડંબરથી કરે છે. ગ્રંથસાહેબ આખો દિવસ આ મંદિરમાં ગિરાજે છે અને રાત્રે કાંઠે આવેલા ખીજા મંદિરમાં શયનકાલે પાલખીમાં પધારે છે.

અમે ગયા ત્યારે ગ્રંથસાહેબ મંદિર વચ્ચે એક ગાલીચા ઉપર ગિરાજ્યા હતા. ઉપર પણ એક કપડું ઢાંકેલું હતું અને ભાવિકોએ અર્પેલી સુવાસી મોગરાની માળાઓ એક વૃદ્ધ મુશિદ હળવેહળવે ગોઠવી રહ્યા હતા. સામે પૈસાનો ઢગલો થયા કરતો હતો. ઘડીએ ઘડીએ મંદિરના સેવકો થાળ ભરી તે ત્યાંથી ખસેડી લઈ જતા હતા. ખીજા બાજુ સંપ્રદાયના કીર્તનકારો પ્રસંગાનુસાર રાગરાગણીમાં સ્તુતિઓ અને ભજનો ગાયા જ કરતા હતા. આ સેવા વારાફરતી ખીજા મંડળીઓ આવીને છેક શયન સુધી અખંડ ચાલુ રાખે છે. આ દર્શન, આ ઉપાસના ને સેવા સીખ પ્રજાને કેન્દ્રમાં રાખી શકી છે. સુસ્તપણે મંદિર અને મંદિરના ઉપક્રમો પળાય છે. કંઈક રાજસી સીખ સરદારો યાત્રા-આધા-દર્શન માટે અહીં દિવસોના દિવસો જાપ કરતા પ્રદક્ષિણા કરતા રહે છે. સુંદર સશક્ત બાળકો, સ્ત્રીઓ ને પુરુષો કળાકાર કે કથાકારને અચ્છા નમૂના અહીં પૂરા પાડી શકે એમ છે.

અમૃતસરના સુવર્ણમંદિરની અંદરનું દ્રશ્ય

(રેફ્રેઝ: ૨. ગ. રા.)

કીર્તન સાંભળવા અને બધો વ્યવહાર જોવા અમે થોડીક મિનિટો ત્યાં બેઠા એટલામાં મેં એ દ્રશ્યનો ઉતાવળો રેફ્રેઝ કર્યો. એકબે સીખોએ તે જોયું, પણ કંઈ વાંધો લીધો નહિ, એટલે કેમેરા જ અહીં ગુન્હાપાત્ર ગણાતો લાગ્યો. મંદિરમાં દરેક ઠેકાણે મરામત અને સાફસૂફી ચાલુ રહેતાં. તેના ઘરે ઘર પર સીખ પ્રગ્નનાં દાન અને ભક્તિ આલેખાએલાં છે.

મંદિરની આસપાસ ફરતાં બીજી ઘણી સંસ્થાઓ જોવા મળે છે. ખાસ કરીને સીખ-સમસ્ત માટેનું રસોડું. જન્મવાને વખતે હરકોઈને ત્યાં ભાણું મળે અંપ્રદાયના અનુયાયી માટે એ કંઈ જેવીતેવી સગવડ અને ઉદારતા ન કહેવાય. હજારોને સારું અન્ન અને આશ્રય આપવાની તૈયારી-વાળા અંપ્રદાયનું પીઠ્ઠાળા જરૂર સંગીન હોવું જોઈએ. સીખ પ્રગ્નનું પંચ બહુ તાકાતવાળાં રાજ્યોનું બનેલું છે. સીખ કોમની રંકથી રાય સુધીની વ્યક્તિઓનો તે ઇન્સાફ કરી શકે છે. ખુદ મહારાજા રણજીતસિંહે પણ

આ પંચ આગળ નમતું આપી સંપ્રદાયનું માન કર્યું હતું. મંદિરનાં રૂંડો કરોડોનાં છે, છતાં મંદિરને યતનમહેનતની સેવા આપવાનું મહાપુણ્ય સમન્વયું છે. મંદિરનું તળાવ ખાલી કરી નીચેનો કાદવ ઉઠાવી જવાનું હતું ત્યારે રામ્મઓ અને રાણીઓએ પાવડા-તગરાં લઈ કામનો આરંભ કર્યો હતો અને આગમ કે સગવડની પરવા કર્યા વિના લાખો સીખો અમૃતસરમાં ભિલટી પડ્યા હતા. ખાસ રોપ્શ્યલો દોડી હતી. સીખ પ્રજામાં જે અબેદ એકતા અને મંગીનતા છે તેથી જ તે અણુનમ રહી શકી છે. તેઓ દુનિયાના બધા મુદ્દામાં બંધા ખાતર જઈ વસ્યા છે. ચમારના કામથી રાજવહીવટ સુધીના દરેક ક્ષેત્રમાં તેઓ આજીવિકા મેળવી શકે છે; છતાં દરેક સીખ, સંપ્રદાયની આંખે. એકસરખો છે. સંપ્રદાય મારફત તેમની મોટી કોલેજો, કારખાનાં ને ઉદ્યોગશાળાઓ સદ્ગુણતાપૂર્વક ચાલા રહ્યાં છે.

મંદિર જોઈ હું બહાર નીકળ્યો એટલે મલિલાઈએ યાદ આપ્યું કે જલિયાંવાલા બાગ નજીકમાં જ છે. આ ઐતિહાસિક સ્થાનની યાત્રા કર્યા વિના કેમ રહેવાય ? સાંકડા રસ્તાઓ પરથી અમે એક ગલીમાં પેદા. પછી વિશાળ યોગાનદેખાયું. તેમાં બગીચો હજુ જામતો હતો, એટલે ચારે તરફનો વિસ્તાર અને ઘેરાવા પરનાં મકાનો જોઈ તેમાં જે ગજબનાક બનાવ બની ગયો તેનો ત્રાસ ઊપળ્યા વિના રહેતો નથી. આજે તો પ્રવેશમાર્ગ જરા મોકળો કરેલો છે; તો ય કદપના થઈ શકે કે એ બંધ કર્યા પછી નાસવાની કે બચવાની કોઈ બારી ન રહે. ભીંતો પર ગોળીઓ વાગેલી તે નિશાનો સાચવી રાખવામાં આવ્યાં છે. એ નહોતો કોઈ રાજદ્વારી મેળાવડો; નિદોષ ગામડીઆઓ અને શહેરીઓનો ઉત્સવમેળો એ હતો.

જલિયાંવાલા જોયા બાદ અમૃતસરમાં સૌથી જૂનામાં જૂના વસેલા ગુજરાતી શ્રદ્ધસ્થ શ્રી ગિરમ્નશંકરભાઈ પંડિતને ત્યાં ગયા. આ ભીષ્મપિતા-મહા જેવા પંડિતજી કાઠીઆવાડના ગદ્ડા ગામના વતની છે. તેમની પાસે ગુજરાતના આવ્યાગયા સૌ વેપારીઓ અને પ્રવાસીઓની સુંદર રમૂતિ છે. મેં તેમને વિનંતિ કરી કે એ રમૂતિઓ ગુજરાતને વેળાસર આપે. તેમણે

અને પછી ત્યાં જઈ વસેલા ગુજરાતી બંધુઓએ સમાજ સ્થાપી છે ને સૌને એકત્ર રાખવા પ્રયાસો કર્યા છે, તેમાંથી આજે માત્ર શાળા જેવીતેવી સ્થિતિમાં ટકી રહી છે. સંસ્કારની જગૃતિ અને સંગઠનમાં ગુજરાતી જનતા ખીન પ્રાંતો કરતાં શિથિલ જ છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. પરસ્પરના નાનામોટા દોષો અને અસમાનતા કે રિવાજોની ચેષ્ટા ભૂલી જઈ જ્ઞાન, વિનોદ, સેવા અને શિક્ષણનાં કાર્યોમાં ઉદાર મને દાળો આપવો, સહકાર આપવો અને જરૂર પડે તો પોતાના વખતનો ભોગ આપવો એ પ્રત્યેક પરપ્રાંતવાસી ગુજરાતીનું સૂત્ર બનવું જોઈએ.

આ વચનો લખતાં જ મારે અમૃતસરની હિંદુ જનતાની પામર મનોદશાની નોંધ લખવાની ફરજ પડે છે.

પહેલાં હિંદુ જનતાને સીખ પ્રજા સાથે સુમેળ હતો. સુવર્ણમંદિરની નજીકમાં એક શિવાલય હતું અને ત્યાં પૂજાઅર્ચન કરવાની, આવજન કરવાની પણ છૂટ હતી. ગમે તે નિમિત્તે તેમાંથી વિરોધ જાગ્યો અને હિંદુ પ્રજાએ વટમાં આવી અમૃતસરની બહાર મોટી જગ્યા લઈ લાખોના ખર્ચે એક શિવાલય બંધાવ્યું. તેમનો ઇરાદો સુવર્ણમંદિરની સ્પર્ધા કરવાનો હતો, ધાર્મિક સરસાર્થ બતાવી દેવાનો હતો; એટલે અંધ તેજોદેષે તેમને કલા અને કલ્પના તેમજ સત્યસંકલ્પથી વંચિત રાખ્યા અને સુવર્ણમંદિરના નમૂનાની માત્ર નમાલી ચોખ્ખી નકલ કરી મંદિર બાંધ્યું છે. સીખ મંદિરના ઘાટમાં શિવ-મંદિર કરનારાઓએ હિંદુમાં બ્રાહ્મણ ધર્મે જે સંસ્કારજગૃતિ અને ઉચ્ચ જ્ઞાનભંડોળ આપ્યું છે તેનો સમૂળગો અસહકાર એ મંદિરમાં દેખાડ્યો છે. શિવની વિરાટ કલ્પના આપતાં ગુજરાત કે ખજુરાહોનાં અથવા ભુવનેશ્વરનાં મંદિરોનું, શંકરાચાર્યનાં સ્તવનોનો રણકાર કરતા દુરુભટ્ટો અને ઉચ્ચ ભવ્ય શિખરોવાળું હિંદી સ્થાપત્ય વ્રીસરીને તેમણે મુઘલોના પતનકાળમાં જન્મેલું લટકાળું લાહોરી ભારકર્ચે એ મંદિરમાં ઉતાર્યું; પણ સીખોની ભાવના, તપસ્યા, સંપ્રદાય તરફનો ઉગળકો ને સેવા તેમાં ક્યાંથી આવે? માત્ર શ્રીમંતોએ દાનનું ગૌરવ માણવા નાણાં આપ્યાં ને તેથી ખોખું બન્યું; પણ પ્રાણ ક્યાં છે?

ગુજરાતની એતદેશીય કલાપરંપરા હ્રમ થયા પછી આધુનિક યુગમાં સૌપ્રથમ કલાસંસ્કાર-
નાં ખીજ નાખનાર તથા અનેકમુખી કલાસર્જનો
ને બહોળું કલાકારમંડળ તૈયાર કરીને ગુજરાતના
કલાગુરુનું બિરુદ પામનાર શ્રી રવિશંકર રાવળનો
જન્મ ઈ. ૧૮૬૨ની ૧લી ઓગસ્ટે થયો. ૧૯૧૦માં
બાવનગરમાંથી મૅટ્રિક થઈ ૧૯૧૧માં મુંબાઈની
કલાશાળામાં દાખલ થયા, જ્યાં પ્રિન્સિપલ સેસિલ
બર્ન્સે પાસેથી પ્રશંસાપુર્ણ શિક્ષણ મેળવી ૧૯૧૫માં
એ શાળાનો મેયો મેડલ મેળવ્યો તથા ૧૯૧૭માં
મુંબાઈ આર્ટ સોસાઈટીનો સર્વોત્તમ ચિત્રકૃતિ
માટેનો સુવર્ણ ચન્દ્રક મેળવ્યો. કલાની ઉત્કાન્તિ-
ની ધગશ પ્રથમથી જ હોવા છતાં થોડાં વર્ષ 'વીસમી
સદી' વગેરેમાં ચિત્રો કરી ગુજરાત ચલાવ્યા બાદ
૧૯૨૦થી અમદાવાદમાં રહ્યાથી થયા અને ૧૯૨૩માં
કુમાર કાર્યાલય રચાવી 'કુમાર' માસિક દ્વારા
તરુણો માટે કલાસંસ્કાર તથા સાહિત્યનો પ્રચાર
આદર્યો અને સાથેસાથે યુવાન ચિત્રકારોને તૈયાર
કરવા માંડ્યા. ગુજરાતની કલાસંસ્કારિતાને તેજ-
સ્વી કરવાના તથા તેની અસ્થિતાને યોગવાના તેમ-
ના આ જીવનકાર્ય માટે ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ
તેમને ૧૯૩૦નો રણજીતરામ સુવર્ણ ચન્દ્રક આપ્યો.
હિંદનાં કલાકેન્દ્રો તથા સંસ્કારધામો ઉપરાંત
૧૯૩૬માં જાપાનનો પ્રવાસ કરી એમણે ત્યાંના
કલાજીવન તથા સંસ્કૃતિનો પરિચય મેળવ્યો છે.
આજ એમની નજર નીચે 'ગુજરાત કલાસંધ'
નામની ચિત્રશાળા ચાલે છે અને ગુજરાતનું સ-
મસ્ત કલાજીવન એમનો સંપર્ક પામે છે.

કલાકાર શ્રી રવિશંકર મ. રાવળ કૃત નવો

કલાચિંતન

ગુજરાતની કલાની ઉત્ક્રાન્તિની ધગશ સદા હોયે ધરા
ગુજરાતના કલાગુરુનું ગિરદ પામનાર શ્રી રવિશંકર
કલાની સમગ્રણ, તેની કદર, જીવનમાં કલાનું સ્વ
ગુજરાતની કલાનો વિશિષ્ટ ગુણવૈભવ-આદિ અને
પરંપરાના નાના મોટા વિવિધ સેખાનો સંગ્રહ; એ
કલા વિષેની વિચારણા તથા ચિંતનોના લખેલા આ
નાના મોટા સેખામાંથી શ્રેષ્ઠ ચૂંટણી આવી બધા
સુસાક્ષી આપતા તેમના રહેણાં તથા ચાર આદિ-
કિમત રા. ૩-૮-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

કુમાર કાર્યાલયનાં કલાત્મક પ્રકાશનો

શ્રી રવિશંકર રાવળ, કનુ દેસાઈ, જગન્નાથ અદિવાસી,
રસિકલાલ પરીખ, હમનલાલ નદવ અને ત્રિગુણાતીત
પ્રિયોબી, એ આપેલા છ અગ્રણી ગુજરાતી કલાકારોનાં છ
પૂર્ણરંગી ચિત્રોનો આ સંગ્રહ, ૧૨ના ૪૯ ચિત્રોનાં આદ
કદ પર સુચક રંગીન છપાઈમાં આપવામાં આવ્યો છે.
સંખા રૂપિયા ઐરણી નજીવી કિમતમાં આવાં રંગીન ચિત્રો
આટલાં સહેલા કદમાં હજી આપ્યાં નથી. પોસ્ટેજ જુદું.

રંગ અને રેખામાં કુમારભાઈ કવિત્વ વહાવનાર, બહુશીતા
કલાકાર શ્રી રસિકલાલ પરીખનાં ૨૧ પૂર્ણરંગી અને ૬૪
સદા ચિત્રોવાળો આ સમૃદ્ધ સંગ્રહ ગુજરાતના સર્વો
ધર્માપ્રકાશનોના એક અગત્યનો કોમેસ કરે છે. કલાકાર
કનુદેસાઈ કરેલી કલાસાધનાનો પરિચય આપતી એમની
જીવનરેખા કેપરાત આમાં સંધરાગ્રણ પ્રેરવાન ચિત્રોમાં
ચિત્રકળાની વિભિન્ન પ્રકૃતિઓમાં એમની કલમ તથા
પોંછીનો કસબ દર્શાવતા સર્વ પ્રકાર સંગ્રહ બધા છે.
કિ. ૩-૮-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ-રાયપુર-અમદાવાદ

